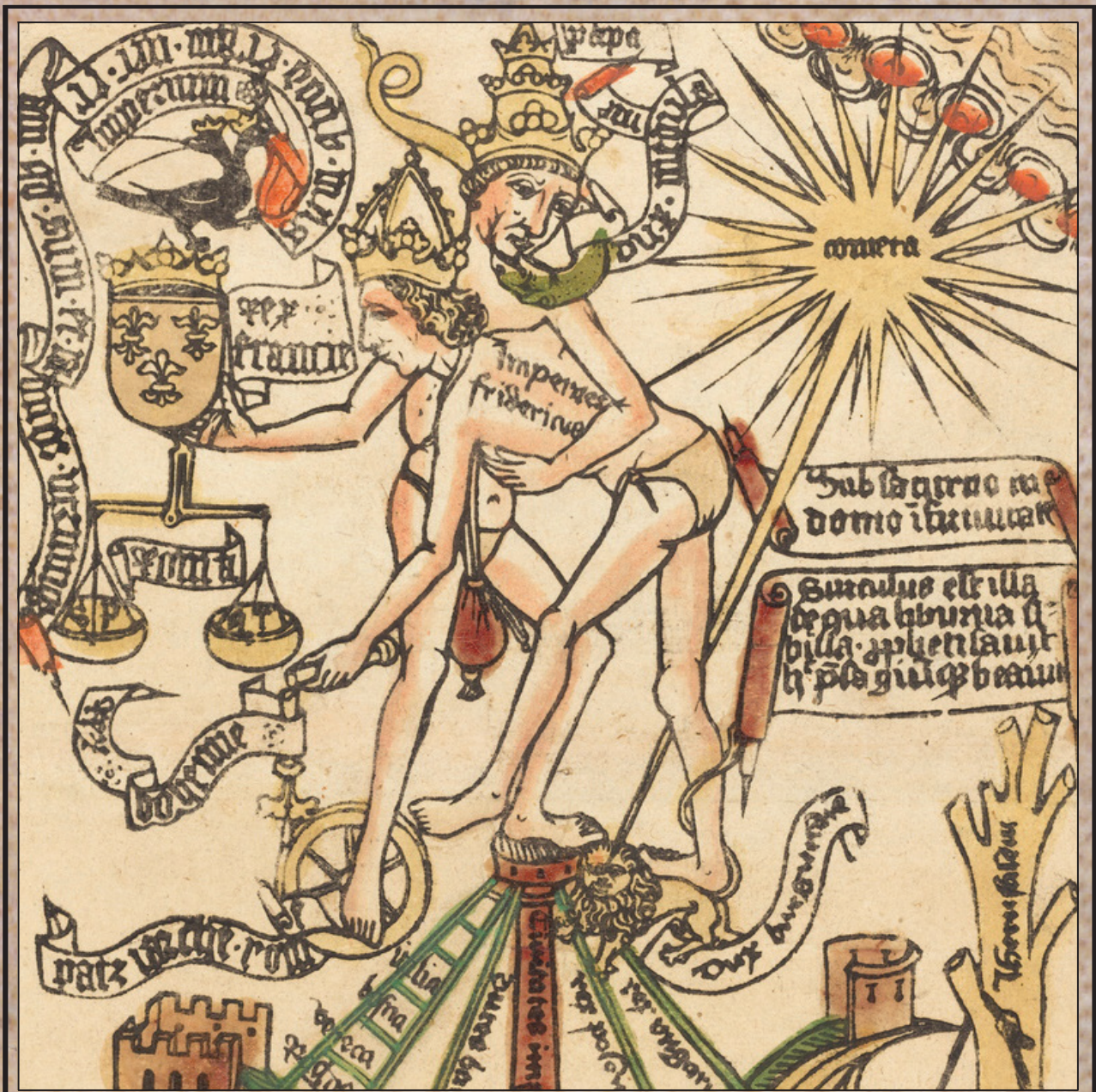

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 29, 2019, 3

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 29, 2019, 3

ISSN 1408-5348 (Tiskana izd.)
ISSN 2591-1775 (Spletna izd.)

UDK 009

Letnik 29, leto 2019, številka 3

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralčić (HR), Darko Darovec, Goran Filipi (HR), Devan Jagodic (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Mateja Matjašič Friš, Darja Mihelič, Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (ME), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Gorazd Bajc

Prevajalci/Traduttori/Translators:

Petra Berlot (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Izdajatelj/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*© / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / *Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment* / *Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente*©

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** <http://www.zdjp.si/>

Redakcija te številke je bila zaključena 1. 9. 2019.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), Mestna občina Koper, Luka Koper d.d.

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija *Annales, Series Historia et Sociologia* je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA); Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL).

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.
All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Izidor Janžekovič:** Izvor in prenos ideje ravnotežja moči iz Italije v Evropo 345
L'origine e trasferimento dell'idea dell'equilibrio di potere dall'Italia all'Europa
The Origin and Transfer of the Balance-of-power Idea from Italy to Europe
- August Lešnik:** Komunikacija sociologije in zgodovine v zgodnji dobi sociološke misli: v znamenju metodološkega spora. Ob 180-letnici Comtovega poimenovanja sociologije za »znanost o družbi« 363
Comunicazione tra sociologia e storia nei primi tempi del pensiero sociologico. 180 anni dalla designazione di Comte della sociologia come «scienza dell'umanità»
Communication Between Sociology and History in the Early Age of Sociological Thought: Indication of the Methodological Dispute. The 180th Anniversary of Comte's Designation of Sociology for »The Science of Society«
- Boris Golec:** Extinct Medieval Boroughs in Southern Slovenia 373
Borghi medievali scomparsi nella Slovenia meridionale
Ugasli srednjeveški trgi v južnem delu Slovenije
- Tone Ravnikar:** Usnjarstvo v srednjeveških mestih slovenske Štajerske 393
Conterie nelle città medievali della Stiria slovena
Leather Tanning in Medieval Cities of today's Slovenian Styria
- Tomaž Kladnik:** Maribor in vojaška infrastruktura od sredine 19. stoletja do konca prve svetovne vojne405
L'infrastruttura militare a Maribor. Dalla metà dell'Ottocento fino alla fine della Prima guerra mondiale
Maribor Military Infrastructure from the Middle of the 19th Century to the End of the First World War
- David Hazemali, Uroš Turnšek & Simon Očko:** Nemška zasedba Rige in operacija Albion: prispevek k razumevanju vzhodne fronte prve svetovne vojne na Pribaltiku 425
L'occupazione tedesca di Riga e l'operazione Albion: contributo alla comprensione del fronte orientale durante la Prima guerra mondiale nelle regioni Baltiche
The German Occupation of Riga and Operation Albion: a Contribution to the Understanding of the Eastern Front of the First World War in The Baltics
- Aleš Maver, Nataša Maver Šoba & Darko Friš:** Med pobožnostjo in gradnjo socializma: Celjski koledar Družbe Sv. Mohorja med letoma 1945 in 1956 437
Tra la devozione e la costruzione del socialismo: il Calendario della Società di S. Ermagora di Celje tra il 1945 e il 1956
Between Piety and Building of Socialism: the Calendar of the St Hermagoras Society in Celje during the Years from 1945 to 1956

Aleksandar Knežević: Maternji jezik kao determinanta etničkog identiteta u popisima stanovništva Srbije 455 <i>Lingua materna come determinante dell'identità etnica nei censimenti della popolazione della Serbia</i> <i>Mother Tongue as a Determinant of Ethnic Identity in Population Censuses of Serbia</i>	Andrea Matošević: Pulski navozi moderniteta. Analiza dokumentarnog filma o brodogradilištu Uljanik na prelasku iz šezdesetih u sedamdesete godine XX stoljeća 499 <i>Scalo di costruzione polesano e modernità. L'analisi del documentario girato nel cantiere Scoglio Olivi a cavallo tra gli anni Sessanta e Settanta del ventesimo secolo</i> <i>Building Berths of Pula and Modernity. Analysis of Uljanik Shipyard Documentary Movie at the Turn of the Sixties into the Seventies of the Twentieth Century</i>
Polona Tratnik: Umetnost kot investicija. Institucija umetnosti v službi umetnostnega trga 473 <i>Arte come investimento. L'istituzione dell'arte al servizio del mercato dell'arte</i> <i>Art as Investment. Institution of Art in Service of the Art Market</i>	Lada Marinković, Violeta Zubanov & Jasna Potočnik Topler: Assertiveness Scale as a Teamwork Aptitude Predictor 511 <i>La scala di assertività come indicatore predittivo della prontezza a lavorare in un team</i> <i>Lestvica asertivnosti kot napovednik pripravljenosti za timsko delo</i>
Duje Kodžoman: Pobuđivanje emocija dizajnerskim proizvodima: interakcija korisničkog iskustva s emocionalnim dizajnom 487 <i>Suscitare emozioni con prodotti di design: interazione dell'esperienza utente con il design emozionale</i> <i>Evoking Emotions with Design Products: Interaction of User Experience with Emotional Design</i>	Kazalo k slikam na ovitku 522 <i>Indice delle foto di copertina</i> 522 <i>Index to images on the cover</i> 522
	Navodila avtorjem 523 <i>Istruzioni per gli autori</i> 525 <i>Instructions to Authors</i> 527

IZVOR IN PRENOS IDEJE RAVNOTEŽJA MOČI IZ ITALIJE V EVROPO

Izidor JANŽEKVIČ

CEU Budapest–Vienna, Nádor u. 9, 1051 Budimpešta, Madžarska
e-mail: izidor.janzekovic@gmail.com

IZVLEČEK

Članek predstavi pojem ravnotežja moči v renesansi in »dolgem 16. stoletju« (1450–1640). Na kratko poda pregled antičnih in srednjeveških korenin ideje ravnotežja. Italijanski humanisti so prevzeli in priredili koncept ravnotežja in ga vključili v politični diskurz. Ključni za vpeljavo in širitev tega pojma je bil Francesco Guicciardini. Pojem se je potem širil prek Alp s prevodi Guicciardinijeve Zgodovine Italije v drugi polovici 16. stoletja. Avtor trdi, da niso bili beneški diplomati tisti, ki so širili pojem, kakor je bilo mišljeno zadnjih sto let, ampak zgodovinarji, pogosto sicer upokojeni diplomati, in njihova literarna dela, ki so postala širše brana in sklicevana.

Ključne besede: ravnotežje moči, mednarodni odnosi, renesansa, dolgo 16. stoletje (1450–1640), Francesco Guicciardini, Lorenzo Veličastni, humanisti, diplomati, zgodovinarji

L'ORIGINE E TRASFERIMENTO DELL'IDEA DELL' EQUILIBRIO DI POTERE DALL'ITALIA ALL'EUROPA

SINTESI

L'articolo verte su il controverso argomento dell'equilibrio di potere nel Rinascimento, o cosiddetto "lungo" XVI secolo (1450–1640). Il testo descrive le radici classiche e medievali del principio di equilibrio. Gli umanisti italiani adottarono adattarono il concetto di equilibrio alla politica. Il testo chiave preso in esame è Storia d'Italia del fiorentino Francesco Guicciardini, le cui traduzioni garantirono la diffusione del concetto Oltralpe negli anni 1560 e 1570. L'autore sostiene che non furono i diplomatici veneziani a divulgare tale concetto, ma piuttosto fu opera degli storici, spesso diplomatici in pensione, le cui opere letterarie furono ampiamente utilizzate e citate.

Parole chiave: equilibrio di potere, relazioni internazionali, Rinascimento, lungo XVI secolo (1450–1640), Francesco Guicciardini, Lorenzo il Magnifico, umanisti, diplomatici, storici

UVOD

Leopold von Ranke (1795–1886), »oče moderne zgodovine«, je ugotavljal, da je bila »svoboda Evrope« v 16. stoletju rezultat »nasprotja in ravnotežja med Francijo in Španijo« (Ranke, 1833, 3).¹ V tem času je prevladalo prepričanje, da je treba biti previden pred premočjo (Übergewicht), iz česar se je po njegovem porajal »pojem ravnotežja Evrope« (*der Begriff des europäischen Gleichgewichtes*). Proti preveliki prevladi so se šibkejšje moči, i.e. države, združile v zveze, kar je osnova za evropsko ravnotežje (Ranke, 1833, 11). Za Rankeja so bila politična dela generacije 1494–1514 in italijanski sistem držav »temelj evropskega sistema držav« (Ranke, 1887, 380). S tem je Ranke trdno zasadil temelje ravnotežja moči v modernem zgodovinopisju in med svojimi študenti.

Eden izmed njegovih študentov Jakob Burckhardt (1818–1897), »oče kulturne zgodovine«, je poslušal Rankejeva predavanja v 40-ih letih 19. stoletja in disciplinirano »potrdil« profesorjeve ugotovitve. V seminalni knjigi kulturne zgodovine *Renesančna kultura v Italiji* je predstavil vzpon modernih držav (Burckhardt, 1860, 1–130). Po njegovem je »za evropsko politiko značilna želja po ekspanziji [...] Prav iz konfliktov teh absolutizmov, ki zamenjujejo moč za srečo, se pojavi ideja ravnotežja moči [...] To je tipično evropski odnos: proti enostranski prevladi se združijo vsi ostali. Evropa želi ostati raznolika« (Burckhardt, 1999, 175; Sigurdson, 1990).

Med drugim je Burckhardt kot del dolge tradicije izpostavil »sistem ravnovesja štirih glavnih italijanskih moči, kot ga je pojmoval Lorenzo Magnifico [sic],« kar naj bi bil »postulat jasnega, optimističnega duha, ki se je visoko dvignil nad zločinsko politiko eksperimentov« (Burckhardt, 1981, 73). V članku predstavljam, kako je Lorenzo Veličastni – po zaslugi Francesca Guicciardinija in njegove knjige *Zgodovina Italije* – posthumno postal osrednja osebnost za razumevanje pojma ravnotežja moči.

Ideja ravnotežja moči in s tem povezana ideja o mirnem sobivanju oziroma sožitju držav je obvladovala diplomatski parket Evrope večino (zgodnjega) novega veka. Pojem je imel po Vestfalskem miru tak vpliv, da so ga mnogi pisci ponotranjili; po posvojenem in predelanem pojmu Pierra Bourdieuja je postal *habitus* evropske diplomacije (Bourdieu, 2013, 72–95; sl. 1). Pogosto je ravnotežje moči zamenjala sopomenka ravnotežje Evrope, kar kaže na geografsko omejenost pojma; na drugih celinah ali regijah se namreč do poznega 19. oziroma 20. stoletja ni uporabljal (Butterfield, 1973; Fenske, 1975; Strohmeyer, 1994).

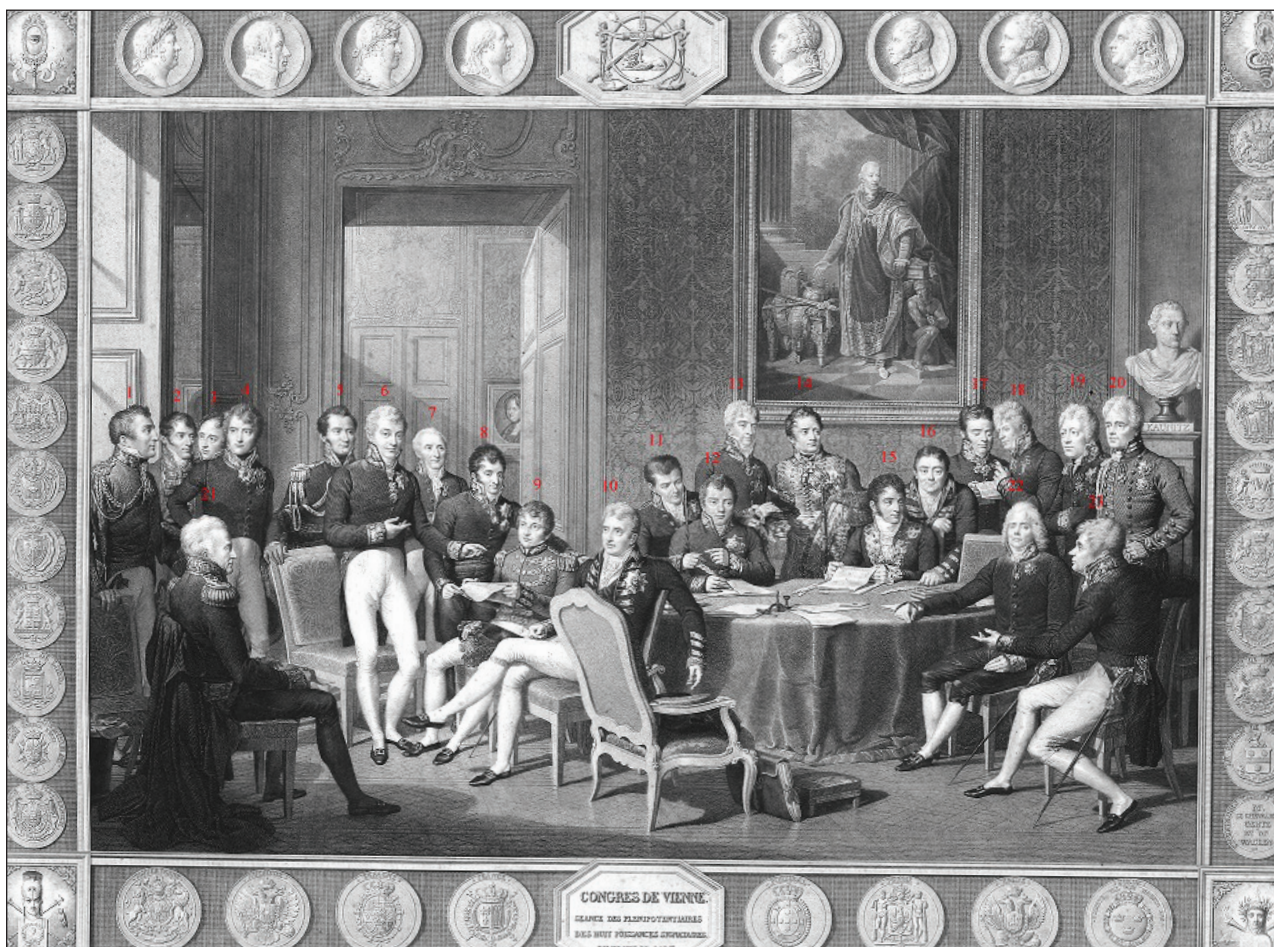
Čeprav se je Evropa v tem obdobju začela globalno širiti in vzpostavljati kolonije, se je ravnotežje moči v večji meri nanašalo le na Evropo. Prav ta geografska omejenost pojma v zgodnjem novem veku je zanimiva. Voltaire je na primer trdil, da je bila »krščanska Evropa« že dolgo pred Ludvikom XIV. »neke vrste velika republika razdeljena na več držav [...] vse z enakim principom javnega prava in politike, ki je v drugih delih sveta nepoznan.« Sledeč tem principom se evropski narodi in mogočniki »še posebej strinjajo v modri politiki držanja karseda enakega ravnotežja moči« (*balance égale de pouvoir*) (Voltaire, 1751, 11–12).

Ideja ravnotežja moči je precej nejasna, zato sta se do nje oblikovali dve ostri poziciji in diametralno nasprotni definiciji: 1. integralni del sistema pravil »prava narodov« (*ius gentium, le droit des gens, Law of Nations, Völkerrecht*; odslej mednarodno pravo) in nujni predpogoj za obstoj mednarodnega sistema; 2. ovira mednarodnemu redu in torej vzrok in predpogoj vojn (Moser, 1750; Justi, 1758; Wright, 1943; Ghervas, 2017). Enciklopedist Jean-Baptiste le Rond d'Alembert je tako 30. julija 1781 v pismu Frideriku Velikemu med drugim zapisal: »V času vojne močje po Evropi govorijo samo o ravnotežju moči, čeprav je na delu še vsaj eno enako močno ravnotežje in enako primerno za kontrolo vsake moči: ravnotežje norosti« (*équilibre des sottises*) (Holcroft, 1789, 287–288).

Zmeda je nastala zaradi številnih pomenov ravnotežja moči, ki so ga vsakokratni oblastniki interpretirali po svoje oziroma v skladu z interesi svojih držav. Britanski zgodovinar z Oxforda Albert Frederick Pollard je napisal članek, v katerem je med drugim z zanimivo tehniko prišel do različnih pomenov ravnotežja moči. Odprl je *Oxford English Dictionary*, pogledal gesla *balance* (20), *of* (63), *power* (18) in prepustil račun kombinacije matematikom. Pravilno je predvidel, da bi izračun šel v tisoče. Če sem po nepotrebnem natančen, je s to metodo možnih 22.680 razlag besedne zveze »*balance of power*«. S tem hiperboličnim primerom je želel pokazati zmedo pri uporabi koncepta: »Ne samo da različni strokovnjaki uporabljajo različne pomene pojma, ali različne pomene pojma isti strokovnjaki ob različnih časih, ampak različne pomene isti strokovnjaki ob istem času« (Pollard, 1923, 58).

Članek se ne pogloblja v različne pomene ideje ravnotežja moči, ampak pregleda njen izvor v Italiji in širitev prek Alp. To se je zgodilo v času »dolgega 16. stoletja« (c. 1450–1640), ki ga za namen tega članka »podaljšam« do Vestfalskega miru (1648). Koncept dolgega 16. stoletja se pogosto povezuje z Waller-

¹ Članek je preurejen in poglobljen del magistrske naloge (Janžekovič, 2017), ki sem jo napisal pod mentorstvom profesorjev Marka Štuhca in Saša Jeršeta. Zahvala gre še Žigu Zwitteru in Korneliji Ajlec za vse koristne pripombe. Za ploden pogovor sem hvaležen Carlu Ginzburgu. Nadalje sem raziskoval v knjižnici Bodleian v Oxfordu, kjer je na voljo veliko izvornih knjig iz tega časa. Tekst je lektorirala Terezija Kekec, italijanski del pa Valentina Coli. Na koncu se zahvaljujem še urednikom in recenzentom revije *Annales, Series Historia et Sociologia* za prijazne nasvete. Zaradi njihovih pripomb in popravkov je delo bolj pregledno ter berljivo.

Slika 1: Gravura Jeana Godefroya iz leta 1819 po predlogi Jean-Baptista Isabeyja, Dunajski kongres med zasedanjem pooblaščenecv osmih držav podpisnic prvega pariškega mirovnega sporazuma, ki so ga sklenile konca maja 1814 in v njem predvidele tudi upodobljeni (dunajski) kongres (hrani Royal Collection Trust). Pozorni opazovalec bo opazil, da je nad sliko, med kronanimi glavami, simbol ravnotežja in pravičnosti: tehtnica (Wikimedia Commons).

steinom (1974, 67–68; 2006), a si ga je sposodil pri Fernandu Braudelu (1953, 69–73; 1961, 245–288). Renesanso delim na dve podpoglavji, sledeč delitvi Petra Burka, in sicer na renesanso v Italiji in renesanso v Evropi (Burke, 1998; 2004b).

Predstavim izvor ideje ravnotežja moči v Italiji in prenos ideje v Evropo. V Italiji obravnavam prve eksplicitne omembe ravnotežja moči in kontekst nastanka teh zapisov. Osredotočim se predvsem na glavne pisce konec 15. in v prvi polovici 16. stoletja v travmatični dobi vojn za Italijo. V Evropi se posvetim prenosu ideje ravnotežja prek Alp. Pri tem delno nasprotujem Ernstu Kaeberju, ki je v svoji doktorski disertaciji v Berlinu napisal prvi splošni in še vedno koristen pregled idej ravnotežja moči. Kaeber je trdil, da so beneški diplomati bili ključni za širitev ideje po Evropi (Kaeber, 1907, 15–22). Sam – nasprotno – dokažem, da so bili Guicciardinova *Zgodovina Italije* in njeni prevodi mnogo bolj odločilni.

PREDRENASANČNE KORENINE

Da bi bolje razumeli revolucijo, ki jo je ideja ravnotežja moči povzročila, si je treba ogledati njeno evolucijo. Prava zora ideje je bila v renesansi, a so mnogi misleci videli izvor principa, kot nešteto drugih, že v antični Grčiji. V zgodnjem novem veku je bilo iskanje ravnotežja moči v antiki del projekta iskanja klasičnih korenin. Pisci so poskušali vzpostaviti kontinuiteto z zrcaljenjem sočasnega stanja stvari na antične razmere. Ker niso našli nobene omembe pojma, so iskali implicitno idejo. Želeli so vedeti, ali so »Antični« misleci sledili principu ravnotežja moči, še preden je bil prvič zapisan pri »Modernih« mislecih (Little, 2007, 3–4; Sheehan, 1996, 24–29; za širši kontekst »spora med Antičnimi in Modernimi misleci« (*querelle des Anciens et des Modernes*) v zgodnjem novem veku glej Yilmaz, 2004; Bullard & Tadié, 2016).

Za idejo ravnotežja v mednarodnem okviru si je škotski filozof, knjižničar in zgodovinar David Hume (1711–1776) zastavil vprašanje: ali (implicitna) ideja ravnotežja moči v celoti pripada njegovemu sodobnemu svetu ali je samo (eksplicitna) fraza stvar sodobnega sveta? Za Huma je praksa ravnotežja tako »očitna in zdravorazumska« (*common sense and obvious reasoning*), da je bila gotovo prisotna v »antiki, kjer najdemo toliko globokih misli« (Hume, 1752, 101, 104–108). Pogosto se sicer spregleda, da je do podobnega zaključka celih petdeset let prej prišel že Jonathan Swift (1701, 5–6, 48–49).

Swift, Hume in drugi so imeli v mislih Tukidida in *Peloponeško vojno*, do katere je po njihovem prišlo zaradi (ne)ravnotežja moči med Atenami in Šparto. Prav nekaj generacij pred njimi je *Peloponeško vojno* prvi v angleščino prevedel Thomas Hobbes (Tukidid, 1634). To so bila seveda tendenciozna branja in interpretacije, ki niso toliko temeljila na virih kot na bralcih oziroma interpretih. Z razvojem globalne zgodovine so tako pred kratkim skozi prizmo ravnotežja moči preučevali več starih sistemov: stari bližnjevzhodni sistem (900–600 pr. Kr.), stari indijski sistem (500–200 pr. Kr.), vzhodnoazijski sistem (1000–1800), ameriški sistemi (1300–1600), in številni drugi (Wohlforth et al., 2007; *contra* Eilstrup-Sangiovanni, 2009).

Zakaj torej ideje ravnotežja moči v antiki ni bilo? Eden najpomembnejših britanskih povojnih teoretikov mednarodnih odnosov Martin Wight je trdil, da grški antični svet ni imel vseh treh nujnih pogojev za sistem ravnotežja: 1. suverene države, ki bi lahko učinkovito organizirale človeške in teritorialne vire; 2. diplomatski sistem z rednim dotokom informacij; 3. dovoljšnji občutek skupnega interesa. Antična Grčija naj bi imela prvi pogoj, ne pa drugega in tretjega (Wight, 1973, 86; Sheehan, 1996, 28). Podobno je sklenil Robert Purnell, da ni pravega dokaza za teorijo mednarodnih odnosov v antiki (Purnell, 1978, 19).

Manko teorije mednarodnih odnosov v antiki je presenetljiv glede na kompleksne »mednarodne« odnose. Adam Watson je trdil, da skupne kulturne norme v grškem svetu sicer podpirajo opis antične Grčije kot »mednarodne družbe«, a grški misleci sami niso razumeli odnosov med mestnimi državami na tak način. Notranjepolitično so voditelji skušali vzdrževati ravnotežje moči, kakor npr. Klejsten, ki je s teritorialno reformo vzpostavil egalitarni ideal (Vernant, 1986, 74–75, 96; Darovec, 2017, 116). Čeprav sta Platon in Aristotel na dolgo pisala o notranji politiki in ustroju države, pa ni bilo primerljivega zapisa o odnosih med grškimi državami ali med njimi in širšim svetom (Watson, 1992, 50; izjema bi deloma lahko bil Herodot, 2006). Antični Grki namreč niso poznali »meta-diplomacije«, i.e. teorije o diplomaciji in mednarodnih odnosih (Manning, 1962).

Nekaj antičnih tekstov je posredno govorilo o mednarodnih odnosih. Eden najpogosteje citiranih

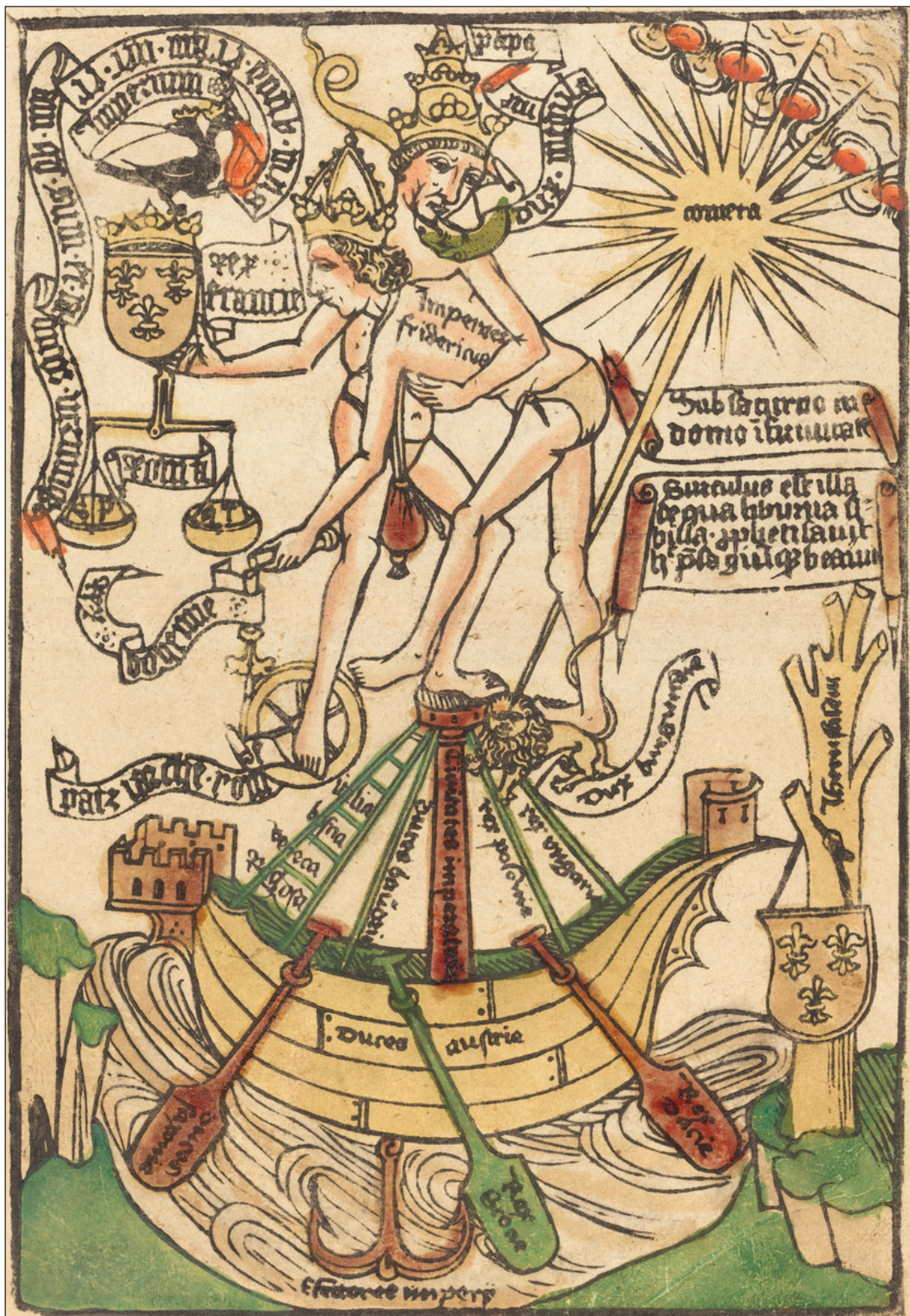
primerov je Tukididov meloški dialog v že omenjeni *Peloponeški vojni*. Tukidid je rekonstruiral pogajanja med poslanci atenskih napadalcev in mogočnikov v Melosu. Atenci so bili močnejši, zato niso poslušali ugovorov Melijcev, ki so nagovarjali atenski čut za pravičnost. V tem kratkem dialogu je Tukidid prikazal boj med realizmom in idealizmom, s tem da je očitno zagovarjal politični realizem (Tukidid V. 84–116; Wassermann, 1947; Alker, 1988). Drugi tak tekst je pogrebni govor pri Tukididu, v katerem je Periklej pel slavospev atenski demokraciji in jo primerjal z drugimi sistemi vladanja (Tukidid II. 34–64).

V srednjem veku – podobno – pogoji niso bili optimalni za razvoj ideje ravnotežja moči in mednarodnega prava. Srednjeveška politična misel je bila »defektna«. Ni namreč bilo teorije sistema držav, ker niti ni bilo pravih teritorialnih držav. Boj za moč v Evropi v srednjem veku ni potekal med »državami«, ampak med dinastijami ali med gospodi in vazali. Hedley Bull opisuje, kako je šlo za erozijo suverenosti, in jo primerja s sodobnostjo, ko predstavi koncept »novega srednjega veka« (*neo-medievalism*). S tem pojmom opisuje »erozijo suverenosti držav v sodobnem globaliziranem svetu« s primerjavo z visokosrednjeveško Evropo (Bull, 1977, 254–255).

Zgodovinopisje in teorijo je v srednjem veku vodila druga ideja. Vseprisotna je namreč bila ideja »prenosa moči oziroma oblasti« (*translatio imperii*) (Krämer, 1996; Jeauneau, 1995). Ideja je izvirala iz Danijelovega branja sanj kralja Nebukadnezarja v Svetem pismu (Dan 2, 17–45). Za Jacquesa Le Goffa je ta ideja značilna za srednji vek zaradi treh razlogov: 1. linearnost zgodovine; 2. evrocentričnost; 3. zmes božanske ali cerkvene zgodovine (*historia divina*) s posvetno zgodovino (*historia humana*) (Le Goff, 1964, 196–197). Vsak srednjeveški zgodovinopisec je videl *translatio imperii* kot zaporedje kraljestev, pri čemer je oblast vedno pristala pri njegovem vladarju (Le Goff, 1964, 196–197; Bratu, 2013; Luthar et al., 2016).

Edini večji konflikt, ki je imel daljnosežne posledice za razvoj politične misli, je potekal med Svetim sedežem in Svetim cesarstvom. Toda pri tem niti papež niti cesar nista pomislila na ravnotežje, ampak sta bila oba brezkompromisna. Ta spor je pripeljal do poplave teorij odnosov med papežem in cesarjem, med svetno in posvetno močjo, korenine pa ni imel le v investiturnem boju v 11. in 12. stoletju, ampak že v pozni antiki in Avguštinovem *O Božjem mestu* (Augustine, 1998 [426]). Šlo je za teorijo dveh luči in dveh mečev, ki je seveda temeljila na Svetem pismu in Genezi: »Bog je naredil dve veliki luči: večjo luč [svetna moč], ki naj gospoduje dnevu, in manjšo luč [posvetna moč], ki naj gospoduje noči, ter zvezde« (Gen 1, 16; Unam Sanctam, 1302; Alighieri, 1998 [1313]; Vagts, 1948, 89; Kantorowicz, 1957; Moeller, 2001, 88).

Čeprav je bil vrhunec v 11. in 12. stoletju, pa je še proti koncu srednjega veka opaziti elemente tega boja;

Slika 2: Alegorija srečanja papeža Pija II. ali Pavla II. s Friderikom III. Anonimni nemški lesorez; c. 1470 (hrani Washington National Gallery of Art).

zanimivo se že v tem kontekstu pojavi ideja ravnotežja. Ni šlo za prvo pisno omembo ravnotežja moči, ampak je bila v 15. in 16. stoletju precej razširjena slikovna upodobitev papeža in cesarja, ki gola stojita na jamboru ladje (Platonova ladja/država?) in lovita ravnotežje (sl. 2). S tem so očitno želeli pokazati na nestabilnost odnosov med vrhovnima voditeljema. Ni najbolj jasno, ali je šlo za srečanje cesarja Friderika III. s papežem Pijem II. okrog leta 1460 ali srečanje cesarja Friderika III. s papežem Pavlom II. okrog leta 1470. Vedno je imel papež v rokah tehtnico, kar bi lahko kazalo ali na njegovo prevlado ali na simbol pravičnosti (Hind, 1910, 34–35, 276–279; Vagts, 1948, 89–92).

Preden predstavim pisca, ki »prvi« eksplicitno omeni idejo ravnotežja moči, naj služi za kontrast tri generacije starejši zgodovinar. Poggio Bracciolini (1380–1459) je več let delal v papeški pisarni in Firencah, zato je odlično poznal zgodovino Firenc tudi v mednarodnem okviru. Ko se je upokojil, je napisal *Zgodovino Firenc (Historia Florentina)* (1455), ki jo je naslonil na Leonarda Brunija in njegovih dvanajst knjig *Zgodovine Firenčanov (Historiarum Florentinarum libri XII)* (Bruni, 1610 [1439]). Za razliko od prejšnjih piscev in Brunija, ki je pisal o notranjih zadevah v precej pristranski perspektivi za družino Medici (Ianziti, 2008), se Bracciolini posveti predvsem zunanjepolitičnim dogodkom v stoletju poprej (c. 1350–1455).

Bracciolini pa za razliko od kasnejših piscev zagovarja firenško širjenje moči, da bi »obranili domače [firenško] mesto« (*ad defendendam patriam urbem*). Ta motiv je vseprisoten predvsem v povezavi z branjenjem (glagol *defendo* v vseh različicah). Še več, Bracciolini opisuje vlogo Firenc pri obrambi ostalih mest in svobosčin, ne uporablja pa pojma »ravnotežja« (Bracciolini, 1715 [1455], 64, 72, 322, 344, 379). Še en kontrast s kasnejšimi pisci je jezik. Oba, Bruni in Bracciolini, sta pisala svoja *magna opera* v latinščini, medtem ko bodo že generacijo ali dve kasneje pisci pisali v italijanščini; Bracciolinijev sin je po očetovi smrti *Zgodovino Firenc* prevedel v italijanščino (Wilcox, 1969). Dodaten kontrast je tudi geografski domet: oba sta namreč pisala o Firencah, kasnejši pomembnejši pisci bodo že pisali o Italiji.

IZVOR IDEJE RAVNOTEŽJA MOČI V ITALIJI

Italijanski polotok je bil v 15. stoletju v primežu petih večjih (mestnih) držav: Benetke, Firenze, Milano, Neapelj in Rim (Papeška država). V drugi polovici 15. stoletja je bila običajno najbolj agresivna in najmočnejša država: Benetke. Tako so druge države želele uravnovežiti ta razmerja. Firenze so (po mnenju firenških zgodovinarjev!) vodile pri teh prizadevanjih, kar je pripeljalo do prvega modela ravnotežja moči. Pri tem je šlo za različne variacije in kombinacije zavezništev,

toda najbolj značilno zavezništvo je bilo trojno zavezništvo Firenc, Milana in Neaplja proti Benetkam. Politika v Italiji v tem času naj bi se po Nelsonu posluževala ideje ravnotežja moči (Nelson, 1943, 125–126).

Vpad Francozov oziroma Karla VIII. leta 1494 je po mnenju kasnejših piscev uničil relativno stabilni in mirni italijanski sistem. Veliko italijanskih piscev v 16. stoletju je namreč nostalgčno gledalo na čas pred tem strašnim letom (*annus horribilis*). Prej naj bi bila zlata doba, ko je bila Italija »do ene mere uravnovežena« (*in un certo modo bilanciata*) (Machiavelli, 1862 [1532], 140; Benner, 2015; Vagts, 1948, 95). Niccolò Machiavelli (1469–1527) je igral pomembno (stransko) vlogo v razvoju koncepta ravnotežja moči. Države po njegovem namreč ne definira le interno delovanje in nacionalni interes, ampak tudi odnos do drugih držav in mednarodno pravo (Savigear, 1978, 37).

Machiavelli kljub prepoznavi ključnih elementov mednarodnih odnosov ni nikjer omenjal ravnotežja moči. Proti koncu življenja je pisal *Zgodovino Firenc* od 1434 do 1492, pri čemer je obravnaval tudi zunanjo politiko. Toda Machiavelli ni dajal posebne vloge Cosimu Medičejskemu (1389–1464) ali njegovemu bolj znanemu vnuku Lorenzu Veličastnemu (1449–1492) pri vzpostavljanju zavezništev z namenom zaježitve sovražne sile. Karkoli je že Machiavelli videl, tega ni videl v pojmi ravnotežja moči (Machiavelli, 1532; Nelson, 1943, 128–129). Po Kaeberju je razlog za to, ker v času Machiavellija (po francoskem vpadu v Italijo leta 1494) naj več ne bi bilo ravnotežja moči v Italiji (Kaeber, 1907, 11–12). Toda ta argument »ne drži vode«, ker je ta pojem vpeljal prav Machiavellijev sodobnik, prijatelj in kritik.

Francesco Guicciardini (1483–1540) je tik pred smrtjo spisal končno verzijo v italijanščini napisane *Zgodovine Italije (Storia d'Italia)* (sl. 3). Za razliko od svojih predhodnikov je imel mnogo večji domet, saj ni vključil samo Firenc, ampak vso Italijo, kar dodatno pojasnjuje odsotnost ravnotežja pri drugih avtorjih. Njegovo delo je do določene mere pionirsko tudi metodološko, saj je uporabljal vladne vire več držav (Ridolfi, 1960; Cutinelli-Rendina, 2009). Delo je dal prvič tiskati njegov nečak Agnolo Guicciardini v Firencah leta 1561, dve leti po koncu italijanskih vojn (1494–1559).

Guicciardini začne nostalgčno z letom 1490, dve leti pred smrtjo Lorenza, in opisuje idealizirano podobo polotoka v čudovitem letu (*annus mirabilis*). Takrat je bila glavna grožnja miru »agresivnost« Benetk, ki pa jo je nadzirala »trojna« zveza Lorenza (Firence), Ferdinanda (Neapelj) in družine Sforza (Milano). Dejstvo, da si niso pretirano zaupali, za Guicciardinija ni bil problem. Še več, to nezaupanje je pravzaprav pogoj za stalno čuječnost, ki daje miru še večjo moč. Lorenzo je »z vso vneto skrbel, da so bile italijanske stvari uravnovežene in da ne bi preveč zanihala v eno ali drugo stran« ([...] *procurava con ogni studio che le cose d'Italia in modo bilanciate si mantenessino che più in una che in*

Slika 3: Giuliano Bugiardini, Francesco Guicciardini, c. 1538 (hrani Yale University Art Gallery). Ta portret je bil verjetno ustvarjen, medtem ko je pisal Zgodovino Italije. Papir pod peresom na mizi bi lahko bil del te zgodovinske mojstrovine.

un'altra parte non pendessino [...] (Guicciardini, 1561, 2–3). Po Guicciardiniju je bilo to uravnoteženje osebna »vrlina Lorenza« (*industria et virtus di Lorenzo*), česar naj njegovi nasledniki ne bi premogli. Šlo je torej bolj za osebno vrlino kot pa institucionalno sposobnost, kar bodo kasnejši misleci dopolnili (Alexander, 1969, xvii; Kleinschmidt, 2000, 117).

Kljub svoji »izvirnosti«, ali morda prav zaradi nje, pa je Guicciardini delno svojo idejo prevzel pri branju rokopisa *De bello italico commentarius, 1494–1498*. Tega je napisal še en Firenčan, svak Lorenza Veličastnega, Bernardo Rucellai (1448/49–1514). Pisal je večinoma v latinščini, zato se njegova dela najdejo tudi pod imenom *Bernardus Oricellarius*. Prvič so njegov rokopis natisnili in objavili leta 1724 v Londonu (Oricellarius, 1724; Rucellai, 2011). Kaeber je opazil, da je pasus v rokopisu Rucellaia pravzaprav prvi pravi pisni predlog ideje ravnotežja moči (Kaeber, 1907, 12).

Rucellai trdi, da so italijanske države (Firence, Milan, Neapelj) dolgo vodile ločene defenzivne vojne proti Benetkam. Ferdinand iz Neaplja in Lorenzo Veličastni, »najpametnejša vladarja v Italiji« (*prudenterissimi omnium Italiae principum*), sta nato sklenila zvezo. Želela sta »zaščititi skupno svobodo in mir, s tem da sta držala italijanske stvari v enakem ravnotežju« ([...] *ad protegendam commune libertatem pacemque & otium intendissent animum* [...] *quibus res Italiae starent, ac (ut illorum verbis utar) examine aequo penderent* [...]) (Oricellarius, 1724, 4).

Rucellai, in ne Guicciardini, je torej prvi, ki je omejil ravnotežje moči in uporabil Lorenza kot primer. Ker pa svojega rokopisa ni objavil, je ostal praktično neznan vse do začetka 18. stoletja, medtem ko je tudi z njegovo pomočjo zaslovel Guicciardini. Roberto Ridolfi je ugotovil (1939), da je Guicciardini pisal vsaj tri verzije *Zgodovine Italije* in da v prvi verziji (1534/35) sploh ni začel z invazijo Karla VIII., ampak z bitko pri Pavii (1525). Šele zadnja verzija (konec 1530-ih let) je začela v letu 1490 in v uvodu je naslovil svoje videnje ravnotežja.

Guicciardini je verjetno v tem času naletel na Rucellaijev rokopis. Ker je bila Guicciardinijeva knjiga tako priljubljena in vplivna, je bila ključna za razširitev ideje. Mnogi kasnejši pisci so datirali izvor sistema ravnotežja moči v renesančno Italijo prav z naslanjanjem na Guicciardinija (Ranke, Burckhardt, Kaeber, Gutkind, Calmette, Barbagallo, Toynbee, itd.) (Nelson, 1943, 130–132 z opombami), kar je razvidno tudi iz uvodnega Burckhardtovega primera (1981, 73).

Pa naj *post factum sive scriptum* predstavim veljavnost izvora implicitne ideje ravnotežja moči in glavnega akterja teh teorij: Lorenza Veličastnega (1449–1492). Lorenzo je Firence vodil od 20. leta starosti, čeprav ni uradno nikoli nastopil javne funkcije. Spretno je vodil firenško diplomacijo v času, ko so ji centralna lokacija in finančni viri dajali odločilno vlogo v italijanskem sistemu, hkrati pa se je trudil preprečiti tujo invazijo

(Medici, 2016; Rubinstein, 1966; Cesati, 1999; Delle Donne, 2003; Unger, 2008). Lorenza so skrbela razmerja moči, a je odvisno od bralca, ali interpretira to kot klasično igro moči (*Machtpolitik*) ali ravnotežje moči. Seveda se medsebojno ne izključujeta!

Najbolj očitni primer klasične igre moči ali iskanja ravnotežja je zaslediti v Lorenzovem pismu 26. julija 1486 svojemu poslaniku v Milanu: Iacopu Guicciardiniju. V tem pismu Lorenzo naslavlja razmerja moči na italijanskem polotoku in se zavzema za medsebojno razumevanje (Medici, 1955, 653–656). Iacopo Guicciardini (1397–1490) je bil – zanimivo – dedek pisca in zgodovinarja Francesca Guicciardinija. Dejansko doba ravnotežja moči v drugi polovici 15. stoletja v Italiji ni bila tako jasna, kot so jo kasnejši pisci (po Guicciardiniju) opevali (Wright, 1975, 1–7; cf. Ilardi, 1986, ki glavno zaslugo za rojstvo moderne diplomacije ne pripisuje Firencam in družini Medici, ampak Milanu in Francescu Sforzi).

To ravnotežje v drugi polovici 15. stoletja v Italiji je tako v večji meri le mit (Pillinini, 1970). Po katastrofalnem vpadu Francozov in grozah italijanskih vojn (1494–1559) so se pisci nostalgčno ozirali in spominjali na relativno mirno in stabilno Italijo svoje mladosti. Praktično vsaka knjiga te dobe se začne z uvodom, ki vključuje spomin na čas pred vojno. Kot kontrast zgoraj opisani idealizirani Italiji leta 1490 pa Guicciardini nekaj strani naprej ponudi še opis leta 1494, »leta nadvse nesrečnega za Italijo in dejansko samo prvega v seriji številnih nesrečnih let« (*anno infelicissimo all'Italia: & in verita anno primo degl'anni miserabili*) (Guicciardini, 1561, 19).

Realnost je bila daleč od idealizirane retrospektive leta 1490 oziroma demonizirane podobe leta 1494. Guicciardinijev opis Italije pa je vplival na bodoče generacije zgodovinarjev, ki so ob njegovi interpretaciji italijanskih vojn in vzrokov za njih sprejeli tudi pojem ravnotežja moči. Guicciardinijev *Zgodovino Italije* so natisnili leta 1561, do konca stoletja pa so že pripravili prevode v glavne evropske jezike v več izdajah. To je tudi eden izmed razlogov, da se je ideja ravnotežja tako dobro in hitro prijela.

PRENOS IDEJE RAVNOTEŽJA MOČI V EVROPO

Burkove analize širjenja renesanse so ključne za razumevanje prenosa ali »prevajanja kulture«. Peter Burke je prevzel pojem »kulturni prevod« od antropologov, ki so spoznali, da je antropologija »umetnost prevajanja« (Crick, 1976, 164). Ti »prevajalci« so uvideli, da vsak prevod zahteva pogajanja (Eco, 2003), in Burke je to prenesel na zgodnjenovoveške kulturne prevode. Njegove analize so pokazale, da so bili teksti pogosto prevedeni posredno s pomočjo drugih prevodov. Prav tako so se bistveno razlikovali od izvirnikov, saj so prevajalci marsikaj spremenili, dodali ali odvzeli (Burke, 2000; 2004a; Burke & Po-chia Hsia, 2007).

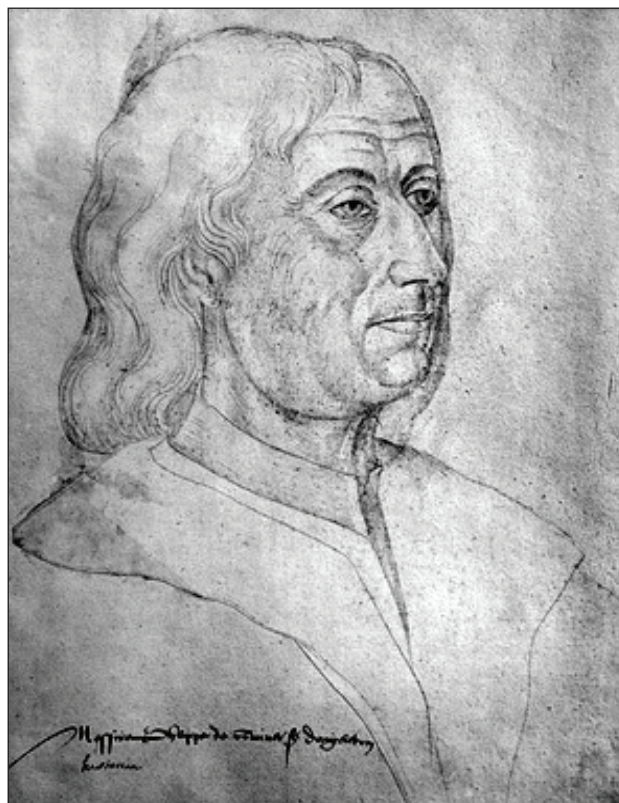
Polotoški (mitološki) sistem ravnotežja moči se je sesul leta 1494 z invazijo bistveno močnejše moči. To je paradoksalno pripomoglo k razcvetu italijanske renesanse in njene transmisije po Evropi. Pisci pogosto datirajo izvor ideje ravnotežja Evrope v leto 1494. Tako je že leta 1882 italijanski zgodovinar Carlo Cipolla v svoji prvi knjigi *Zgodovina italijanskih signorij* trdil, da se je leta 1494 »končala politika italijanskega ravnotežja in začela [politika] evropskega ravnotežja« (*cessata la politica dell'equilibrio italiano, comincia quella dell'equilibrio europeo*) (Cipolla, 1881, 695; Nelson, 1943, 126).

Pri tem gre še vedno za implicitni sistem ravnotežja moči, saj so prve pisne omembe še nekaj desetletij stran. Beneška ali Sveta liga je bila ustanovljena leta 1495 kot odgovor na invazijo Francije in je bila po Matthewu Smithu Andersonu prva takšne vrste v zgodovini. Zraven pobudnikov papeža Aleksandra VI. in Ludovica Sforze iz Milana so se ligi pridružili še kralj Ferdinand Aragonski, cesar Maksimilijan I. in Benetke, leta 1496 pa se je zvezi pridružila še Anglija pod Henrikom VII. Nikoli prej se ni povežalo toliko držav v oprijemljivo zvezo proti skupnemu sovražniku, Franciji. Tak sistem zavezništev bo odslej postal stalna praksa v novoveški Evropi (Anderson, 1993, 3–4; Fueter, 1919, 1, 51).

Toda najbolj očiten primer ideje ravnotežja brez eksplicitne omembe se pojavi najprej prav v državi, proti kateri je bila ta zveza usmerjena, to je Franciji. Diplomat na burgundskem in francoskem dvoru Philippe de Commines (1447–1511; sl. 4), poimenovan po rojstnem kraju na meji med Francijo in Belgijo, je v poznem 15. stoletju pisal svoje *Spomine*, ki so v bistvu zgodovina njegovega časa in precej moderna filozofija. Te spomine so pogosto prebiral kasnejši pisci. Škotski pisatelj Walter Scott (1771–1832) ga je cenil kot »enega najbolj globokih državnikov in gotovo najboljšega zgodovinarja svojega časa«, med drugim so ga oklicali tudi za »očeta moderne zgodovine« (Commines, 1877, v).

Philippe de Commines je med digresijo v peti knjigi (18. poglavje) svojih spominov opisal Evropo kot vzorec, kjer se države »uravnatežijo« s sosedi ali bližnjimi rivali. V krščanski tradiciji je zapisal, da je Bog vzpostavil sistem nadzora teženj (sosednjih!) držav zaradi pravičnosti. Škotska je bila v ravnotežju z Anglijo, Anglija še s Francijo, Portugalska s Španijo, Benetke s Firencami, Avstrija z Bavarsko itd. Izpostavi, da je pisal le o Evropi, ker nima dovolj podatkov za Afriko in Azijo, a da je »slišal, da je tam podobno« (Commines, 1877, 378–384).

Pri Comminesu je izrazita krščanska osredinjenost, saj je pisal v srednjeveški tradiciji, in tudi sicer v 16. stoletju pravzaprav (sekularno) mednarodno pravo ni prišlo v ospredje. Evropo so pretresale verske vojne, zato so bile sekularne države in sekularna *Realpolitik* sekundarnega pomena. V 16. stoletju je prevladovala španska šola mednarodnega prava iz Salamance, pri čemer je bilo glavno vprašanje verskih načel prav in

Slika 4: Philippe de Commines (hrani Bibliothèque municipale d'Arras). Ta skicirani portret je bil narisana nekje na začetku 16. stoletja (Wikimedia Commons).

narobe (pravična vojna). Tako je imel kralj s pravičnostjo na svoji strani jasno pravico, celo dolžnost, da deluje, kot mu narekuje morala, četudi to zahteva vojno (Nussbaum, 1954, 72–74, 79–93). Od konca 16. stoletja pa je ideja ravnotežja moči v Evropi dobivala na moči. Pravo potrditev mednarodnega sistema je prinesel Vestfalski mir in priznanje suverenosti držav (Vagts & Vagts, 1979, 559; Manzano Beana, 2007).

Ideja ravnotežja moči se je pojavila v Evropi, še preden je Guicciardinijev nečak natisnil stričevo knjigo leta 1561 v Firencah. Bil je namreč še en (italijanski) vir za to idejo. Beneški diplomati so uporabljali idejo, čeprav sporadično in bolj redko, sredi 16. stoletja. V poročilu za vojno iz let 1536–1538 je Francesco Giustiniano trdil, da se francoski kralj ni bal nikogar. Franca I. bi naj le skrbelo, da bi »postavil enakovredne sile proti cesarju« (*farsi per forse eguale a esso imperatore*) (nav. po Kaeber, 1907, 16). Fraza »enakovredne sile« se pojavi v številnih sočasnih pamfletih. Toda Giustiniano je govoril le o Francu I. in ni imel v mislih možnih zavezništev proti cesarju.

Ideja ravnotežja moči je tudi drugače odmevala v Evropi. Leta 1553 se je nekdanja ogrska kraljica Marija, habsburška regentka na Nizozemskem, sklicevala na tehnike uravnoveženja italijanskih vladarjev. Sredi

stoletja je trdila, da bi se v Italiji male države morale uravnotežiti proti velesilam, ki so vdrle v Italijo. Tako bi se mogle truditi za zavezništvo s cesarjem Karlom V., a so bile italijanske države upravičeno nezaupljive do obeh (Zeller, 1956, 27; Anderson, 1993, 151–152).

V dolgem 16. stoletju je Evropo zaznamoval spopad dinastij Habsburžanov in Valois oziroma Burbonov. Tako je bilo zlahka prevzeti in prilagoditi idejo ravnotežja moči na Evropo z dvema velesilama, ki sta alternirali v vlogi močnejše strani. Bistveno za močnejšo stran je bilo, da je pozivala k univerzalni monarhiji ali da jo je tega obtožila šibkejša stran. Šibkejša stran pa je vodila zavezništvo »v obrambo svobode« s ponovno vzpostavitvijo mednarodnega ravnotežja moči. Po Ernestu Nysu je običajno »šibkejša« stran pisala teoretske prispevke o ravnotežju moči, da bi upravičili svoja dejanja; npr. Franc I., ki je leta 1535 sklenil zvezo s sultanom Sulejmanom Veličastnim (Nys, 1893, 38–40; Nys, 1912).

Toda temeljni za splošno razširitev ideje ravnotežja so prevodi italijanskih piscev, predvsem Guicciardinija, v druge evropske jezike. Guicciardinijeva *Zgodovina Italije* je bila druga oziroma tretja najbolj prevajana »moderna zgodovinska knjiga« (za razliko od »antičnih zgodovinskih knjig«, npr. Herodota in Tukidida) v zgodnjem novem veku. Guicciardinijev *magnum opus* je bil preveden devetkrat in objavljen v več izdajah, prav tako italijanski jezuit Martino Martini in njegova zgodovina padca dinastije Ming na Kitajskem, *De bello Tartarico historia* (1654); Comminesovi *Spomini* so bili na prvem mestu, saj so ga prevedli kar enajstkrat (Burke, 2007, 129, 134–136).

Guicciardinijev opis Italije v prelomnih letih je vplival na prihodnje pisce, da so sprejeli pojem ravnotežja moči. *Zgodovina Italije* je bila tiskana leta 1561 in do konca stoletja je bilo veliko izdaj (prek 30!) in prevodov: v latinščino (1566), francoščino (1568), nemščino (1574), angleščino (1579), španščino (1581) in nizozemščino (1599); kasneje pa še enkrat v španščino (1683), angleščino (1735) in francoščino (1738). Vsi ti prevodi so si v skladu s sočasnim *modus operandi* vzeli veliko svoboščin, kar je možno razbrati že iz naslovov in imen raznih izdaj. Konstantno so jih brali in se nanje sklicevali (Luciani, 1936; 1949; Lepri, 2011), kar je tudi razvidno iz stalne uporabe primera Lorenza Veličastnega za glavnega »uravnoteževalca« v Italiji v drugi polovici 15. stoletja.

Leta 1579 je bil Guicciardini preveden v angleščino (iz francoščine!). Še pomembneje, kraljičin svetovalec Geoffrey Fenton (1539–1608) je prevod posvetil kraljici Elizabeti I. (1533–1603; kraljica od 1558). V posvetilu ji je laskal: »Bog [...] Vam je v roke položil ravnotežje moči in pravičnost, da bi po svoji volji uravnotežili dejanja ter načrte vseh krščanskih kraljestev svojega časa« (*God [...] has put into your hands the balance of power and justice, to poise and counterpoise at your will the actions and counsels of all the Christian kingdoms of your time*) (Guicciardini, 1579, iii). Fenton je podpiral politiko rav-

notežja v mednarodnem kontekstu, saj je Anglija začela bolj aktivno nasprotovati hegemonski moči Španije s sistemom zavezništev (Wight, 1973, 93).

Ideja »jezička na tehtnici« (*holder of the balance*) se je posebej uveljavila v Angliji. Kasneje je to formulacijo uporabil Bolingbroke za kraljico Ano po miru v Utrechtu (1713), pa Horace Walpole za Friderika Velikega po sedemletni vojni (1756–1763) (Vagts, 1948, 97; Sheehan, 1989). Fenton je podobno kot Commines pisal z izrazito »krščanskim« tonom, zato govori o »krščanskih kraljestvih« in ne o Evropi. V tem času postopoma »Evropa« začne izpodrivati »krščanstvo«, čeprav je še leta 1616 kardinal Richelieu poskusil naziv »razsodnik krščanstva« (*arbitre de la chrestienté*) pripisati francoskemu kralju (Maurseth, 1964, 122–123).

Tudi v Franciji, ki so jo v tem času pestile verske vojne, so sledili doktrini ravnotežja. Iz 24. aprila 1584 je ohranjen poziv kralju, kako zmanjšati moč Španije (*Discours sur les moyens de diminuer l'Espagnol*) (Poton, 1997, 145–154; Maurseth, 1964, 122). Eden izmed razlogov za nastanek tega dokumenta in politike naj bi bila preusmeritev pozornosti iz notranjih verskih razprtij. Ker bi se naj moč Španije v primerjavi s Francijo večala, bi bilo za francoskega kralja Henrika III. smotno, da vzpostavi močno zvezo držav (Anglija, Danska in nemške dežele) proti Habsburžanom. Pri tem ga versko vprašanje ne bi smelo zanimati, saj je bil glavni cilj zmanjšanje »avstrijske hiše« (Daussy, 2002, 279–281).

V dolgem 16. stoletju sta Francija in Španija postali povezani z bipolarnim ravnotežjem moči, ki so ga posebjali s tehtnico. Takšno primerjavo je prvi uporabil angleški zgodovinar William Camden (1551–1623) v svojih *Annales* za leto 1577: »Francija in Španija sta na vsaki strani tehtnice ravnotežja Evrope (*Balance of Europe*), Anglija pa je jeziček na tehtnici (*holder of the balance*)« (Camden, 1635, 196; Maurseth, 1964, 122–123), ki skrbi za ravnotežje. Še pred njo naj bi sicer angleški kralj Henrik VIII. (1491–1547) naročil sliko sebe, ko drži tehtnico z Avstrijo in Francijo na vsaki strani (Deudney, 2009, 327).

Prav rastoča španska moč pod Filipom II. je prisilila Anglijo, da je začela aktivneje sodelovati v mednarodni politiki. Elizabetin svetovalec Lord Burghley je leta 1589 razglasil, da bi se Anglija povezala s komerkoli, če bi s tem odgovorila grožnji Španije (Burghley, 1589). Še prej je 13. julija poslal navodila diplomatom za zvezo med Anglijo in Francijo. Burghleyja niso zanimale ne verske ne ideološke razlike, saj je želel utrditi zavezništvo s katoliškim in pragmatičnim kraljem Francije, ki je postavljaval nacionalni interes pred vse (Wight, 1973, 105).

Alberico Gentili (1550/52–1608) je prvi postavil ravnotežje moči v mednarodnopravni okvir (Vagts & Vagts, 1979, 559). Gentili je bil protestant iz Italije in se je uveljavil kot profesor na Oxfordu. Namesto da bi iskal protestantsko legitimizacijo vojne, je zavrnil idejo pravične verske vojne. Odvrmitev načrtov španskega univerzalnega imperija je bilo dovolj za defenzivno

vojno. V tem kontekstu se je opiral na Guicciardinijevo analizo Lorenza, »očeta miru,« ki je »vedno skrbel za ravnotežje moči med italijanskimi vladarji in tako je bil v Italiji mir« (*Et id illud est, quod sapientissimus, et pacis studiosissimus, ac pacis pater, Laurentius ille Medicus procuravit semper, ut res Itolorum principum paribus libratae ponderibus forent, unde et Italiae foret pax.*) (Gentili, 1877 [1589], 62).

Kot je razvidno iz zgoraj navedenega odlomka, je Gentili precej dobesedno kopiral od Guicciardinija in je verjetno uporabljal italijanski izvornik ali latinski prevod, ne pa angleškega prevoda. Toda za razliko od Guicciardinija Gentilija zanima »institucija« ravnotežja moči, ki bi ga lahko vsak držal. Zanj to ni osebna vrlina kot pri Guicciardinijevem Lorenzu, ampak institucionalna sposobnost. To ravnotežje razširi na »vso Evropo«, pri čemer opozori na skupen upor Španiji, sicer »zagotovo propade Evropa« (*Non hoc agit etiamnum, ne unus possit omnia, et Europa universa in unius nutum deveniat? Nisi sit, quod obstare Hispano possit, cadet sane Europa.*) (Gentili, 1877 [1589], 62; Kleinschmidt, 2000, 117).

Gentilijev pravniški prijatelj Matthew Sutcliffe (1550–1629) se je prav tako opiral na Guicciardinijevo analizo Lorenza in zagovarjal Elizabetino politiko zavezništva. Sutcliffe je med drugim zagovarjal podporo (protestantskim) upornikom na Nizozemskem kot ravnotežje pred nenasitnimi ambicijami Španije (Sutcliffe, 1593; Heuser, 2010, 62–86; Nys, 1893, 44). Takšno interpretacijo je podprl tudi Jean Bodin (1530–1596). Vladarjem je treba preprečiti, da bi se dokopali do premoči, ker varnost držav počiva na »protiuteži« (*contrepoids*) moči enih in drugih (Bodin, 1579, V.6; Maurseth, 1964, 121). Bernardo Brunni je nazadnje prepričljivo pokazal, da čeprav je Bodin pisal o mednarodnih odnosih, pa ni nikoli eksplicitno uporabil ravnotežja moči, kot se mu pogosto pripisuje (Brunni, 2014, 25–27; cf. Maurseth, 1964, 121).

Italijanski prelat Giovanni Botero (1544–1617) je leta 1605 zapisal, da ideja ravnotežja moči temelji na »naravnem redu in luči razuma«, ki »drži v ravnotežju vse stvari.« Kot Guicciardini je tudi Botero hvalil »subtilno« politiko Lorenza, ki bi naj »z vzdrževanjem enotnosti manj močnih italijanskih vladarjev uravnotežil moči in nadzoroval načrte močnejših, kot rezultat pa je Italija uživala v srečnem miru« (*La natura, nella cui dispositione, ogni cosa bilanciata con contraposti [...] Lorenzo de' Medici [...] tenendo uniti i Principi d'Italia meno potente, bilanciò le forze, e tenne à segno i disegni de più potente: conche l'Italia godè à suoi tempi di una tranquilla, e lieta pace.*) (Botero, 1605, 8–9; Wright, 1975, 19–23). Spet je Botero sledil Guicciardiniju in njegovim interpretaciji. V Boterovem bolj slavnem delu *Državni interes* (*Della Ragion di Stato*; Botero, 1589) sicer ni omenjal ravnotežja moči.

Ravnotežje moči je postopoma prodrlo v literarni svet. V začetku 17. stoletja je angleški pesnik Sir Tho-

mas Overbury (1581–1613) v *Opažanjih* (*Observations*) opisal krščanstvo (sic!) kot dvojno ravnotežje: na Zahodu Španija, Francija in Anglija, na Vzhodu pa Rusija, Poljska, Švedska in Danska, z Nemčijo na sredi kot svojim ravnotežjem (*[...] this part of Christendome is ballanced betwixt the three Kings of Spaine, France, and England, as the other part betwixt the Russian, the Kings of Poland, Sweden, and Denmarke [...]*) (Overbury, 1626, 21). Overbury je predhajal svoj čas in predvidel idejo podravnotežij (*sub-balances*) v splošnem evropskem ravnotežju.

Hugo Grotius (1583–1645), »oče mednarodnega prava«, se presenetljivo ni preveč posvečal ravnotežju moči in je bil negativno naravnat proti konceptu (Vagts & Vagts, 1979, 559–560). Grotius je v prvem poglavju druge knjige med naštevanjem razlogov za vojne trdil, da je »sploh nesprejemljiva pozicija, ki so jo nekateri zagovarjali, da bi se sledeč mednarodnemu pravu bilo pravično oborožiti, da bi ošibili močnejšega, če bi bil prevelik ali bi lahko bil vir nevarnosti v prihodnosti« (*Illud vero minime ferendum est quod quidam tradiderunt, jure gentium arma recte sumi ad imminuendam potentiam crescentem, quae nimium aucta nocere posset.*) (Grotius, 1625, II.1.XVII; Kleinschmidt, 2000, 95–113). Grotius je s tem zanimal idejo pravične preventivne vojne, saj popolna varnost ni nikoli zajamčena.

Iskanje ravnotežja moči je bila tudi posledica deaktualizacije univerzalne (krščanske) »oblasti« zaradi reformacije in vzpostavitve mednarodnega sistema držav v Evropi. Če je bila univerzalna oblast stvar preteklosti, je bilo treba določiti, pod kakšnimi pogoji lahko različne države sobivajo; zato je bila vrlina iskanja in ohranjanja ravnotežja moči tako visoko cenjena. To je poudaril tudi Francis Bacon (1561–1626) v govoru glede možne vojne s Španijo (Bacon, 1629), ki ga je leta 1624 prebral v parlamentu.

Bacon je leta 1625 v eseju *O oblasti* pozval »vladarje, naj bodo pozorni (sentinel), da ne bi kdo od njihovih sosedov prerasel v moči (ali s teritorijem, trgovanjem, s premiki), ker bi postali vedno bolj sposobni, da jih ovirajo.« Bacon je trdil, da so Karel V., Henrik VIII. in Franc I. sledili politiki pazljivosti in iskali ravnotežje. Če en postane preveč močan, se drugi povežejo v konfederacijo ali z vojno ponovno vzpostavijo ravnotežje; grožnja je zanj pravičen vzrok za preventivno vojno. Po njegovem »niti en izmed treh ne bi mogel dobiti koščka zemlje, brez da bi ga druga dva takoj uravnotežila, ali z zavezništvom ali z vojno« (Bacon, 1856, 178–182; Pollard, 1923, 52). Tudi Bacon je uporabljal Guicciardinija in Italijo kot primer popolnega ravnotežja moči med državami.

V tem času so tudi francoski pisci prispevali k teoriji ravnotežja moči. Dolgi boj med Francijo in Habsburžani je utrdil podobo bipolarnega ravnotežja. Upokojeni francoski diplomat Philippe de Béthune (1565–1649) je svetoval kralju glede nevtalnosti. Po njegovem se mora »nevtralni« pridružiti močnejšemu, »razen če bi s pridružitvijo šibkejšemu uravnotežil moč močnejšega ter ga s tem ravnotežjem prisilil k razumu« (*Si ce n'estoit qu'il*

veist, que se joignant au plus foible il peust balancer la puissance du plus fort, & par ce contrepois les ranger à la raison.). Bethune doda, da je »varnost držav odvisna predvsem od ravnotežja moči enega in drugega« (*la seureté des Estats consistant principalement en un contrepois esgal de puissance des uns & des autres*) (Béthune, 1645 [1633], 343–348, citata na 346; Wright, 1975, 32–34).

Nadalje je francoski knez Henri de Rohan (1579–1638) Francijo in Španijo opisal »kot dva pola« (*come le deux Poles*). Njegov prispevek je pomemben zaradi zagovora pojma »nacionalni interes« (*raison d'État*). Če bi Španija pridobila na moči, bi Francija »naravno« postajala šibkejša kot v klasični nični igri (*zero-sum game*). Toda da bi ta splošni sistem deloval, se morajo ostali vladarji pridružiti enemu ali drugemu glede na splošno dobro (Rohan, 1639, 104–131; Haas, 1953, 448; Maurseth, 1964, 122; Wright, 1975, 35–38).

Čeprav sta bili Španija in Francija osrednji državi v boju za premoč v dolgem 16. stoletju, so bili v obeh državah misleci, ki so spodbujali k preudarni politiki v skladu z ravnotežjem moči. Leta 1600 je anonimni pisec pisal nadvojvodi Albertu, nominalnemu vladarju španske Nizozemske, in mu svetoval, naj sklene mir z Anglijo, da bi ji dovolil rast kot protiutež rastoči moči Francije. Zveza med Anglijo in Španijo bi »bila zdrava protiutež moči Francije, ki bo kmalu predstavljala grožnjo celotnemu krščanstvu« (nav. po Wright, 1975, 25).

Do začetka 17. stoletja se je ideja ravnotežja moči tako usidrala, da je o njem pisal uradni beneški zgodovinar Paolo Paruta (1599, 577–597), priporočal pa ga je celo italijanski satirični pisec Trajano Boccalini (1556–1613). Pri tem se je ponovno oprl na Guicciardinija in Lorenza kot primer odličnega iskalca ravnotežja, ki bi moral biti vzor ostalim evropskim vladarjem, čeprav je sam skrbel, da »so evropski mogotci ostali zunaj Italije« (*[...] al pari nondimeno di Lorenzo e della Repubblica Fiorentina, mai sempre hanno invigilato a mantener in Italia e fuori pareggiare le forze dei potentati d'Europa [...]*) (Boccalini, 1868 [1616], 53–67, citat na 54; Kaeber, 1907, 13; Anderson, 1993, 153; Wright, 1975, 25; Sheehan, 1996, 36–37).

IKONOGRAFIJA IN IKONOLOGIJA RAVNOTEŽJA EVROPE

Toda Guicciardini in italijanski pisci niso bili edini vir navdiha za teorije o ravnotežju moči. Alfred Vagts je prvi opozoril na izposojanje pojmov iz drugih področij, kot so umetnosti, religija, filozofija in znanosti. Koncept je z večkratno in ponavljajočo se rabo, čeprav je bil uporabljen na različne načine, pridobil na vrednosti in postal *habitus* do konca 17. stoletja (Vagts, 1948, 87–89, 93). Tudi ravnotežje v renesančni Italiji in Evropi je gradilo na bogatem naboru številnih umetnosti. Iz glasbe so si pisci sposodili pojma kontrasta in harmonije, zdravje je bilo določeno z ravnovesjem štirih telesnih tekočin, v trgovskih menjavah in knjigovodskih poslih so morali biti računi »uravnoveženi«, itd.

Nekaj univerzalnega je na tehtnici in »ravnotežju«, saj se pojavlja že v prazgodovinskih arheoloških zapisih, predvsem v povezavi s trgovskimi izmenjavami (Morley & Renfrew, 2010). Tehtnica je bila pogosto prepletena in povezana z idejo pravičnosti in usode. Tako je Zevs tehtal »usodi« Hektorja in Ahila, podobno tehtanje src pa je čakalo Egiptčane po smrti. Motiv poslednje sodbe oziroma tehtanja duše (*ψυχοστασία*) je seveda prisoten tudi v krščanski ikonografiji. V dolgem 16. stoletju je bil pogost motiv poslednje sodbe, kjer je nadangel Mihael imel v roki tehtnico in meč, da je ločil »pravične« od »prekletih« (cf. srednji panel na triptihu Poslednja sodba Hansa Memlinga okrog leta 1470 (Narodni muzej v Gdanku) ali dizajn za vitraž Hansa Holbeina Mlajšega okrog leta 1523 (Umetnostnozgodovinski muzej v Baslu)).

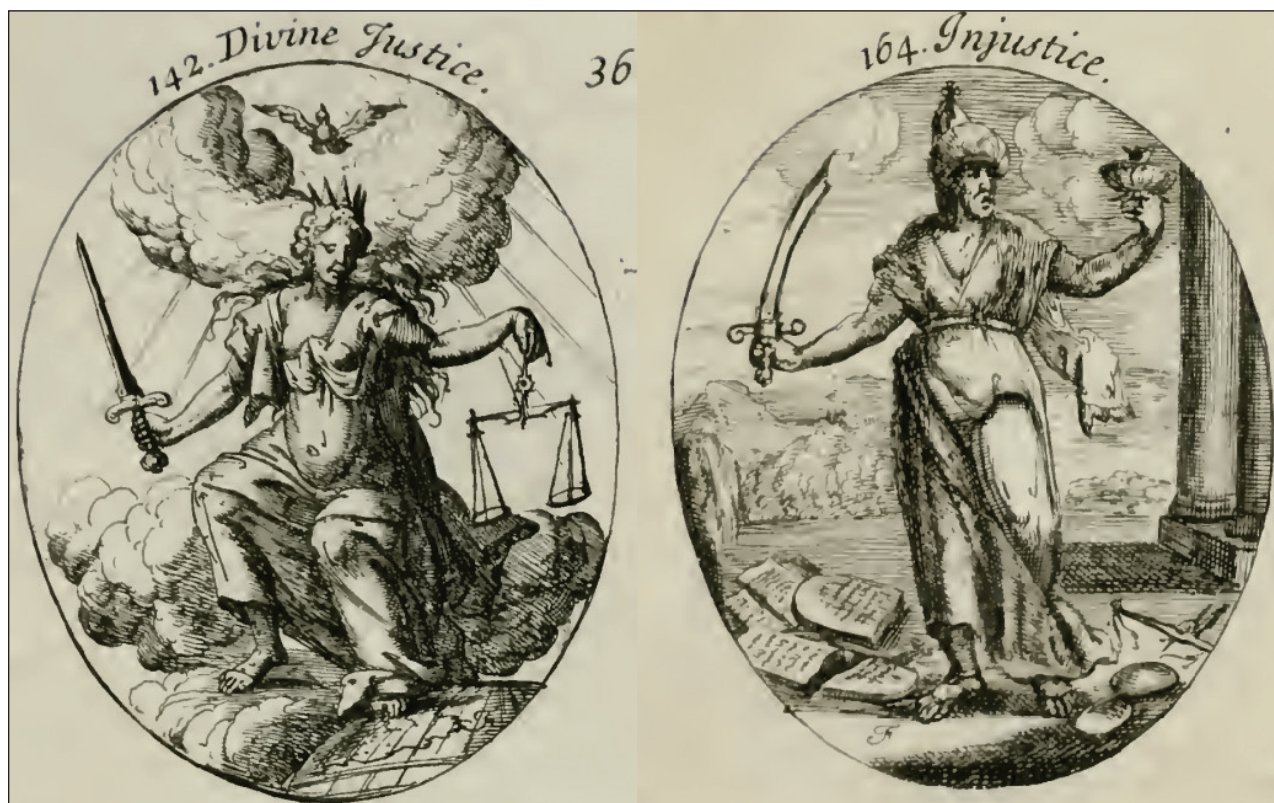
Temeljno in najvplivnejše ikonološko delo zgodnjega novega veka je bila *Iconologia* Cesarja Ripe (1560–1622). Več figur ali posebej raznih moralnih vrlin ima v roki tehtnico (*un paro di bilancie*), med drugimi tudi ženski podobi Politike (tehtnica v desni roki) in »božanske« Pravičnosti (tehtnica v levi roki, ker je v desnici meč; sl. 5). Zanimiv je tudi kontrast z žensko podobo Nepravičnosti (v angleškem prevodu je podoba starega moškega, kar kaže na svoboščine pri prevajanju), ki tepta tehtnico pod svojimi nogami (Ripa, 1645, 73, 246–247, 282, 473, 632; Ripa, 1709, 36, 41, 75).

ZAKLJUČEK

Pomemben dejavnik pri širitvi ideje in podobe ravnotežja v zgodnjem novem veku je bil razvoj tiska ter posledično širjenje »pismenosti«. Hiter razvoj in komercializacija tiska v Evropi sta pospešila širitev idej (Eisenstein, 1979; 1993; Johns, 1998; Eisenstein, Grafton, Johns, 2002). Prav zaradi tega se je Guicciardinijeva interpretacija italijanske zgodovine razširila še hitreje in se vsrkala v misli pismenih Italijanov, nato pa še drugih Evropejcev. S prevodi se je razumevanje italijanskega sistema držav kot ravnotežje moči razširilo po Evropi. Tako so imeli »tuji« pisci nekaj generacij kasneje model, ki so ga prevzeli za opis trenutnega ali preteklega stanja stvari v Evropi.

Ker so terminologijo ravnotežja prevzeli iz starih statičnih »fizičnih znanosti«, je bila sprva velika težnja, da bi zaveznikstva videli karseda statične in stalne. Prav iz tega razloga je bil najprej sprejet preprosti bipolarni model. Tukaj je pomagala tudi Libra oziroma njen astrološki simbol – tehtnica. To bipolarno ravnotežje je imelo močan vpliv na evropsko ravnotežje moči vse do konca 17. stoletja. Ravnotežje je zagotavljalo mir, stabilnost in predvidljivo vedenje v sistemu držav, zato je ravnotežje povežalo dva pred tem nezdržljiva temelja: svobodne države in družbeni red med narodi, »temelj evropske civilizacije« (Greene, 1964, 219).

Ravnovežje moči, ideja tesno povezana z zgodnjeno-voveško Evropo, je kompleksen in sporen koncept. Gre za enega temeljnih konceptov v teoriji mednarodnih od-

Slika 5: Poosebitvi Božanske Pravičnosti in Nepravičnosti po Cesaru Ripi (1709, 36, 41). Poosebitev Božanske Pravičnosti se je pojavila tudi v Guicciardinijevi prvi tiskani izdaji Zgodovine Italije leta 1561 kot historizirana inicialka uvoda (Guicciardini, 1561, 1).

nosov in je tako tudi podvržen temeljiti kritiki. Nekateri so tako celo sklenili, da si »ne zasluži častnega mesta v mednarodni teoriji« (Kaufmann et al., 2007, 246). Večnoma in napačno se ga razume kot čisto politični koncept – ima tudi svojo ekonomsko plat. Princip ravnotežja trgovanja je bil enako pomemben v času merkantilizma (Misseldon, 1623, 116–117; Fetter, 1935, 622) in ga je z obtožbo protekcionizma zrušil šele Adam Smith (Smith, 2010 [1776]). Metafora sama in upodobitev ravnotežja s tehtnico nakazuje, da so ljudje mislili, da je nekakšen notranji mehanizem ali »pravičnost,« ki ga kontrolira, zato je motiv pogost tudi v Svetem pismu (3 Mz 19, 36; Prg 11, 1; Prg 16, 11).

Analiza se sklada z ugotovitvami Petra Burka glede renesanse v Evropi. Če je inovacija novih idej in form potekala v »središčih« v Italiji, nakar se je v 16. stoletju prelila na »obrobja« preko Alp. Toda pri tem procesu ni šlo za pasivno posnemanje, ampak za aktivno recepcijo ali kreativno prevzemanje klasičnih in italijanskih modelov (Burke, 2004b). Izvor pojma je bil v renesančni Italiji, a je hitro postal sinonimen z ravnotežjem Evrope. Ključna oseba, ki je (nenamerno) popularizirala koncept ravn-

težja v politiki, je bil firenški upokojeni diplomat in zgodovinar Francesco Guicciardini v svoji posthumno izdani *Zgodovini Italije*. Pisal je hvalospev sokrajanu firenškemu vladarju Lorenzu Medičejskemu ali Veličastnemu, ki naj bi z osebno vrlino držal Italijo uravnoteženo.

V času ene generacije so se pojavile številne izdaje in prevodi Guicciardinija v druge evropske jezike. Ti prevodi so bili ključni za razširitev koncepta po Evropi. Prevajalci so si pogosto vzeli veliko svoboščin pri prevajanju, toda jedro izvirnega sporočila so ohranili. Prvi pisci, ki so promovirali ravnotežje moči, so se močno posluževali njegove interpretacije in še vedno uporabljali Lorenza kot primer. To postavlja veliko novih vprašanj, koliko vpliva imajo literarna dela na diplomate in obratno. Nova diplomatska zgodovina bi morala, skupaj s pogodbmami, poročili in pismi, preučevati tudi literarna in zgodovinska dela. Nekateri izmed najvplivnejših piscev so pravzaprav bili upokojeni diplomati in državniki (Commines, Guicciardini, Bacon), kar pravzaprav kaže na prepletenost obeh skupin. Vestfalski mir je še dodatno spodbudil mreženje med evropskimi državami in dokončno utrdil koncept ravnotežja moči v Evropi.

THE ORIGIN AND TRANSFER OF THE BALANCE-OF-POWER IDEA FROM ITALY TO EUROPE

*Izidor JANŽEKVIČ*CEU Budapest–Vienna, Nádor u. 9, 1051 Budapest, Hungary
e-mail: izidor.janzekovic@gmail.com

SUMMARY

The main purpose of the article was to discover the path of the idea of the balance of power from Italy to Europe. I examined key theorists who have an ambiguous attitude to one of the foundational principles of international relations. The idea is prescriptive and descriptive at the same time, often used in both senses by the same writer in the same text or even sentence. The first sense entails a conscious strategy, while the second sense entails an automatic sociological law, independent from human action. In order to understand a particular writer correctly, it is necessary to understand the context. I analyzed the main writers and mentions of the balance of power in the long 16th century, and put them in a wider political context.

Since the concept was so widespread in the early modern age, the contemporaries searched for its roots in antiquity. The first unequivocal mention occurs in former diplomat and historian Francesco Guicciardini's History of Italy. Within half a century until the end of the 16th century, it was translated into major European languages in several editions. Writers clearly referred to Guicciardini when introducing the balance-of-power idea in their works since they were even using Guicciardini's example of Lorenzo de' Medici as the prime balance-of-power adherent and advocate. Unlike previous analyses, who gave credit for spreading the idea to Venetian diplomats, I have shown that historians and literary works were far more important.

Keywords: balance of power, international relations, Renaissance, long 16th century (1450–1640), Francesco Guicciardini, Lorenzo the Magnificent, humanists, diplomats, historians

VIRI IN LITERATURA

- Alighieri, D. (1998 [1313]):** *Monarchia*. Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Augustine (1998 [426]):** *The City of God against the Pagans*. New York, Cambridge University Press.
- Bacon, F. (1629 [1624]):** *Considerations touching a warre with Spain*. V: Rawley, W. (ur.): *Certaine Miscellany Works of The Right Honourable, Francis Lo. Verulam, Viscount S. Alban*. London, William Rawley, 1–76.
- Bacon, F. (1856):** *Of Empire*. V: Whately, R. (ur.): *Bacon's Essays with Annotations*. London, John W. Parker and Son, 178–182.
- Benner, E. (2015):** *Machiavelli's Prince: A New Reading*. Oxford, Oxford University Press.
- Béthune, P. de (1645 [1633]):** *Le Conseiller d'Etat; ou Recueil des plus Generales considerations servant au maneiement des Affaires publiques*. Paris.
- Boccalini, T. (1868 [1616]):** *Pietra del Paragone Politico*. Milano, G. Daelli.
- Bodin, J. (1579):** *Les six livres de la République*. Paris, Jacques Puy.
- Botero, G. (1589):** *Della ragion di stato libri dieci, con tre libri delle cause della grandezza, e magnificenza delle Città*. Benetke, Giovanni e Giovanni Paolo Giolito de Ferrari.
- Botero, G. (1605):** *Relatione della Republica Venetiana*. Benetke, Giorgio Varisco.
- Bracciolini, P. (1715 [1455]):** *Historia Florentina*. Benetke, Jo. Gabriel Hertz.
- Bruni, L. (1610 [1442]):** *Historiarum Florentinarum libri XII*. Strasbourg, Sumptibus Lazari Zetzneri bibliop.
- Burghley (1589):** *A Declaration Drawn up by Lord Burghley, in Favour of the French King, on Condition that he Recovers his Sea-Coasts from his Rebels*. London.
- Camden, W. (1635):** *Annales of the History of the Most Renowned and Victorious Elizabeth, late Queen of England*. London, Benjamin Fisher.
- Commines, P. de (1877):** *The Memoirs of Philip de Commines, Lord of Argenton – Containing the Histories of Louis XI and Charles VIII in two Volumes*. London, G. Bell.
- Gentili, A. (1877 [1589]):** *De Jure Belli Libri Tres*. Oxford, Clarendon Press.
- Grotius, H. (1625):** *De jure belli ac pacis libri tres, in quibus jus naturae [et] gentium, itme juris publici praecepta explicantur*. Paris, Nicolaus Buon.
- Guicciardini, F. (1561):** *La historia di Italia*. Firenze, Agnolo Guicciardini, Lorenzo Torrentino.
- Guicciardini, F. (1566):** *Historiarum sui temporis libri viginti: ex italico in latinum sermonem nunc primùm [et] conuersi [et] editi*. Basel, Petrus Perna.
- Guicciardin, F. (1568):** *Histoire des guerres d'Italie*. Paris, Vincent Norment et Ieanne Bruneau.
- Guicciardini, F. (1574):** *Gründliche Vnnd Warhafftige beschreibung aller Fürnemen historienn die in viertzig jaren, nemlich von dem 1493 bisz auff das 1533*. Basel, S. Apiario.
- Guicciardini, F. (1579):** *The History of Guicciardin, Containing the Vares of Italie and other Partes, Continued for many Yeares Yunder Sundry Kings and Princes, together with the Variations and Accidents of the same*. London, William Norton.
- Guicciardini, F. (1581):** *La historia del Señor Francisco Guichardino*. Barcelona, Juan Montoya.
- Guicciardini, F. (1599):** *De oorloggen van Italien*. Dordrecht, Isaack Janssz. Kaen.
- Herodot (2006):** *Zgodbe*. Ljubljana, Slovenska matica.
- Holcroft, T. (ur.) (1789):** *Posthumous Works of Frederic II., King of Prussia, Vol. XII (Correspondence: Letters between Frederic II. and Mess. d'Alembert, de Condorcet, Grimm and d'Arget)*. London, G. G. J. and J. Robinson.
- Hume, D. (1752):** *Of the Balance of Power*. V: Hume, D. (ur.): *Political Discourses*. Edinburgh, A. Kincaid and A. Donaldson, 101–114.
- Justi, J. H. G. von (1758):** *Die Chimäre des Gleichgewichts von Europa*. Altona, David Iversen.
- Machiavelli (1532):** *Historie fiorentine di Niccolo Machiavelli cittadino, et segretario fiorentino*. Rim, Antonio Blado D'Asola.
- Machiavelli (1862 [1532]):** *Il Principe e altri scritti politici di Niccolò Machiavelli*. Firenze, G. Barbèra.
- Martini, M. (1654):** *De bello Tartarico historia*. Antwerpen, Plantiniana Balthasar Moreti.
- Medici, L. de (1955):** *Scritti scelti di Lorenzo de' Medici*. Torino, Unione Tipografico-Editrice Torinese.
- Medici, L. de (2016):** *The Complete Literary Works of Lorenzo de Medici, edited and translated by Guido A. Guarino*. New York, Italica Press.
- Misseldon, E. (1623):** *The Circle of Commerce, or The Ballance of Trade*. London, Nicholas Bourne.
- Moser, J. J. (1750):** *Grund-Sätze des jetzt üblichen Europäischen Völker-Rechts in Friedens-Zeiten*. Hanau, Raspe.
- Oricellarius, B. (1724):** *De bello italico commentaries, Ex Authentici Manuscripti Apographo, Nunc primùm in lucem editus*. London, John Brindley.
- Overbury, T. (1626):** *Observations in his travailes upon the state of the XVII provinces as they stood Anno Dom. 1609*. London.
- Paruta, P. (1599):** *Discorsi politici*. Benetke, Domenico Nicolini.
- Ripa, C. (1645):** *Iconologia, divisa in tre libri*. Benetke, Cristoforo Tomasini.
- Ripa, C. (1709):** *Iconologia: or, Moral Emblems, by Cesare Ripa*. London, Benj. Motte.
- Rohan, H. de (1639):** *De l'intérest des princes et estats de la Chrétienté*. Paris.
- Rucellai, B. (2011):** *De bello italico. La guerra d'Italia*. Firenze, Firenze University Press.
- Smith, A. (2010 [1776]):** *Bogastvo narodov: raziskava o naravi in vzrokih bogastva narodov*. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Sutcliffe, M. (1593):** *The Practice, Proceedings, and Lawes of Arms*. London, Christopher Barker.

- Sveto pismo (2015):** Sveto pismo Stare in Nove zaveze: slovenski standardni prevod iz izvornih jezikov: študijska izdaja. Ljubljana, Svetopisemska družba Slovenije.
- Swift, J. (1701):** A Discourse of the Contests and Dissentions between the Nobles and the Commons in Athens and Rome. London, John Nutt.
- Tukidid (1634):** Eight Bookes of the Peloponnesian Warre. London, Richard Mynne.
- Tukidid (1958):** Peloponeška vojna. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Unam Sanctam (1302):** Bull of Pope Boniface VIII promulgated November 18, 1302. In: Papal Encyclicals Online. <https://www.papalencyclicals.net/Bon08/B8unam.htm> (zadnji dostop: 18. 7. 2019).
- Voltaire (1751):** Le Siècle de Louis XIV. Paris, M. de Francheville.
- Wright, M. (ur.) (1975):** Theory and Practice of the Balance of Power 1486–1914, Selected European Writings. London, Dent.
- Alexander, S. (1969):** Introduction. V: Guicciardini, F.: The History of Italy. New York, Macmillan.
- Alker, H. R. (1988):** The Dialectical Logic of Thucydides' Melian Dialogue. The American Political Science Review, 82, 805–820.
- Anderson, M. S. (1993):** The Rise of Modern Diplomacy, 1450–1919. London, Routledge.
- Bourdieu, P. (2013):** Outline of a Theory of Practice. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bratu, C. (2013):** Translatio, autorité et affirmation de soi chez Gaimar, Wace et Benoît de Sainte-Maure. The Medieval Chronicle, 8, 135–164.
- Braudel, F. (1953):** Qu'est-ce que le XVIe siècle? Annales E.S.C., VIII, 69–73.
- Braudel, F. (1961):** European Expansion and Capitalism: 1450–1650. V: Blau, J. L. et al. (ur.): Chapters in Western Civilization, I. New York, Columbia University Press, 245–288.
- Bruni, B. (2014):** L'idée d'équilibre européen dans le jus gentium des modernes: esquisse d'histoire conceptuelle. V: Lilti, A. & C. Spector (ur.): Penser l'Europe au xviiiè siècle: Commerce, Civilisation, Empire. Oxford, Voltaire Foundation, 19–45.
- Bull, H. (1977):** The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. New York: Columbia University Press.
- Bullard, P. & A. Tadié (ur.) (2016):** Ancients and Moderns in Europe: Comparative Perspectives. Oxford, Voltaire Foundation.
- Burckhardt, J. (1860):** Die Cultur der Renaissance in Italien: ein Versuch. Basel, Schweighauser'schen Verlagsbuchhandlung.
- Burckhardt, J. (1981):** Renesančna kultura v Italiji. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Burckhardt, J. (1999):** Judgments on History and Historians. Indianapolis, Liberty Fund.
- Burke, P. (1998):** The European Renaissance: Centres and Peripheries. Oxford: Blackwell.
- Burke, P. (2000):** A Social History of Knowledge: from Gutenberg to Diderot. Cambridge, Polity.
- Burke, P. (2004a):** Languages and Communities in Early Modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press.
- Burke, P. (2004b):** Evropska renesansa: Središča in obrobja. Ljubljana, Založba *cf.
- Burke, P. & R. Po-chia Hsia (ur.) (2007):** Cultural Translation in Early Modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press.
- Burke, P. (2007):** Translating histories. V: Burke, P. & R. Po-chia Hsia (ur.): Cultural Translation in Early Modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 125–141.
- Butterfield, H. (1973):** s.v. Balance of Power. V: Wiener, P. P. (ur.): Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas I. New York, 179–188.
- Cesati, F. (1999):** I Medici, storia di una dinastia europea. Firenze, Mandragora.
- Cipolla, C. (1881):** Storia delle Signorie Italiane dal 1313 al 1530. Milano, F. Vallardi.
- Crick, M. (1976):** Explorations in Language and Meaning: Towards a Semantic Anthropology. London, Malaby Press.
- Cutinelli-Rèndina, E. (2009):** Guicciardini. Salerno, Sestante.
- Darovec, D. (2017):** Geostrateška vloga slovenskega prostora v zgodovini in danes. V: Hribar, T. et al. (ur.): Prenova Evrope. Ljubljana, SAZU, 100–117.
- Daussy, H. (2002):** Les huguenots et le roi: le combat politique de Philippe Duplessis-Mornay (1572–1600). Geneve, Droz.
- Delle Donne, G. (2003):** Lorenzo il Magnifico e il suo tempo. Roma, Armando.
- Deudney, D. H. (2009):** Bounding Power: Republican Security Theory from the Polis to the Global Village. Princeton, Princeton University Press.
- Eco, U. (2003):** Mouse or Rat? Translation as Negotiation. London, Orion Publishing Co.
- Eilstrup-Sangiovanni, M. (2009):** The End of Balance-of-Power Theory? A Comment on Wohlforth et al.'s 'Testing Balance-of-Power Theory in World History.' European Journal of International Relations, 15, 2, 347–380.
- Eisenstein, E. (1979):** The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press.
- Eisenstein, E. (1993):** The Printing Revolution in Early Modern Europe. Cambridge, Cambridge University Press.
- Eisenstein, E., Grafton, A. & A. Johns (2002):** How to Acknowledge a Revolution. American Historical Review, 107, 1, 84–128.
- Fenske, H. (1975):** s.v. Gleichgewicht, Balance. V: Brunner, O., Conze, W. & R. Kosseleck (ur.): Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, Band 2, 959–996.
- Fetter, F. W. (1935):** The Term »Favorable Balance of Trade«. The Quarterly Journal of Economics, 49, 4, 621–645.

- Fueter, E. (1919):** Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492–1559. München, R. Oldenbourg.
- Ghervas, S. (2017):** Balance of Power vs. Perpetual Peace: Paradigms of European Order from Utrecht to Vienna, 1713–1815. *The International History Review*, 39, 3, 404–425.
- Greene, F. (1964):** Dynamics of International Relations: Power, Security and Order. New York, Holt, Minehart & Winston.
- Haas, E. B. (1953):** The Balance of Power: Prescription, Concept or Propaganda. *World Politics*, 5, 442–477.
- Heuser, B. (2010):** The Strategy Makers: Thoughts on War and Society from Machiavelli to Clausewitz. Santa Barbara, Praeger.
- Hind, A. M. (1910):** A Catalogue of Early Italian Engravings preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum. London, British Museum.
- Ianziti, G. (2008):** Leonardo Bruni, the Medici, and the Florentine Histories. *Journal of the History of Ideas*, 69, 1, 1–22.
- Ilardi, V. (1986):** Studies in Italian Renaissance Diplomatic History. London: Variorum Reprints.
- Janžekovič, I. (2017):** Ravnotežje moči in ideja Evrope v zgodnjem novem veku (magistrska naloga). Ljubljana, Univerza v Ljubljani.
- Jeuneau, E. (1995):** Translatio studii: The Transmission of Learning. Toronto, Pontifical Institute of Medieval studies.
- Johns, A. (1998):** The Nature of the Book: Print and Knowledge in the Making. Chicago: University of Chicago Press.
- Kaeber, E. (1907):** Die Idee des europäischen Gleichgewichts in der publizistischen Literatur vom 16 bis zur Mitte des 18 Jahrhunderts. Berlin, A. Duncker.
- Kantorowicz, E. (1957):** The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Kaufmann, S., Little, R. & W. C. Wohlforth (ur.) (2007):** The Balance of Power in World History. London, Palgrave Macmillan.
- Kleinschmidt, H. (2000):** The Nemesis of Power: A History of International Relations Theories. London, Reaktion Books.
- Krämer, U. (1996):** Translatio imperii et studii: zum Geschichts- und Kulturverständnis in der französischen Literatur des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Bonn, Romanistischer Verlag.
- Le Goff, J. (1964):** La Civilisation de l'Occident médiéval. Paris, Arthaud.
- Lepri, V. (2011):** The Spread of Italian Political Culture during the Renaissance: Remarks on the First Fortunes of Guicciardini's Works. *Studia Historica Brunensia*, 58, 2, 3–12.
- Little, R. (2007):** The Balance of Power in International Relations: Metaphors, Myths and Models. Cambridge, Cambridge University Press.
- Luciani, V. (1936):** Francesco Guicciardini and his European reputation. New York: Karl Otto and Company.
- Luciani, V. (1949):** Francesco Guicciardini e la fortuna dell'opera sua. Firenze: Olschki.
- Luthar, O., Pobežin, G., Šašel Kos, M. & N. Grošelj (2016):** Zgodovina historične misli I: od Homerja do začetka 21. stoletja. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Manning, C. W. A. (1962):** The Nature of International Society. London, G. Bell.
- Manzano Baena, L. (2007):** Negotiating Sovereignty: The Peace Treaty of Munster, 1648. *History of Political Thought*, 28, 617–641.
- Maurseth, P. (1964):** Balance-Of-Power Thinking from The Renaissance to the French Revolution. *Journal of Peace Research*, 1, 2, 120–136.
- Moeller, B. (2001):** s.v. Empire and Papacy. V: Fahlbusch, E. & G. W. Bromiley (ur.): *The Encyclopedia of Christianity*, Vol. 2 (E-I). Michigan, Wm. B. Eerdmans, 87–90.
- Morley, I. & C. Renfrew (ur.) (2010):** The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies. Cambridge, Cambridge University Press.
- Nelson, E. W. (1943):** Origins of the Balance of Power. *Medievalia et Humanistica*, 1, 124–142.
- Nussbaum, A. (1954):** Concise History of the Law of Nations. New York: The Macmillan Company.
- Nys, E. (1893):** La Théorie de l'Équilibre Européen. *Revue de droit international et de législation comparée*, XXV, 34–57.
- Nys, E. (1912):** Le droit international, Les principes, les théories, les faits. Bruxelles, M. Weissenbruch.
- Pillinini, G. (1970):** Il sistema degli stati italiani, 1454–1494. Venezia, Libreria Universitaria Ed.
- Pollard, A. F. (1923):** The Balance of Power. *Journal of the British Institute of International Affairs*, 2, 2, 51–64.
- Poton, D. (1997):** Philippe Duplessis-Mornay et la mer: discours au roi Henri III sur les moyens de diminuer l'Espagnol (1584). V: Acerra, M. & G. Martinière (ur.): *Coligny, les Protestants et la mer*. Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 145–154.
- Purnell, R. (1978):** Theoretical Approaches to International Relations: The Contribution of the Graeco-Roman World. V: Taylor, T. (ur.): *Approaches and Theory in International Relations*. London, Longman, 19–31.
- Ranke, L. von (1833):** Die grossen Mächte. *Historisch-politische Zeitschrift*, II, 1–51.
- Ranke, L. von (1887):** History of the Latin and Teutonic Nations from 1494 to 1514. London, George Bell and Sons.
- Ridolfi, R. (1939):** Genesi della storia d'Italia guicciardiniana. Firenze, L. S. Olschki.
- Ridolfi, R. (1960):** Vita di Francesco Guicciardini. Roma, Angelo Belardetti.
- Rubinstein, N. (1966):** The Government of Florence under the Medici (1434–1494). Oxford, Clarendon Press.
- Saviegar, P. (1978):** European Political Philosophy and the Theory of International Relations. V: Taylor, T. (ur.): *Approaches and Theory in International Relations*. London, Longman, 32–53.

- Sheehan, M. (1989):** The Place of the Balancer in Balance of Power Theory. *Review of International Studies*, 15, 2, 123–134.
- Sheehan, M. (1996):** *The Balance of Power: History & Theory*. London, Routledge.
- Sigurdson, R. F. (1990):** Jacob Burckhardt: The Cultural Historian as Political Thinker. *The Review of Politics*, 52, 3, 417–440.
- Strohmeier, A. (1994):** *Theorie der Interaktion: Das europäische Gleichgewicht der Kräfte in der frühen Neuzeit*. Wien, Köln, Weimar.
- Unger, M. J. (2008):** *Magnifico: The Brilliant Life and Violent Times of Lorenzo de' Medici*. New York, Simon and Schuster.
- Vagts, A. & D. Vagts (1979):** The Balance of Power in International Law – A History of an Idea. *The American Journal of International Law*, 73, 4, 555–580.
- Vagts, A. (1948):** The Balance of Power – Growth of an Idea. *World Politics*, 1, 1, 82–101.
- Vernant, J. P. (1986):** *Začetki grške misli*. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Wallerstein, I. M. (1974):** *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York, London, Academic Press.
- Wallerstein, I. M. (2006):** *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*. Ljubljana, Založba / *cf.
- Wassermann, F. M. (1947):** The Melian Dialogue. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 78, 18–36.
- Watson, A. (1992):** *The Evolution of International Society: A Comparative Historical Analysis*. London, Routledge.
- Wight, M. (1973):** The Balance of Power and International Order. V: James, A. (ur.): *The Bases of International Order*. Oxford, Oxford University Press, 85–115.
- Wilcox, D. J. (1969):** *The Development of Florentine Humanist Historiography in the Fifteenth Century*. Cambridge, Mass.
- Wohlforth, W., Little, R., Kaufman, S. J., Kang, D., Jones, C. A., Tin-Bor Hui, V., Eckstein, A., Deudney, D. & W. L. Brenner (2007):** Testing Balance-of-Power Theory in World History. *European Journal of International Relations*, 13, 2, 155–185.
- Wright, Q. (1943):** International Law and the Balance of Power. *The American Journal of International Law*, 37, 1, 97–103.
- Yilmaz, L. (2004):** *Le Temps moderne: Variations sur les Anciens et les contemporains*. Paris, Gallimard.
- Zeller, G. (1956):** Le principe d'équilibre dans la politique internationale avant 1789. *Revue Historique*, 215, 1, 25–37.

KOMUNIKACIJA SOCIOLOGIJE IN ZGODOVINE V ZGODNJI DOBI SOCIOLOŠKE MISLI: V ZNAMENJU METODOLOŠKEGA SPORA. OB 180-LETNICI COMTOVEGA POIMENOVANJA SOCIOLOGIJE ZA »ZNANOST O DRUŽBI«

Avgust LEŠNIK

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: avgust.lesnik@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

Članek s področja zgodovine historične sociologije se vsebinsko in problemsko navezuje na študijo Razumevanje družbenih sprememb ter družbenega in zgodovinskega razvoja v »predzgodovini« sociologije, objavljeno v znanstveni reviji *Annales, Series Historia et Sociologia* (2015, 3). Sociologija si je ob svojem nastanku zadala za temeljno nalogo, da z »znanstvenimi prijemi« razvozla nerešeno vprašanje občega, globalnega vpogleda v zakone funkcioniranja in razvoja človeške družbe kot celote. Spričo dejstva, da sta se z navedeno problematiko neposredno ukvarjali tako filozofija zgodovine kot zgodovinopisje, je bilo potrebno opredeliti odnos sociologije do obeh omenjenih ved. Vendar dokazovanje distinktivnosti ni šlo v smeri zagovora specifičnega predmetnega področja, pač pa svojske metodologije. V teh naporih nova družbena znanost (sociologija) ni skrivala ambicije, da postane t. i. teoretska (znanstvena) zgodovina.

Ključne besede: zakoni razvoja človeške družbe, zgodovina sociološke misli, filozofija zgodovine, zgodovinopisje, metodologija, zgodovina historične sociologije

COMUNICAZIONE TRA SOCIOLOGIA E STORIA NEI PRIMI TEMPI DEL PENSIERO SOCIOLOGICO: ALL'INSEGNA DEL CONFLITTO METODOLOGICO. 180 ANNI DALLA DESIGNAZIONE DI COMTE DELLA SOCIOLOGIA COME «SCIENZA DELL'UMANITÀ»

SINTESI

Il presente contributo sulla storia della sociologia storica si ricollega, a livello di contenuti e delle problematiche, allo studio *Comprensione dei cambiamenti sociali, nonché dello sviluppo sociale e storico nella «preistoria» della sociologia*, pubblicato sulla rivista scientifica *Annales, Series Historia et Sociologia* (2015, 3). Al suo esordio, la sociologia si pose come obiettivo primario e principale di risolvere, utilizzando «approcci scientifici», la questione aperta della visione generale e globale delle leggi di funzionamento e dello sviluppo della società umana nel suo insieme. Dato che la problematica veniva già trattata direttamente sia dalla filosofia della storia sia dalla storiografia, era necessario definire la relazione della sociologia con queste due discipline. L'argomentazione a sostegno della sociologia come scienza a sé non si basava sulla difesa di un'area tematica specifica, ma sulla specificità della sua metodologia. Nei suoi sforzi a tale scopo la nuova scienza sociale (sociologia) non nascondeva l'ambizione di diventare la cosiddetta storia teoretica (scientifica).

Parole chiave: leggi dello sviluppo della società umana, storia del pensiero sociologico, filosofia della storia, storiografia, metodologia, storia della sociologia storica

UVOD

Z vidika periodizacije zgodovine historično-sociološke misli (historične sociologije) lahko motrimo odnos/komunikacijo med sociologijo in zgodovino v treh obdobjih:

1. zgodnja doba sociološke misli (ok. 1820–1880): poskus afirmiranja sociologije kot znanstvene/teoretske zgodovine (tj. predmet obravnave v pričujočem članku);
2. doba klasične sociološke misli (1880–1960): kriza v komunikaciji sociologije in zgodovine – »od sociologije proti zgodovini do sociologije brez zgodovine« (Braudel, 1966);
3. doba vzpona historične sociologije (po letu 1960): sociologija in zgodovina kot »dobri prijatelji« (Smith, 1982).

Epohalne družbene spremembe ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja (zlom *ancien régime*, rojstvo konstitucionalizma, procesi industrializacije, deagrarizacije, migracije, urbanizacije, modernizacije, razredne stratifikacije idr.), ki so jih povzročila in pospešila družbena gibanja in revolucije (ameriška protikolonialna, francoska meščanska, angleška industrijska),¹ niso postale samo osrednji predmet takratnega diskurza političnih elit in akademske javnosti, pač pa so soustvarile – z novo, še neraziskano materijo – tudi objektivne pogoje za osamosvojitve »znanosti o družbi« v samostojno znanstveno disciplino, sociologijo.² Zagotovo je na mestu ugotovitev, da je »francoska revolucija (v širšem pomenu) razdala svojo praktično energijo z ekonomsko in politično emancipacijo meščanstva, svojo teoretično energijo pa z ustanovitvijo sociologije [gl. Pagon, 1990, 581–588], pa tudi, da je delavski razred razdal svojo praktično energijo z organiziranjem revolucionarnega političnega gibanja, svojo teoretično energijo pa z ustanovitvijo historičnega materializma in znanstvenega socializma« (Goričar, 1969, 8).

Pomembne elemente poznejše sociološke teorije so

v tem burnem obdobju razvijali predvsem tisti družbeni misleci, ki so imeli kritičen odnos do kapitalističnega družbenega reda. Namreč v dobi, ko se je kapitalizem v zahodni Evropi že utrdil v vladajoči ekonomski in politični sistem, se je pokazalo, da se z njim niso uresničila pričakovanja razsvetljenecv, ideoloških predhodnikov meščanskih demokratičnih revolucij (Lešnik, 2015, 491–499). To je tudi botrovalo nastanku tistih političnih idej, ki so negativno vrednotile kapitalistično družbeno ureditev in so hkrati iskale izhod v drugačno, »pravičnejšo« družbo. Izmed teh političnih doktrin sta bila za nastanek in začetni razvoj sociologije najpomembnejša utopični socializem (Saint-Simon idr.) (Pagon-Brglez, 1979a, 8–54) in anarhizem (Proudhon idr.) (Rizman, 1986, XXI–LXXV).

Potrebo po novi »znanosti o družbi« so njeni ustanovitelji utemeljevali z argumentom, da filozofija (zgodovine) in družboslovne vede, v prvi vrsti zgodovinopisje, resda ponujajo parcialne poglede na družbeni red in njegov razvoj, hkrati pa ne dajejo splošnega, globalnega vpogleda v zakone funkcioniranja in razvoja človeške družbe kot celote. In prav znanstvena razrešitev tega ključnega vprašanja naj bi bila naloga novoustanovljene vede, sociologije.

HISTORIČNI MATERIALIZEM IN SOCIOLOGIJA

Zgodovinarji sociologije v splošnem soglašajo, da je treba pripisati utemeljitev (znanstvene) sociologije trem mislecem 19. stoletja: Saint-Simonu (1760–1825), Augustu Comtu (1798–1857) in Karlu Marxu (1818–1883). Ti trije so prvi povezali raziskovanje družbenih pojavov s sodobnim znanstvenim mišljenjem, obenem pa so postavili prve teorije o razvoju moderne družbe, ki temeljijo na zgodovinskem preučevanju pretekle in sodobne družbe. Skupno jim je bilo, da so se vsi trije zanimali za družbene spremembe in da so si prizadevali za praktično uporabo svojih (družbenih) spoznanj; ravno zato so se povezali s socializmom.³ Saint-Simon je znani predstavnik utopičnega socializma (Pagon-Br-

1 Nemški ekonomist in sociolog Lorenz von Stein (1815–1890) je med prvimi uvedel kategorijo »družbeno gibanje« v širšo družboslovno rabo, potem ko je objavil leta 1850 v Leipzigu odmevno delo *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich: von 1789 bis auf unsere Tage*, I–III /Zgodovina družbenih gibanj v Franciji, 1789–1850 (angl. prev. Stein, 1964; gl. tudi Koselleck, 1999, 83–99; Prunk, 2015, 23–116).

2 Auguste Comte, Saint-Simonov tajnik, je leta 1839 – v 4. zvezku svojega dela *Tečaj pozitivne filozofije (Cours de philosophie positive)*, I–VI, 1830–1842: http://www.ac-grenoble.fr/PhiloSophie/old2/file/comte_khodoss.pdf – prvi poimenoval *sociologijo* za »znanost o družbi« (v prvih treh zvezkih uporablja termin »socialna fizika«, ki si ga je izposodil pri T. Hobbsu), medtem ko za utemeljitelja sodobne sociologije velja Claude-Henri Saint-Simon. V svojem delu *Le Socialisme* je Émile Durkheim (1928 [1992]) zapisal: »[Saint-Simon] ni samo naredil načrt za novo znanost [sociologijo], marveč ga je poskušal tudi uresničiti« (Gurvitch, 1966, 43). Kot raziskovalni in študijski predmet se je sociologija začela uveljavljati na univerzah v devetdesetih letih 19. stoletja, najprej v ZDA in Franciji; največji razmah je dosegla po drugi svetovni vojni, ko se je tudi razvejila v posebne sociologije.

3 Socializem – kot idejni in politični nazor ter družbeno gibanje za spremembo kapitalističnega družbenega sistema – se je uveljavljal kot ideja (predvsem od obdobja renesanse naprej), kot gibanje (predvsem od začetkov delavskega gibanja) in kot politika oziroma politična praksa (od začetkov nastajanja socialističnih političnih organizacij). V njegovem razvoju so se oblikovale tri prevladujoče smeri: socialnodemokratska in komunistična (Lešnik, 2018, 188–241) in krščansosocialistična (Prunk, 2004, 105–153). Teži k uveljavitvi družbene enakosti, pravičnosti in solidarnosti, od začetka 19. stoletja k uveljavitvi ekonomskih, političnih, socialnih idr. pravic delavskega razreda. Moderni socializem se je kot idejnopolični nazor delavskega razreda in kot družbeno gibanje razvil v prvi polovici 19. stoletja (Lešnik, 2018, 13–32) ter bil ob konservatizmu (Heineman, 1996, 65–74) in liberalizmu (Rizman, 1992, 15–33) poldrugo stoletje tretja najvplivnejša politična struja evropske in svetovne civilizacije ter hkrati ostra kritika ali popolna negacija kapitalistične družbe.

glez, 1979b, 223–279), zagovornik industrijske družbe (tvorec tega pojma) in prvi pomembnejši ustvarjalec združene Evrope;⁴ Comte si je prislužil (zaradi svojega konservativnega odnosa do revolucionarnih gibanj) naziv socialistični »odpadnik« oziroma konservativni reformator (Fiamengo, 1987, 101–107); Marx pa velja za utemeljitelja znanstvenega socializma, ki vključuje tudi univerzalno materialistično koncepcijo zgodovine (historični materializem):

Prvo delo, ki sem se ga lotil, da bi razpršil dvome, ki so se me polasčali, je bila kritična revizija Heglove filozofije prava, delo, katerega uvod je izšel v Nemško-francoskih letopisih leta 1844 v Parizu. Moje raziskovanje se je končalo z rezultatom, da pravnih odnosov kakor tudi državnih oblik ni mogoče razumeti niti iz njih samih niti iz tako imenovanega splošnega razvoja človeškega duha, marveč da temeljijo v materialnih življenjskih odnosih, katerih celotnost obravnava Hegel, kakor so to delali Angleži in Francozi 18. stoletja, pod imenom »meščanska družba«, da pa je treba iskati anatomijo meščanske družbe v politični ekonomiji. [...] Splošni rezultat, do katerega sem prišel in ki je postal, ko sem ga dosegel, vodilo mojemu študiju, se lahko na kratko izrazi takole: v družbeni produkciji svojega življenja stopajo ljudje v določene, nujne, od njihove volje neodvisne odnose – produkcijske odnose, ki ustrezajo določeni razvojni stopnji njihovih materialnih produktivnih sil. Celota teh produkcijskih odnosov sestavlja ekonomsko strukturo družbe, realno osnovo, ki se na njej dviga pravna in politična vrhna stavba in ki ji ustrezajo določene oblike družbene zavesti. Način produkcije materialnega življenja določa socialni, politični in duhovni proces življenja nasploh. Ne določa zavest ljudi njihove biti, temveč narobe, njihova družbena bit določa njihovo zavest (Marx, 1859 [1968], 104–105).

V takratnem razgibanem zgodovinskem dogajanju se pojavlja tudi že delavstvo kot razred »za sebe«.⁵ Na-

mreč, ko se je meščanstvo/buržoazija v najrazvitejših deželah že uveljavilo in utrdilo kot vladajoči razred in ko se je ideja demokratičnih revolucij že razširjala proti fevdalnemu vzhodu in jugu takratne Evrope, je tudi delavski razred že postavil zahteve za svojo lastno ekonomsko, politično in kulturno emancipacijo. Te zahteve je izražal znanstveni socializem, politična doktrina revolucionarnega proletariata, ki je cilje svojemu gibanju zastavil izven okvirov obstoječega in takrat še utrjujočega se kapitalizma. Filozofski in obči temelj znanstvenega socializma je historični materializem, prva obča teorija družbenih ved, prva sociološka »kozmogonija«. Zaradi tega prištevamo tvorca historičnega materializma K. Marxa med ustanovitelje sociologije kot samostojne vede (Duverger, 1961, 10). Posledično sta se v štiridesetih letih 19. stoletja pojavili in se začeli razvijati skoraj istočasno in vzporedno dve znanstveni pojmovanji o družbi: historični materializem in sociologija.⁶

Na določeni stopnji svojega razvoja prihajajo materialne produktivne sile družbe v nasprotje z obstoječimi produkcijskimi odnosi ali – in to je le pravni izraz za isto stvar – z lastninskimi odnosi, v katerih so se doslej razvijale. Iz razvojnih oblik produktivnih sil se ti odnosi spremenijo v njihove spone. Tedaj nastopi razdobje socialne revolucije. S spremembo ekonomske osnove se počasneje ali hitreje izvrši prevrat v vsej ogromni vrhni stavbi. Ko proučujemo take prevrate, moramo vselej razlikovati med materialnim prevratom v ekonomskih pogojih produkcije, ki se dá ugotoviti s prirodoslovno natančnostjo, in pravnimi, političnimi, religioznimi, umetniškimi ali filozofskimi, skratka: ideološkimi oblikami, v katerih se ljudje tega konflikta zavedo in ga izbojujejo. Kakor ne presojamo posameznika po tem, kar misli sam o sebi, prav tako ne moremo presojati take prevratne dobe po njeni zavesti, temveč moramo ravno nasprotno to zavest razložiti iz nasprotij materialnega življenja, iz obstoječega konflikta med družbenimi produktivnimi silami in produkcijskimi odnosi. Nobena družbena formacija ne propade prej, preden se

4 Sodelovanje Saint-Simona s francoskim zgodovinarjem Augustinom Thierryjem (1795–1856) je dalo delo *O reorganizaciji evropske družbe* (Saint-Simon & Thierry, 1814). Osnovna Saint-Simonova ideja je bila institucionalni federalizem in postopno poenotenje Evrope v evropsko skupnost, kar kasneje postane temeljni kamen funkcionalističnega pristopa. Saint-Simon je bil prepričan, da mora federacija, ki bo poenotila Evropo, temeljiti, kolikor je mogoče na družbenih spremembah, ki sta jih povzročili francoska in industrijska revolucija (Lešnik, 2014, 40–41).

5 Zgodovinski proces preobrazbe množice mezdnih delavcev, ki so še brez potrebnega minimuma razredne zavesti (delavski razred v objektivnem pomenu besede), v moderen delavski razred (kot subjekt z razredno zavestjo), sta Marx in Engels označevala kot prehod iz »razreda po sebi« v »razred za sebe«. Dozorela zavest (o bistvu lastnega razrednega položaja, o konfliktu interesov kapitala in dela ter o lastni vlogi razreda mezdnih delavcev v družbenem razvoju) je bila tista, ki je šele konstituirala moderen delavski razred, in kot taka tvori osnovo njegove družbene identitete in zgodovinske subjektivitete (Pribičević, 1979, 11). Stopnja razredne zavesti, ki spreminja proletarske množice v »razred za sebe«, je dosežena, ko te množice sprejmejo socializem za svojo osnovno politično opredelitev. »Razred za sebe« ne le teži k socializmu, ampak se zanj tudi bojuje; je subjekt boja za revolucionarno družbeno preobrazbo (Pribičević, 1979, 13).

6 Prof. Boris Zihel (1910–1976) je v svojem nastopnem predavanju na Filozofski fakulteti (1954) razglabljal o razmerju med sodobno občo sociologijo in historičnim materializmom (Zihel, 1974, 147–170).

ne razvijejo vse produktivne sile [...] in novi, višji produkcijski odnosi se nikoli ne pojavijo prej, preden ne dozore materialni pogoji za njihov obstoj v okviru stare družbe same. Zato si postavlja človeštvo vedno le take naloge, ki jih lahko reši [...] naloga se poraja šele tedaj, ko že obstoje materialni pogoji za njeno rešitev ali pa so le-ti vsaj v procesu svojega nastajanja. V velikih obrisih lahko označimo azijske,⁷ antične, fevdalne in sodobne buržoazne produkcijske načine kot progresivne dobe v ekonomskem razvoju družbe (Marx, 1859 [1968], 105–106).

Kakor je bil historični materializem idejni, teoretični izraz hotenj delavskega razreda, je izražala po drugi strani sociologija ob svojem nastanku družbene in politične težnje takrat vladajočega meščanstva. Prednostna naloga sociologije kot novoustanovljene znanosti naj bi bilo odkrivanje zakonov in zakonitosti zgodovinskega/družbenega razvoja;⁸ še več, s svojimi znanstvenimi ugotovitvami naj bi poleg razlage razvoja družbe v preteklosti in sedanjosti omogočala tudi napovedovanje prihodnjega družbenega razvoja.

*Nepretrganost človeške zgodovine: Vse, kar se je že zgodilo, in vse, kar se še bo, sestavlja eno samo serijo, katere prvi mejniki so preteklost, zadnji pa prihodnost. Tako nam bo proučevanje poti, ki jo je človeški duh opravil do danes, odkrilo, katere koristne korake mora še storiti na tej znanstveni poti in poti k blaginji*⁹ (Saint-Simon, 1813, v Pagon-Brglez, 1979b, 233).

Vsaka politična kombinacija, vsaka institucija, če naj bo zares dobra, mora ustrezati dvema pogojema: 1. da je koristna za družbo,¹⁰ se pravi, da prinaša družbi pozitivne koristi; 2. da se ujema s sedanjim stanjem družbe, da je v skladu z obstoječimi idejami in stvarmi, da je postopno pripravljena, skratka, da prihaja à propos. Ta drugi pogoj, ki je sicer manj znan

kot prvi, je vendarle prav tako neogiben. Samo z njim postanejo institucije dopustne; nič ni namreč bolj mogoče ali vsaj trajno kakor tisto, kar ni ne nad ne pod sedanjim stanjem družbe, kar nikakor ne pride ob nepravem času. Prav to utemeljuje glavno koristnost zgodovinskih razmišljanj; samo s filozofskim opazovanjem preteklosti si lahko pridobimo natančno znanje o pravih elementih sedanjosti (Saint-Simon, 1818, v Pagon-Brglez, 1979b, 233–234).

Podobno je tudi Comte gledal na sociologijo kot posebno koristno/uporabno vedo, saj naj bi opravljala vlogo »vodnice« za reorganizacijo družbe v prihodnosti. V mislih je imel prispevek sociologije k stabiliziranju družbe kot celote (po socialnopolitičnih revolucijah), pa tudi k napredku, pojmovanemu kot izpopolnjevanje trdnosti in reda. Potemtakem naj bi bila sociologija – v nasprotju s historičnim materializmom in znanstvenim socializmom – nekakšen instrument varovanja družbenega miru in ohranjanja temeljev družbene ureditve/reda.

METODOLOŠKI SPOR SOCIOLOGIJE Z ZGODOVINOPISJEM

Seveda ne moremo mimo dejstva, da si je sociologija ob svojem nastanku izbrala bolj ali manj »zasedeno« raziskovalno polje, s katerim so se že ukvarjale druge znanstvene discipline, predvsem filozofija zgodovine in zgodovinopisje. Zato je razumljivo, da je bilo treba, vsaj na akademski ravni, odgovoriti na nove izzive in vprašanja, povezana z odnosom sociologije do zgodovine na eni in do filozofije zgodovine na drugi strani ter seveda tudi obratno. Vendar iskanje odgovorov in dokazovanje posebnosti (pri vseh treh disciplinah) ni šlo v smeri zagovora specifičnega predmetnega področja, kot bi morda pričakovali, pač pa lastne metodologije.¹¹ V teh naporih nova družbena znanost (sociologija) ni skrivala ambicije, da postane t. i. teoretska (znanstvena) zgodovina:¹²

7 Ludvik Čarni (1931–1996) je bil prvi sociolog na Slovenskem, ki se je ukvarjal s problematiko azijskega produkcijskega načina (Čarni, 1968 [2012], 33–46 in 83–88).

8 »Vsako družbeno dogajanje je hkrati zgodovinsko dogajanje in narobe« (Goldmann, 1958, 7).

9 Še pred tem, leta 1812, je Saint-Simon zapisal: »Prihodnost sestavljajo zadnji mejniki serije, katere prvi mejniki so preteklost. Ko dobro proučimo prve mejnike neke serije, je lahko postaviti naslednje: tako iz dobro opazovane preteklosti z lahkoto izpeljemo prihodnost« (Pagon-Brglez, 1979b, 581 /red. op. 164/).

10 To besedilo je pravo nasprotje utopičnega teksta, če naj utopija pomeni načrt, katerega uresničitev je nemogoča, hkrati pa tudi eno izmed tistih, v katerih se Saint-Simon še najbolj opira na materialno zgodovino družbe.

11 Naloga zgodovine in sociologije je, da odkriva »naravne zakone« razvoja človeške družbe. Za zgodovino ima sociologija le metodološko funkcijo. In sociologija ni le metodologija zgodovine, ampak metodologija vseh disciplin, ki preučujejo človeško družbo (Čarni, 1969 [2012], 31). Sociologija je najbolj splošna znanost o družbi in kot takšna teoretična osnova vseh drugih družbenih znanosti (Žun, 1964 [2014], 7).

12 Ob razpravi, ali ima ta ali druga vrsta raziskovanja značaj znanosti, se navadno pretresata dve vprašanji: prvič, ali more s svojo posebno tehniko dela pravilno ugotavljati dejstva, ki jih raziskuje, in drugič, ali more ta dejstva tudi vzročno razložiti. In prav iskanje odgovorov na vprašanje vzročnosti v zgodovinskem razvoju je bilo ključno za nastanek *sociološkega zgodovinopisja*. Šele z njim je dobilo večje zanimanje zgodovinarjev za ekonomski, družbeni in kulturni napredek, ki so ga vzpodbudili zlasti dogodki francoske revolucije, tudi svojo teoretično utemeljitev.

Pravijo, da je zgodovina brevir kraljev; po tem, kako kralji vladajo, pa vidimo, da je njihov brevir slab; zgodovina v svoji znanstveni podobi namreč še ni zapustila pleníc. Ta pomembna veja našega spoznavanja za zdaj še ni drugega kot zbirka bolj ali manj skrbno ugotovljenih dejstev. Ta dejstva niso povezana z nobeno teorijo, niso še vključena v vzročno-posledični red; zato je zgodovina še zmerom nezadosten vodnik tako za kralje kakor za njihove podložnike; ne enim ne drugim ne daje možnosti za sklepanje, kaj se bo zgodilo iz tistega, kar se je zgodilo. Za zdaj še nimamo drugega kot nacionalnih zgodovin, katerih avtorji so si postavili za svoj glavni namen, da bi slavili kreposti svojih rojakov in devali v nič kreposti njihovih tekmecev.¹³ Še noben zgodovinar se ni doslej postavil na splošno stališče; še nihče ni napisal zgodovine vrste; nihče še ni, nazadnje, rekel kraljem: Glejte, tole izhaja iz tistega, kar se je zgodilo, glejte red stvari, do katerega nas bo pripeljala razsvetljenost; glejte, to je cilj, h kateremu morate usmeriti delovanje velikanske oblasti, ki je v vaših rokah. [...] Eden izmed premislekov, po katerem naj bi kajpak domnevali, da zgodovina – ne le takšna, kakor je poučujejo, temveč tudi takšna, kakršno si zamišljajo in jo gojijo najboljši filozofski duhovi – ni še takšne narave, kakršna bi morala biti, je ta, da je v vseh glavah klasificirana kot ena izmed vej literature. To dokazuje, da je zgodovina še daleč od tega, da bi bila preprosta serija opazovanj o poti in razvoju civilizacije; v tem primeru bi jo namreč povzdignili na stopnjo pravih znanosti; gojili pa bi jo lahko samo ljudje, ki so sposobni opazovati družbeno stanje z vseh strani in ki so sicer po svojih znanstvenih proučevanjih vajeni usklajati dejstva, da bi iz njih povzeli splošne zakone, in se ravnali po dokazih.¹⁴ Do istega sklepa bomo dospeli še bolj presenetljivo, če se površno ozremo na to, kar je bila zgodovina doslej. Vse do polovice zadnjega (18.) stoletja je bila zgodovina skoraj zmerom samo

biografija oblasti,¹⁵ v kateri so narodi prikazani le kot orodje in žrtve in v kateri je le tu in tam posejanih nekaj redkih epizodičnih ugotovitev o civilizaciji ljudstev.¹⁶ [...] Znanstveno zgodovino je treba šele napisati (Saint-Simon, 1813, v Pagon-Brglez, 1979b, 234–235).

V tem kontekstu je Comtova »socialna fizika« (sociologija) naredila svojevrsten kopernikanski obrat,¹⁷ in sicer v metodološkem pristopu; metode so bile namreč tista resnična novost, ki so jo uvedli utemeljitelji sociologije v t. i. »teoretsko zgodovino«. Velike metodološke razprave ponavadi kažejo na »nezrelost« konkretne znanosti oziroma na dejstvo, da se kot znanost še ni povsem konstituirala. Po drugi strani pa lahko hkraten obstoj večjega števila metodoloških orientacij pripomore k hitrejšemu razvoju teoretske misli, pa tudi k boljšemu preverjanju stališč in izsledkov, nastalih z različnimi postopki. Na področju sociologije so njeni bolj kritični utemeljitelji upravičeno opozarjali, da ne kaže enostavno prevzemati metod in teorij drugih znanstvenih področij, ampak jih je treba graditi v skladu s posebno naravo predmeta (sociološke) znanosti. Njen razvoj je potrdil, da so se sociološke metode in teorije prilagajale izredno zapletenemu pojavu, kakršen je človeška družba, kar je končno pripeljalo do prevladujočega spoznanja o tem, da je sociologija znanost, ki mora uporabljati specifične metode pri raziskovanju svojega predmeta. V nasprotju s tedaj prevladujočo metodološko težnjo – še posebej v filozofiji zgodovine – po kateri je mogoče (*a priori*) s pojmovno analizo ugotoviti strukturo zgodovinskega razvoja,¹⁸ je sociologija ponudila *a posteriori* (empirično) oziroma *post factum* analizo zgodovinskih dogajanj. Comte je bil prepričan, da bi morala sociologija, če želi postati znanost in pravem pomenu besede, zavreči spekulativni način mišljenja in se zavzemati za znanstveno preverljivost pri sklepanju; šele na ta način bi prelomila z metafizičnim mišljenjem, ki je opredeljeno z iskanjem absolutnih bistev¹⁹ in končnih vzrokov, ter obremenjeno

13 Napačno bi bilo sklepati, da Saint-Simon v celoti zanika znanstveno naravo nacionalnim zgodovinom. Tu nastopa predvsem proti šovinizmu.

14 Splošni zakoni ali teorija so pravzaprav eno in isto. Tako lahko postane zgodovina znanost, vendar le, če niso splošni zakoni in teorija vsiljeni dejstvu, ki so, kakor je dejal Lenin, *trmasta*.

15 *Vulgarna* (neznanstvena) zgodovina je zmerom biografija oblasti (bolj ali manj romantična življenja, drobne zgodbe itn.); v nadaljevanju Saint-Simon torej upravičeno grmi zoper strogo delitev na dinastije in kraljestva. Sicer pa se tudi sam zavzema za »periodizacijo zgodovine«, za razmejitve konkretnih zgodovinskih razdobj.

16 *Civilizacija* ima za Saint-Simona pomen družbe, kjer je najvišje mesto dano industriji in industrijskemu razredu in so mu vsi drugi podrejeni, kjer je ljudstvo »industrijsko organizirano«. Ker so za Saint-Simona zakonitosti družbenega razvoja pot iz preteklosti v prihodnost, je to torej prihodnja družba.

17 Metafora za ključna odkritja človeštva, in ne zgolj za Kopernikovo odkritje heliocentričnega sistema.

18 Po tem gledanju je tok zgodovinskega razvoja v temelju izomorfen pojmovnemu razvoju; potemtakem ni bistveno gledanje na zgodovino, temveč analiziranje razvoja pojma. Po J. G. Fichteju »filozof ne uporablja zgodovinskega gradiva, da bi dokazal svoje razumevanje zgodovine, prav nasprotno, zgodovinsko gradivo mu služi samo kot ilustracija tistega, kar razume tudi brez zgodovine« (Vranicki, 2001, 271). Enakega mnenja je bil tudi G. W. F. Hegel (1967), ki je vso filozofijo pretvoril v filozofijo zgodovine: »Vsa zgodovina je pravzaprav samorazvoj duha, in zgodovinske spremembe niso nič drugega kot logične spremembe v časovnem planu«. Menil je, da je zgodovina je samo logika, zato njeno spoznavanje ni empirično, ampak logično (apriorno).

19 Bistvo (*essentia*) je sklop obeležij ali lastnosti predmeta, brez katerih ta ne bi bil to, kar je. Bistvo tvori naravo neke stvari, je osnova njene določenosti. Glede na spremenljivost predmeta je bistvo sklop tistih dejanskih obeležij, ki so relativno nespremenljiva, stalna. Medtem ko pomeni *eksistenca* ali obstoj le to, da nekaj obstaja oziroma je, pa bistvo označuje, kaj je nekaj, smiselno notranje jedro, splošnost in nujnost, po kateri nekaj obstaja (Sruk, 1980, 48).

z neplodnimi razpravami in spori.²⁰ Po tej poti naj bi sociologija prehajala tudi k vse bolj zanesljivi vednosti o družbi, hkrati pa naj bi predvidevala in priporočala – kot »vodnica« – (manjše) spremembe v družbi in družbenem redu.²¹

V nasprotju s filozofijo zgodovine, ki je k družbenim in zgodovinskim pojavom vselej pristopala z analizo absolutnih pojmov, je zgodnja sociologija naredila svojevrsten preobrat s tem, ko je na prvo mesto postavila opazovanje in izkustveno analizo pojavov. To novo (t. i. galilejsko) smer – *pozitivizem*²² – sta v družbenih vedah utemeljila A. Comte in John Stuart Mill (1806–1873). Tako kot je moderna *galilejska fizika* (Galilei, 2009) z novimi raziskovalnimi orodji (z uporabo eksperimentalne metode do splošnih zakonov narave)²³ zrušila paradigmo stare aristotelске fizike (Aristotel, 2004; 2012), naj bi tudi sociologija s podobnimi prijemi (kot so natančnost, merljivost, splošnost, enostavnost) očistila družboslovje spekulativnosti ter s tem postavila mejnik v raziskovanju in razlagi družbe. Tudi znotraj pozitivizma razlikujemo dve struji: mehansko-matematično, ki se opira na Millova stališča, in organsko-evolucijsko, ki sta jo utemeljila Comte in Herbert Spencer, kasneje pa jo je razvil É. Durkheim (Milič, 1965, 59–114). Jedro modela razlage v družbeni znanosti je postalo ugotavljanje splošnih zakonitostih, pod katero spadajo vsi posamezni primeri določene vrste: »*Posamezno dejstvo velja za pojasnjeno, če ugotovimo njegov vzrok, to je, če razložimo zakon ali zakone vzročnosti, ki dano dejstvo povzročijo*« (Mill, 1843 [1941], 548).²⁴

V primerjavi z Millom, ki je vzročnost poudarjal, jo je Comte zavračal kot metafizično. Comtova stališča so zagotovo reakcija na spekulativno filozofijo zgodovine (Kroupa, 2011), saj poudarja, da se moramo pri razlaganju družbenega gibanja omejiti le na to, kar lahko neposredno ugotovimo z znanstvenimi

metodami. Vendar pa njegovo pojmovanje znanstvene metode in znanstvenih dejstev zožuje doseg znanstvene razlage na posamezne sektorje ali izseke stvarnosti, pri tem pa se izogiba vsakega posploševanja in iskanja globljih vzrokov ali večjih posegov v družbeno stvarnost. Comte namreč meni, da podobno kot naravo tudi družbo obvladujejo določeni zakoni, da pa je te zakone težje ugotoviti. Ravno zato se je treba izogibati družbenim preobratom in preobrazbam, na kakršne je navajala francoska revolucija. Njegov agnosticizem/dvom glede spoznavanja globljih vzrokov družbenega gibanja sovпада s takratnim reformizmom, s pojmovanjem, da je treba spreminjati družbo previdno in le postopoma ter brez revolucionarnih posegov.²⁵ Središčna točka ni človek, ampak le družba kot celota. Comte je izrazil antiindividualist (družba ne more biti razdeljena na posameznike, podobno kot tudi geometrijska ploskev ne more biti razdeljena na črte ali pa črta na točke). Država ima oblast nad posamezniki in Comte meni, podobno kot Hegel, da je ravno država pravi nosilec družbene ureditve in njenega smotra. Država, ki je bila za Hegla in Comta pravi izraz človeške družbenosti, je bila za Marxa le oblika alienacije/odtujenosti.

Seveda pa sama metoda opazovanja ni bila dovolj, da bi si nova disciplina lahko pridobila status znanosti oziroma »teoretske« zgodovine, kajti tudi »navadna« oziroma »vulgarna« zgodovina (kot jo imenuje Saint-Simon) je navsezadnje uporabljala to metodo, se pravi *post factum* analizo, kar pa ji samo po sebi še ni zagotavljalo znanstvenosti v pozitivističnem pomenu besede.

Zgodovino, ki – poleg filozofije in umetnosti – tvori eno od treh glavnih vej velike klasiifikacije znanosti, umetnosti in obrti v sloviti Diderotovi Enciklopediji (1751–1765, 17 zv.) opredeli Vol-

20 Po Comtovem mnenju je človeštvo obremenjeno z različnimi spekulativnimi filozofijami, kar vzpodbuja družbene spopade. Zato je metafizični stadij v razvoju družbe zaznamovan z vojnami, revolucijami in drugimi pretresi; Comte je bil prepričan, da je najvišji izraz tega stadija francoska revolucija. Šele tretji, pozitivni, znanstveni stadij v razvoju človeštva (tj. industrijska družba) pomeni po Comtu njegovo dokončno zrelost, v kateri se osvobodi zanosa in izmišljotin, s tem pa tudi spopadov. Sociologija kot pozitivna znanost je v tej fazi pomemben instrument varovanja družbenega miru in ohranjanja temeljev družbene ureditve.

21 Comte je od Saint-Simona prevzel večji del idej, vendar jim je dal pod vplivom krščanskih tradicionalistov reakcionaren/konservativni značaj. Tako je ideji »napredka« postavil nasproti idejo »reda«, na katero so se sklicevali vsi takratni konservativni legitimisti, ki so podpirali obstoječe stanje (obdobje restavracije, kasneje pa tudi diktaturo Napoleona III.). Ko je primerjal sociologijo z biologijo, je Comte dejal, da se biologija ukvarja z organizacijo organizmov in z življenjem, sociologija pa z redom (socialna statika) in napredkom (socialna dinamika). Vendar je vsa teža na redu, ki da je izraz družbene organizacije, družba pa je posebna vrsta organizma, ki mu je posameznik podrejen, saj obstoji le kot del družine, države ali cerkve.

22 Pozitivizem je najvplivnejša filozofska smer v razvoju sociologije. Njen začetnik A. Comte je izhajal predvsem iz izročil angleškega empirizma od Francisa Bacona do Davida Humea, francoske materialistične razsvetljenske kritike idealistične metafizike Jeana d'Alemberta in Paula-Henrija Holbacha ter iz družbenega nazora Saint-Simona.

23 Galilei se je zavedal ustvarjalne vloge razuma, ki pa v znanosti ni bil več v tem, da bi iskal prve vzroke vsega (kot Aristotel), ampak da bi dojel, razložil način dogajanja v naravi, kar zmore šele z uporabo matematike. Narava je za Galileja kot knjiga; ta knjiga pa je »*napisana v matematičnem jeziku, poteze peresa pa so trikotniki, krogi in drugi geometrijski liki*« (Jerman, 1976, 63).

24 Ekonomski teoretik (gospodarskih ciklusov) Joseph Schumpeter (1883–1950), avtor izjemnega ekonomsko-sociološkega dela *Capitalism, socialism and democracy* (1942 [2008]), izrecno poudarja, da je bila Millova *Logika* »tako vplivna med bralsko publiko kot še nobena logika doslej« (Schumpeter, 1975, 373).

25 Gre za Comtovo konformistično/konservativno pojmovanje družbe, znotraj katerega se sociologija ne sprašuje o možnostih radikalno drugačne družbene ureditve, ki bi bila bolj prilagojena človekovim potrebam.

taire v geslu HISTOIRE (8. zv., 220) takole: »to je pripoved o dejanjih, ki jih imamo za resnična; v nasprotju z bajko [fable], ki je pripoved o dejanjih, ki jih imamo za neresnična [faux] (Kroupa, 2011, 37).

Po Comtovem programskem načrtu in njegovi sistematiki pozitivističnih ved, ki jih je predstavil v svojem delu *Tečaj pozitivne filozofije*,²⁶ je temeljna naloga pozitivne (socialne) filozofije, da »opazuje vse fenomene kot podrejene naravnim zakonom, katerih pravilno odkrivanje in reduciranje na najmanjše možno število je cilj vseh naših naporov« (Comte, 1989, 28). Opazovanje v socialni fiziki (sociologiji) je potemtakem, prav tako kot v vseh drugih pozitivnih znanostih, opredeljeno s prizadevanji, da se odkrijejo zakoni, s katerimi je mogoče pojasniti pretokla dogajanja in predvideti prihodnja: »Znanost, odtod tudi predvidevanje; predvidevanje, odtod tudi delovanje; takšna je zelo preprosta formula, ki izkazuje splošno zvezo znanosti in uporabnosti« (Comte, 1989, 49).

Od Comta naprej, skoraj do konca 19. stoletja, je bila ta paradigma splošno sprejeta pri vseh pomembnejših predstavnikih znanosti o družbi. Privrženci, nasledniki Saint-Simona (sensimonisti) so poudarjali, da morajo »zgodovina, družbene znanosti in filozofija [...] z zanesljivostjo pokazati človeštvu njegovo prihodnost«, to pa lahko naredijo samo tako, da odkrijejo »splošne zakone, ki vladajo vsem tem (zgodovinskim) dejstvom, enostavne in stalne zakone, kakor so tisti, ki upravljajo človeški organizem« (Doktrina Sen-Simona, 1953, 71). Podobno je razmišljal tudi Marx, ko je zapisal, da na »družbeno gibanje gleda kot na naravno zgodovinski proces, katerega vodijo zakoni, ki ne le niso odvisni od volje, zavesti in namena ljudi, temveč, ravno nasprotno, določajo voljo, zavest in namene ljudi« (Marx, 1867 [1961], 20). Naloga znanosti je, da odkrije »te zakone same, te tendence, ki delujejo in se uveljavljajo z železno nujnostjo. Industrijsko bolj razvita dežela kaže manj razviti le podobo njene prihodnosti« (Marx, 1961, 10).

Potemtakem lahko sklenemo, da je bila ideja zakonov zgodovine/družbe v zgodnji sociologiji, v primerjavi s ponujenimi koncepti filozofije (zgodovine), zgodovinopisja in drugih družbenih znanosti, nekaj povsem drugega. Ta sociološka ideja se ni razlikovala samo po zavračanju dotedanjega metafizičnega razumevanja zakonov kot esencialne povezanosti bistva, ki ga lahko odkrijemo na osnovi razmišljanja, pač pa tudi po tem, da je prevzemala sodobni naravoslovno-znanstveni koncept zakona kot induktivnega posploševanja, ki temelji na opazovanju in eksperimentu.

26 Comte je priznaval samo šestim znanstvenim panogam pravico do obstoja. Pri tej klasifikaciji je izhajal od matematike, ki jo je imel za najbolj splošno, po njenem predmetu pa za najmanj zapleteno. Za matematiko je uvrstil vse druge znanstvene panoge po načelu upadajoče splošnosti in naraščajoče zapletenosti njihovih predmetov po temle vrstnem redu: astronomija, fizika, kemija, biologija in sociologija. Zgodovino je Comte vključil v sociologijo.

A. Comte je sociologijo razdelil na dva dela: socialno statiko ali teorijo reda (struktura družbe) in socialno dinamiko ali teorijo napredka (spremembe in razvoj družbe). Družbena evolucija je po Comtu analogna biološki in poteka skozi tri faze: primitivno (teološko), prehodno (metafizično) in končno (pozitivno). Zakon o treh fazah razvoja je po Comtu temeljni zakon družbene dinamike, hkrati pa konkretizira tok zgodovinskega gibanja. V teoriji o treh stopnjah pride do izraza tudi Comtova ideja, da je sociologija tista veda, katere naloga je ugotavljati in razlagati zakone, po katerih se giblje zgodovina človeštva (Fiamengo, 1987, 162–173).

Sociologija je težila k preseganju tudi tistega razumevanja zakonov, ki se je še najbolj izrazilo v politični ekonomiji (predvsem pri fiziokratih) in po katerem je zakonitost uravnovežen red znotraj nekega danega sistema. Po novi (sociološki) predstavi, zakonitost ne vlada zgolj znotraj sistema (t. i. *statični zakoni*), pač pa se tudi sistem sam neprestano spreminja; to se pravi, da na osnovi nekega inteligibilnega reda prehaja skozi različna stanja – ta red pa je *dinamični zakon* družbene razvoja. Ko govorimo o človeških skupnostih, se različna stanja, skozi katera prehaja določen sistem, manifestirajo kot različna *družbena stanja*:

Pravi obči duh dinamične sociologije je v razumevanju vsakega od tistih zaporednih družbenih stanj kot nujnega rezultata predhodnega pa tudi kot neobhodnega gibala bodočega. Znanost ima odslej za svoj cilj odkrivanje stalnih zakonov, ki upravljajo s to kontinuiteto in katerih celota določa glavno pot človeškega razvoja (Comte, 1989, 151).

In končno – zgodovinsko gledano – različna družbena stanja se vrstijo v določeni seriji ali nizu, zato je naloga znanosti, da odkrije red v nizu, se pravi osnovni zakon, ki mu je ta red podrejen (Doktrina Sen-Simona, 1953, 78).

S tem je bil instrumentarij nove znanosti (sociologije) izpopolnjen. V nasprotju z zgodovinopisjem, v katerem so bili osnovna enota analize konkretna zgodovinska osebnost, mesto ali dežela, je sociologija kot teoretska zgodovina za svoj analitični okvir izbrala družbo, razumljeno kot človeštvo oziroma kot tipični reprezentant občezgodovinskega razvoja. Medtem ko je zgodovinopisje ugotavljalo in zbiralo dejstva, je »znanstvena« zgodovina v njih iskala ter odkrivala red in zakone, s pomočjo katerih naj bi podala dejanske in znanstvene

razlage preteklih dogodkov. Če je zgodovinska veda gradivo urejala zgolj po enostavnem kronološkem redu, ga je sociologija razvrščala v določene nize, ki so bili tako kronološki kot kvalitativni in ki so hkrati omogočali potrjevanje zakonov. In končno, v nasprotju s takratnim zgodovinopisjem, ki ga je zanimala zgolj pripoved o preteklosti, je lahko nova znanost po zaslugi odkrivanja zgodovinskih/družbenih zakonov veliko povedala ne samo o sedanjosti, pač pa tudi o prihodnosti.

ZAKLJUČEK

Če strnemo, sociologija se je z lovoriko »znanstvene/teoretske zgodovine« pojavila v panteonu znanosti z dvojnimi namenoma: prvič, da zvede zgodovino (Klio) na služabnico, ki ji naj zagotavlja preverjena dejstva – kot gradbeni material za njene konstrukcije; in drugič, da potisne na stranski tir tudi vse druge družbene znanosti, saj naj bi le ona – spričo poznavanja zakonov zgodovine – razpolagala z močjo razumevanja prihodnosti. In to je bilo v času, ko sta Marx in Engels razglasila: »*Poznamo le eno sama znanost, znanost zgodovine*« (1845–1846 [1971], 17);²⁷ s tem

sta tudi sama izrazila splošno razpoloženje obdobja, ki je stremelo k odkritjem zakonov zgodovinskega/družbenega razvoja, s pomočjo katerih bi racionalno razložili ne samo sedanost družbe, temveč tudi njeno prihodnost.

Razumljivo je, da je takšen poskus sociologije naletel v naslednjih desetletjih na odločen odpor tako v zgodovinarskih kot filozofskih krogih in, kar je še bolj presenetljivo, tudi pri neredkih sociologih, saj so bile sociološke formulacije zakonov ne samo problematične, marveč – spričo odsotnosti dejanske faktične vsebine – celo trivialne. Namreč, ko so sociologi poskušali formulirati zakone zgodovine, se je pokazalo, da v epistemološkem pogledu njihove značilnosti niti približno ne ustrezajo posebnostim tistih zakonov, s katerimi se ukvarja naravoslovje. Ta neuspeh je seveda okrepil pozicije kritikov sociologije; njihovi napadi niso bili usmerjeni zgolj na sociologijo kot znanstveno zgodovino, temveč tudi na sociologijo kot teorijo zgodovine. To je odprlo novo, »krizno« obdobje v komunikaciji obeh ved – »*od sociologije proti zgodovini do sociologije brez zgodovine*« (Braudel, 1966) –, ki je trajalo od konca 19. do srede prejšnjega stoletja.

27 V nadaljevanju sta pojasnila: »Zgodovino je mogoče opazovati z dveh strani, razdeliti na zgodovino narave in zgodovino ljudi. Obeh strani pa ne gre ločevati: kar obstoje ljudje, se zgodovina narave in zgodovina ljudi medsebojno pogojujeta. Zgodovina narave, t. i. naravoslovje, se nas tu ne tiče; v zgodovino ljudi pa se bomo morali spustiti, ker se skoraj vsa ideologija reducira bodisi na preobrnjeno pojmovanje te zgodovine ali na popolno abstrakcijo od nje. Ideologija sama je le ena od strani te zgodovine« (Marx in Engels, 1971, 17).

COMMUNICATION BETWEEN SOCIOLOGY AND HISTORY IN THE EARLY AGE OF
SOCIOLOGICAL THOUGHT: INDICATION OF THE METHODOLOGICAL DISPUTE.
THE 180TH ANNIVERSARY OF COMTE'S DESIGNATION OF SOCIOLOGY FOR
»THE SCIENCE OF SOCIETY«

Avgust LEŠNIK

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: avgust.lesnik@ff.uni-lj.si

SUMMARY

The article, in the field of the historical sociology, is substantively and thematically related to the study Understanding Social Change and Social and Historical Development in the "Prehistory" of Sociology, published in Annales, Series Historia et Sociologia (2015, 3, 485–504). The epochal social changes of the late 18th and early 19th centuries have also co-created the objective conditions for the development of the two »social sciences«: sociology (Saint-Simon, A. Comte) and historical materialism (K. Marx). Sociology was expressing the social and political tendencies of the ruling bourgeoisie, while historical materialism was an ideological, theoretical expression of the aspirations of the working class. The latter, as the philosophical and general foundation of scientific socialism, was also the first general theory of social sciences.

Sociology had set itself the fundamental task of resolving, through »scientific approaches«, the unresolved question of a general, global insight into the laws of the functioning and development of human society as a whole. Due to the fact that both the philosophy of history and historiography were directly concerned with these issues, it was necessary to define the relation of sociology to the two mentioned sciences. However, proving distinctiveness did not go in the direction of defending the specific subject area, but rather its own methodology. In these efforts, the new social science (sociology) made no secret of its ambition to become the so-called theoretical/scientific history.

Compared to the then dominant methodological tendency – especially in the philosophy of history – according to which the structure of historical development can be determined (a priori) with the conceptual analysis, sociology offered a posteriori (empirical), respectively post factum analysis of historical events. This new direction – positivism – was justified in the social sciences by A. Comte and J. S. Mill. The core of the interpretation model in social science had become the identification of general laws, under which fell all the individual cases of a certain type. This sociological idea was not only different for the rejection of the then metaphysical understanding of the laws as an essential connection of the essence that can be discovered on the basis of thinking, but also for its adoption of the modern natural science concept of the law as an inductive generalization based on observation and experiment.

In contrast to historiography, where the basic unit of analysis was a specific historical figure, city or a country, sociology as a theoretical history had chosen society – a typical representative of general historical development – for its analytical framework. While historiographers were finding and collecting facts, the „scientific“ history searched for and discovered order and laws. Finally, in contrast to historiography at the time, which was only interested in the narrative of the past, new science, through the discovery of historical/social laws, could say a great deal not only about the present but also the future.

In the role of »scientific/theoretical history«, sociology wanted to place the history (Klio) as a servant, that provides verified facts for its constructions. It is understandable that such an attempt of sociology had met with decisive resistance in both historical and philosophical circles, including many other sociologists. Namely, when sociologists tried to formulate the laws of history, it turned out that in epistemological terms their characteristics do not correspond to the specifics of the laws that natural science deals with. This failure strengthened the positions of the critics of sociology as »scientific history« as well as »theory of history«. This caused a new »crisis« in communication between the two sciences, which lasted from the end of the 19th to the middle of the last century.

Keywords: laws of human society development, history of sociological thought, philosophy of history, historiography, methodology, history of historical sociology

VIRI IN LITERATURA

- Aristotel (2004):** Fizika, I–IV. Ljubljana, Slovenska matica.
- Aristotel (2012):** O nastajanju in propadanju. Ljubljana, Slovenska matica.
- Braudel, F. (1966):** Historija i sociologija. V: Gurvitch, G. (ur.): Sociologija. Zagreb, Naprijed, 94–110.
- Comte, A. (1830–1842):** Cours de philosophie positive, I–VI. Dostopno na: http://www.ac-grenoble.fr/PhiloSophie/old2/file/comte_khodoss.pdf (zadnji dostop: 21. 9. 2018).
- Comte [Kont], A. (1989):** Kurs pozitivne filozofije. Niškič, Univerzitetna riječ.
- Čarni, L. (1968 [2012]):** Obča in historična sociologija – Izvori sociološke misli na Slovenskem. Izbrani spisi. Ljubljana, Znanstvena založba FF.
- Doktrina Sen-Simona (1953):** Zbirka 17 predavanj koje su sensimonisti održali 1829. Beograd, Kultura.
- Durkheim, É. (1928 [1992]):** Le socialisme. Sa définition, ses débuts, la doctrine saint-simonienne. Paris, Presses Universitaires de France.
- Duverger, M. (1961):** Méthodes des sciences sociales. Paris, Presses Universitaires de France.
- Fiamengo, A. (1987):** Saint-Simon i Auguste Comte. Zagreb, Naprijed.
- Galilei, G. (2009):** Dialog o dveh glavnih sistemih sveta, ptolemajskem in kopernikanskem. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Goldmann, L. (1958):** Humanistične vede in filozofija. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Goričar, J. (1969):** Oris razvoja socioloških teorij. Maribor, Založba Obzorja.
- Gurvitch, G. (1966):** Sociologija. Zagreb, Naprijed.
- Hegel, G. W. F. (1967):** Filozofija zgodovine. Izbrana poglavja. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Heineman, R. A. (1996):** Political Science. An Introduction. New York, McGraw-Hill.
- Jerman, F. (1976):** Pogovori o filozofiji. Ljubljana, Zavod SRS za šolstvo.
- Koselleck, R. (1999):** Pretekla prihodnost. Prispevki k semantiki zgodovinskih časov. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Kroupa, G. (2011):** Domnevna zgodovina: dejstva in fikcije. Filozofski vestnik, 32, 1, 37–50.
- Lešnik, A. (2014):** History of European Integration / Zgodovina evropskega združevanja. V: Vidmar Horvat, K. (ur.): Evropska integracija – pretekli pogledi in prihodnje vizije / Integration of Europe. Past Views and Future Visions. Jean Monnet Module. Ljubljana, Znanstvena založba FF, 9–49.
- Lešnik, A. (2015):** Razumevanje družbenih sprememb ter družbenega in zgodovinskega razvoja v »predzgodovini« sociologije. Annales, Series Historia et Sociologia, 25, 3, 485–504.
- Lešnik, A. (2018):** Rdeča mavrica. Delavska socialistična gibanja na razpotjih: 1848–1918–1948. Historično-sociološki traktati. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Marx, K. (1867 [1961]):** Kapital. Kritika politične ekonomije, I. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Marx, K. (1859 [1968]):** Prispevek h kritiki politične ekonomije. Predgovor. V: MEID, IV. Ljubljana, Cankarjeva založba, 101–109.
- Marx, K. & F. Engels (1845–1846 [1971]):** Nemška ideologija. V: MEID, II. Ljubljana, Cankarjeva založba, 5–352.
- Mill, J. S. (1843 [1941]):** A System of Logic Ratiocinative and Inductive: Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation. London, Longmans.
- Milić, V. (1965):** Sociološki metod. Beograd, Nolit.
- Pribičević, B. (1979):** Delavski razred in delavsko gibanje. Ljubljana, Zavod SRS za šolstvo.
- Pagon-Brglez, N. (1979a):** Utopizem in utopični misleci. V: Pagon-Brglez, N. (ur.): Utopični socialisti. Izbor besedil. Ljubljana, Cankarjeva založba, 8–54.
- Pagon-Brglez, N. (ur.) (1979b):** Utopični socialisti. Izbor besedil. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Pagon, N. (1990):** Dolg sociologije francoski revoluciji. Zgodovinski časopis, 44, 4, 581–588.
- Prunk, J. (2004):** Zgodovina ideoloških spopadov med vojnama. Ljubljana, Društvo 2000.
- Prunk, J. (2015):** Zgodovina Evrope v dobi racionalistične civilizacije 1775–2015. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Rizman, R. (1986):** Oris razvoja anarhistične družbene misli. V: Rizman, R. (ur.): Antologija anarhizma. Zbornik. Ljubljana, Krt, XXI–LXXV.
- Rizman, R. (1992):** Intelektualni temelji liberalizma. V: Rizman, R. (ur.): Sodobni liberalizem. Zbornik. Ljubljana, Krt, 15–33.
- Saint-Simon, C. H. & A. Thierry (1814):** De la réorganisation de la société européenne. Dostopno na: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k83331f/f4.image> (zadnji dostop: 21. 9. 2018).
- Schumpeter, J. A. (1975):** Povijest ekonomske analize, I. Zagreb, Informator.
- Schumpeter, J. A. (1942 [2008]):** Capitalism, Socialism, and Democracy. New York, Harper.
- Smith, D. (1982):** Social History and Sociology – More Than Just Good Friends. Sociological Review, 30, 2, 286–308.
- Sruk, V. (1980):** Filozofsko izrazje in repertorij. Murska Sobota, Pomurska založba.
- Stein, L. von (1964):** The History of the Social Movement in France, 1789–1850. Totowa (NJ), Bedminster Press.
- Vranicki, P. (2001):** Filozofija historije. Od antike do kraja 19. stoljeća. Zagreb, Golden marketing.
- Ziherl, B. (1974):** Historični materializem in sociologija. V: Ziherl, B.: Včeraj in danes. Izbor člankov in razprav iz let 1934–1974. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 147–170.
- Žun, A. (1964 [2014]):** Sociologija prava – Sociologija – Politična sociologija. Izbrani spisi. Ljubljana, Znanstvena založba FF.

EXTINCT MEDIEVAL BOROUGHS IN SOUTHERN SLOVENIA

*Boris GOLEC*ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, 1001 Ljubljana, Slovenija
e-mail: bgolec@zrc-sazu.si

ABSTRACT

In this contribution, the term extinct medieval boroughs applies to: 1) boroughs of medieval origin which lost their borough status; and 2) boroughs which not only lost their status but (almost) physically disappeared. The reasons for this were economic in nature, with political circumstances also playing a more or less important role. All of the discussed boroughs were located in the southern part of what is today Slovenian territory, in the Duchy of Carniola (Slow. Kranjska), which in the Early Modern Period was generally characterised by strong dynamics in the emergence and extinction of boroughs. In this period, between the 16th and 18th centuries, the borough functions and the title of 'borough' gradually ceased to exist in four boroughs of medieval origin: Svibno, Senožeče, Šentvid pri Stični and Trebnje.

Keywords: boroughs, Svibno, Senožeče, Trieste, Trebnje, Šentvid pri Stični, Višnja Gora

BORGHI MEDIEVALI SCOMPARI NELLA SLOVENIA MERIDIONALE

SINTESI

Nel presente contributo con l'espressione borghi medievali scomparsi si intendono: 1) i borghi di origine medievale che hanno perso il titolo di borgo; 2) i borghi che non solo hanno perso il proprio titolo, ma che sono anche fisicamente (quasi) venuti meno. I motivi di un tale declino furono per lo più di natura economica, ma sono stati anche il riflesso, in misura maggiore o minore, della situazione politica. Tutti i borghi in questione erano situati nella parte meridionale dell'area slovena, nel Ducato di Carniola, caratterizzato in generale nella prima età moderna da una vivace dinamica di genesi e scomparsa di borghi. Le funzioni e il titolo di borgo tra il '500 e il '700 vennero progressivamente a decadere per quattro borghi di origine medievale: Svibno, Senožeče, Šentvid pri Stični, Trebnje.

Parole chiave: borghi, Svibno, Senožeče, Trieste, Trebnje, Šentvid pri Stični, Višnja Gora

PRESENTATION OF THE PROBLEM

In this contribution, the term contained in the title – extinct medieval boroughs – carries two meanings; namely: 1) boroughs of medieval origin which lost their borough status already in the Middle Ages or in the Early Modern Period; and 2) boroughs which not only lost their status but (almost) physically disappeared. The reasons for this were economic in nature, with political circumstances also playing a more or less important role. All of the discussed boroughs were located in the southern part of what is today Slovenian territory, in the Duchy of Carniola, which in the Early Modern Period was generally characterised by very strong dynamics in the emergence and extinction of boroughs.

Those boroughs that were transferred to another location already in the Middle Ages and a functionally extinct borough at its original location that was given a typical different name of *Stari trg*, ‘Old Borough’ (cf. Kos, 1930, 160–173), shall be left to one side. Moreover, two boroughs in Lower Carniola, i.e. *Kronovo* and *Otok*, which already fell into oblivion in the Middle Ages will only be touched upon. The focus shall be on those which ceased to exist in terms of function and name between the 16th and 18th centuries when the dynamics of the extinction of old and the emergence of new boroughs in Carniola were generally very high. The borough title gradually fell into disuse in that period in four medieval boroughs but, on the other hand, nearly a dozen settlements only then started to be referred to as boroughs and, for some of these, the title was soon abolished or was never even completely accepted (Golec, 1999, 236 ff.). In two medieval boroughs, *Svibno* in Lower Carniola and *Senožeče* in Inner Carniola, the borough settlement nearly completely disappeared in the first half of the 18th century. In the other two, *Trebnje* and *Šentvid pri Stični*, both in Lower Carniola, the new name *Stari trg* (Old Borough) grew in popularity in the 16th and 17th centuries to describe the entire settlement, as a remnant of the former borough, but without a new borough emerging in the vicinity.

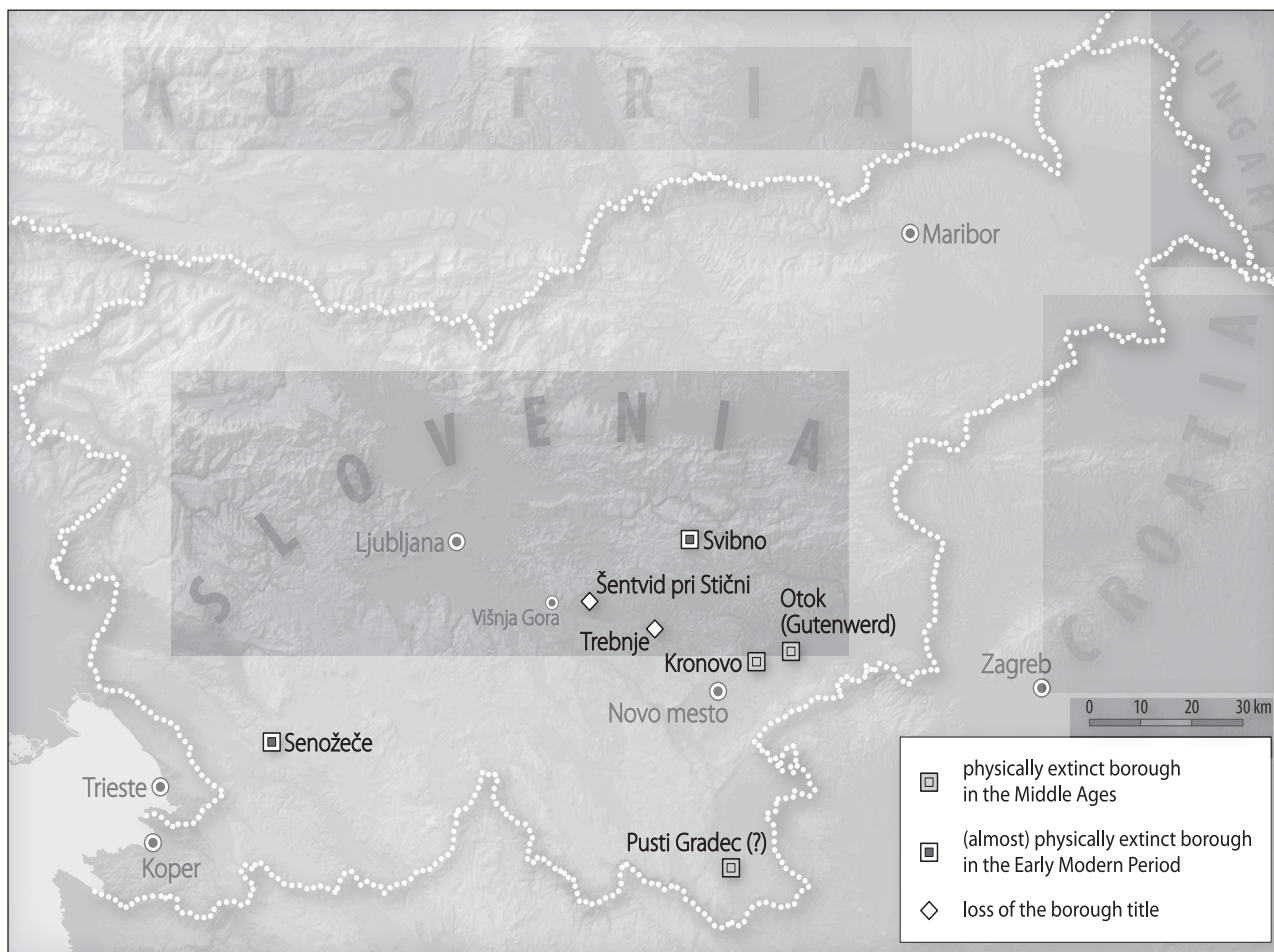
(ALMOST) PHYSICALLY EXTINGUISHED BOROUGHS

Already in the Middle Ages, two boroughs ceased to exist in the vicinity of *Novo mesto* which was founded in 1365 and soon became the largest and most important town in Lower Carniola. The ***Kronovo*** borough is known only from two brief mentions in the 14th century (1308 and 1352), when it was probably already in decline. It is highly likely it was located close to the present-day *Kronovo* village on the islet that sits in the lower stream of the *Krka* River, bearing the meaningful name *Tržič*, i.e. ‘small borough’. It is no coincidence that the *Kronovo* borough cannot be found in historical sources after the emergence of *Novo mesto*, which was only a few kilometres away (Golec, 2001, 273).

The second borough along the lower *Krka* River, named ***Otok*** (***Gutenwerd***) and located on the estate of the Bishops of *Freising*, persisted for a longer time and was first mentioned in primary sources already in 1251. The borough saw its peak at the end of the 13th and in the 14th centuries, when in some respects it was considered a counterbalance to *Kostanjevica*, the only Lower Carniolan town at the time. The chief reason for its decline was the political, military and economic consolidation of the Habsburgs in this area, especially the establishment of their town settlement of *Novo mesto*, which they strongly supported. The structurally impaired *Otok* received the final blow in 1473 when it was burned down during one of the many Ottoman incursions into Slovenian territory. The invaders killed some of the borough’s population and placed some of them in captivity, while later there were not many possibilities or any great need to rebuild the settlement (Gestrin, 1972, 34–37). Over time, even the location of the razed borough went into oblivion, taking half a millennium before the settlement was excavated by archaeologists (Šlibar, 1972, 37 ff.). As opposed to boroughs found in the Western Balkans and Pannonia, *Otok* is the only example of a borough on Slovenian territory that was completely demolished in war and ceased to physically exist.

By analogy with *Otok*, a blow from the outside could cause the destruction of another borough, namely ***Pusti Gradec*** in *Bela krajina* (White Carniola). Nothing is known about this mysterious borough of medieval or Early Modern Period origin that lasted up until the end of the 17th century. From then on, it was described in documents simply as a rural hamlet, yet with the meaningful title of ‘borough’ (Slov. *Terch*, Germ. *Markt*) (Golec, 2010, 612–623). The *Pusti Gradec* borough may date back to the Middle Ages and may also have fallen victim to the Turkish raids in the 15th or 16th centuries. Another explanation might be that the borough fell into ruins after a long economic downturn, namely no later than during the second half of the 17th century. Its similarity with the medieval borough of *Svibno* near *Radeče* is that the latter also exists by way of only modest remnants from the mid-18th century.

Given the settlement’s radical decline, ***Svibno*** can also be classified as a physically extinct borough. Like in *Pusti Gradec*, a small rural settlement remained after the borough, whereas the title of borough was eventually removed due to the complete ending of the settlement’s functional roles. Were it not for many 15th and 16th century historical sources referring to *Svibno*, the question of what happened to the settlement would remain unanswered, namely: Where did *Svibno* obtain its title of borough and why was the title used at all given that, in the 18th century, it was merely a negligible settlement of an evidently rural character? According to the Theresian Cadastre from the mid-18th century, the land ownership/possession

Map 1: Extinguished medieval boroughs in southern Slovenia.

arrangements of Svibno and Pusti Gradec were surprisingly similar. Although the two were called boroughs, historical records show only three landowners for them both. Moreover, the landowners were not distinguished from the local serfs in terms of type of property or legal status. In Pusti Gradec (*Marckht Gradec*), two landowners each held one-half of a *huba* (Germ. *Hube*; i.e. a farm run by a peasant family) and one had three-quarters of a *huba*, whereas they were all granted possession of the estate by the seigniorship of Krupa under the less favourable law regulating leases (*Miethweis*) (Golec, 2010, 617). The picture of the Svibno borough (*Markht Scharfenberg*) was very similar. In 1754, three landowners enjoyed one-third of the leased *huba* each, with one of them, the blacksmith, also engaging in a non-agricultural activity. Unlike other serfs, they did not do forced labour but had to transport letters and food, spin flax, thresh grain and do the laundry for the Svibno seigniors.¹

The Theresian census of 1754 clearly confirmed the smallness of Svibno: only 15 (!) people were living in the borough.²

Without knowing prehistory, one would be surprised at the title of borough for Svibno being the same as the borough title of Pusti Gradec because only farmers with *hubas* are revealed in the records for both settlements. However, Svibno was then considerably larger and more important. It emerged at the foot of a castle that bears the same name and was first mentioned in 1175; namely, next to the parish church, i.e. the seat of an ancient parish mentioned in primary sources after 1282 (Höfler, 2015, 190). The borough's origin dates at least to the 14th century and is first mentioned in the rent roll of the Svibno seigniorship that emerged before 1439, when the seigniorship was provincial princely. Back then, the borough included 32 landowners who possessed 27 houses, two small homesteads (*Hořstatt*), three granaries and two smithies. Almost half of them (15) carried crafts-

1 ARS–174, 126, RDA, N 176, No. 10, 6. 9. 1754; ARS–174, 81, BT, N 176, No. 8, s. d.

2 NŠAL–100, KAL, 119/11 (Svibno).

Image 1: Svibno according to Valvasor's sketch book, 1678–1679 (Valvasor, 2001, image 235).

man and other occupational titles, thus indicating the activities performed by the people of the borough were distinctly non-agrarian.³ The legal status of burghers (*Bürger*) and the commercial/legal (*kaufrechtlich*) nature of the borough estate are attested to in the only sale and purchase contract dated 1439 for real estate in the borough that is today preserved.⁴ When comparing this situation with the next rent rolls from 1570 and 1571, the borough's descent is clearly visible in all respects. The number of landowners dropped from 32 to 20, with only 16 holding a small homestead (*Hofstatt*) in their possession. The total of 21 *Hofstatts* shows the past situation concerning land ownership/possession, while in the meantime some individuals merged two or even three of these small homesteads.⁵ Good knowledge of the situation concerning land ownership/possession and the population in the first half of the 15th century is thus even more important because exclusive reliance on later historical sources could easily allow the wrong conclusion that Svibno was simply a failed attempt

to establish a borough which, not only in subsequent periods but also in the Middle Ages, was not large, densely populated or very important. In the 1570s, the borough was only a pale shadow of the former Svibno. When examining the situation in the Svibno seigniorship in 1575, the provincial princely commission established, for example, that the place was named a 'small borough' (*ain märkhtl*) but lacked weekly or any other fairs.⁶ Over the three decades between 1571 and 1602, the rent rolls show the situation concerning land ownership/possession in the borough further deteriorated, namely the number of landowners dropped from 20 to 15, who overall held possession of 14 small homesteads.⁷ The borough therefore waned and became functionally extinct already in the 16th century. While this dwindling settlement was still called a borough, the title of burgher (*Bürger*) gradually fell out of use, while the only known individual title of burgher is seen in the already mentioned sales and purchase document from 1439. Burghers as such (*die burger*) were mentioned in the

3 ARS–1074, 79u, urbar Svibno prva polovica 15. stoletja, s. p. – The rent roll can be dated based on the mention by the burgher Hans Angrer in a document from 1439 (see the next note). Angrer is stated in the rent-roll as one of the landowners, but there is no mention of Katarina to whom he sold the house and the garden based on the abovementioned document.

4 ARS–1063, št. 555, 1439 IV. 24., s. l.

5 ARS–1, 108, l/61, lit. S XIX–3, urbar Svibno 1570, fol. 337–340; ARS–1, 108, l/60, lit. S III–6, urbar Svibno 1571, fol. 161v–164.

6 ARS–1, 108, l/61, lit. S XIX–6, 8. 6. 1575.

7 ARS–1074, II/22u, urbar Svibno 1602, s. p.

1570, 1571 and 1602 rent rolls in connection with the possession of an abandoned *huba*.⁸ The fact that in the Svibno seigniory (1602) the invited assessors in criminal procedures were not local burghers or assessors from the nearby towns and boroughs,⁹ as was customary in the province, but village heads i.e. *župans*, also speaks for itself. On the contrary, one-quarter of a century earlier (1576), the neighbouring seigniory of Radeče, had also invited, besides burghers from the local Radeče borough, some men (*etliche ratsfreundt*) from urban settlements to become assessors, among which Svibno was explicitly stated, besides Krško.¹⁰ Unfortunately, no information is available about the later practice in criminal procedures.

For a century and a half, namely from the start of the 17th to the mid-18th centuries, there are few sources concerning the borough. After 1620, when the Svibno seigniory ceased to be governed by the provincial prince and passed into the private hands of the nobility (Smole, 1982, 474), rent rolls, deeds and other relevant documents for this period are missing. The most one can learn about this in-between period comes from the writings of the polyhistor J. V. Valvasor (1689). Although Valvasor included Svibno in the list of Lower Carniolan boroughs (Valvasor, 1689, II/175) and even depicted its (supposed) coat of arms (Valvasor, 1689, IX/175), he dedicated some modest but meaningful words to it in his description, implying the borough was already a thing of the past: “*Not far away from here (i.e. from the new castle replacing the old one at a lower location) stand a parish church and a few small houses which earlier (!) formed a borough*” (*so ehedessen einen Marckt formirten*) (Valvasor, 1689, IX/499).

The settlement and its borough status were preserved throughout the 17th century. In the registers of births, marriages and deaths of the Svibno parish, only 14 families were recorded in the 1663–1703 period, located either in Svibno or explicitly in the borough. Compared to the situation in 1602, there were no material changes in the number of homes.¹¹ The borough therefore fell into ruins during the early decades of the 18th century, yet the depopulation process cannot be described in detail due to the gaps in the parish registers of births, marriages and deaths as well as the lost rent rolls.

The final vacating of the small homesteads (*Hofstatt*) only completed a much longer natural process. The final blow perhaps came when a fire broke out, after which

the already few inhabitants did not renovate their homes. There were even fewer reasons to continue living in the remote and economically weak Svibno when inland navigation along the Sava River started in the period of Emperor Charles VI (1711–1740) (Umek, 1986) with the outcome that there was much less transport moving along the valley of Sopota via Svibno. In the first half of the 18th century, the former borough featured – besides a mansion and a sexton’s cottage (the presbytery was moved to the succursal church of St. John the Baptist) – only three landowners who divided the former common borough farm among themselves. The rent rolls for 1570, 1571 and 1602 show it was a desolate *huba* (*Hube*) cultivated by burghers,¹² whereas in 1754 each of the three landowners held one-third.¹³

Denoting Svibno as a borough was already an anachronism in the Theresian Cadastre by virtue of the fact the physically almost ruined borough was termed as such by the local landowning nobility. The broader environment no longer perceived it as a borough. Unlike Valvasor (1689), the cartographer J. D. Florijančič did not consider it a borough and his map of the Duchy of Carniola from 1744 only features the sign of a castle and the sign of a parish seat at the location of Svibno (Florijančič pl. Grienfeld, 1995, s. p.). The official lists of boroughs and settlements in Carniola, starting at the end of the 18th century, did not denote Svibno as a borough, merely a village (e.g. Schematismus, 1795, 187; Alphabetische Tabelle, 1819, G 2). Likewise, it was not included among boroughs on the 1796 Lower Carniola map in Kindermann’s atlas of Inner Austria (Kindermann, 2005, No. 11). The borough title was recorded sporadically only in the registers of births, marriages and deaths of the local parish, for the last time in 1840.¹⁴

In the Early Modern Period, the Svibno borough not only functionally ceased to exist but also disappeared physically. It clearly underwent a serious economic and demographic crisis already at the turn of the Modern Period, and then hobbled along for about two centuries with modest craftsmanship and without any hopes for better days. Based on everything that is known from historical sources and the circumstances, the reasons for the borough’s downfall mostly seem to be the changed economic conditions. The location’s altitude and remoteness from any important major roads would not necessarily be the cause of the decline of non-agrarian activities and, eventually, people leaving the waning

8 ARS–1, 108, I/61, lit. S XIX–3, urbar Svibno 1570; ARS–1, 108, I/60, lit. S III–6, urbar Svibno 1571; ARS–1074, I/22u, urbar Svibno 1602, s. p.

9 Any changes in the status 30 years earlier cannot be established because the 1570 and 1571 rent rolls do not include any statements about the judiciary (see note 8).

10 ARS–1, 107, I/60, lit. S X–1, urbar Žebnik ali Radeče 1576, s. p.

11 NŠAL, ŽA Svibno, Matične knjige, R 1653–1658, R 1659–1671 (P 1659–1671), R 1671–1684, R 1685–1701, R 1701–1713.

12 ARS–1, 108, I/61, lit. S XIX–3, urbar Svibno 1570, fol. 337–340; ARS–1, 108, I/60, lit. S III–6, urbar Svibno 1571, fol. 161v–164. – ARS–1074, II/22u, urbar Svibno 1602, s. p.

13 ARS–174, 126, RDA, N 176, No. 10, 6. 9. 1754; ARS–174, 81, BT, N 176, No. 8, s. d.

14 NŠAL, ŽA Svibno, R 1800–1833, R 1834–1882, P 1800–1836, P 1836–1899, M 1800–1837, M 1838–1889.

borough if it were not for the vicinity of a competitive borough, i.e. Radeče. That borough near the Sava River became a serious rival to Svibno after 1456 when the Radeče seigniory, previously an estate of the Counts of Celje, passed into the hands of the provincial prince (cf. Golec, 2001, 513).

A similar situation regarding land ownership as in Svibno – the image of almost vanished settlement – was also seen, according to the Theresian Cadastre, in the **Senožeče** borough in the Karst in the mid-18th century, the last urban settlement along the main road between Ljubljana and the port town of Trieste, which as a free port in that century (as of 1719) started its rapid rise to become a metropolis. While the downfall of Svibno can, according only to some indices, partly be ascribed to competition from the nearby Radeče borough, Senožeče provides some direct evidence that it had succumbed to the rapidly growing Trieste. The small borough of Senožeče was a peculiarity in many respects. First, because it had emerged near a village with the same name where the seat of the old parish was; second, because it was surrounded by a wall (boroughs only exceptionally included such walls); third, because it was almost completely depopulated by the mid-18th century and, finally, because at the start of the 19th century it merged with the village whereby the already extinct borough title was then transferred to the entire settlement.¹⁵

The place consistently had a markedly transit character, which is why there was a tollhouse already in 1217 (Gestrin, 1965, 201) whereas a village together with a castle was described in historical records for the first time in 1275 (Bianchi, 1847, 144) as well as a fair (*ad nundinas in Senosezsch*) in 1352 (Šumrada, 1986, 50). As it was physically separated from the older village by a wall, the borough was recognised as a new settlement already by its appearance. Its emergence could be due to the lords of Duino in the 14th century, although the borough was first mentioned in the period when the lords of Walsee ran the Senožeče seigniory. The earliest mention of the borough as a *kaštel*, i.e. castle (*in dem Chastell ze Senaseczschach*) in 1443 shows the complex was surrounded by walls and clearly separated from the village (*Senoseczschach inn dem dorff*) (Kos, 1902, 117). It had emerged at least a few decades earlier, whereas it was explicitly termed a borough (*markcht*) for the first time in the oldest rent roll of the Senožeče seigniory dated 1460. The borough's landowners were distinguished from the serfs

by their privileged status as they did not pay the basic rent roll duty (Kos, 1954, 201, 204). As testified by the provincial princely order for the Senožeče seigniory (1499), before the end of the Middle Ages the borough bore the attributes of a mature borough. The provincial princely order named the inhabitants burghers (*burger*) who owned their houses (*aigen haws*), unlike the serfs who held their houses in possession.¹⁶ In 1532, the burghers were granted the provincial princely right to an annual fair marking the festival of St. Helene (18 August) and the weekly fairs held on Mondays.¹⁷

How many houses there were in the Senožeče borough unfortunately remains unknown for a long time period. Namely, like the 1460 rent roll, all rent rolls of the Senožeče seigniory from the 16th century merely mention a borough solely in relation to other issues, without denoting any relevant subjects.¹⁸ Then, the report by the Count of J. F. Portia, the leaseholder of the seigniory, mentions ten houses only in 1644.¹⁹

The borough was evidently extremely small as it was walled off, yet it was by no means insignificant. After having acquired its fair privileges (1532), Senožeče enjoyed a strong economic upturn in the following decades. Its useful location along the main road running towards the sea ensured high and, in particular, regular income from trading. In 1560, Senožeče is described as an important place for rural freight transporters trading in cereals and salt (Vilfan, 1963, 7, 11). Even after the court chamber in Graz banned the weekly fairs several years later for unknown reasons, the locals of Senožeče failed to comply with the ban. They continued to sell large quantities of cereals that were afterwards trafficked to Italy for sale (*auf das Welisch vnd Venedigisch*), which is why in 1571 the court chamber threatened them with drastic measures,²⁰ and then the Count of Portia as a lienor of the seigniory, on behalf of the burghers, applied in 1577 for the regranting of the fair privileges from 1532 and for the two rival weekly fairs in Postojna and Razdrto to be brought to an end.²¹ Precisely at that time, towards the end of the 16th century, the small borough reached its economic peak. It became a stepping stone for traders from the Italian Bergamo, enabling them to earn profits and acquire the status of nobility. The story of a small borough's sudden rise to a well-known trading centre was recounted by the Count of J. F. Portia in his 1644 report for the provincial *vicedom* (deputy of the provincial prince) in Ljubljana. In his words, a few traders from Bergamo had recently settled in the borough, most from the

15 For details about the development of the Senožeče borough: Golec, 2006, 366–378.

16 ARS–1, 113, I/64, lit. S XXXVII–21, Ordnung der phleg Senosetschach, 3. 3. 1499.

17 ARS–1, 113, I/64, lit. S XXXVII–4, 5. 2. 1532. – StLA, Kammer–Reg., 1530–1535, fol. 98, 21. 7. 1531.

18 ARS–1, 113, I/64, lit. S XXXVII–19, urbar Senožeče 1524, fol. 49–49v; ARS–1, 113, I/64, lit. S XXXVII–20, urbar Senožeče 1568, s. p.; StLA, I. Ö. HK–Sach, K 91/17a, Urbar Senosetschach 1576, fol. 69–69v; ARS–1, 106, I/60, lit. S V–1, urbar Senožeče 1586, s. p.

19 ARS–1, 113, I/64, lit. S XXXVII–4, 20. 8. 1644.

20 ARS–1, 113, I/64, lit. S XXXVII–20/2, 21. 2. 1571.

21 ARS–1, 113, I/64, lit. S XXXVII–4, s. d. (1577), 29. 5. 1577.

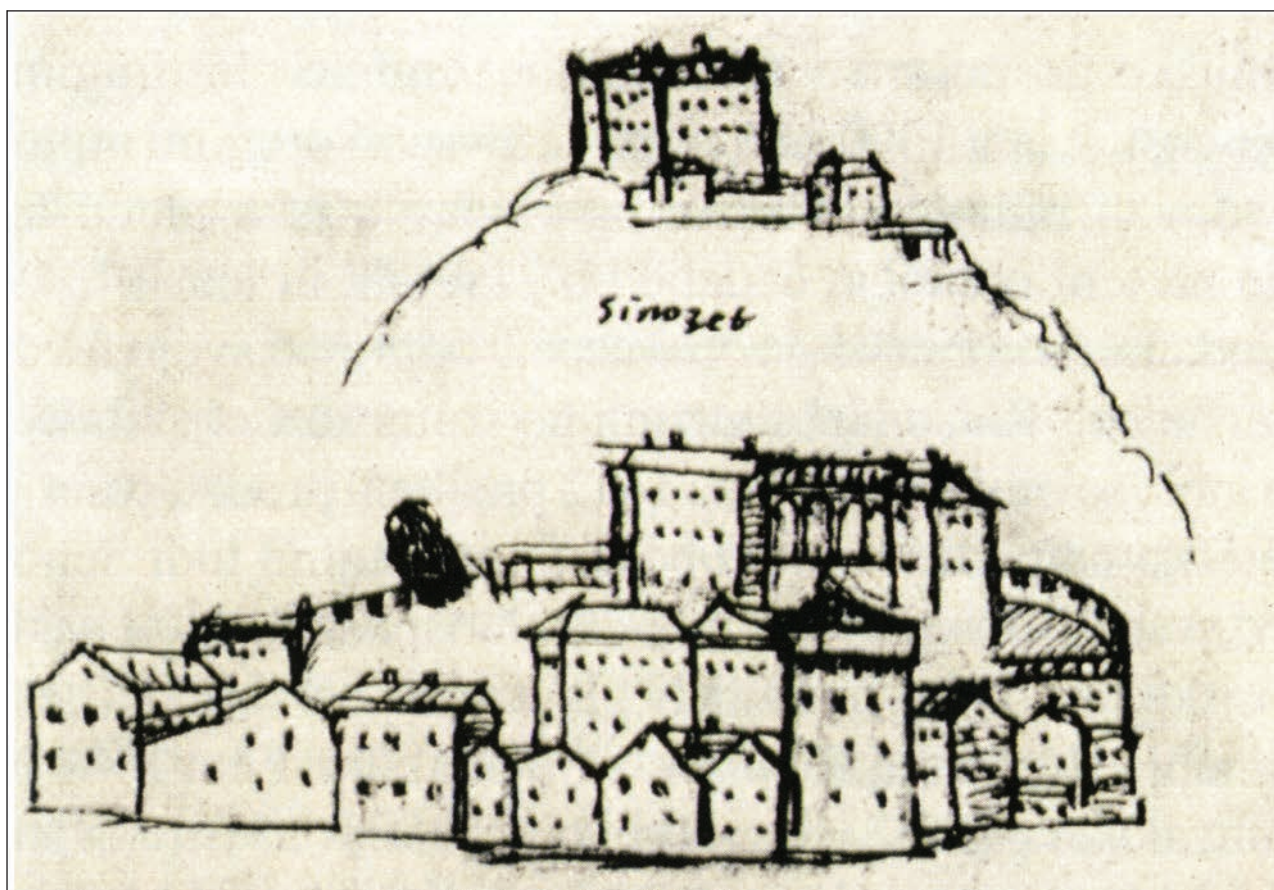

Image 2: Senožeče according to Clobucciarich in the early 17th century (Sapač, 2005, 113).

same family, opened nine stores in a short time and, instead of small houses, built themselves large and beautiful ones. Portia's report was basically correct and is now a very valuable narrative source. His revelation that the provincial *vicedom* imposed on the traders 60 years earlier, i.e. around 1584, a high annual tax of 80 gulden, also shows the Italian colony was in full bloom.²² The presence of people from Bergamo in the borough was briefly mentioned in the 1586 account of the rent-roll duty (*der walischen hanndlsleyth im Markht Sanaschetsch*),²³ whereas a note on the land-owning nobility's revenues from around 1600 refers to a collective tax of about 60 gulden on "burghers and other Italian small-scale tradesmen here in Senožeče" (*der burger vnnd annderer wällischen cramer alda zu Senosetsch*).²⁴

Another particularly valuable record is the 1576 provincial princely rent roll of the Senožeče seigniorship that points to the considerable emancipation of the

borough community relative to the seigniorship, which may be ascribed to the Italian newcomers. The burghers' only rent-roll obligations included ensuring the borough was guarded and the castle was kept in good repair.²⁵ Worth noting is the fact that the borough (*die castell oder markht*) even had modest judicial autonomy, something that practically had not existed earlier in history. The rent roll explicitly stated the borough did not have its own jurisdiction (*kainen aigen purkhtfrid*) and that the judge was appointed by the liege of the Senožeče seigniorship (*der richter alda allwegen durch ainen innhaber der herschafft gesezt*),²⁶ with this already representing a great achievement compared to other boroughs in Inner Carniola. Of all Inner-Carniolan boroughs of medieval origin, Senožeče was the only one that consistently had its own borough judge in the Early Modern Period, even if only for a short period when it had reached its economic peak (Golec, 1999, 403).

22 ARS-1, 113, I/64, lit. S XXXVII-4, 20. 8. 1644.

23 ARS-1, 106, I/60, lit. S V-1, urbar Senožeče 1586, s. p.

24 StLA, I. Ö. HK-Sach, K 91/15, s. d.

25 StLA, I. Ö. HK-Sach, K 91/15, Urbar Senosetschach 1576, fol. 69–69v.

26 StLA, I. Ö. HK-Sach, K 91/15, Urbar Senosetschach 1576, fol. 76.

As reported by the Count of Portia in 1644, nearly all the newcomers from Bergamo were of the same descent. This was a merchant family of Garzarollis that was later elevated to nobility. It was probably brought to Senožeče by the Portia family and played a prominent role in the borough until the first half of the 20th century (Dolenc, 1994, 24–26). Valvasor mentioned their house in 1689 as the most beautiful building in the borough, placing it alongside the old decayed castle and the new castle that the Counts of Portia, as the seignior's new owners, had built right above the small borough (Valvasor, 1689, XI/523). Thanks to the new administrative seat of the seignior being located much closer to the borough than the old castle, as well as Garzarolli's house and the homes of other Bergamo newcomers, the Senožeče borough as a whole acquired a much more luxurious image. The oldest known depiction of Senožeče in the book of sketches by J. Clobucciarich (1601–1605) shows a situation that is basically very similar to the depiction provided by J. V. Valvasor 75 years before (Sapač, 2005, 113).

It all seems that at the end of the 16th century the Senožeče burghers knew how to further boost the standing of the borough's initially modest (self-)governance. Given the strong economic hinterlands vis-à-vis the small number of burghers, "judge in the borough" gradually became "borough judge" and assumed the position of head of the borough municipality also for external matters. Thus, in 1620, the Senožeče locals turned to the Inner Austrian government in Graz, identifying themselves as the 'judge and council in Senožeče' (*n. richter und rath zu Senosetschach*), as was customary in towns and boroughs enjoying considerable autonomy.²⁷

Such hardly known borough autonomy with an own judge only lasted a good half a century. The small borough was stricken by poverty and, in the words of the Count of Portia, in 1644 it was made up of ten houses only (*in ainem von zehen heusern bestehenden markht*). In the abovementioned report, the Count supported the Senožeče inhabitants' plea to reduce their tax liabilities, which was signed merely by 'poor burghers' (*arme burgerschafft deß markhts alhie zu Sennesetsch*) and not, as one would expect, by the judge and the council or at least the judge with the community of burghers.²⁸

The borough's demographic and economic rise and downturn are well described in Portia's report (1644), which in some aspects is exaggerated but basically correct. Its rise, related to the settlement of traders from Bergamo in the second half of the 16th century, was followed by a sharp decline during the

first decades of the next century. Among others, Portia reported that 'poor burghers' had suffered considerably from the rural trade following the emergence of new weekly fairs in Postojna and Šentvid near Vipava, whereas, in his opinion, the main reason for the downturn was that one of the Garzarollis ceased trading²⁹ and his tax liabilities were then imposed on other burghers. Some burghers fell into complete ruin under the weight of this tax burden, whereas some grew rich and abandoned trading altogether, which is why only two traders were left in 1644. Despite this indisputable economic decline, the general situation in the borough in the second half of the 17th century was not that bad. Senožeče continued to be an interesting trading place, undoubtedly and mainly due to the abolition of the exclusive rights to sell salt, called *apalt*, in 1661 (Valenčič, 1981, 263). It is noteworthy that Valvasor (1689) does not speak of an economic downturn or a desolate borough, which he often emphasised while describing other towns and boroughs. Likewise, he does not highlight its smallness or poverty, as he does with many other boroughs. According to Valvasor, the borough lay right beneath the new castle, it featured some beautiful houses, especially that of the Garzarolli lords, it was crossed by a provincial road from Trieste to Ljubljana and also featured a warehouse of salt which was supplied for sale from Trieste every week. On a copperplate engraving made at the end of the 1670s, the borough is presented as a settlement of solid, built houses, some of which stood outside of the walls. Besides the image of a storied house without a roof, there is another clue that the Senožeče borough was no longer what it once was in a sentence that did not have any realistic basis: "Some time ago it was a town (*eine Stadt*), but now it is only a borough because it was heavily damaged in frequent wars and was completely destroyed" (Valvasor, 1689, XI/522–523).

P. Rosetti, a companion of the Bishop of Trieste, who visited Senožeče in 1693, was more critical about the borough in his diary notes. He mentioned Portia's mansion and other grand houses in the walled borough (*Borgo*), along with 12 stores (*botege*) that had been destroyed by fire. Only the Monday fair for cereals and salt continued (Durissini, 1998, 142). Rosetti's statement indicating up to 12 stores in the borough refers to an indefinite past, probably the period before mid-century, and the main culprit for them ceasing to exist was certainly not fires. Namely, not much later, Senožeče was afflicted by the government economic policy, much more than any blazing fire. One of the hardest economic blows, likely the decisive one, was the reintroduction of the salt *apalt* soon after 1700

27 StLA, I. Ö. Reg., Copeien, Cop 1620–VII–141.

28 ARS–1, 113, I/64, lit. S XXXVII–4, 20. 8. 1644.

29 This was undoubtedly Prosper Garzarolli, promoted to nobility in 1621, and perhaps also the brothers Janez Jakob and Elija, who were promoted to nobility a year before (Frank, 1970, 71).

(Valenčič, 1981, 264–165), which deprived the borough of its lively weekly trade. The next blow impacting the walled borough came in the period of Charles VI (1711–1740) when the main road leading to Trieste was re-routed around it. The small borough then lost its primary function as a transit trading and fair centre, which in the following few decades nearly led to the whole population leaving. In his 1754 description, the administrator of the Senožeče seigniorship rightly associated the obvious decline and emptying of the borough with the rise of Trieste.³⁰

The borough's strong economic and demographic downturn started, as stated earlier, during the first half of the 18th century. The situation concerning land ownership/possession, as shown in the Theresian Cadastre around 1750, was utterly catastrophic. The borough had only six landowners of whom the only craftsman, a locksmith, lived outside the walled borough (*ausßer dem markh Senosetsch*). Besides empty houses in ruins that nobody even wanted to lease, there were just three houses in the borough to which some gardens up to three-quarters of a *huba* belonged. Several vacated houses had completely collapsed, whereas the existing ones were mostly uninhabited and decaying.³¹ The Cadastre explicitly emphasised in another place that the borough only contained three houses (*markht, welich leztere in dreyen häusern besteht*),³² thus consisting of: one noble house (Garzarolli's), one for the administrator and one for the craftsman, which stood outside the walls.³³

An extract from the rent roll, as part of the Theresian Cadastre, reveals a quite different picture of recent historical time: in relation to three-quarters of a farm and 15 small homesteads (*Hofstatt*) 23 landowners were recorded, but only 8 were still existing, whereas the remaining 15 estate units were abandoned, non-cultivated farms called *pustotas*. In 1754 they all had known owners, obviously meaning that the latter managed the borough in the first half of the century. It may be concluded for just 17 householders that they also possessed a house, whereby six potential houses belonged to members of the Garzarolli family.³⁴ The process of the borough houses becoming vacated can only be established indirectly, namely, especially after 1718 from the oldest register of deaths that listed deaths of some people known to be the householders of *pustotas* who were included in the 1754 census.³⁵

One thing is certain: the borough was not destroyed by fire and was not suddenly vacated, but gradually became extinct over a few decades.

Contrary to the borough, the village of Senožeče (*Dorff Sennosetsch*) grew considerably compared to the situation at the end of the 16th century. In 1586, there were 50 homes³⁶ and about 150 years later, in 1754, there were 120 private landowners of small homesteads (*Hofstatt*) and parts of *hubas*, while together with smaller landowners and 13 *pustotas* this amounted to 149 estate units.³⁷ Compared to the village, the borough was almost in complete ruins by the mid-18th century. The decline to just three inhabited houses meant that a mere one-sixth of the former homes remained in contrast to some 17 houses in the first half of the century. In this respect, the Senožeče borough cannot be compared with any other place in Slovenian territory, especially due to the abrupt end to the formerly successful borough along the main arterial road leading to Trieste. In this respect, it cannot even be compared with the Svibno borough because the latter also shrank from the end of the 17th century to the mid-18th century from a dozen homes to just three. However, the qualitative difference with Senožeče is obvious.

There must have been several reasons for this incredible downfall of the Senožeče borough. In 1754, the administrator of the Portia princes ascribed this to the rise of Trieste, a free port since 1719, and commented that the remaining houses in the borough were also to be vacated.³⁸ Confirmation of the economic downturn – not only of the borough but of the entire Senožeče – can be found in a two-year older report by the Inner Carniolan district head on the status of craftsmanship and artisanship in Inner Carniolan boroughs. The 1752 report places Senožeče in the second of the two classes, namely in a meaningful last place, and deals with it in only one sentence: "Senožeče does not have any craftsmen and the annual fair takes place in autumn, on Ember Sunday".³⁹ While the annual fair was at least preserved, the weekly fair as a lively venue for salt resale had become extinct since the times of Valvasor (1689). The biggest culprit for the collapse of the Senožeče borough must thus be seen in the termination of the weekly exchange of cereals and salt following nationalisation of the salt trade which was then conducted differently (cf. Valenčič, 1981,

30 ARS–174, 39, RDA, P 148, No. 24, 26. 11. 1754.

31 ARS–174, 16, BT, P 148, No. 1, s. d.

32 ARS–174, 16, BT, P 148, No. 7, s. d.

33 ARS–174, 16, BT, P 148, No. 1, s. d.

34 ARS–174, 16, BT, P 148, No. 23, 10. 5. 1757.

35 Župnijski arhiv Senožeče, register of deaths 1718–1782.

36 ARS–1, 196, I/60, lit. S V–1, urbar Senožeče 1586, s. p.

37 ARS–174, 39, RDA, P 148, No. 24, 26. 11. 1754.

38 ARS–174, 39, RDA, P 148, No. 24, 26. 11. 1754.

39 ARS–6, RK, 88, fasc. XXVIII, 4. 12. 1752.

264–265). The borough's downfall was certainly due to the new commercial road, constructed during the time of Charles VI, which by-passed the borough, even though its route was just a stone's throw from the walls (Rajšp, 1997, section 211).

It is not surprising that Senožeče as a borough was no longer included in Florijančič's map of the Duchy of Carniola from 1744 and that, as was the case with Svibno, only the sign of a castle and the sign of a parish seat were marked at its location (Florijančič pl. Grienfeld, 1995, s. p.). Senožeče cannot be found in the official 1795 list of Carniolan boroughs (Schematismus, 1795, 187) nor the list of Inner Carniolan boroughs from the same year in Kindermann's atlas of Inner Austria (Kindermann, 2005, No. 11). However, in 1817 it was officially a borough again, with 134 houses and 870 inhabitants (Haupt-Ausweis, 1817, 66). In the meantime, the defunct borough title was transferred to the entire settlement, again a unique phenomenon not seen anywhere else in Slovenian territory.

LOSS OF THE BOROUGH TITLE AND THE PHENOMENON OF STARI TRG (OLD BOROUGH)

Two boroughs in Lower Carniola lost their borough title in the Early Modern Period, namely Šentvid pri Stični and Trebnje which, as opposed to Senožeče and Svibno, Valvasor (1689) had already excluded from the list of boroughs of Lower Carniola (Valvasor, 1689, II/175). They are a peculiarity because – as remnants of the former borough – they were both named 'Stari trg' (Old Borough), without any new borough having emerged in the vicinity to which the borough functions could be transferred. There are three cases in Slovenian territory where a borough was relocated already in the Middle Ages and the dying settlement on the previous location was named Stari trg. It is worth noting that later on a town developed from all three relocated boroughs: first, Slovenj Gradec in Carinthia (later Styria) which is first referred to as a town in 1267 (Kosi, 2008, 139–141; Curk, 1991, 126–127, 131) and then Lož (Kranjc, 1977, 44–45) and Višnja Gora in Carniola (Golec, 2008, 109–112) that were elevated to the status of town in 1477 and 1478, respectively. The belief was the successor of Stari trg in Bela krajina (White Carniola), originally a borough named Poljane, was the settlement of Predgrad, yet more recent studies show that borough functions were

not transferred permanently here as the insignificant rural borough retained its written medieval privilege up until the mid-18th century, which was unique in Carniola (Golec, 2010, 595–601).

Šentvid pri Stični and Trebnje do not belong to either of the two types of places named Stari trg. Namely, with these two places there were no new boroughs in the close vicinity and they both failed to preserve their borough attributes – the same as Stari trg in Poljane. Like in Senožeče, their downfall can be associated with the rise of the nearby town settlement. The emergence of Novo mesto (1365) was fatal for the further, long-run development of Trebnje, whereas for Šentvid pri Stični this role was played by the advance of Višnja Gora whose status was elevated from borough to provincial princely town a good 100 years later (1478).

The former **Trebnje** borough, later the village of Stari trg (which is currently part of Trebnje), is a peculiarity because it did not emerge in the vicinity of a castle bearing the same name nor a parish church in the present-day Trebnje, located just one kilometre away. At the first mention of the borough (*ze Treuen in dem marchkt*) and a group of burghers (*purgern die zu Treuen in dem marchkt gesezzen*) in 1335, Trebnje was a well-developed borough in the hands of the seigniors of Svibno (the burghers were subject of a sale between two brothers of Svibno),⁴⁰ which in 1386 was sold to the Counts of Celje together with the nearby castle (tower) of Trebnje.⁴¹ When the Counts of Celje fell into oblivion in 1456, the seigniorship of Trebnje became provincial princely but soon passed into private hands of the nobility (Smole, 1982, 502). The borough's fate took a separate way from the nobility already when it was under the Counts of Celje who granted individual estate units in the borough as fiefs. Soon after 1456, 22 small homesteads (*Hofstatt*) were recorded in the register of fiefs of the former estate of the Counts of Celje, which was divided between two landlords, Bernard Kozjakar and Baltazar Weispriach,⁴² the latter of whom handed over his estate to Wolfgang Apfaltrer in 1464.⁴³ Another 10 must be added to these 22 small homesteads as the former were in the hands of the Auerspergs, i.e. their seigniorship of Šumperk, at the time (1463 and 1467).⁴⁴ In 1467, the Trebnje borough included at least 31 houses, because Viljem Auersperg, the landlord of the abovementioned 10 small homesteads, was granted – when the Auerspergs' estate was divided up – the right to collect tithes from

40 ARS–1063, št. 5704, 1335 XI. 25., Krško.

41 ARS–1063, št. 4351, 1386 VII. 29., Celje.

42 According to the register of fiefs for the Celje estate that was written upon its transfer to the Habsburgs (1456), the Trebnje borough was a fief of two landlords. Bernard Kozjakar had, besides the castle (*den Turn zu Trefn*) and various lands in the vicinity, 12 small homesteads (*Hofstatt*) in the borough, whereas Baltazar Weispriach had 10, referring to the deed of enfeoffment of his spouse (ARS–1073, I 3r, fol. 3, 17v–18).

43 ARS–1063/prepisi, 1464 II. 3., Wiener Neustadt.

44 1463: ÖStA, HHStA, FAA, Urbar Schönberg 1463, fol. 4v–5. 1467: Bizjak – Preinfalk, 2009, 453.

that number of borough houses (*auf markht zu Treuen auf ainvnddreyssigk hewseren*) (Bizjak & Preinfalk, 2009, 456).

Trebnje was one of the most divided medieval boroughs in Slovenian territory and its fragmentation was a reason for the gradual loss of its borough functions. In the borough belonging to several landlords, single borough (self-)governance could not survive, if it ever existed at all. Upon the borough's first mention in 1335 – in a sales and purchase document entered into by the said two brothers from Svibno – the court in the borough was mentioned together with the toll-house, but it is not clear enough for it to be considered an autonomous borough court (*den tayl an der maut vnt an dem gericht in dem ebenantem marchkt ze Treuen*).⁴⁵ It is worth noting that thereafter none of Trebnje's inhabitants was expressly termed burgher (*Bürger*). This applies to the well-to-do Tomaž Kramar, who (judging from his surname) was a trader but was also the one empowered to levy the tithe in the borough and the surroundings (1436) (Bizjak & Preinfalk, 2009, 267–269) as well as the buyer of a house in Novo mesto (1451) (Baraga, 1995, 75–76).

Although Trebnje lay on an almost ideal junction of roads, it did not become a fair centre, while in the Middle Ages regular fairs were a basic indicator that a settlement was a borough. Along the main Lower Carniolan road leading from Novo mesto to Ljubljana, there was ever less space for a successful borough already in the mid-15th century, as Trebnje lay half way between two towns that were protected by the Habsburg provincial princes. In 1442, Frederick III confirmed town privileges on Novo mesto (Golec, 2003, 604) and in 1444 borough privileges on Višnja Gora, whose status was then elevated to a town in 1478 (Otošec, 1978, 281–283). It seems that the turbulent period of the Turkish incursions at the end of the 15th and in the first half of the 16th centuries deprived Trebnje of its last economic functions of a borough. As reported by Valvasor, the Turks raided this area in 1528 (Valvasor, 1689, XI/586).

Developments in the second half of the 15th century are poorly documented in historical sources. In the 16th century, an estate in the Trebnje borough was recorded only in the rent roll of the Mirna seigniority for the 1563–1570 period where Trebnje was still entitled as a borough (*Markh Trefen*). Judging from the frequency of the surname Parfueß and the mentioned nine small homesteads (Baraga, 2010, 89–90), this was the former Auersperg's estate of ten small homesteads, i.e. *Hofstatts*. A little less than two centuries later, in

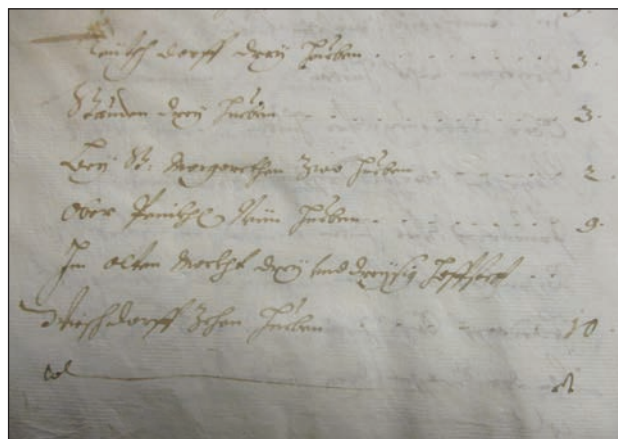

Image 3: The Trebnje borough's first mention under the new name Stari trg in 1617 (NŠAL, ŽA Trebnje, Various books, folder. 1, 1617 rent roll of the Trebnje parish, s. p.).

the mid-18th century, the former borough was termed a borough for the last time (*Marckht Treffen, Marckht Trefen*) in the Mirna seigniority, namely in the Theresian Cadastre, which was an exception,⁴⁶ otherwise it was only denominated as Trebnje.⁴⁷

Trebnje was first mentioned as Stari trg in 1617 in the rent roll of the Trebnje parish (*Im Alten markht*), which collected the tithe from the summarily listed 33 small homesteads; only one landowner in the undoubtedly same place (*Marckht*) was also its serf. The nearby parish place named Trebnje, which was then completely subordinate to the parish, was called Videm in the rent roll, which is a typical term for an ecclesiastical estate.⁴⁸ Unfortunately, no information is available about the legal situation of the borough nor whether the borough's inhabitants had to attend the neighbouring seigniorities for any criminal procedure.

The alternative toponym 'Trg' (Markt, oppidum), which besides the toponym 'Stari trg' (Altenmarkt, Antiquum oppidum, Antiquum forum), can also be found for Stari trg in historical sources, lost its meaning as a 'borough' and slowly denoted only a proper name. The new name 'Stari trg' gradually gained ground, competing with the name 'Trg' well into the 18th century. Undoubtedly, both names were used by people and these were written in the parish registers of births, marriages and deaths in the Latin, German and Slovenian languages. In the oldest baptism registers for the 1644–1660 and 1660–1674 periods, *Oppidum* and *Antiquum oppidum* or *Antiquum forum* were often used as synonyms⁴⁹ for the somewhat less

45 ARS-1063, št. 5704, 1335 XI. 25., Krško.

46 ARS-174, 137, RDA, N 220, No. 5, 7. 11. 1749

47 ARS-174, 137, RDA, N 220, No. 9, s. d.; No. 12, s. d.; No. 13, 19. 7. 1755.

48 NŠAL, ŽA Trebnje, Razne knjige, fasc. 1, urbar župnije Trebnje 1617, s. p.

49 NŠAL, ŽA Trebnje, Matične knjige, R 1644–1660, R 1660–1674. – The identity of the places can be ascertained based on an analysis of the names of the parents and godfathers of the baptised children.

frequent Slovenian names 'Trg' (*Targ, Terk, is Terga*) and 'Stari trg' (*de Stare Targ, is Stariga terga, is Stariga Targa*) and their German equivalents 'Markt' (*Margkh, Markh*) and 'Alten Markt' (*Altmargt, Altenmargt, Alten Markh*).⁵⁰ The neighbouring village of Trebnje is mostly termed as 'ex pago Treffen'⁵¹ and only exceptionally as 'ex oppido Treffen',⁵² whereby the title 'oppidum' did not automatically mean a borough since it was also occasionally granted to villages.⁵³ A similar practice of writing both toponyms – Stari trg and Trebnje – in the baptism registers was also seen in the first half of the 18th century. Especially in the first quarter of the century, there was a strong tendency to write Slovenian names. Namely, at the beginning only Trg (*Terh, Terch*) was mainly used for Stari trg and, in the second decade, Stari trg (*Stare Terh, Stari tergk*) and German Alten Markt, but no longer simply Markt.⁵⁴

The sole remains of the former borough included its type-based land subdivision⁵⁵ and small homesteads (*Hofstatt*) as typical estate units of non-agrarian settlements. The rent roll of the Trebnje seignior, which encompassed a major share of the settlement, addressed the estate in Stari trg as: "Hoffstetter im Alten Marckht Tröffen, dern sein 22".⁵⁶ The number of small homesteads, i.e. *Hofstatts* (22), was exactly the same as held by the Kozjakar and Apfaltrer landlords together in the 1460s, thus allowing the conclusion that, in the meantime, their estates had merged while in the hands of the Trebnje landowning nobles. In fact, in 1652 there were only eight householders in Stari trg who were subordinate to the nobles and possessed one to four small homesteads i.e. *Hofstatts*. Proper farms developed from *Hofstatts*, but were not named *hubas* (Germ. *Hube*) in the rent roll solely due to their genesis. The merging of small estate units to form larger ones demonstrates the borough's strong ruralisation.

M. Kos assumed the former Trebnje borough was transferred from Stari trg to the parish church in Trebnje (Kos, 1930, 163), although there is no evidence whatsoever of such a transfer of the borough title and,

thus, the emergence of the Stari trg toponym. The parish settlement of Trebnje, where a strong fort sprung up around the church as a defence against the Turks (Fister, 1975, 163), was never termed 'borough' in the parish registers of births, marriages and deaths nor the rent rolls. However, the main economic functions of the collapsed borough at the location of Stari trg were transferred to the parish church even without the borough title. With time, the parish centre put the former borough in the shade, with memories of the former borough at the location of Stari trg having faded away already by the end of the 17th century to such an extent that Valvasor erroneously located the former borough at the location of the present-day Trebnje (Valvasor, 1689, XI/586). He described that relocated place as a clayish, dirty and muddy village (Valvasor, 1689, II/183), whereas his description of the parish did not mention any fairs (Valvasor, 1689, VIII/815–816). As far as is known, Trebnje never ran any annual or weekly fairs.⁵⁷ However, by the mid-18th century, it had expanded in demographic terms and had many more craftsmen than Stari trg. Among all the parish serfs in Trebnje, i.e. 17 small landowners according to the Theresian Cadastre, a good half (9) of them were engaged in modest craftsmanship.⁵⁸ On the other hand, the fact that serfs in Stari trg made a living only from the land also speaks for itself. Just two craftsmen lived in this former borough: a weaver, subordinate to the Trebnje nobility, and a tanner, subordinate to the Mirna nobility, whereas all the others were termed 'without a profession' (*ohne Profession*).⁵⁹

According to the Theresian Cadastre from the mid-18th century, Stari trg stagnated in terms of the situation concerning land ownership/possession compared to the period 100 years earlier, whereas the number of parish serfs in Trebnje, all being small landowners, increased. The estate in the village of Trebnje differed from farms called *hubas* in other villages in two basic characteristics: its small landowners, 17 in total, were genuine owners (*aigenthumblich*), whereas in other places only leased *hubas* were known.⁶⁰ Stari trg was thus divided among three seigniories, as was already

50 NŠAL, ŽA Trebnje, Matične knjige, R 1644–1660, 20. 9. 1644, 3. 11. 1644, 24. 12. 1645, 8. 3. 1646, 20. 8. 1646, 22. 8. 1646, 1. 9. 1647, 9. 9. 1654, 5. 9. 1657, 26. 1. 1660; R 1660–1674 12. 1. 1661, 27. 3. 1663, 31. 10. 1665, 16. 10. 1668, 17. 2. 1670, 16. 12. 1671, 17. 12. 1671, 21. 3. 1672.

51 NŠAL, ŽA Trebnje, Matične knjige, R 1644–1660, 27. 9. 1654, 21. 10. 1655, 21. 9. 1656, 21. 2. 1658, 9. 12. 1659, 12. 4. 1660.

52 NŠAL, ŽA Trebnje, Matične knjige, R 1644–1660, April 1646, 4. 10. 1646; R 1660–1674 12. 5. 1662, 26. 5. 1662, 19. 1. 1668.

53 F.i. Lukovek (26. 5. 1646) and Nemška vas (20. 8. 1655).

54 NŠAL, ŽA Trebnje, Matične knjige, R 1705–1725, R 1737–1752.

55 ARS–176, N 312, k. o. Trebnje, mapa (1825).

56 NŠAL, ŽA Trebnje, Razne knjige, fasc. 1, urbar gospostva Trebnje 1652, s. p.

57 At the end of the 16th century, the place did not run any weekly fair since in 1593 the Novo mesto locals expressed their fear that it would be among those places that would certainly ask for it if the weekly fair were granted to Šentvid pri Stični (ARS–1, 65, I/37, lit. S XXI–6, 10. 1. 1593).

58 ARS–174, 58, BT, N 36, No. 8, 18 4. 1752.

59 ARS–174, 85, BT, N 193 (gospostvo Trebnje), No. 5, s. d.; ARS–174, 93, BT 220 (gospostvo Mirna), No. 2, s. d.: 73, BT, N 151 (gospostvo Rakovnik), No. 1, s. d.

60 ARS–174, 105, RDA N 36, No. 6, štifregister, 20. 1. 1757, s. p.; NŠAL, ŽA Trebnje, Razne knjige, fasc. 1, štifregister, 4. 2. 1757, s. p.

the case in the 15th century: 13 estate units belonged to the Trebnje seigniorship – namely, after the merger of the former *Hofstatts*, one encompassed 3/4 of a *huba*, five less than one-half of a *huba* and four landowners were without any land⁶¹; the Mirna seigniorship had two *Hofstatts* and one *huba*,⁶² whereas the Rakovnik seigniorship had four one-third *hubas*.⁶³ It all seems that the estate of the Trebnje seigniorship in Stari trg was only under lease,⁶⁴ whereas all Rakovnik serfs and the majority of Mirna serfs enjoyed the estate based on sales law (*Kaufrecht*).⁶⁵ The rare remnants of the former borough included: the more favourable legal position of part of an estate, the name Stari trg, the partly preserved estate unit called *Hofstatt* and the type-based land subdivision.

In the mid-18th century, **Šentvid pri Stični**⁶⁶ had long ceased being a borough, yet one can see from its lively non-agrarian activity that it was the true opposite of Stari trg pri Trebnjem. The unique characteristic that not the whole but only a small part of the settlement was considered a borough connects it with Senožeče. In the case of Šentvid, the borough was that part of the village that belonged to the Višnja Gora seigniorship and even today is still known as Stari trg. This was a borough street in the close vicinity of the parish church, first mentioned in 1136 (Höfler, 2015, 175), and an old village that was divided between the local parish church and the nearby Cistercian monastery in Stična. This peculiarity of Šentvid was pointed out already in 1900 by K. Črnologar, who was also the first to establish that Šentvid was still a borough in 1475, i.e. the time just before the nearby Višnja Gora borough, located just an hour's walk away, was elevated from borough to town in 1478 (Črnologar, 1900, 135 ff.). The rise of Višnja Gora was, as mentioned earlier, the main reason for the fact that Šentvid failed to hang on to its borough status; however, the place's division among three seigniors also played a role. It resembled Trebnje in this respect.

Already at the time of its emergence, the Šentvid borough belonged to the Višnja Gora seigniorship and seigniorship court, i.e. *Landgericht*. Allegedly, the borough was first attested to in historical records in 1326, namely in a document that is known only from a *regest* (i.e. brief summary of a document), which mentions the first Šentvid burgher (Grebenc, 1973, 55). Seven years later, there was no doubt whatsoever about the borough's existence. In a copy of a 1333 sales and purchase contract, five Šentvid burghers were designated as testifiers (Grebenc, 1973, 58).

When the borough appeared in written sources, its seigniors were the Counts of Gorizia and then the Counts of Ortenburg and the Counts of Celje (Otošič, 1978, 278; Smole, 1982, 533), whereas after the mid-14th century the Carniolan provincial princes of Habsburg were strongly against it. In the mid-14th century, when Šentvid was an important fair place, the traders from Ljubljana, for example, negotiated in 1360 with the Duke Rudolf IV of Habsburg a ban on trading in Šentvid on Sundays and holidays (GZL, 1958, s. p., 1360 II. 20.). The ban on the Šentvid fair was one of a set of measures that a few years later led to the establishment of Novo mesto (1365), this being the primary goal of Rudolf's political and economic aspirations in Lower Carniola (Gestrin, 1969, 132).

The most important rival for Šentvid was the Višnja Gora borough which was first mentioned only in 1386 and was obviously of more recent origin than Šentvid. Particularly unpleasant for Šentvid was the fact it had a common landlord with Višnja Gora, i.e. the Višnja Gora seigniorship. When the seigniorship passed in 1431 from the Counts of Celje into the hands of the provincial princes, the Šentvid borough was already in the shadow of Višnja Gora. An inventory of provincially princely revenues from the 1438–39 period shows Višnja Gora enjoyed five times higher revenues compared to other two boroughs in the Višnja Gora seigniorship, namely Litija and Šentvid (Golec, 2008, 106–108). Šentvid increasingly also lagged behind in possessory and demographic terms. The following situation concerning land ownership/possession was recorded in the 1460 rent roll for three boroughs in the Višnja Gora seigniorship: Višnja Gora counted 51 small homesteads and one-quarter of a small homestead, Litija 30 and Šentvid (*Der Markht zw Sannt Veit*) only 16,⁶⁷ yet it must be considered that only part of Šentvid was referred to.

At that time, the Višnja Gora borough saw important changes: transfer to a new, safer location beneath the castle (before 1459) and acquiring of the first privileges that led to the final legal transformation from borough to town (1478) (Golec, 2008, 108–111). On the contrary, Šentvid was not awarded any provincial princely benefits. Even more, the deed concerning Višnja Gora's elevation to a town ordered that three annual fairs, which had previously taken place in the Šentvid parish, be transferred along with all the rights and privileges to Višnja Gora (Mauring, 1894, 31). This was a direct blow for Šentvid where at least

61 ARS–174, 130, RDA, N 193, No. 10, urbar gospostva Trebnje, s. d.

62 ARS–174, 137, RDA, N 220, No. 5, 7. 11. 1749; No. 9, s. d.; No. 12, s. d.; No. 13, 19. 7. 1755.

63 ARS–174, 116, RDA, N 151, No. 23, s.d.; No. 5, s. d.

64 ARS–174, 105 in 130.

65 ARS–174, 73, BT, N 151, No. 1, s. d.; 93, BT, N 220, No. 2.

66 For details about the development of Šentvid pri Stični, see: Golec, 2017.

67 ARS–1, 123, I/70a, urbar gospostva Višnja Gora 1460, fol. 16v.

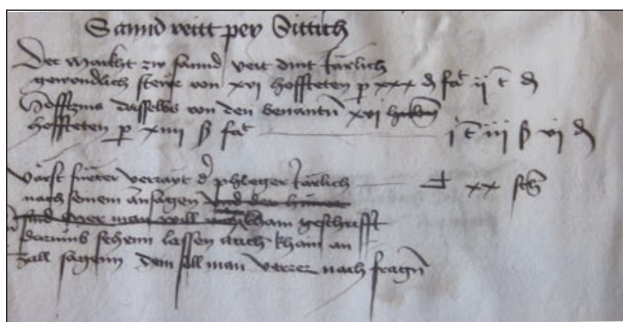

Image 4: The Šentvid borough in the 1460 rent roll of the Višnja Gora seigniory (ARS–1, 123, I/70a, rent roll of the Višnja Gora seigniory 1460, fol. 16v).

one of the abovementioned three fairs had been taking place, if not all three.

Vital testimony comes from a slightly earlier period concerning the Šentvid borough's administrative position prior to the emergence of the town of Višnja Gora. This is a deed from 1475, which was also the last document of a secular nature to still call Šentvid a borough. The deed about a pledge on a field, sealed by the Višnja Gora borough judge and council for a certain Doroteja from Šentvid, reveals the administrative non-autonomy of Šentvid, even if – in a bureaucratic style – it speaks about the borough rights of Šentvid (*markhtrecht zu Sand vaytt*).⁶⁸ The provincial prince as a landlord thus did not allow Šentvid, as opposed to Višnja Gora, to establish its own borough autonomy. Concurrently with the decline of the Šentvid borough, a community of burghers with full status can be found only in the first half of the 14th century, and never again later.

The year 1478 can justifiably be seen as a turning point in Šentvid's further development. A landlord's abolition of the official borough title is a clear sign of the provincial princely policy whose priority goal was to support the newly-founded town of Višnja Gora. Yet this does not necessarily mean the extinction of all the previous borough functions. In practice, the Šentvid borough had succeeded in protecting nearly all of its modest rights it had enjoyed in the second half of the 15th century. Thus, in 1573, nearly 100 years after it had acquired town rights, the town of Višnja Gora complained that the

three Šentvid fairs mentioned in the 1478 deed had not been transferred to Višnja Gora at all.⁶⁹ In the Early Modern Period, Šentvid retained, besides its economic characteristics, at least one legal attribute of a borough. The 1578 Višnja Gora rent roll granted it the right to provide assessors for the trials of the criminal court in Višnja Gora. Given that, according to the same rent roll, Stari trg, as part of Šentvid, was an ordinary feudal settlement and not a borough, it may be concluded that the practice of assessorship was older, i.e. inherited from the Middle Ages. The Višnja Gora rent roll appointed domestic townspeople as assessors and – what is worth noting – some invited burghers (!) from Šentvid and Litija (*etlich Burger von der Luthey vnnnd S: Veitt*).⁷⁰ This notion is only known from the rent roll provision which was already left out in the subsequent 1619 rent roll.⁷¹ There is no way of knowing the extent to which it was implemented in practice, and until which year. In the later judicial proceedings of the seigniory courts of Višnja Gora and Stična, assessors from Šentvid were no longer referred to.⁷²

As regards the end of the 16th century, when legal remnants of the former borough barely existed and Stari trg in Šentvid was equated with other feudal settlements in the rent roll, two opinions of the town administrations of Novo mesto and Višnja Gora speak volumes; namely, that Šentvid was an ordinary village and its inhabitants were serfs, not burghers.⁷³ The landowning nobility treated the former borough as an ordinary feudal settlement. Demographic decline was also visible compared to 1460 when the borough counted 16 small homesteads.⁷⁴ According to the subsequent rent roll of 1566, Šentvid (*Sanct Veith*) only had seven owners of small homesteads, two users of fields and three possessors of newly built small houses on common pasture called *gmajna*.⁷⁵ The 1578 rent roll that was the first to document the microtoponym Stari trg (*S: Veitt im Altenmarckht vndter Sittich Hoffstetter vndt Vndtersassen*) had almost the same status, except that landowners in *gmajna* were stated separately as 'cottagers near Šentvid' (*Vndtersassen bey S: Veitt*).⁷⁶

While the hamlet of cottagers was expanding, over the next two centuries the former borough kept more or less the same demographic picture. In Stari trg (*S: Veitt im Altenmarkht vnter Sittich*) – until 1619 when

68 NŠAL–101, 1475 l. 2., s. l.

69 ARS–1, 284, I/145, lit. W I–6, 27. 11. 1573, s. d. 1574.

70 ARS–174, 134, N 205, No. 35, urbar gospostva Višnja Gora 1578, s. p. (Malefiz rechtens furderung).

71 ARS–174, 134, N 205, No. 36, urbar gospostva Višnja Gora 1619.

72 ÖStA, HHStA, FAA, A–XI–2, Konv. 1, Weixelberg, Auszug aus den Landgerichtsprotokollen über die anhängigen Prozesse 1662–1682; ARS–781, Spisi, fasc. 13, protokol deželškega sodišča Stična 1685–1690.

73 ARS–1, 65, I/37, lit. S XXI–6, 3. 12. 1592, 10. 1. 1593. Prim. Mlinarič, 1995, 450, 451.

74 ARS–1, 123, I/70a, urbar gospostva Višnja Gora 1460, fol. 16v.

75 ARS–1, 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar gospostva Višnja Gora 1566, s. p.

76 ARS–174, 134, RDA, N 205, No. 35, urbar gospostva Višnja Gora 1578, s. p.

a new rent roll was prepared – seven owners of small homesteads (*Hofstätter*) with eight homesteads survived, whereas the neighbouring cottagers' settlement (*Vntersassen bey S. Veit*) grew from three small houses to 10 landowners.⁷⁷ Information about the estate is only available in the 1705 rent roll. The estates in the settlement (*St: Veith*) developed out of two small homesteads and other pertaining lands, which were henceforth considered as whole *hubas*. Moreover, another 19 estates were considered small homesteads (*zw ain hofstatt*). In fact, the same term of *Hofstatt* encompassed estate units of very different origins located in both Stari trg and the common land (*gmajna*).⁷⁸ A similar land ownership/possession situation was recorded in half of the 100-year younger Theresian Cadastre from the mid-18th century. In Šentvid (*St: Veith*) there were still two *hubas* and, instead of small homesteads, there were 20 cottagers (*Vntersassen*).⁷⁹ For the first time the place was explicitly named 'village' (*Dorff St: Veit*) and its Višnja Gora part actually had just 15 landowners.⁸⁰

The former borough, Stari trg, was thus ever less different from the village part of Šentvid that was subordinate to two ecclesiastical landlords, i.e. the local parish and the Stična Monastery. Even after the Višnja Gora seigniorship had passed into the private hands of the nobility in 1618, i.e. first, the Moscon family and after a few years the Counts of Auersperg (Smole, 1982, 533), its new owners did not show any particular interest in the former borough for several intertwining reasons. The first was that the town of Višnja Gora had under lease a toll on the territory of the seigniorship court and thus also a toll and fair fee at the Šentvid annual fairs (Golec, 2016, 112). Moreover, Šentvid could not seriously rival the town located a mere hour's walk away, especially because just a small proportion of the place, i.e. Stari trg, was subordinated directly to the seigniorship. The seigniorship's support for Stari trg would sooner or later bring greater benefit to the ecclesiastical part of Šentvid and/or the parish than the latter's seigniorship.

In the meantime, the ecclesiastical part of Šentvid had considerably outgrown Višnja Gora in terms of the number of homes. According to the Theresian Cadastre in the mid-18th century, three whole *hubas* and two small homesteads belonged to the Stična

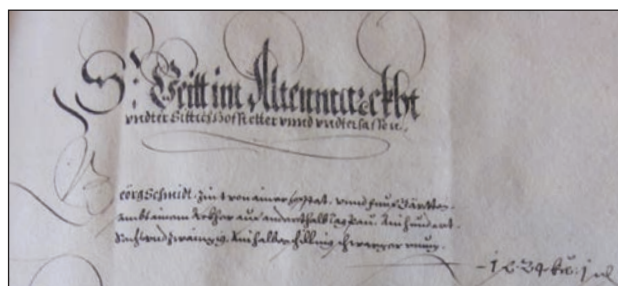

Image 5: The first mention of Stari trg in the 1578 Višnja Gora rent roll (ARS-174, 134, RDA, N 205, No. 35, s. p.).

Monastery, whereas the Šentvid parish had 10 whole *hubas*, two one-half *hubas* and 29 small homesteads in the hands of 26 landowners – a total of 34 serfs,⁸¹ which was about twice as many as serfs in Višnja Gora. The situation was practically the same even 100 hundred years before. In the monastic part of Šentvid, three *hubas* and two small homesteads were listed in the 1653–1676 period,⁸² whereas the 1662 parish rent roll refers to 10 whole and two one-half *hubas* as well as 27 landowners of 29 small homesteads – a total of 33 serfs.⁸³ With about 60 houses, the mid-17th century Šentvid constantly achieved or slightly exceeded the number of homes in the neighbouring town of Višnja Gora!⁸⁴

The fact that in some respects Šentvid rose in terms of quality above the remaining rural area was not so much a consequence of the former borough status held by part of the settlement (Stari trg) but of favourable economic factors. The parish and monastic small homesteads and farms, albeit not all of them, gradually acquired – against the payment of sales proceeds – a sales-law character in the 16th and 17th centuries, which was quite rare in the existing circumstances.⁸⁵ Throughout this period, the settlement witnessed a strong social-wealth differentiation, resembling more like in urban settlements than in rural areas due to the emergence of the 'gentry'. In both the Višnja Gora seigniorship rent rolls (1578 and 1619) and the parish rent roll (1662) as well as parish registers of births, marriages and deaths that started in 1623, individual persons appeared bearing titles of gentleman or lady.

77 ARS-174, RDA, N 205, No. 36, urbar gospostva Višnja Gora 1619, s. p. (S: Veit im Altenmarkht ...).

78 ÖStA, HHStA, FAA, A-15-123, Urbar Weixelberg 1705, s. p., (St: Veith).

79 ARS-174, 134, RDA, N 205, No. 4, s. d.

80 ARS-174, 134, No. 33/29, s. d.

81 ARS-174, 101, RDA, N 12 I, No. 56, 4. 8. 1756.

82 ARS-781, Spisi, fasc. 4, urbar domačega urada 1653–1676, s. p. (St. Veith).

83 Ibid, Knjige, knj. 17, glavni urbar župnij in njih imenj, inkorporiranih samostanu Stična 1662, s. p. (Vrbarium yber daß Pfarrhoffliche einkhomen der Pfarr St. Veith Vnter Sittich).

84 After a strong decline in its population, Višnja Gora had the smallest population size in 1663, i.e. only 53 inhabited houses (ARS-166, 4, town tax registers, 1664), then the number of houses increased to 66 by 1752 (ARS-174, 142, N 244, No. 8, 26. 5. 1752).

85 ARS-781, Spisi, fasc. 7, protokol kupnopravnih pisem, kupoprodajnih pogodb in dolžnih pisem 1575–1692, s. p.

As evident in the registers of births, marriages and deaths, the Šentvid 'gentry' elite was very small numerically.⁸⁶

The question arises of whether Šentvid, compared to the 15th century, grew even stronger economically. While in the Middle Ages the borough had merged with the centre of the ancient parish as a lively traffic juncture, which strongly spurred its trade and craft activities, in this period the Šentvid parish reaped all those benefits that Stari trg had brought about to the entire settlement in the Late Middle Ages when it was a borough. Like in Stari trg, most homes of the parish part of Šentvid were small homesteads, revealing the explicit and early orientation of Šentvid locals to a non-agrarian economy.

Šentvid's non-agrarian character was clearly emphasised at the end of the 17th century by Valvasor, who was obviously well aware the settlement could not be considered a borough, which is why he included it in the description of Lower Carniolan villages, stating: "*Šentvid, a large village in the vicinity of Stična, standing on good, beneficial soil. Many handicraftsmen live here, and there are also many inns and many fairs every year*" (Valvasor, 1689, II/183). Another revealing historical source is a list from 1705 of craftsmen for the entire Višnja Gora seignior court. In terms of the strength of the non-agrarian economy, Šentvid with its 12 craftsmen held a solid second place among 40 listed villages, after Šmartno pri Litiji with 18 craftsmen. It had seven small wineries, the most among all of the places, three tanners, one butcher and one smaller tradesman, whereby the shift of the core of non-agrarian activities from Stari trg to the other, ecclesiastical part of Šentvid is clearly seen in the information that only one craftsman was a serf of Višnja Gora, five belonged to the Šentvid parish, and six to the Stična Monastery.⁸⁷ A similar situation appeared in the mid-18th century in the Theresian Cadastre which listed craft professions only for the landowners. Thus, out of eight landowners, serfs of Stična, not even one was a craftsman;⁸⁸ of 14 subjects of the Višnja Gora seignior only one, the tanner, was a member of the Višnja Gora guild;⁸⁹ of 30 small landowners

(*Hofstätter*) under the Šentvid parish only a good one-third (11) were craftsmen – all of them, except for the healer, were labelled 'rustic': three tanners, two shoemakers and carpenters, one weaver and a blacksmith as well as a temporary butcher.⁹⁰

The economic initiative thus moved from Stari trg to the remaining part of the settlement already earlier. Both ecclesiastical seigniors supported non-agrarian activities much more than the Višnja Gora seigniors. In this respect, they encountered obstacles, among others the fact that Šentvid lay within the territory of the Višnja Gora seignior court, which is why the fees from annual fairs were paid to the seignior; up until 1705, this occurred indirectly via the town of Višnja Gora as a lessee of the toll (Golec, 2016, 112). It is meaningful that in 1591 the Stična Monastery asked the provincial prince to grant Šentvid a privilege to allow the latter to hold a weekly fair; the attempt failed.⁹¹ While craftsmanship, as attested to by the 1705 rent roll, literally became an exclusive domain of parish and monastic serfs and Stari trg started to decline demographically, fairs remained in the hands of the Višnja Gora seignior. There were five of them in the 17th and 18th centuries,⁹² as many as there were already back in 1591.⁹³

The Šentvid parish and its protector, the Stična Monastery, tried to take over the borough title from the former borough and exploit it, besides its economic advantages. No later than in the first quarter of the 17th century, but highly probably even earlier, they transferred it to the entire settlement in their internal documents. The oldest Šentvid registers of baptisms and marriages (1623–1629), with just a few exceptions, consistently speak about 'oppidum S. Vita' or 'oppidum nostrum' without drawing any distinction between the Višnja Gora part and the parish-monastic part of the settlement.⁹⁴ Stari trg is clearly attested to in historical records as part of Šentvid (*Alten Marg zu St. Veith*) and/or the Šentvid borough (*Alten Margt ex opido n(ost)ro S. Viti!*)⁹⁵ Another characteristic of the Šentvid parish registers of births, marriages and deaths is the gradually waning use of the term 'oppidum' and its eventual disappearance. Perhaps part of the reason for this lies

86 NŠAL, ŽA Šentvid pri Stični, Matične knjige, R 1624–1629 in P 1623–1629), R 1664–1681, R 1681–1714, R 1714–1728, R 1729–1748, R 1749–1770, R 1771–1784, P 1714–1734, P 1735–1770, M 1714–1734, M 1735–1759.

87 ÖStA, HHStA, FAA, A–15–123, Urbar Weixelberg 1705, s. p. (Herrschaft Weixelberg Landt Gerichts Jahrs Kirchtage).

88 ARS–174, 52, BT 12, No. 17, s. d.

89 ARS–174, 89, BT, N 205, No. 29., 1. 5. 1752.

90 ARS–174, 93, BT, N 252, No. 1, s. d.

91 ARS–1, 65, lit. S XXI–7, s. d. (presented 27. 4. 1591), 29. 1. 1592, 3. 12. 1592, 10. 1. 1593. Prim. Mlinarič, 1995, 450.

92 In 1675 or 1676, the town of Višnja Gora reported on five fairs that had supposedly developed in Šentvid (ARS–1, 284, I/145, lit. W I–4, s. d. (Berichtscopi)). A similar report was produced in 1713 by the town of Novo mesto (ARS–1, 255, I/133, lit. R I–5, 20. 1. 1713). The dates of all five fairs were reported by Valvasor (Valvasor, 1689, VIII/823) and the 1705 rent roll of the Višnja Gora seignior (ÖStA, HHStA, FAA, A–15–123, Urbar Weixelberg 1705, s. p.).

93 ARS–1, 65, I/37, lit. S XXI–7, s. d. (presented 27. 4. 1591). Prim. Mlinarič, 1995, 450.

94 NŠAL, ŽA Šentvid pri Stični, Matične knjige, R 1624–1629 in P 1623–1629, f.i. fol. 4, 5, 7, 8.

95 NŠAL, ŽA Šentvid pri Stični, Matične knjige, R 1624–1629, fol. 10 in 36.

in the fact that since 1664 the registers of baptisms were kept by church neighbourhoods, which is why there were fewer opportunities to note the place of birth.⁹⁶ One fact that speaks for itself is that, during the Modern Period, borough is not mentioned in any other document except the parish registers of births, marriages and deaths and monastic historical records (*oppidum*)⁹⁷ and thus, after 1475, the German term *Markt* is no longer seen. When the Višnja Gora part of Šentvid lost its seignior's protection, the parish and the monastery did not dare use the title 'borough' in their official external documents, let alone transfer it in such cases to the entire settlement.

The legal status of the estate inside the settlement differed depending on the appurtenance to the seignior. All holders of small homesteads (Hofstätter), who were parish serfs, enjoyed possession of the property as *bona quaesita*, i.e. under the most favourable conditions.⁹⁸ One of the serfs of the Stična Monastery had a *huba* under the sales law, one had a leased *huba*, whereas there is no information available for the other landowners,⁹⁹ and thus no information for Stari trg that was subordinated to the Višnja Gora seignior.¹⁰⁰

The remnants of the former borough, as a whole, gradually disappeared. In fact, only the micro-toponym Stari trg continued as a relic, applying to the completely built borough street along the parish Church of St. Vitus and its neighbourhood. However, the land subdivision was not correct, i.e. contrary to expectations, it did not feature the lamellar grid that characterised the medieval towns and boroughs. Such a design of the Stari trg in Šentvid leads us to conclude that the 'borough section' of Šentvid was designed correctly as a place

with a borough character, but its construction was never completed. The borough of Šentvid (Stari trg) waned even before it started to bloom (Pirkovič & Kocbek, 1986, 68–69).

CONCLUSION

None of the four boroughs that ceased to exist in the Early Modern Period vanished without first transferring at least some of their functions to another nearby settlement and none of them physically disappeared completely. The demographic regression in Svibno and Senožeče was incomparably more intense than in the other two boroughs. The economic foundations of the small borough of Svibno were shattered by the vicinity of the Radeče borough (as the latter enjoyed a more favourable position in terms of transport), after they both fell into the hands of the same landlord, i.e. the provincial prince. The economic functions of the Trebnje borough, which were thwarted by the competition from the newly emerged towns of Novo mesto and Višnja Gora, were partly taken over by the nearby parish village bearing the same name. A certain similarity with Trebnje can be seen in the boroughs of Šentvid pri Stični and Senožeče as the boroughs were integral parts of the villages; eventually, the village assumed all of the remaining non-agrarian functions of the borough. The development of the Šentvid borough was primarily stunted by competition from the nearby Višnja Gora which was located in the same seignior and enjoyed all the support of the provincial prince, whereas any further development of the Senožeče borough was doomed by the rise of Trieste and the provincial princely economic policy.

96 NŠAL, ŽA Šentvid pri Stični, Matične knjige, R 1664–1681, 1681–1714, 1714–1728, 1729–1748, 1749–1770.

97 In 1718, the term *oppidum* was used for Šentvid by P. Pucelj, the chronicler of the Stična Monastery (ARS–1073, 148r, P. Pucelj, pag. 6).

98 ARS–174, 93, BT, N 252, No. 1, s. d.

99 ARS–174, 52, BT 12, No. 17, s. d.

100 ARS–174, 89, BT 205; 134, BT 205.

UGASLI SREDNJEVEŠKI TRGI V JUŽNEM DELU SLOVENIJE

*Boris GOLEC*ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, 1001 Ljubljana, Slovenija
e-mail: bgolec@zrc-sazu.si

POVZETEK

Oznako ugasli srednjeveški trgi uporabljamo v prispevku v dvojnem pomenu, in sicer: 1) za trge srednjeveškega nastanka, ki so izgubili trški naslov, in 2) za trge, ki niso bili zgolj ob naslov, ampak so tudi fizično (skoraj) izginili. Razlogi za to so bili gospodarske narave, pri čemer so igrale večjo ali manjšo vlogo tudi politične razmere. Vsi obravnavani trgi so ležali v južnem delu slovenskega prostora, v vojvodini Kranjski [Carniola], za katero je bila v zgodnjem novem veku nasploh značilna zelo pestra dinamika nastajanja in ugašanja trgov. Trške funkcije in oznaka trg so v tem času postopoma ugasnile pri štirih srednjeveških trgih: Svibno, Senožeče, Šentvid pri Stični in Trebnje.

Nobeden od štirih trgov ni ugasnil, ne da bi se njegove funkcije vsaj deloma prenesle na drugo bližnje naselje in nobeden tudi ni v celoti fizično izginil. Demografsko nazadovanje je bilo neprimerno večje pri Svibnem in Senožečah. Malemu trgu Svibno je spodrezala gospodarsko osnovo bližina trga Radeče na prometno ugodnejši legi, za nadaljni razvoj trga Senožeče pa sta bila usodna vzpon pristaniškega Trsta in deželnoknežja gospodarska politika. Gospodarske funkcije trga Trebnje, ki je podlegel konkurenci novonastalih mest Novo mesto in Višnja Gora, je deloma prevzela bližnja istoimenska župnijska vas. Trg Šentvid je v razvoju zakrnel predvsem zaradi konkurence bližnje Višnje Gore, ki je ležala v istem zemljiškem gospodstvu, nato pa postala deželnoknežje mesto.

Ključne besede: trgi, Svibno, Senožeče, Trst, Trebnje, Šentvid pri Stični, Višnja Gora

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- ARS-1** – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Vicedomski urad za Kranjsko (fond 1).
- ARS-6** – ARS, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani (fond 6).
- ARS-166** – ARS, Mesto Višnja Gora (fond 166).
- ARS-174** – ARS, Terezijanski kataster za Kranjsko (fond 174).
- ARS-176** – ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko (fond 176).
- ARS-781** – ARS, Cistercijanski samostan in državno gospostvo Stična (fond 781).
- ARS-1063** – ARS, Zbirka listin (fond 1063).
- ARS-1073** – ARS, Zbirka rokopisov (fond 1073).
- ARS-1074** – ARS, Zbirka urbarjev (fond 1074).
- NŠAL-100** – Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Kapiteljski arhiv Ljubljana (fond 100).
- NŠAL-101** – NŠAL, Zbirka listin (fond 101).
- NŠAL, ŽA Svibno** – NŠAL, Župnijski arhiv Svibno.
- NŠAL, ŽA Šentvid pri Stični** – NŠAL, Župnijski arhiv Šentvid pri Stični.
- NŠAL, ŽA Trebnje** – NŠAL, Župnijski arhiv Trebnje.
- ÖStA, HHStA, FAA** – Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Fürstlich Auerspergsches Archiv (FAA).
- StLA, I. Ö. HK-Sach.** – Steiermärkisches Landesarchiv (StLA), Graz, Sachabteilung der Innerösterreichischen Hofkammerakten (I. Ö. HK-Sach.).
- StLA, I. Ö. Reg.** – StLA, Graz, Archiv der Innerösterreichischen Regierung (I. Ö. Reg.).
- StLA, Kammer-Reg.** – StLA, Graz, Registratur der (Niederösterreichischen) Kammer (Kammer-Reg.).
- Alphabetische Tabelle (1819):** Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Neustaedtler Kreises. Laibach, Leopold Eger.
- Baraga, F. (1995):** Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva (Acta ecclesiastica Sloveniae 17). Ljubljana, Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani.
- Baraga, F. (2010):** Urbar gospostva Mirna 1563–1570 in ostanki grajskega arhiva. Mirna, Studio.
- Bianchi, J. (1847):** Thesaurus Ecclesiae Aquilejensis. Opus saeculi XIV. Udine.
- Bizjak, M. & M. Preinfalk (2009):** Turjaška knjiga listin II. Dokumenti 15. stoletja (Thesaurus memoriae, Fontes 8). Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Curk, J. (1991):** Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja. Maribor, Obzorja.
- Črnologar, K. (1900):** Dorf St. Veit bei Sittich 1475 noch ein Markt. Mittheilungen des Musealvereines für Krain XIII, 135–138.
- Dolenc, E. (1994):** Senožeče. Skupnost na prepihu. Koper, Rubic Trade.
- Durissini, D. (1998):** Diario di un viaggiatore del 1600 in Istria e Carniola. Monfalcone, Laguna S.R.L.
- Fister, P. (1975):** Arhitektura slovenskih protiturških taborov. Ljubljana, Slovenska matica.
- Florijančič pl. Grienfeld, J. D. (1995):** Deželopisna karta vojvodine Kranjske. Ljubljana 1744, faksimile (Monumenta slovenica VI). Ljubljana, Slovenska knjiga.
- Frank, K. F., (1970):** Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918. 2. Band. F–J. Schloss Senftenegg, Selbstverlag.
- Gestrin, F. (1965):** Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Gestrin, F. (1969):** Trgovsko prometni položaj Novega mesta (od ustanovitve do konca 16. stoletja). In: Novo mesto 1365–1965. Prispevki za zgodovino mesta. Maribor, Založba Obzorja, Novo mesto,: Dolenjska založba, 130–143.
- Gestrin, F. (1972):** Otok (Gutenwerth). Zgodovinski oris. Zgodovinski časopis 26, 1–2, 33–37.
- Golec, B. (1999):** Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja (doktorska disertacija). Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Golec, B. (2001):** Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku. Rast XII, 74, 2, 269–276; 75–76, 3–4, 391–395; 77, 5, 511–515.
- Golec, B. (2003):** Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku. Rast XIV, 90, 6, 603–608.
- Golec, B. (2006):** Senožeče in Prem – nenavadni trški naselbini na t.i. Kraških gospostvih. Kronika, 54, 3, 365–384.
- Golec, B. (2008):** Nova spoznanja o začetkih Višnje Gore. In: Groznik, P. (ed.): V Višnjo Goro. Druga knjiga. Višnja Gora, Krajevna skupnost, 106–115.
- Golec, B. (2010):** Trgi, ki jih ni bilo? Prezrta trška naselja Bele krajine in njen nikoli obstoječi trg. Kronika, 58, 3, 593–630.
- Golec, B. (2016):** Urbarji kot vir za neagrarno gospodarstvo slovenskega prostora. In: Bizjak, M. & L. Žnidaršič Golec (eds.): Urbarji na Slovenskem skozi stoletja. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 93–115.
- Golec, B. (2017):** Šentvid pri Stični: ugasli srednjeveški trg. In: Štepec, D. & M. Šteh (eds.): Šentviško tisočletje. 1000 let Župnije Šentvid pri Stični. Šentvid pri Stični, Župnijski urad, 39–53.
- GZL (1958):** Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku. Zvezek 3. Listine Mestnega arhiva ljubljanskega 1320–1470. Ljubljana, Mestni arhiv ljubljanski.
- Grebenc, J. M. (1973):** Gospodarska ustanovitvev Stične ali njena dotacija leta 1135. Stična, Samostan.

Haupt-Ausweis (1817): Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes in Provinzen, Kreise, Sectionen, Bezirks-Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenzahl im Jahre 1817 [Ljubljana].

Höfler, J. (2015): Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Kranjska. Ljubljana, Viharnik.

Kindermann, J. C. (2005): Atlas von Innerösterreich. Reprint. Wien, Archiv Verlag.

Kos, F. (1902): Iz arhiva grofa Sig. Attemsa v Podgori. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, XII, 70–101, 109–134.

Kos, M. (1930): Stari Trg in sorodna krajevna imena. Geografski vestnik, VI, 160–173.

Kos, M. (1954): Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji. Urbarji Slovenskega Primorja. Drugi del (Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga tretja). Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Kosi, M. (2008): Začetki mesta Slovenj Gradec. Prispevek k nastanku mest na jugovzhodnem Koroškem v srednjem veku. Kronika, 56, 2, 131–164.

Kranjc, J. (1977): Privilegij mesta Loža iz leta 1477. In: Avsec, A. et al. (eds.): Notranjski listi I. Posvečeno Loški dolini ob petstoletnici mesta Loža 1477–1977. Stari trg pri Ložu, Epid-Paralele, 41–64.

Mauring, J. E. (1894): Utemeljitev mesta Višnje Gore. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, IV, 30–32.

Mlinarič, J. (1995): Stiška opatija 1136–1784. Novo mesto, Dolenjska založba.

Otorepec B. (1978): Ob 500-letnici mesta Višnja Gora. In: Zbornik občine Grosuplje X. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika. Grosuplje, Občinska konferenca SZDL občine Grosuplje, 277–294.

Pirkovič-Kocbek, J. (1986): Šentvid, Stična in Ivančna Gorica – zgodovina naselbinskih oblik. Kronika, 341, 2, 67–71.

Rajšp, V. (ed.) (1997): Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 3. zvezek. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije.

Sapač, I. (2005): Grajske stavbe v osrednji Sloveniji – III. Notranjska, Prva knjiga: Med Planino, Postojno in Senožčami. Ljubljana, Viharnik.

Schematismus (1795): Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschiedenen nützlichen Nachrichten geographischen, und statistischen Inhalts. Laibach, Ignaz Merk.

Smole, M. (1982): Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Šlibar, V. (1972): Poročilo o arheološkem odkrivanju freisinškega trga Otok pri Dobravi (Gutenwerth). Zgodovinski časopis, 26, 1–2, 37–68.

Šumrada, J. (1986): Šteberški in njihova posest v srednjem veku. Notranjski listi III. Cerknica, Kulturna skupnost občine Cerknica, 47–60.

Umek, E. (1986): Plovba po Savi v 18. stoletju. Zgodovinski časopis, 40, 3, 233–268.

Valenčič, V. (1981): Tovorništvo na Kranjskem. Zgodovinski časopis, 35, 3, 243–277.

Valvasor, J. W. (1689): Die Ehre deß Hertzogthums Crain. I–XV. Laybach, Nürnberg, Wolfgang Moritz Endter.

Valvasor, J. W. (2001): Topografija Kranjske [Slikovno gradivo]: 1678–79: skicna knjiga / Janez Vajkard Valvasor. Faksimiliran natis, 2. natis. Ljubljana, Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.

Vilfan, S. (1963): K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo. Kronika, 11, 1, 1–12.

USNJARSTVO V SREDNJEVEŠKIH MESTIH SLOVENSKE ŠTAJERSKE

Tone RAVNIKAR

Univerza v Mariboru, Filozofska Fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: anton.ravnikar@um.si

IZVLEČEK

Razprava *Usnjarstvo v srednjeveških mestih Slovenske Štajerske* se s pomočjo analize neobjavljenih in objavljenih virov ter literature ukvarja predvsem z vprašanjem, ali so lahko obrtniki srednjeveških mest dosegli znotraj mestne hierarhije pomembnejši, vplivnejši oziroma prestižnejši položaj. Kljub temu da je poudarek v glavnem na mestih današnje slovenske Štajerske, pa je tudi zaradi primerjav s pomočjo literature dodano stanje na Kranjskem ter Primorskem. Kljub relativno nizkemu statusu samih kožarskih obrti pa lahko ugotovimo, da so sploh v manjših mestih tudi obrtniki teh panog lahko posegli do najvišjih služb v mestih.

Ključne besede: srednji vek, mesta, obrt, usnjarstvo, meščani, Štajerska

CONCERIE NELLE CITTÀ MEDIEVALI DELLA STIRIA SLOVENA

SINTESI

Il saggio *Concerie nelle città medievali della Stiria slovena* attraverso l'analisi delle fonti inedite e quelle pubblicate e della letteratura affronta principalmente la questione se gli artigiani delle città medievali avrebbero potuto ottenere un ruolo più significativo, influente o importante all'interno della gerarchia urbana, dunque, una posizione più prestigiosa. Sebbene viene posta l'attenzione soprattutto alle città dell'attuale Stiria slovena, l'autore grazie alla letteratura prende anche in esame in maniera comparata la situazione nella Carniola e nel Litorale (Primorska). Nonostante lo status relativamente basso delle concerie ovvero «dell'industria del cuoio» possiamo ritenere che anche nelle città più piccole gli artigiani di questo settore erano in grado di raggiungere i posti di lavoro più alti nelle città.

Parole chiave: Medioevo, città, artigianato, concerie, borghesi, Stiria

UVOD¹

Namen pričujoče razprave je ponovno odpreti vprašanja, vezana na gospodarstvo in upravo v slovenskih mestih s posebnim ozirom na položaj in vlogo obrtnikov v njih. Pri tem pa bo teža razprave (tako zaradi obsežnosti teme kot tudi avtorjevih preferenc) na vzhodu Slovenije, se pravi na Štajerskem prostoru. Štajerski zgodovinarji so se v preteklosti že ukvarjali s preučevanjem mest in posledično tudi z vlogo obrti in obrtnikov v njih. Brez težnje po popolnosti naštejmo le nekaj njih: Jože Koropec (npr. Koropec, 2014; Koropec, 1990a; Koropec, 1990b), Jože Mlinarič (npr. Mlinarič, 1991; Mlinarič, 2006), Jože Curk (1991), s prebivalci Maribora se je ukvarjal Andrej Hozjan (2002), prav posebej je potrebno izpostaviti še graškega zgodovinarja Norberta Weissa, ki se je v kar dveh študijah lotil slovenskoštajerskih mest (Weiss, 1998; Weiss, 2002). V zadnjem času se je večina medievističnih razprav s področja Štajerske vrtela okoli vprašanj deželne pripadnosti (Kosi, 2008; Bele, 2018) ali/oz. vloge plemstva (Bele, 2016a; Bele, Ravnikar & Hozjan, 2018a; Bele, Ravnikar & Hozjan, 2018b). Sistematično se z obrtjo še ni ukvarjal nihče, čeprav je ravno obrt v večini srednjeveških trgov in mest bila tista dejavnost, ki je preživljala večji del tržanov oz. meščanov. Kljub temu da velja obča predpostavka, da so bili trgovci tisti elitni del tržanov oz. meščanov, ter da so se k eliti lahko priključili le nekateri obrtniki izbranih, „večvrednih“ obrti, je vendarle moč domnevati, da so že zaradi številčnega razmerja med prebivalci morali tudi obrtniki, ki so se ukvarjali z manj profitabilnimi in s tem manj prestižnimi obrtmi, igrati pomembnejšo vlogo v življenju mest, kot bi jim to sicer predpisali. Za primer smo zato izbrali eno takšnih neprestičnih obrtnih panog, ki je tudi zaradi smradu, ki je spremljal obdelavo surove kože, veljala še za posebej manj vredno in smo na tem primeru poskusili raziskati, ali vendarle obrtniki teh, kožarskih strok, lahko dosežejo visok status v mestu ter posežejo po prestižnih službah.

Usnjarstvo in strojarstvo sta dve dejavnosti, ki ju je človek za pokrivanje svojih vsakodnevnih potreb že zelo zgodaj odkril ter razvil. Nenazadnje je potreba po oblačenju verjetno enako stara ali komaj kaj mlajša kot je potreba po prehranjevanju. Usnjarstvo in z njim sorodne panoge², ki jih bomo označevali kot obrti kožarske stroke, ni edina takšna „primarna“ obrtna dejavnost, je pa nedvomno ena najpomemb-

nejših. Ukvarjanje s strojenjem surove kože in tudi z nadaljnjo izdelavo izdelkov ima tudi neprijetno plat, in sicer zaradi velikega smradu, ki se je pri tem delu razvijal, je izrazito neprijetna za sosede in zaradi tega se je nemalokje razvil dokaj negativen odnos do samih obrtnikov. Ker so pri svojem delu morali uporabljati tudi vodo, najdemo usnjarske delavnice skoraj brez izjeme ob rekah oz. potokih in to na mestu, kjer je voda že zapuščala mesto oz. trg. Tako se je umazanija spirala naprej od mesta in je najmanj mogoče prizadela sam kraj.

PESTROST IN POMEN OBRTI KOŽARSKE STROKE

Preden nadaljujemo naj na hitro preletim, kaj vse je zaobjeto s pojmom obrt kožarske stroke. Ko govorimo o tem, mislimo najprej na samo usnjarstvo, se pravi strojenje surove kože in nastajanje polizdelka, kar je strojena koža bila, nato pa na vrsto različnih obrti, ki so te polizdelke spreminjali v izdelke: obutev, oblačila, pasovi, jermeni, torbe, vrsta izdelkov za konja (uzde, sedla), oprema za vozove, oprema za plovila (ladje, čolne, splave) ter cela paleta izdelkov za opremo bivališč in drugih stavbnih objektov. Ta kratek in ne nujno povsem popoln popis različnih „podvrst“ kožarskih obrti razkriva izjemno pestrost in izjemen pomen, ki so ga tovrstni obrtniki imeli v ekonomiji urbanih in agrarnih prostorov srednjega veka.

Ko razmišljamo o obrteh in obrtnikih v srednjeveški družbi na Štajerskem, se moremo na splošno strinjati s Fritzem Popelko, ki je že leta 1950 postavil za Štajersko temelje raziskovanja obrti v srednjem veku (Popelka, 1950), ko je zapisal, da je moč o dejanskem razvoju obrti govoriti od nastanka mest dalje, ko so obrtniki v mestih ne več delali za znanega gospodarja (zemljiškega gospoda), temveč so začeli izdelovati izdelke pretežno za trg, za prodajo (Popelka, 1950, 9s). Enega glavnih zagonov je prineslo uspešno zaključeno prizadevanje vedno bolj cvetočih mest za monopolizacijo obrtne dejavnosti znotraj mestnega pomirja, kar je zelo zmanjšalo, če že ne uničilo morebitne konkurence vaških oz. zemljiškogospodskih mojstrov. Takšna prepoved za opravljanje obrtne dejavnosti, vezana na kožarstvo znotraj mestnega pomirja, je zabeležena prvič leta 1302 za mesto Knittelfeld, kot privilegij prepoveduje znotraj ene milje okoli mesta nastanek mesarije ali usnjarske dejavnosti (Popelka, 1950, 11). Za mesta na Slovenskem Štajerskem je verjetno najznačilnejši

1 Članek je nastal v okviru programske skupine Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru P6-0138: *Preteklost severovzhodne Slovenije med slovenskimi zgodovinskimi deželami in v interakciji z evropskim sosedstvom*, ki ga financira ARRS.

2 Na tem mestu je primerna opomba, da bomo pri uporabi pojma usnjarstvo razumevali različne obrtne dejavnosti, ki pri svojem delu neposredno obdelujejo surovo kožo oz. iz tako obdelane kože pripravljajo polizdelke oz. izdelke, medtem ko bomo uporabljali izraz kožarstvo kot izraz, ki bo zajel celotno paleto obrti, ki izhajajo iz obdelave surove ali obdelane kože. Pri tem sledimo Darji Mihelič, ki je v svojem prispevku na simpoziju s naslovom Usnjarstvo v gospodarstvu trgov in mest na Slovenskem (Mihelič, 2011) uporabljala izraz kožarske obrti kot izraz, s katerim je zaobjela vso paleto obrti, ki so temeljile na surovi ali obdelani koži.

primer Ptuja, ko v najstarejšem ohranjenem statutu iz leta 1376 že 7 člen določa naj „pred mestom [...] ne bo nobene krušne peči, v kateri bi se pekel kruh za prodajo, niti naj nima nihče pred mestom nikakega kruha na prodaj, niti naj ne čevljarji ne usnjarji ne izdelujejo čevljev ali usnja, niti naj ne bo mesarja, ki bi prodajal meso vse do Pesnice in Drave [...]“ (Statut 1376, člen 7). Izjemo je predstavljal le sejemski čas, ko je bilo posebej urejeno in dovoljeno, da smejo „[tujji] čevljarji v mestu rezati in prirezovati usnje. Toda na proščenje smejo delati čevlje tudi pred mestom. [...] V tem času naj imajo [čevljarji] svojo stojnico v Pivski ulici [ulica severno od župnijske cerkve sv. Jurija] na obeh straneh pred hišami“ (Statut 1376, člena 174 in 175).

Najstarejše omembe obrtnikov tako beležimo na področju celotne Štajerske od druge četrtine 13. stoletja dalje. Kot prvi se tako leta 1232, ko je prišlo med Salzburgom in Krško do dokončne poravnave glede imenovanj krških škofov (Bele, 2016b, 12), omenja neki krojač iz Kindberga, že naslednja omemba iz leta 1247 je omemba krznarja z imenom Premeuzzlinus, ki je deloval v Gradcu. Statut 1376, člena 174 in 175. Čeprav so takšne najstarejše omembe vedno vezane tudi ali celo predvsem na slučajno ohranjenost dotičnih virov/listin, pa vendarle tudi to zgodnje pojavljanje kaže na velik pomen, ki so ga znotraj obrtniških poklicev imeli poklici obrtnikov kožarske stroke.

Na področju današnje Slovenije lahko s pisnimi viri spremljamo usnjarsko dejavnost šele od poznega srednjega veka dalje. Za starejše srednjeveško obdobje nam lahko dajo posamezne podatke le arheološka izkopavanja, pri katerih pridejo na dan tudi sledovi oblačil in obutve iz usnja ipd. (Šlibar, 1972; Gestrin, 1972; Šlibar, 1981; Brišnik, 2008). V srednjem veku nam pisni viri poročajo o več vrstah obrtnikov, ki so se dejansko ukvarjali tako z obdelovanjem in predelovanjem surovih kož kot z izdelavo izdelkov iz usnja. To so usnjarji, strojarji, jermenarji, in čevljarji. Slednji so namreč imeli v srednjem veku pravico, da so izdelovali svoje čevlje iz usnja, ki so ga sami predelali iz kož. Podobna dejavnost je še krznarstvo, o katerem pa lahko govorimo, ko s kož ob obdelavi ne odstranijo dlak. Takšne kože so se uporabljale tako pri izdelovanju oblačil (posebej vrhnjih) pa tudi pri izdelovanju čevljev, pri katerih včasih, da so ti obdržali več toplote, niso odstranili dlak.

V Evropo so znanje kvalitetne obdelave surovih kož in nato izdelovanja finih usnjenih izdelkov, kot so bili npr. ovitki srednjeveških kodeksov, dejansko prinesli šele Arabci v 7. oz. 8. stoletju. Ta nadgradnja znanja obdelave kož se je pridodala znanju, ki so ga

poznali in obvladovali germanski in tudi slovanski narodi, ki so ob naselitvi ali bolj ustalitvi ob koncu antičnega časa obvladovali obdelavo surovih kož in izdelavo izdelkov. Znanje obdelave surove kože je bilo ves čas vendarle prisotno, kar nedvomno dokazujejo tako arheološka izkopavanja kot tudi upodobitve iz najzgodnejšega srednjeveškega obdobja, še prav posebej pa dejstvo, da je bil glavni material, na katerega se je pisalo, pergament, torej obdelana koža.

Pomembno prelomnico v življenju usnjarjev v štajerski deželi je pomenila odločba štajerskega vojvode Albrehta II. iz leta 1357. V njej jim je potrdil in zagotovil pravico, da smejo le-ti (torej usnjarji združeni v cehe v štajerskih mestih in trgih) obdelovati, kupovati in prodajati usnje (Popelka, 1950, št. 22) (3. junij 1357). To pravico je nato ponovil ter jo še razširil na peke, mesarje in krznarje vojvoda Ernst, ki je določil tudi eno miljo kot tisto razdaljo od mesta oz. trga, v okviru katere ne smejo svoje dejavnosti opravljati niti čevljarji in krojači (Popelka, 1950, št. 53) (Wiener Neustadt, 12. julij 1418). Te iste določbe pa so vključene tudi v sporazum mest in trgov proti podeželskim obrtnikom iz leta 1439/1440, kjer je ponovljeno, da smejo usnjarsko, krznarsko in krojaško obrt opravljati le v mestih in trgih ter ne na podeželju (Haberleitner, 1962, 107). Vse te določbe so povzete tudi v obeh ohranjenih statutih mesta Ptuj iz 1376 in 1513 leta, slednji pa prinaša tudi prvi natančni popis usnjarjev (in seveda tudi drugih obrtnikov, trgovcev – torej ptujskih meščanov) v mestu Ptuj (Statut 1376 in Statut 1513).³

Najstarejše omembe usnjarjev na Slovenskih tleh izhajajo iz 13. stoletja, ko se v piranskih dokumentih pojavijo prve omembe obrtnikov kožarske stroke. V najstarejši ohranjeni piranski notarski knjigi iz leta 1281 pod datumom 1. junij 1281 namreč naletimo na omenjenega čevljarskega mojstra z imenom Artuik (Mihelič, 1984, št. 63; Mihelič, 2011, 96; Bonin, 2011, 30ss). Pregled najstarejšega notarskega gradiva za Piran je sploh pokazal zelo velik pomen, ki ga imajo usnjarske oz. kožarske obrti v mestu. Za obdobje med 1280 in 1340 notarske knjige celo pokažejo, da je kožarska obrt najštevilčnejša obrt v mestu. V Piranu je ob koncu tega obdobja delovalo 41 usnjarjev in čevljarjev ter 6 krznarjev. Našteti je bilo kar 150 obrtnikov. Govorimo torej o kar 31 % deležu obrtnikov kožarskih strok. Zavedati se moramo, da je stanje v primorskih mestih s stanjem v celinskih mestih povsem nemogoče primerjati, nenazadnje so primorska mesta že zaradi obmorske lege, ribištva, ladjedelništva ipd. izkazovala drugačne potrebe kot celinska. Pa vendar govorimo o impresivnem procentu, ki nedvomno zelo jasno podčrta vlogo

3 Za popis ptujskih usnjarjev strani 209–215, ko se znotraj popisa prebivalstva 4 mestne četrti (ležala je ob Dravi vzhodno od dominikanskega samostana – današnja Dravska ulica) in ki se je imenovala tudi „Strojarska četrt“ našteva večje število različnih vrst obrtnikov, ki se ukvarjajo s predelavo kože.

usnjarstva oz. kožarstva v ekonomiki srednjeveškega mesta.

Preučevanje stanja v srednjeveških mestih na celini je zapletenejše kot to velja za primorska mesta, saj je ohranjenost mestnih arhivov mnogo skromnejša in je zato rekonstrukcija mestnega življenja mnogo bolj negotova. V listinskem gradivu na obrtnike kožarske oz. usnjarske stroke naletimo relativno redko. Ugotovimo lahko, da so ohranjene omembe teh obrtnikov mnogo redkejša, kot je bilo njihovo število v nekem okolju, ter da ne odslikujejo realnega stanja. Preden se posvetimo štajerskim mestom, ki so osrednja tema našega preučevanja, se na kratko pomudimo še na Kranjskem. Najdostopnejše za preučevanje je gradivo za mesto Ljubljana, saj ga je Božo Otorepec zbral, uredil in izdal v 12 zvezkih. Tako v prvem zvezku najdemo listino iz leta 1306, kjer se omenja prvi znani ljubljanski čevljar z imenom Gregor.⁴ Le-ta velja za najstarejšega po imenu znanega ljubljanskega obrtnika usnjarske stroke. Nekaj deset let kasneje pa se omenja tudi prvi krznar, Matej.⁵ Te, na prvi pogled pozne omembe obrtnikov seveda ne odražajo realnega stanja. Gotovo je, da so obrtniki kožarskih strok bili v mestu prisotni že od samih začetkov delovanja le-tega (Mihelič, 2011, 100). Da je temu res tako, priča primer freisinškega mesta Škofja Loka, kjer se zelo zgodaj omenjata dva krznarja. Leta 1263 je krznarju (pelliparius) Cubelinu na podlagi njegove prošnje freisinški škof podelil dve njivi, v urbarju iz leta 1291 pa se omenja neki krznar Peter. Leta 1318 pa se nato v virih pojavi še tretji škofjeloški krznar – Haincz (Mihelič, 2011, 102; Blaznik, 1960). Sklepamo lahko, da so v istem času delovali tudi usnjari/čevljarji, saj gre pri njih za najbolj osnovno obliko predelave in uporabe usnja. In prav nobenega razloga ni, da ne bi v istem času domnevali, da delujejo tudi v Ljubljani, Kranju, Kamniku prav isti obrtniki. Ne nazadnje se v Kamniku prvi krznar (Lube wiltwercher) omenja že leta 1313, prvi čevljar (Jacob der schuoster von Stayn) pa 1336. leta (Otorepec, 1956, 80–81). Najstarejši omembi v Kamniku gredo tako skoraj z roko v roki z ljubljanskimi. Omenimo pa še en sklop podatkov iz kamniške preteklosti, ki tudi mečejo luč na delovanje obrtnikov kožarskih strok. V Kamniku je v urbarjih in v listinskem gradivu vrsta omemb različnih naprav na vodni pogon. Najpogostejše so omembe mlinov, njim pa sledijo stope. Stop je bilo več vrst. Največkrat jih najdemo kot stope za kašo (osnovno živilo srednjeveškega kmečkega in tudi meščanskega prebivalstva), poleg teh pa se omenjajo tudi stope za čreslo (laastampf), ki so ga čevljarji uporabljali za obdelavo kož. Čevljarji so v gozdovih lupili čreslo

(smrekovo ali hrastovo lubje), ga sušili in ga v stopah nato zdrobili. Čevljarji so namreč sami izdelovali svoje usnje. In stope, od katerih so plačevali čevljar Lah in njegovi tovariši mojstri člani čevljarske bratovščine Svetega Duha 2 funta šilingov dajatev, so stope za čreslo (Otorepec, 1957, 46; Mihelič, 2011, 103).

V tem sestavku se ne posvečamo kranjskim mestom in njim obrtnikom, zato le v obče zaključimo, da so v kranjskih mestih obrtniki kožarskih panog številčni in za vsakdanje življenje neobhodni, kar omogoča smiselno predpostavko, da je bil njihov vpliv na delovanje mesta veliko večji, kot ga je to mogoče rekonstruirati iz ohranjenega gradiva. Preden zaključimo ta pregled pa le še pogled proti ustanavljanju cehovskih združenj oz. cerkvenih bratovščin, kot predhodnic cehov. Že iz zapisanega izhaja pričakovano, da moremo predpostaviti, da so bile bratovščine, ki so povezovale obrtnike kožarskih strok po nastanku zgodnje. In res, moremo ugotoviti, da je najstarejši ceh, ki je nastal na današnjih slovenskih tleh, ceh ljubljanskih krznarjev, ki sta mu 31. oktobra leta 1379, skoraj stoletje pred ustanovitvijo ljubljanske škofije (Ravnikar, 2017, 48), podelila vojvodi Albreht in Leopold privilegij proti „fušarjem“. Ceh je bil imenovan po sv. Miklavžu. Vojvodi pa sta članom ceha podelila iste privilegije, kot so jih imeli krznarji na Dunaju in sorodnih mestih (Mihelič, 2011, 99). Verjetno na začetku 15. stoletja, v času vicedoma Mihaela Drescherja (1408–1416), je svoje pravice izstavljene dobil tudi ljubljanski ceh čevljarjev, v katerem je bilo vključenih tudi veje število ljubljanskih usnjarijev. V manjših krajih – Kranj, Škofja Loka (Blaznik, 1960, 82–84) –, pa Kamnik, Novo Mesto itd.) pa so se v srednjem veku ustanavljale bratovščine, v katere so se združevali obrtniki podobnih dejavnosti. Iz takšne bratovščine se je v Škofji Loki v 15. stoletju razvil ceh čevljarjev in krznarjev. Podobna situacija je tudi v Kamniku, kjer je najstarejša poznana bratovščina ravno bratovščina, ki je združevala čevljarje in usnjarije in se prvič omenja leta 1358 (Otorepec, 1957, 50). Na tem mestu zaključujemo prelet skozi dogajanje v kranjskih mestih. Ker bo ta slika služila „le“ kot primerjalna slika za stanje na Štajerskem, je takšen kroki pristop dovolj, vendar pa nikakor ne predstavlja resnejše analize stanja na Kranjskem. Nenazadnje so bila v ta pregled priključena zgolj tista mesta, pri katerih je bila srednjeveška obrt že raziskovana (predvsem Ljubljana, Škofja Loka in Kamnik⁶), povsem pa manjkajo ostala mesta in predvsem trgi na Kranjskem, katerih hrbtnica življenja so ravno obrtniške dejavnosti.

4 GZL I, št. 13, 1306, Gregor des schuoster.

5 GZL I, št. 55, 1346, Mathes der chursner.

6 Poleg že citirane literature naj opozorimo še na razpravo Boža Otorepca iz leta 1972.

NA ŠTAJERSKEM

Nekako samo po sebi se ponuja domneva, da bo slika za štajerska mesta zelo podobna sliki, ki smo jo le na hitro in zgolj shematično preleteli v zvezi s kranjskimi. Takoj lahko vidimo, da so se na Štajerskem urejanja delovanja kožarskih oz. usnjarskih obrti lotili zelo sistematično. Tako je nadvojvoda Ernest Železni leta 1418 na željo štajerskih mest in trgov izstavil listino, s katero je prepovedal, da bi kak obrtnik, ki živi na deželi, opravljal obrt. Izjemo so predstavljali le krojač in čevljarji. Med obrtniki, ki jih je nadvojvoda izrecno prepovedal na podeželju, so tudi usnjarstvo in krznarstvo (našteti so še peki, mesarji in barvarji). Tudi krojačem in čevljarjem je bilo prepovedano opravljati svojo obrt znotraj mestnega pomirja, ki je bil določen z 1 miljo (Popelka, 1950, št. 53; Mihelič, 2011, 104). Nadalje so mesta in trgi leta 1439 uveljavili prepoved, da smejo usnjari in krznarji živeti na deželi in so zahtevali, da se preselijo v mesta oz. trge (Popelka, 1950, št. 70, artikel 18).⁷ Vse to je bilo usmerjeno ne samo proti vaškim obrtnikom, temveč je prizadelo tudi potujoče obrtnike. Salzburški nadškof je zato uspel doseči, da so bili izvzeti salzburški rokodelci, in sicer mošnjariji, torbarji, jermenarji, obročarji in rokavičarji (Popelka, 1950, št. 74). Kljub tem prizadevanjem pa je (tudi) na področju kožarskih obrti v štajerskih mestih vladal precejšen nered, zaradi česar so mojstri krznarji prosili cesarja Friderika III., da jim potrdi in odobri nekaj členov, ki so se neposredno tikali njihovega dela (Popelka, 1950, št. 117). V tem 28. februarja 1480 s strani cesarja Friderika III. in nato še enkrat 27. avgusta leta 1506 (Popelka, 1950, 152) potrjenem obrtnem redu za krznarje je rimski kralj Maksimilijan I. na pobudo in predlog samih krznarjev določil, da nihče ne sme opravljati krznarskega dela, razen mojster sam, ročno. Prepovedal je delo vsem, ki so delali na črno („fušarjem“ – „Störer“), prepovedal jim je tudi nakupovanje kože na deželi. Rokodelcem (vaškim op. avt.) so deželni ročini prepovedali trgovanje na obzidju(?) („auf dem Gewaller“). Noben hlapec, kmet ali Jud tudi ni smel kupovati kože z namenom, da bi jih preprodajal. Trgovci, ki so vozili krznarske izdelke na deželo, jih niso smeli prodajati po kosih ali nositi v hišo, ampak so jih morali prodajati po pet kosov skupaj, prav tako se n smelo na črno(?) („hinder ainem Zymer“) prodajati hermehinskih kož in lepih izdelkov. V mestih in trgih mojster ni smel od trgovcev sprejeti krznarskih izdelkov, da bi jih razpečeval (Mihelič, 2011, 104).

Analiza srednjeveškega gradiva za mesto Maribor pokaže, da se pri omembah obrtnikov usnjarskih oz. kožarskih strok v mariborskih virih, ki si sledijo od prve polovice 13. stoletja dalje,⁸ večina omemb ne nanaša na dejavnost le-teh, temveč viri sporočajo le sporadične dogodke iz njihovega življenja. Za Maribor je tipično, da je večina dokumentov vezanih na vinogradniško dejavnost oz. na vinograde (Mlinarič, 2016, 40, 43–45), ki so jih usnjariji imeli v gorskem zakupu. Najstarejši obrtniki usnjarske stroke, ki se pojavijo v Mariboru, so čevljarji, katerim takoj sledijo še jermenarji⁹ in nato krznarji.¹⁰ Listina iz leta 1342 prinaša še en podatek. Jermenar Konrad, ki je bil sicer ob izdaji listine že pokojni, je posedoval dvor v Krčevini pri Mariboru, katerega je dobil v last Ulrik s pridevkom „Snatergans“. Posest tega dvora je bila kar obširna, saj se v listini kot pripadajoče temu dvoru omenjajo gozd, polje, travnik in vinograd. Temu dvoru so dodali še eno polje in en gozd (ni pa povsem jasno, ali se je to zgodilo pred ali po smrti Konrada), vse skupaj je nato letno v deželnoknežjo klet v Mariboru dajalo petnajst veder pravnega vina, vedro gornine in še en gorninski denarič. Gre torej za relativno dobro dotirano posest, ki jo je ne nazadnje leta 1342 dobil v last mali plemič Ulrik Snatergans. Dejstvo, da je bilo pred tem v lasti meščana, jermenarja seveda postavlja dotičnega v novo, močnejšo luč. Že zgoraj omenjena listina iz maja leta 1367, v kateri se prvič omenja mariborski krznar, je pravzaprav ustanovna listina beneficijata sv. Katarine v mariborski župnijski cerkvi sv. Janeza Krstnika. V listini je zelo podrobno naštetu beneficiju podeljena posest. Med to se navajata tudi posest čevljarja Premla (Preml der schuesster) in Lenntzena, dalje pa je omenjen tudi krznar Bertold (Perchtold der kurssner). Tudi sicer je listina izredno zanimiva, saj prinaša še vrsto drugih imen in poklicev, in tako med najstarejšimi odkriva podrobnejši vpogled v mariborski utrip. Domneva se, da so mariborski usnjarski obrtniki surovino za svoje delovanje uvažali iz Madžarske in/oz. Hrvaške. Najstarejši znani mariborski obrtnik kožarske stroke je torej krznar Gotschalculus, ki je živel in deloval v Mariboru nekje v drugem in tretjem desetletju 13. stoletja. V prvi listini, v kateri se omenja, nastopa zgolj kot priča, ko se plemič Werner iz Melja v korist šentpavelskega samostana odreče pravicam do tistih posesti, ki jih ima od samostana v fevdu. Se pa Gotschalculus v tej listini označuje kot sin desetninarja (decimator) Marquarda. Slednji se v listinskem gradivu pojavlja

7 Poleg usnjarjev in krznarjev se omenjajo še krojači.

8 V dveh listinah, prvi datirani v čas med 1202 in 1220 (GZM I, 43) in druga v čas med 1220 in 1224 (GZM I, 55) se omenja krznar (pellifex) z imenom Gotschalculus. Slednji je v drugi citirani listini nedvomno označen kot mariborski meščan. GZM III, 34, Maribor, 15. februar 1315 – v listini se omenja Gebhart dem Schuester in njegovo imetje, ki ga je imel v mestu in je bilo ocenjeno na 1 funt denaričev.

9 GZM III, 58, Maribor, 27. februar 1321 („Nycla der Riemer“); GZM IV, 23, 8. september 1342 („der weyln Chuenczleins des rermer was“).

10 GZM IV, 23, Maribor, 25. maj 1367 („Perckhtold der kurssner“).

vse do srede 13. stoletja.¹¹ V začetku 80-tih let 13. stoletja se pojavi neki mariborski sodnik z istim imenom. Seveda sodnik ne more biti identičen z desetninarjem, prav lahko pa v njem vidimo njegovega sina, se pravi (mlajšega?) brata našega krznarja Gotschalca. Če takšno sklepanje drži in smemo med Marquardom decimatorjem, očetom krznarja Gotschalca, in Marquardom mariborskim sodnikom v 80-tih letih 13. stoletja domnevati sorodstveno nasledstvo, potem so začetki vzpona družine, ki je spadala na prelomu iz 13. v 14. stoletje v sam vrh mariborskega meščanstva¹² ter ta status ohranila nato še skoraj stoletje, začel že skoraj sto let pred tem. Gospodarski temelj te družinske moči pa bi nedvomno predstavljala tudi krznarska obrtna delavnica, ki jo je kot prvi po imenu poznani vodil že Gotschalca.

Usnjar – „ledrar“ se v mariborskih virih prvič pojavi šele leta 1389, in še to v zvezi z vinogradom, ki ga je posedoval, in ne v zvezi z obrtjo, ki jo je opravljal.¹³ To je seveda zelo presenetljivo, saj upravičeno domnevamo, da je Usnjarska ulica dobila svoje ime že v srednjeveškem času. Tako pozna omemba usnjarja za mesto Maribor je lahko le igra nesrečnega slučaja, saj za manjše in nedvomno z obrtniki manj bogato mesto Slovensko Bistrice prvo omembo usnjarja poznamo že iz leta 1337.¹⁴ Gre za listino, ki jo je izdal plemič Leopold Konjiški v korist žičkega kartuzijanskega samostana, ki mu je podelil več posesti v Draži vasi v zameno, da bo lahko pokopan v samostanski cerkvi, kjer je že ležal njegov oče. Kot priče temu dejanju so nastopali tudi meščani Slovenske Bistrice, Hans „der Wachter“, Peter, Nikolaj „der Ledrer“ in Fric „der Foerster“. Glede na zapis bi kot usnjarja morda lahko obravnavali tudi Petra, nedvomno pa je to obrt opravljal Nikolaj. Žal pa tudi ta listina v ničemer ne razjasnjuje pozicije obrtnika, temveč slednji v listini nastopa v povsem pasivni vlogi. Dejstvo, da je nastopal v plemiški listini kot priča, govori vsaj o tem, da so ga konjiški gospodje – skupaj z naštetimi bistriškimi meščani – šteli za vrednega poklicati ga za pričo in torej vsaj

posredno odkriva statusni položaj usnjarja Nikolaja (in morda tudi Petra).

Zanimivejša je listina iz leta 1342. Tega leta je namreč prišlo, po posredovanju vojvode Albrehta, do sporazuma med mestoma Ptuj in Slovensko Bistrice. Obe mesti sta imeli vsaka svojega mestnega gospoda, ki sta si bila seveda konkurenta. Mestni gospod Ptuja je bil salzburški nadškof, medtem ko je bil mestni gospod Slovenske Bistrice (enako kot tudi Maribora) deželni knez. Med obema je prihajalo do posameznih faz zaostrovanj in nato tem sledečih otoplitev, odvisno od širših strateških potreb. V eno od takšnih faz otoplitve odnosov lahko postavimo tudi nastanek listine, ki ureja medsebojne odnose med seboj si raje konkurenčnih kot ne meščanov obeh mest. Po izreku razsodbe, ki jo je v imenu vojvode izrekel imenovani razsodnik, štajerski maršal in kranski glavar Herdegen Ptujski, so morali meščani Slovenske Bistrice dovoliti Ptujčanom nemoten promet z vinom in drugimi produkti mimo Bistrice in okoli Pohorja, mimo Slovenj Gradca na Koroško. Zato pa so morali ptujski meščani dovoliti Bistriškim več privilegijev in olajšav pri njihovi trgovini v samem Ptujju. Med ostalim je navedeno tudi, da morajo Ptujčani dovoliti bistriškim ledrarjem, da smejo na tržne dni v Ptujju prodajati tudi narezano usnje. To je v praksi pomenilo, da jim dovolijo prodajo na drobno in ne le na veliko. Prodaja na drobno je bila mnogo bolj privlačna in donosna kot prodaja na veliko, saj je bilo kupcev, ki bi potrebovali in kupovali cele bale usnja, zelo malo. V tej zanimivi listini se poleg usnja kot tržno blago omenja tudi krzno, surove kože in strd. Potrditev določb iz te listine najdemo nato tudi v najstarejšem ptujskem statutu iz leta 1376. Statut 1376, člani 13–17, v katerega so določbe tega sporazuma tudi vključene.

V Slovenski Bistrici se nato leta 1373 omenja tudi čevljar z imenom „Schöplein“.¹⁵ Navedena listina je še pomembnejša zaradi drugega podatka. V listini sta namreč bistriška meščana Tomaž „der Parger“ in njegova žena gospodu Tomažu, župniku, v mestu

11 GZM I, 63, 1229 (Marquardus ... cives); GZM I, 69, 1243 (Marquardus Decimator); GZM I, 80, 29. september 1250 (Marquardus et Eberhardus cives ibidem).

12 Naj na tem mestu navedemo nekaj primerov. Rudolf, brat Markvarda, mestnega sodnika v letih 1282 in 1283, je službo mestnega sodnika opravljal s presledki v času od leta 1289 do 1315 (vsega skupaj devet let) in je kasneje postal deželni pisar (npr. GZM II, 64, 66, 68, GZM III, 34). Tudi njegov tast Leopold Wackerzil je imel funkcijo sodnika v letih 1289 in 1290, ko sta z Rudolfom oba imenovana kot sodnika – Rudolf verjetno kot mestni sodnik, Leopold pa deželski sodnik – uradnik deželnega gospoda za njegov urad. Rudolfovi sinovi so se prav tako kakor njihov oče dokopali v mestu do ugleda, saj so izmed njih kar štirje postali najvišji reprezentanti Maribora: Merhel 1307, Janez 1323–1325, Nikolaj 1335 in [Pa]tram 1344, 1348 in 1363. Zanimiva je zgodba Merhla. Ta se leta 1305 imenuje kot sin sodnika Rudolfa (GZM II, 112), leta 1307 pa je že sodnik, vendar je v listini še vedno označen kot sodnik, sin deželnega pisarja Rudolfa (GZM II, 117), nato pa se še leta 1316 v listini omenja kot sin starega deželnega pisarja (GZM III, 41). Vidimo, da do konca ni uspel povsem zlesti iz sence svojega mogočnega očeta. Tudi Paltramovi sinovi so šteli k imovitim in vplivnim meščanom, zlasti še njegov sin enakega imena, ki se 1375 imenuje še po Mariboru, 1378 pa že po Betnavi (von Windenau), kar kaže na močan vzpon tega člana družine. Sicer pa moremo osebe z imenom Paltram, očitno potomca Paltrama mlajšega, zaslediti še okoli leta 1440.

13 GZM V, 56, 9. oktober 1389 („ob Mendleins dez ledrer weingarten“).

14 Orig. perg. listina v: StLA, AUR, 2109^a („Nyclas d(er) Ledrer“), Draža vas, 11. januar 1337.

15 Orig. perg. listina v StLA, AUR, št. 3183^c, 31. december 1373.

podelila svojo klet in zraven ležečo posest (verjetno je ležalo pred mestom). To podelitev pa je potrdilo mesto Slovenska Bistrica, in sicer je bil v imenu mesta obešen mestni pečat, poleg pa je pečatil tudi mestni sodnik, ki je transakcijo izvršil, „Michel der Ledrer“. Ali lahko v usnjarju in mestnem sodniku Mihaelu vidimo naslednika usnjarja Nikolaja iz 30-tih let, ki smo ga spoznali kot pričo v plemiški listini, ostaja odprto vprašanje. Posebej zanimivo je, da je usnjar v mestu lahko prilezel do takšne veljave in pomena, da je zasedal tudi najpomembnejši položaj v mestni upravi. To nedvomno govori o pomenu, ki so ga usnjarji dosegli ne samo v Bistrici temveč gotovo tudi v ostalih srednjeveških mestih. Nasploh je zanimivo, da moremo kontinuirano slediti omembe bistriških usnjarjev nato še do konca 14. stoletja. Weiss, 2002, 15. januar 1378; 19. december 1382; 2. junij 1385, medtem ko jih za ostala spodnještajerska mesta najdemo omenjene dosti redkeje. Ali lahko iz tega sklepamo o posebej razvitem usnjarstvu na bistriškem (in tudi v mestu Ptuj) v 14. stoletju? Ali je bila vsa ta trgovina vezana na uvoz iz Madžarske oz. Hrvaške? Ali pa bi to lahko postavljali v zvezo z bližnjim Pohorjem in tam razvito živinorejo? Vsekakor vprašanja, ki ostajajo zaenkrat odprta, bi pa jih bilo vredno dodatno osvetliti.

NA PTUJU

Najpomembnejše mesto na slovenskem Štajerskem je nedvomno bilo Ptuj. Zato je pravzaprav še toliko večje presenečenje, da v bogatem srednjeveškem ptujskem gradivu zasledimo poimenske omembe ptujskih obrtnikov – usnjarjev vendarle relativno redko. Leta 1286 se tako omenja neki Nikolaj jermenar, ki je bil verjetno ptujski meščan in prvi po imenu znani obrtnik usnjarske stroke.¹⁶ Leta 1311 pa se omenjata nato Filipin Cerdoniss (usnjar, oz. strojar) in neki „Pergamenatoris“.¹⁷ Slednja omemba je še posebej zanimiva, saj poznamo za področje današnje Slovenije le redke in sila sporadične omembe obrtnikov, izdelovalcev pergamenta, tega temeljnega srednjeveškega medija za zapisovanje.

Zato pa vemo, da je na Ptujju obstajala ledrarska, usnjarska ulica oz. bolje četrť že vsaj od konca 13. stoletja dalje. Leta 1291¹⁸ je namreč ptujski meščan Tomaž prodal ptujskim dominikancem posest ležečo: „aream infra muros ciuitatis Betouiensis sitam in vico qui dicitur cerdonum“; se pravi posest, ki je ležala

pred mestnim obzidjem – to je pred tako imenovanimi mostnimi vrati („porta pontis“) na zahodni strani mesta ob reki Dravi, kjer pa je postajal v 14. stoletju zaradi reke prostor vedno ožji, kar je povzročilo, da so morali med leti 1331,¹⁹ ko se stari, še rimski most zadnjič omenja, in letom 1376, ko je v statutu že omenjen novi, zgraditi novi most (Curk, 1975, 189). Posledično se je zmanjšal prostor tudi stare usnjarske, oz. strojarske četrti/ulice. Usnjarska ulica na Ptujju ni izginila. Omenjeno jo najdemo še v dokumentu iz leta 1463,²⁰ ko je ptujski meščan pek Hans Schöttel kupil mlin v Usnjarski ulici pri reki Dravi.

Mimogrede bodi povedano, da lahko domnevamo v srednjeveškem času obstoj ulice z imenom Usnjarska le še za mesto Maribor (kjer je le-ta na istem mestu še danes), medtem ko za ostala mesta takšne ulice ne najdemo. Potrebno je opozoriti, da imena ulic niso nujno že absolutni pokazatelj o razprostranjenosti obrti po srednjeveških mestih. Nenazadnje vse obrti, ki jih v mestih najdemo, niso imele svoje ulice. Prav tako ne pomeni, da so bili v ulicah, , ki so nosile ime po obrti (čevljarska, strojarska, usnjarska ipd.), le pripadniki te obrti. Značilno in tipično pa je, že zaradi narave obrti, da so usnjarske ulice in usnjarske delavnice (ne samo v Mariboru in Ptujju, kjer ležijo v mestnem predmestju ob Dravi) potisnjene na obrobje mesta ter v bližino tekoče vode. Slednja je bila potrebna zaradi postopka obdelave surove kože. Ker pa je le-ta predstavljala silno ekološko onesnaženje, so bili usnjarji vedno potisnjeni na rob in to na mesto, kjer je reka že zapuščala področje mesta, tako da je ostala tam, kjer so jo uporabljali meščani, še čista.

Usnjarstvo v Ptujju je bila ena od tistih obrti (poleg je našeta ob drugih obrteh tudi čevljarska), ki je bila posebej zaščiten in bila omenjena in bila omenjena v Ptujjskem statutu kot tista, ki se ne sme opravljati zunaj obzidja (i.e. zunaj mesta),²¹ edino izjemo je predstavljalo proščanje („kirchtag“), ko se je smela opravljati čevljarska obrt tudi pred obzidjem.²²

Za 14. stoletje smo usnjarje lahko preučevali, predvsem za mesti Ptuj in Slovensko Bistrico, kot ene najvplivnejših obrtniških stanov v mestu. Podatki o ostalih mestih pa so bili relativno sporadični oz. teh obrtnikov v njih sploh nismo zasledili. Takšna slika je nedvomno vsaj do neke mere izkrivljena in je manj plod nekega realnega stanja „na terenu“, temveč je posledica relativne (ne)ohranjenosti arhivskega materiala. Slika se do neke mere spremeni v 15. stoletju, kjer prav posebej izstopajo usnjarji v Mariboru. Kako

16 Kopija v: StLA, AUR, št. 1280^d, Ptuj, 9. junij 1286.

17 Orig. perg. listina v: StLA, AUR, št. 1756^a, Ptuj, 5. december 1311. Gre za izjemno redko omembo izdelovalca pergamenta v slovenskih mestih.

18 Orig. perg. listina: StLA, AUR, št. 1411, 1291.

19 Kopija v: StLA, AUR, št. 2016^b, Ptuj, 15. oktober 1331.

20 Orig. perg. listina: StLA, AUR, št. 6991^a, 7. november 1463.

21 Statut 1376, člen 7, 113 („Es schol auch vor der stat [...] noch schuester noch ledrer, die schuchwerich noch lederwerch wurchen [...]).“)

22 Statut 1376, člen 174, 184 („Die schuester mugen wol ir leder in der stat smyerben und czusneyden. Auer vor der stat am kirchtag schullen sew die schuch machen.“)

velik pomen je dobilo (imelo) usnjarstvo v Mariboru nam govori dejstvo, da se v sedmem desetletju 15. stoletja v mestu omenja v 7 oz. 13 usnjarjev, ki so delovali sočasno. Podatke nam prinašajo davčni registri za leta 1473, 1474, 1476, 1477 in 1478, ki jih hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu v fondu „Mesto Maribor“. Ti davčni registri so bili objavljeni v XVII. zvezku Gradiva za zgodovino Maribora.²³ V teh davčnih registrih pa med obrtniki ne najdemo le usnjarjev, temveč tudi krznarje, jermenarje in čevljarje, se pravi obrtnike, ki so se prav tako ukvarjali s predelavo kož. Pričakovano je dejstvo, da ima Maribor že v srednjem veku svojo Usnjarsko ulico. Značilno je tudi, da je le-ta ležala (in še vedno leži) ob reki Dravi.

Usnjarji v srednjeveških mestih običajno niso šteli za premožnejše meščane, vendar so kljub temu imeli dostop do vseh pomembnih mestnih funkcij (kot smo to videli na primeru bistriškega mestnega sodnika, usnjarja Mihaela). Med „usnjarskimi“ obrtniki so imeli daleč najvišji status. Čevljarji, jermenarji, vrečarji in podobni po se v Mariboru šteli med mestni spodnji razred. Tako jih tudi ne najdemo naštetih v mestnih davčnih registrih. Nekoliko drugače je bilo, kot kaže v Slovenj Gradcu, kjer se leta 1500 kot mestni sodnik imenuje neki Peter Krznar („Peter Khursner Stadtrichter“) in kot član mestnega sveta neki Gašper Jermenar („Caspar riemer, einer des Rates daselbst“).²⁴

Nenavadno je, da je Mariborski usnjarski ceh kljub očitni relativni veliki številčnosti usnjarjev v mestu dobil svoja cehovska pravila šele leta 1645.²⁵ Do takrat pa so se mariborski usnjarji držali pravil, ki so jih smiselno prevzemali od cehov, ustanovljenih v drugih mestih na Štajerskem. Gledano vseslovensko, so najstarejši cehi znani za Ljubljano in Škofjo Loko, kjer so poznali usnjarske cehe od 15. stoletja dalje. Istočasno kot v Mariboru so svoja pravila dobili tudi usnjarski cehi v mestih Ptuj in Celje.

V CELJU IN SLOVENJ GRADCU

Za srednjeveški čas moremo ugotoviti, da o usnjarskih obrteh v ostalih slovenještajerskih mestih vemo relativno malo. V Celju se čevljar Martin omenja leta 1445.²⁶ V računski knjigi celjskega mestnega sodnika, v katero je zapisoval prihodke in odhodke

pa je za leto 1479 vpisan neki neimenovani sedlar.²⁷ V Slovenj Gradcu se leta 1471 omenja usnjar Peter (Weiss, 2002, 10. marec 1471), leta 1476 pa tudi neki sedlar Mihael (Weiss, 2002, 24. avgust 1476) Leta 1500 že omenjana mestni sodnik krznar Peter in član mestnega sveta, jermenar Gašper, šele leta 1518 pa nato naletimo na prvega usnjarja, Nikolaja, slovenjgraškega meščana (Weiss, 2002, 22. junij 1518) („Nicolasch Ledrar, Bürger zw Windischgratz“).

Zgoraj smo izpostavili misel, da srednjeveški usnjarji ne spadajo med premožnejše obrtnike. To potrjuje tudi podatek o višini plačila, ki so ga morali srednjeveški obrtniki oddati mariborskemu mestnemu sodniku vsako leto. Konec 15. stoletja tako vemo, da so bili usnjarji dolžni sodniku trikrat na leto oddati davek, in sicer tako, da so sodnika pogostili ter mu ob tej priložnosti tudi plačali zahtevano vsoto: prvič 9, nato 7 in tretjič 5 denaričev. Enak podatek prinaša tudi podoben popis iz leta 1520 (Popelka, 1950, št. 146 in št. 167). Višina ter način plačevanja obveznosti se pri usnjarjih ni razlikovala bistveno od ostalih obrtnikov. Je pa le pri usnjarjih zabeleženo, da se je usnjarju plačilo oprostilo, če je bil tako ubog, da sodniku ni zmožni obeda. Ta dodatek, ki očitno temelji na neki realni predpostavki, da so med usnjarji tudi toliko revni obrtniki, da bi jim takšen strošek predstavljal preveliko breme, pa leta 1520 ne najdemo več zapisanega.

Po drugi strani vemo, da je bilo usnjarstvo tako pomembno za mestno gospodarstvo, da sta se mesti Maribor in Ptuj zapletli v spor zaradi pravic trgovanja s čreslovino. V spor je posegel deželni knez, v imenu katerega je njegov opolnomočenec Siegmund von Dietrichstein določil, da sme mesto Ptuj s čreslovino trgovati povsod razen v Radljah in Lavamündu/Labotu (Weiss, 2002, Graz, 29. julij 1519). Spor za osnovno surovino za obdelavo kože seveda predstavlja velik pomen same kožarske dejavnosti.

SKLEP

Če sumiramo. Gradivo srednjeveških mest slovenske Štajerske izkazuje relativno tišino virov, ki onemogoča resnejšo analizo razvoja, pomena in razprostranjenosti usnjarskih oz. kožarskih obrti. Kljub temu pa je dokaj jasno, da je bila usnjarska obrt raz-

23 GZM XVII, 1452: Hanns ledrer, I lib. den., Mert ledrer, I lib. den., Mert ledrer, III sch. den., In der ledergasse: Vlreich ledrer, I mark den., Oswalt ledrer, Maendel ledrer, II ½ lib. Den, Andre ledrer, II ½ lib. den., Niclas (Wolfel) ledrer III sch. den., Erhart irhar, III sch. den., Ibidem Heinrich kursner VI sch. den., Hanns ledrer, VII lib. den.; 1462: Hanns ledrer Rakespurger, III lib. den., Der ledrer zech: Idem Thomal ledrer, Ibidem sein eidem, Mertel ledrer, Wolfgang kursner, Vlreich irher, Erhart satler, Mert ledrer, Thoman kursner, Leder gassen: Peter leder, Oswalt ledrer, Hainreich kursner, Thamas ledrer, Kristoff ledrer; 1474 (za leto 1473): Im ersten virtail: Hanns Rakespurger ledrer, Oswalt ledrerin, Esl schuelster, Windisch ledrer, Thoman ledrer, Erhart ledrer, Haller schuester, Cristoff ledrer, Koschak schuester, Jacob schuester, Im ander viertail: Michel schuester, Andre kchursner, Popl schuester, Peter kursner, Imon schuester, Hainreich kursner, Steffan kursner, Larencz kursner, Krayatsch schuester. Item verczertt gen Gretz ich vnd der Kristan ledrer XXII sch. XVIII den.

24 Kopija pergamentne listine v: StLA, AUR, št. 10036, 25. november 1500.

25 StLA, Maribor, št. 9/63–83, Praga, 2. marec 1645.

26 TKL II, št. 226, 31. januar.

27 StLA A. Stadt Cilli, Schuber 1, H 4, 1479, 25. maj, Celje; prim. Weiss, 2002.

vita predvsem v trikotniku Maribor – Ptuj – Slovenska Bistrica, manj pa v ostalih srednjeveških mestih. Po drugi strani viri kažejo, da je bilo v manjših mestih (Slovenska Bistrica, Slovenj Gradec) lažje in verjetneje, da so najvišje službe v mestni upravi (mestni sodnik) dosegli tudi sicer depriviligirani obrtniki, kot je to slučaj v večjih mestih (Ptuj, Maribor).

Povsem pa ostaja še neraziskana situacija v srednjeveških trgih, kjer moremo prav tako domnevati prisotnost usnjarskih obrtnikov, vendar o pomenu in razširjenosti le-teh lahko zaenkrat le ugibamo. Status samih obrtnikov v mestni hierarhiji je bil očitno v

večji meri odvisen od samega posameznika in manj od dejavnosti, ki jo je opravljal, vendar pa lahko tudi na primeru takšne, ne visoko kotirajoče dejavnosti ugotovimo, da so se obrtniki povzpeli tako do bogastva kot tudi do iz tega izvirajočega statusa, in da moramo vlogo obrtnikov v mestni eliti obravnavati individualno in ne vezano (samo) na vrsto dejavnosti, s katero se je dotični preživljal. Pričujoča študija naj torej predvsem služi kot vzpodbuda k podobnemu in še bolj poglobljenemu raziskovanju srednjeveških obrti v slovenskih mestih.

LEATHER TANNING IN MEDIEVAL CITIES OF TODAY'S SLOVENIAN STYRIA

Tone RAVNIKAR

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: anton.ravnikar@um.si

SUMMARY

The present discourse entitled Leather tanning in medieval cities of today's Slovenian Styria mostly concerns itself with the question of medieval-citizen-craftsmen trying to achieve a prestigious position within their city's hierarchy. The analysis was done using the already published literature as well as published and unpublished primary sources. Even though the emphasis is on cities of today's Slovenian Styria, the comparison was also made with the ones of contemporary Carniola and the Slovenian Littoral. We must admit that the leather tanning craft during the middle ages was relatively low as far as prestige goes. Even so we can surmise, that many tanners were able to reach for the highest positions of a certain city's administration. This was especially true for the artisans in smaller cities.

Keywords: Middle Ages, cities, crafts, leather tanning, citizens of medieval cities, Styria

VIRI IN LITERATURA

GZL I – Otorepec, B.: Gradivo za zgodovino Ljubljane, zvezek 1: listine 1243–1397. Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1956.

GZM I – Mlinarič, J.: Gradivo za zgodovino Maribora, zvezek 1: listine do 1259. Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor, 1975.

GZM II – Mlinarič, J.: Gradivo za Zgodovino Maribora, zvezek 2: listine 1260–1309. Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor, 1976.

GZM III – Mlinarič, J.: Gradivo za Zgodovino Maribora, zvezek 3: listine 1310–1335. Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor, 1977.

GZM IV – Mlinarič, J.: Gradivo za Zgodovino Maribora, zvezek 4: listine 1336–1370. Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor, 1978.

GZM V – Mlinarič, J.: Gradivo za Zgodovino Maribora, zvezek 5: listine 1371–1415. Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor, 1979.

GZM XVII – Mlinarič, J.: Gradivo za Zgodovino Maribora, zvezek 17: listine 1452–1593. Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor, 1991.

Mihelič, D. (1984): Najstarejša piranska notarska knjiga. Gestrin, F. (ur.). Viri za zgodovino Slovencev 7. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa.

Statut 1376 – Hrenja Masten, M., Kos, D., Wolfgang, M. & V. Simič: Statut mesta Ptuj 1376. Maribor, Umetniški kabinet „Primož Premzl“, 1998.

Statut 1513 – Hrenja Masten, M. & D. Kos: Statut mesta Ptuja 1513. Ptuj, Zgodovinski arhiv in Ljubljana, Znanstveno raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1999.

StLA, AUR – Steiermärkisches Landesarchiv Graz (StLA), Allgemeine Urkundenreieche (AUR).

StLA, Maribor – StLA, fond Maribor (Maribor).

TKL II – Bizjak, M. & M. Preinfalk: Turjaška knjiga listin II, dokumenti 15. Stoletja. Fontes 8. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, SAZU, 2009.

Weiss, N. (2002): Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter: Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Graz, Historische Landeskommission für Steiermark (gradivo na CD-romu).

Bele, M. (2016a): Friderik V. Ptujski. Kronika, 64, 2, 135–146.

Bele, M. (2016b): Posesti krške škofije na področju današnje slovenske Štajerske v drugi polovici 13. stoletja – 2. del, *Studia Historica Slovenica*, 16, 1, 11–36.

Bele, M. (2018): Štajerske deželne službe pred letom 1311. *Studia Historica Slovenica*, 18, 3, 631–660.

Bele, M., Ravnikar, T. & A. Hozjan (2018a): Današnja slovenska Štajerska v obdobju med letoma 1246 in 1260. *Acta Histriae*, 26, 1, 1–26.

Bele, M. Ravnikar, T. & A. Hozjan (2018b): Štajerski deželni zbori med letoma 1246 in 1311. *Acta Histriae*, 26, 1, 27–54.

Blaznik, P. (1960): O obrti v Škofji Loki v srednjem veku. *Loški razgledi*, 7, 80–87.

Bonin, Z. (2011): Sledi usnjarske dejavnosti v obalnih mestih. V: Aplinc, M. (ur.): Usnjarstvo v gospodarstvu trgov in mest na Slovenskem. Zbornik referatov simpozija, organiziranega v okviru prireditve ob 100-letnici mesta Šoštanj in občinskem prazniku občine Šoštanj. Šoštanj, Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 19–52.

Brišnik, D. (2008): Usnjarstvo na Slovenskem v zrcalu arheologije. V: Aplinc, M. (ur.): Usnjarstvo na Slovenskem. Simpozij organiziran v okviru prireditev ob občinskem prazniku in počastitvi 220 obletnice usnjarstva v Šoštanju (1788–2008) ter sklopu priprav za ustanovitev Muzeja usnjarstva Slovenije v Šoštanju. Šoštanj, Občina, Zavod za kulturo, 18–27.

Gestrin, F. (1972): Otok (Gutenwerd). *Zgodovinski časopis*, 26, 1–2, 33–37.

Haberleitner, O. (1962): Handwerk in Steiermark und Kärnten vom Mittelalter bis 1850. Graz, Historische Landeskommission für Steiermark.

Curk, J. (1975): O srednjeveških zasnovah Ptuja in Maribora. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n.v. 11, 2, 184–212.

Curk, J. (1991): Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem: urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja. Maribor, Založba Obzorja.

Hozjan, A. (2002): Mariborsko prebivalstvo do srede 18. stoletja. *Studia Historica Slovenica*, 2, 1, 11–41.

Koropec, J. (1990a): Mesto Slovenska Bistrica v 18. stoletju. V: Šerbelj, F., Gradišnik, S., Miteva, D. & B. Žnideršič (ur.): Zbornik občine Slovenska Bistrica, zvezek 2. Slovenska Bistrica, Skupščina občine, Kulturna skupnost, 67–84.

Koropec, J. (1990b): Maribor v drugi polovici 15. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 26, 1, 107–114.

Koropec, J. (2014): Mesto Slovenj Gradec. V: Kolar, N. R. & V. Ošlak (ur.): Slovenjegraška knjiga: pesmi, zgodbe in pričevanja. Ljubljana, Slovenska matica, 27–30.

Kosi, M. (2008): Dežela, ki je ni bilo. Posavinje med Kranjsko in Štajersko od 11. do 15. stoletja. *Studia Historica Slovenica*, 8, 2–3, 527–564.

Mihelič, D. (2011): K usnjarstvu v izbranih srednjeveških mestnih naselbinah na Slovenskem. V: Aplinc, M. (ur.): Usnjarstvo v gospodarstvu trgov in mest na Slovenskem. Zbornik referatov simpozija, organiziranega v okviru prireditve ob 100-letnici mesta Šoštanj in občinskem prazniku občine Šoštanj. Šoštanj, Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 91–111.

Mlinarič, J. (1991): Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja. V: Curk J. et al. (ur.): Maribor skozi stoletja. Razprave I. Maribor, Obzorja, 147–194.

Mlinarič, J. (2006): Maribor od prve omembe kot mesto (1254) do leta 1500. *Studia Historica Slovenica*, 6, 2–3, 261–278.

Mlinarič, J. (2016): Mariborska župnika, kasnejša sekovska škofa, Ulrik II. pl. Paldauf (1297–1308) in Wocho (1317–1334). *Studia Historica Slovenica*, 16, 1, 37–47.

Otorepec, B. (1956): Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku. V: Kamniški zbornik 2. Kamnik, Občina Kamnik, 67–100.

Otorepec, B. (1957): Doneski h gospodarski zgodovini Kamnika do XVI. stoletja. V: Kamniški zbornik 3. Kamnik, Občina Kamnik, 43–61.

Otorepec, B. (1972): Rokodelstvo in obrt v srednjeveški Ljubljani. V: Valenčič, V. (ur.): Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja. Ljubljana, Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, 5–54.

Popelka, F. (1950): Schriftdenkmäler des steirischen Gewerbes. Graz, Im Eigenverlag des Wirtschaftsförderungsinstitutes der Kammer der gewerblichen Wirtschaft für Steiermark.

Ravnikar, T. (2017): Borba za cerkev Matere Božje v Velenju v 16. stoletju, *Studia Historica Slovenica*, 17, 1, 47–64.

Šlibar, V. (1972): Poročilo o arheološkem odkrivanju feisinškega trga Otok pri Dobravi (Gutenwerd). *Zgodovinski časopis*, 26, 1–2, 37–68.

Šlibar, V. (1981): Srednjeveško naselje Otok pri Dobravi. Arheološka pričevanja o nastajanju slovenskih mest. Ljubljana, Narodni muzej.

Weiss, N. (1998): Die Bürger von Marburg an der Drau bis 1600: Prosopografische Untersuchung. Graz, Institut für Geschichte der Karl-Franzens-Universität.

MARIBOR IN VOJAŠKA INFRASTRUKTURA OD SREDINE 19. STOLETJA DO KONCA PRVE SVETOVNE VOJNE

Tomaž KLADNIK

Slovenska vojska, Engelsova 15, Kadetnica, 2111 Maribor, Slovenija
e-mail: tomaz.kladnik@mors.si

IZVLEČEK

Avtor na podlagi proučevanja arhivskih virov in literature obravnava urbanistični razvoj mesta Maribor z vidika izgradnje in razvoja vojaške infrastrukture, njen vpliv na razvoj mesta ter na gospodarsko in vsakodnevno življenje na slovenskem ozemlju do konca prve svetovne vojne. Z izgradnjo Južne železnice in njenim prihodom v mesto leta 1846 je Maribor s svojo lego v središču sodobnih cesarskih prometnih poti ob izjemnih možnosti gospodarskega in prometnega razvoja pridobil tudi pomembno vojaško-strateško vlogo. Kmalu je imel največjo vojaško infrastrukturo v tem delu Avstro-Ogrske. Prva svetovna vojna je mesto, s tem ko je postalo sedež poveljstva jugozahodne fronte, postavila v samo središče vojaško-političnih dogajanj.

Ključne besede: Maribor, vojaška infrastruktura, gospodarski razvoj, vojaško življenje, slovensko ozemlje, Avstro-Ogrska

L'INFRASTRUTTURA MILITARE A MARIBOR. DALLA METÀ DELL'OTTOCENTO FINO ALLA FINE DELLA PRIMA GUERRA MONDIALE

SINTESI

Basandosi sull'analisi delle fonti d'archivio e della letteratura l'autore descrive lo sviluppo urbano di Maribor in termini di costruzione e sviluppo delle infrastrutture militari, il loro impatto sullo sviluppo della città e sulla vita economica e quotidiana sul territorio sloveno fino alla fine della Prima guerra mondiale. Con la costruzione della Ferrovia meridionale e il suo arrivo in città nel 1846, Maribor, con la sua posizione al centro delle moderne rotte di trasporto imperiali, aveva acquisito un importante ruolo militare-strategico, con eccezionali opportunità di sviluppo economico e dei trasporti. In questa parte dell'Austria-Ungheria acquisì ben presto la più grande infrastruttura militare. Diventando il quartier generale del fronte sud-occidentale durante la Prima guerra mondiale la città fu posta al centro degli sviluppi militari e politici.

Parole chiave: Maribor, infrastruttura militare, sviluppo economico, vita militare, territorio sloveno, Austria-Ungheria

UVOD: MARIBOR IN VOJAŠTVO

Sredi 19. stoletja se je v Mariboru zaključila starejša etapa njegovega urbanističnega razvoja. Konec leta 1850 so se mestu priključila vsa tri predmestja: Graško, Koroško in Taborsko (Magdalensko) ter vas Melje, tako je imelo mesto 243 hiš s 4168 prebivalci. Glavne prometne žile v mestu so bile Kärtner Strasse (danes Koroška cesta), Grazer Strasse (danes Partizanska cesta), Mellinger Strasse (danes Meljska cesta), Triester Strasse (danes Tržaška cesta), Windenauer Strasse (danes Betnavska cesta) in Josef Gasse (danes Ruška cesta) in nato še železnica. Zaradi neobvladovanja mesta kot prostorske celote se je pričela urbanizacija njegovih posameznih delov. Tako se je v Koroškem predmestju leta 1843 oblikovalo območje, ki je obsegalo mestno pokopališče, vojaško vadišče, Langerjev nasad, v Graškem je leta 1846 zrasel kompleks ob železniški postaji, južno od Drave pa se je parcialni urbanizem pričel z gradnjo prve pomembne mariborske arhitekture historičnega sloga, Kadetnice in aleje Franca Jožefa. Tem so se kasneje pridružili novi železniški kompleksi (1861–1874), delavnice in stanovanjska kolonija ter vojaški kompleksi, „kavalerijska“ vojašnica leta 1864. Hiter gospodarski in demografski razvoj mesta je zahteval vedno večje regulacijske površine, zato so v letih 1875, 1878 in 1885 nastali še trije načrti, ki med seboj niso bili povezani. Mesto so pričeli postopoma komunalno urejati šele z ustanovitvijo hranilnice leta 1862 in jo izvajali tako dosledno, da so bile do konca prve svetovne vojne kanalizirane vse obzidane ulice na levem bregu Drave. S konsolidacijo svoje gospodarske osnove je mesto v tem času razvilo gradbeno dejavnost izrazito javnega značaja. Tako je nastala vrsta javnih zgradb, med katerimi so prevladovale vojašnice ob Mellinger Strasse in Triester Strasse, ob Perko Strasse (danes Ulica pariške komune) ter Eisen Strasse (danes Ulica Ob železnici). Najbogatejše in najplodnejše gradbeno dogajanje v Mariboru je bilo v času županovanja Aleksandra Nagyja (1886–1902), gradbenega inženirja, ki je med drugim projektiral pehotno vojašnico na Triester Strasse. Vojaški kompleks je bil zgrajen na pobudo mariborske mesne občine med letoma 1894 in 1903. Do leta 1895 so na vzhodnem robu vzporedno s Triester Strasse zgradili častniški paviljon in nato še ostale objekte. Maribor je nato prvo svetovno vojno dočkal v upravnih mejah iz leta 1850 in je leta 1910 štel 1269 hiš in 27.994 prebivalcev (PAM, MOM, 32; Curk, 1991, 535–544; Sapač & Lazarini, 2015, 226; Skitek, 2017, 895–896; Radovanovič, 2005, 79–298).

Od leta 1817 je v Mariboru svoj domicil kot stalna posadka dobil 47. pehotni polk, kateremu so za naborno območje dodelili mariborsko in celjsko okrožje, ki sta bili razdeljeni na naborne okraje. Polk je bil ustanovljen leta 1682 in je v vmesnem času velikokrat spremenil tako ime kot mesto nastanitve. Leta 1767

so mu dodelili njegove razpoznavne znake, jekleno zelen ovratnik in bele gumbe, leta 1769 pa številko 47. Polkovno ime, ki je bilo vezano na njegovega imetnika, pa se je še naprej menjalo. Od leta 1817 je bil njegov imetnik polkovnik baron Ludvik Vogelsang, nato od leta 1827 general grof Anton Kinsky, od 1864 general vitez Ernst von Harung, od leta 1879 general baron Edvard von Litzelhofen in od leta 1883 do konca prve svetovne vojne, general grof Friderik Beck-Rzikowsky. Polk je v mestu odprl svojo „konskripcijsko“ naborno pisarno, ki je imela svoje prostore v dvoriščnem traktu hiše na Viktringhof Gasse 14 (danes Vetrinjska ulica), ter v svoje upravljanje prevzel naslednje objekte: vojašnici v nekdanjem minoritskem samostanu in leta 1820 v Frajovžu, leta 1824 vojaško bolnišnico v starem, leta 1840 povečanem vetrinjskem pristavnem dvoru v Goethe Strasse (danes Prešernova ulica), pritlično živilsko in seneno skladišče na Dom Platz (danes Slomškov trg) ter vojaško vzgajališče v nekdanjem jezuitskem konviktu, ki so ga leta 1841 preselili v novo skladišče za les in seno na Židovsko njivo, ležečo vzhodno od Heu Gasse (današnja Strma ulica). Sodišče z zapori je bilo v nekdanjem Žičkem dvoru, vojaško vadišče pa na Lebarjah (Curk, 1999, 302; Radovanovič, 2007, 142; Curk, 1991, 543).

Z izgradnjo Južne železnice in njenim prihodom v mesto leta 1846 je Maribor, kakor tudi druga mesta na slovenskem ozemlju ob njej, s svojo lego v središču sodobnih cesarskih prometnih poti ob izjemnih možnostih gospodarskega in prometnega razvoja pridobil tudi pomembno vojaško-strateško vlogo ter kmalu imel eno največjih vojašnic v tem delu cesarstva. V mestu so bili tako sedeži nabornega okraja že omenjenega pehotnega polka številka 47 in 26. domobranskega polka, v tem času pa so zgradili tudi več novih vojaških stavb. Vsekakor je najpomembnejša med njimi Kadetnica, ki je bila ob vselitvi leta 1856 kot „*k.k. Kadetteninstitut*“ namenjena usposabljanju in vzgajanju gojencev, kadetov, bodočih častnikov. Zgrajene so bile še domobranska vojašnica v Melju, konjeniška vojašnica, topniška vojašnica, živilsko skladišče in vojaška bolnišnica. V njih so delovali 47. pešpolk, 26. domobranski polk, 5. dragonski polk in 3. polk poljskih havbic (Curk, 1991, 535–544; Sapač & Lazarini, 2015, 225).

Mesto oziroma njegovi gospodarski subjekti pa niso bili samo pobudniki in izvajalci gradnje vojaških kompleksov, ampak so lahko sodelovali tudi pri oskrbi vojašnic, tako so *Novice gospodarske, obrtniške in narodne* objavljale razpise za oskrbo enot v le teh. Vojna „intendanca“, logistika cesarsko kraljevega 3. korpusa s sedežem v Gradcu je na primer junija leta 1897 posredovala Trgovinski in obrtniški zbornici v Ljubljani razpis za oskrbo stalnih in domobranskih vojaških enot, katere so imele sedeže v Gradcu, Ptujju, Mariboru, Celju, Celovcu, Beljaku, Trbižu, Ljubljani, Toplicah, Trstu, Kopru, Gorici, Pulju in drugje za do-

bavo pšenice, rži, ovsu, kruha, sena, slame, trdih in mehkih drv ter premoga za leti 1897 in 1898 (NGON, 1897, 245). Junija leta 1898 pa so se na vojaških oskrbovalnih postajah v Gradcu, Mariboru, Ljubljani, Celovcu, Pulju, Trstu in Gorici vrstile zakupne obravnave za dobavo sena, slame, drv, premoga in koksa za leti 1898 in 1899 ter kruha in ovsu do konca decembra 1898 v Gradcu, Mariboru in Celovcu. Interesenti za zakup so morali na posebnem obrazcu do 10. ure dopoldne na dan izbora zakupnika pri vojaških oskrbnih skladiščih oddati količinsko ponudbo za dostavo razpisanega blaga (NGON, 1898, 248). Za leti 1899 in 1900 so bile razpisane tudi potrebe po dobavi otrobov in rešetine ter za „čiščenje volnene robe za valjalnico in posteljne oprave s pranjem in krpanjem [...] pri ugodnih cenah tudi za daljše obdobje“ (NGON, 1899, 386). Podobni razpisi in pozivi so bili nato objavljeni še za naslednja leta (NGON, 1900, 216, 260).

Podroben opis vojaških objektov, zgrajenih ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja v Mariboru, je nastal ob primopredaji vojašnic s strani mesta novim vojaškim oblastem Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Leta 1920 so posebne komisije, v katerih so bili zastopnik vojaškega „erarja“ oziroma državnega premoženja, gradbenik Ubald Nassimbeni iz Maribora, sodno zapriseženi izvedenec in mariborski mestni stavbeni mojster Julij Glaser ter zastopnik mestne občine Maribor Karl Steinbrenner, ki je bil imenovan pod „županovanjem“ vladnega komisarja dr. Josipa Leskovarja (Friš, 2018, 191–216), vojašnice večkrat pregledale ter ocenile njihovo vrednost. Cenitev objektov se je „vršila na podlagi uradno ugotovljenih zidarskih stroškov z uvaževanimi današnjimi materijalnimi in delavnimi stroški ter normalne obrabe od časa zidanja“. Tako je komisija ocenila vrednost zemljišč in stavb vojašnic in sicer:

- artilerijske vojašnice v višini 56,176.509, 00 kron,
- pehotne vojašnice v višini 24,583.375,00 kron in
- domobranske vojašnice v višini 40,244.300,00 kron.

Iz te cenitve izhaja, da je bila skupna vrednost mariborskih vojašnic, brez Kadetnice, 121,004.184,00 kron (PAM, UGRM, 688).

Ob izgradnji vojašnic so vodili tudi natančne delovne tedenske liste, v katerih so vodili in obračunavali prisotnost delavcev na gradbišču in s tem povezano plačilo zanje ter na osnovi teh izdajali račune za plačilo izvedbe gradbenih del (PAM, UGRM, 688).

KADETNICA – K. UND K. KADETTENINSTITUT
– KEISER FRANZ JOSEF-KASERNE - K. UND K.
INFANTERIE KADETEN SCHULE

Z namenom izboljšanja znanja in usposobljenosti bodočih častnikov monarhije so avstro-ogrsko vojaške oblasti ustanovile 24 pripravjalnic za poznejše gojen-

Slika 1: Bobnar (A) okoli 1820 in častnik (B) okoli 1840. Narisal: Sergej Vrišer (Curk, 1999, 273).

ce vojaških šol, poleg njih pa štiri kadetske inštitute, med njimi tudi v Mariboru (*k. k. Kadetteninstitut*). V njih so vzgajali gojence (kadete) za poznejše častnike, ki so bili predvsem sinovi državnih uslužbencev, predvsem častnikov in to po končani osnovni šoli, kateri so se v štirih letih pripravili za sprejetje v vojaške akademije različnih rodov vojske. Mesto samo si je zelo prizadevalo za pridobitev vojaške šole na svojem območju, saj so od njene gradnje in delovanja pričakovali tudi gospodarske koristi. V ta namen je mestna občina kupila zemljišče pod Pohorjem in ga podarila državi. Ta je začela graditi stavbo za kadetski inštitut julija 1853 in jo dokončala aprila 1856 (Hartman, 2010, 14; Bele & Ravnikar, 2017, 750; Curk, 1991, 535–544).

Kompleks Kadetnice v Mariboru se lahko na slovenskem ozemlju po velikosti in ambicioznosti primerja le s knjezoškofijskim Zavodom sv. Stanislava v Šentvidu pri Ljubljani in Semenščem v Gorici in je zraven nekdanjega Kolizeja v Ljubljani ena prvih historičnih arhitektur na našem ozemlju. Objekt so načrtovali na podolgovati talni ploskvi v obliki črke H z dolgim 29-osnim vzdolžnim glavnim traktom

10. Wochenliste Nr. 22
vom 29. Mai bis incl. 4. Juni 1905.

Laufende Nr.	Name des Arbeiters	Leistung am					Gesamt-tag	Lohn per Tag		Lohn per Woche		Anmerkung
		Freitag	Sonntag	Montag	Dienstag	Mittwoch		K	h	K	h	
	Übertrag											
	Stauung der Artillerie-Kasernenbauten											
1	Stratnik	/	/	/	/	/	6	1.80	10.80			
2	Prohvitsek	/	/	/	/	/	6	1.80	10.80			
3	Trischitz	/	/	/	/	/	6	1.80	10.80			
4	Parad I	/	/	/	/	/	6	1.20	7.20			
5	Parad II	/	/	/	/	/	6	1.60	9.60			
6	Pauer	/	/	/	/	/	6	1.70	10.20			
7	Premetl	/	/	/	/	/	6	1.20	7.20			
8	Lagar	/	/	/	/	/	6	1.80	10.80			
9	Stillerich	/	/	/	/	/	6	2.00	12.00			
												Tagl. 53.40
	Brüderleite											
	Scheuwa Begie											
	Hr. Alois Puchner je m ² 19 2.40 45.60											
	Hr. Alois Wiedner je m ² 36 1.20 43.20											
	Hr. Wasserkommissar je m ² 10 30 -											
	Tagl. 43.80											
	Anzahl der Arbeiter Nr. 132.20											
	Fußgehilfe Frösch											
	Planermeister											
	Arbeiter in Fußgehilfe je m ² 46.20 63.20											
	Planermeister											
	Arbeiter in Werkstatt je m ² 52.80											
	Arbeiter in Werkstatt je m ² 40.80											
	Arbeiter in Werkstatt je m ² 40.80											

Slika 2: Tedenski delovni list izgradnje artilerijske vojašnice (PAM, UGRM, 688).

in kratkima in 11 x 4-osnima prečnima traktoma ob straneh. „Strogo učinkujoče zgodnjehistorične fasade s prevladujočim neoromanskimi elementi so razčlenili s polkrožno zaključenimi okenskimi odprtini in konzolnim podstrešnim vencem“. Načrtovala naj bi jo znana dunajska arhitektka August Sicard van Sicardsburg in Eduard van den Nüll, gradbena dela pa je opravilo podjetje graškega stavbenika Karla Ohmayerja, kamnoseška dela pa podjetje ptujsko mariborskega gradbenega podjetnika in kamnoseka Johanna Stichla (Sapač & Lazarini, 2015, 166–527).

Gradnjo in stavbo je v graškem listu *Der Aufmerksamkeit* opisal mariborski zgodovinar Rudolf Gustav Puff:

Stavba je bila zgrajena približno na sredini travnika, ki je meril 28 hektarjev in 44 arov. Pozno jeseni 1854 je bila vsa pod streho, vzhodno krilo pa so dokončali že decembra 1853. Nato so stavbo dve leti dograjevali in opremljali. Od tal do stlema strehe je merila 32,24 metra. Vsa okna na hodnikih so bila obrnjena proti Pohorju, okna sob in drugih

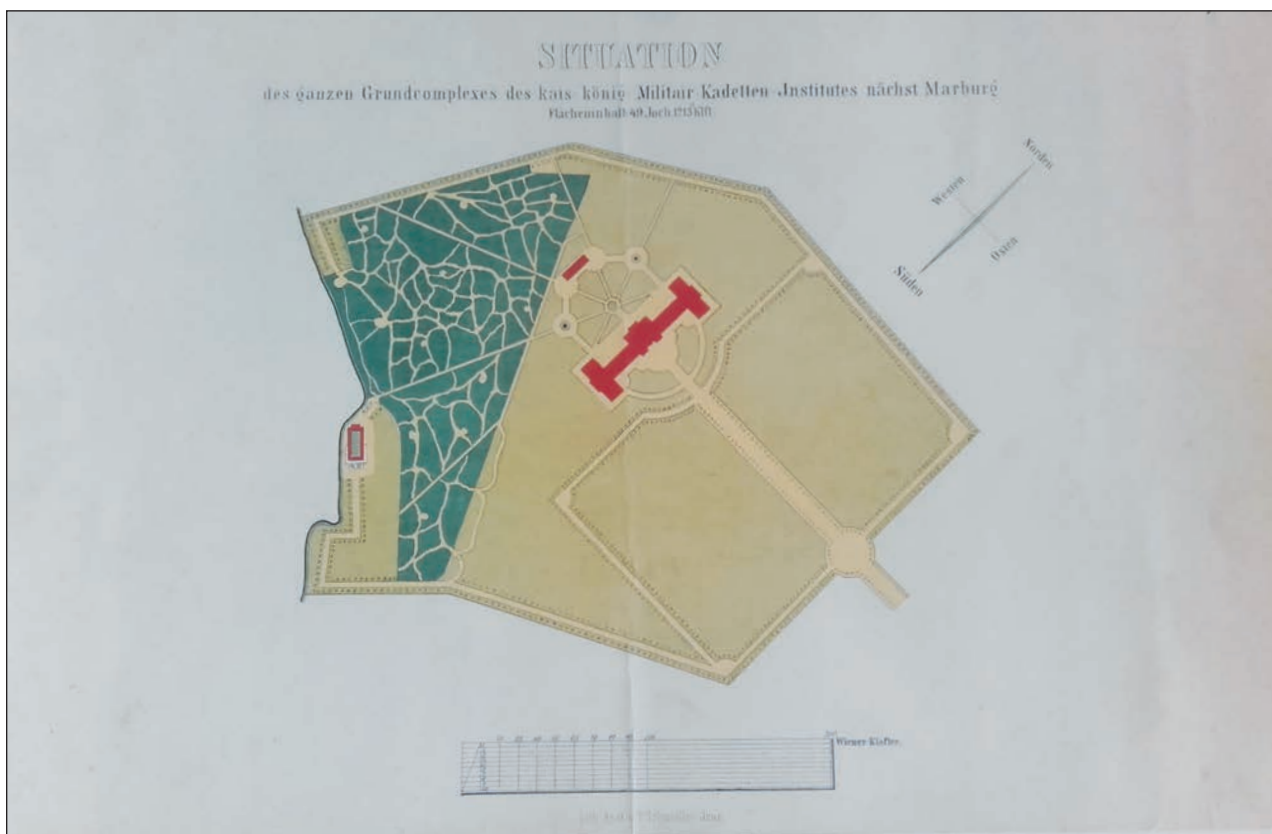
Slika 3: Kadetnica kot pehotna vojaška šola, iz obdobja pred prvo svetovno vojno (PAM, ZFR, 15).

prostorov pa proti mestu. Podolžno krilo stavbe je merilo 148 metrov, na obeh koncih pa sta bili pravokotno nanj pozidani prečni krili, dolgi vsako 47 metrov in pol. Talna površina stavbe je znašala 3765,4 kvadratnega metra. Stavba je imela dva privoza in šest vhodov. Vhodna veža v sredini stavbe je bila dolga 28,5 metra in široka 11,4 metra. Med 153 uporabnimi prostori je bilo poleg 12 dvoran še dvojne čudovitih glavnih stopnišč in dvojne stranskih stopnišč. Po vseh nadstropjih so bili speljani široki, svetli hodniki. V celotni stavbi je dajalo svetlobo in dovajalo zrak 598 oken. Iz magdalenskega predmestja na desnem bregu Drave je vodil širok drevored čez vojaško vadišče proti glavnemu pročelju inštituta (Puff, 1856a).

Na sredini pročelja je bilo v prvem nadstropju četrto, v drugem petero in v tretjem šestero oken, ki so se na vrhu končala s polkrožnim lokom.

Vsi okraski na napuščnih zidkih in drugod so bili iz rdečega nepregornega glinenca, obdelanega v tovarni v Wagramu pri Dunaju. Desno in levo od vhodne veže, ki jo je nosilo deset stebrov, sta bili dve veliki dvorani; svetlobo jima je dajalo po 22 oken. Desno je bila jedilnica, poleg nje kuhinja in shrambe. Na levi je bila telovadnica, sledili sta kopalnica in pralnica (Puff, 1856a).

Iz vhodne veže je bil izhod v zvezdni drevored, urejen po francoskem vzoru, iz njega pa se je prišlo v angleški park. V prvem nadstropju so bila stanovanja poveljnika Kadetnice in vzgojiteljev, v drugem nadstropju pa je bila kapela z velikimi barvnimi okni, v tretjem velika risalnica, učilnice in podobno. „Štiri dolge spalnice s po desetimi okni in petdesetimi posteljami ter ustreznim številom posteljnih omaric in drugo opremo so bile neposredno povezane z umivalnicami in sobami nadzornikov“. Nasproti velike izpitne dvorane je bila orožarna, nad katero je bil na pod-

Slika 4: Kadetnica, območje zgradbe z okolico iz leta 1856 (PAM, UGRM, 688).

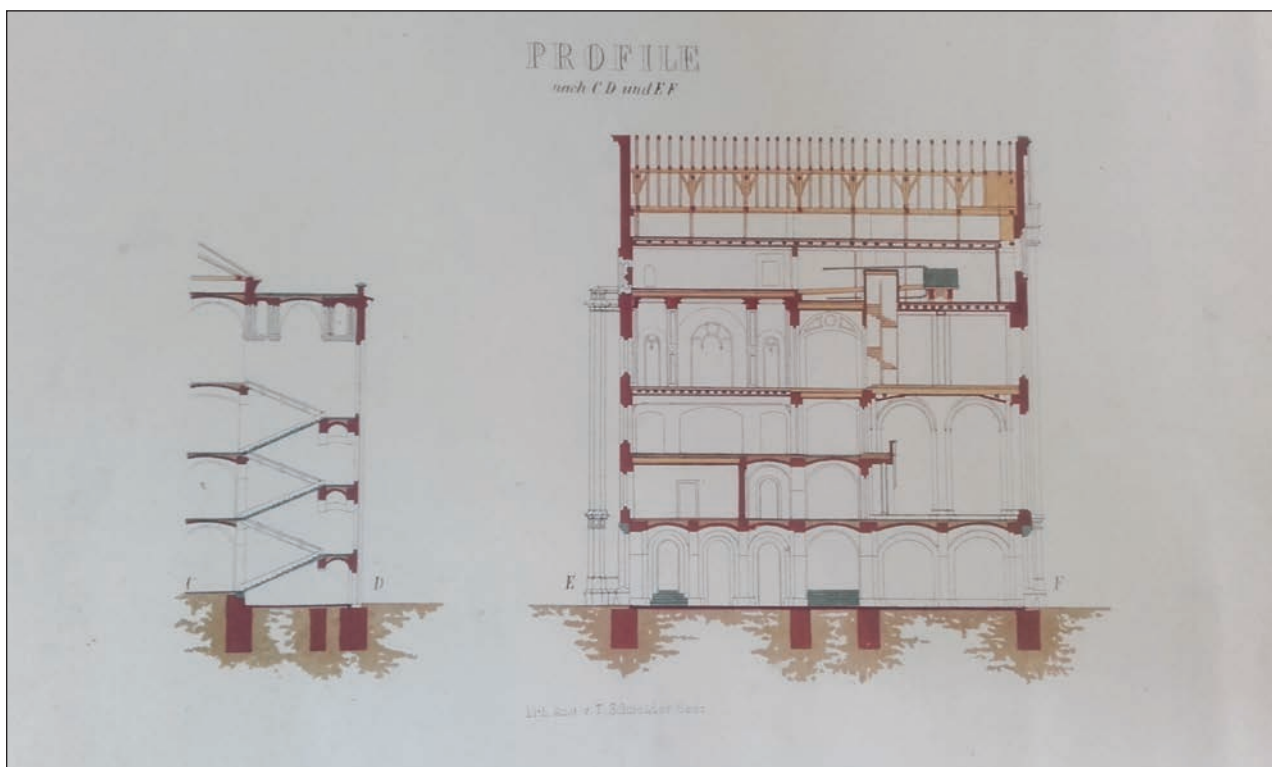
strešju velik vodni zbiralnik, iz katerega so vsi prostori dobivali po ceveh svežo pohorsko studenčnico. Voda je pritekala iz tričetrt ure oddaljenega Antonovega studenca po 3034 metrov dolgem cevovodu. „Štirim strešnim terasam so namenili tedaj najmodernejši portlandski cement, uvožen iz Anglije, streha je bila prekrita z bavarskim skrilom“. Okolje je bilo poraščeno s topoli in divjimi kostanji, ki so se z leti razrasli in strnili z že obstoječim gozdom iglavcev; dodali so še listavce, grmičje in cvetlične nasade. Na južni strani parka so načrtovali plavalni bazen, ki so ga pozneje res zgradili, na severu pa botanični vrt (Puff, 1856a, 351; Hartman, 2010, 20; Curk, 1999, 291–370).

Puff je zapisal, da je bil pogled s parka na notranje pročelje še bolj veličasten, in sicer

na vseh vogalih so se vzpenjali v zrak stebrasti stolpiči, podobni minaretom; osnovna barva stavbe je bila temno siva, vogale in zidec so zaljšali široki pasovi iz kovinsko svetlikajoče se mešanice glinenca in groha; velika okna kapele, s skrilom prekrita streha, vse to je bilo postavljeno v bujno zelenje. Še prijetnejši vtis je naredilo to, da celotni kompleks ni bil ograjen z zidom; obdajala ga je le veselo poganjajoča živa meja, ki pa so go kasneje obdali z ograjo (Puff, 1856b, 370).

Prvi poveljnik šole je bil stotnik Carl von Rothauscher. Pri izobraževanju in vzgoji mu je v pomoč bilo 15 častnikov, profesorjev in vzgojiteljev ter 20 nadzornih podčastnikov in še drugo osebje. Z delom so pričeli spomladi leta 1856. 17. aprila se je v Maribor z vlakom pripeljalo prvih petdeset gojencev, nato pa v razmiku dveh dni še druge skupine. „Častniki so jih z bobnarji pričakali na mestni železniški postaji in jih pospremili v novi inštitut. Tega so slovesno odprli 27. aprila 1856“ (Puff, 1856b, 370; prim. Hartman, 2010, 24; Curk, 1999, 291–370).

Kadetski inštitut je deloval do leta 1870, saj so leta 1869 razpustili vse njemu podobne vojaške šole. V stavbi je nato bila navadna pehotna vojašnica z imenom Vojašnica cesarja Franca Jožefa (Kaiser Franz Josef-Kaserne). Mariborski občinski svet pod vodstvom župana dr. Matthäusa Reiserja je na seji 23. novembra 1876, v sklopu preimenovanja ulic, preimenoval tudi široko cesto, ki je iz magdalenskega predmestja vodila naravnost pred vhod v pehotno vojašnico, v Franc Josef Strasse (Cesto Franca Jožefa, danes Gorkega ulico) (Maver & Ravnikar, 2017). Leta 1878 so vanjo začasno namestili pomožno vojaško bolnišnico, vendar pa so Mariborčani želeli, da Kadetnica ponovno postane vojaška šola, zato je župan Ferdinand Duchatsch na začetku svojega

Slika 5: Kadetnica, prerez profila iz leta 1856 (PAM, UGRM, 688).

Županovanja leta 1883 zaprosil cesarja za avdienco, v kateri mu je posredoval željo Mariborčanov, da bi mogoča stavba pod Pohorjem spet služila svojemu prvotnemu namenu. Vendar je bilo to možno šele leta 1894, ko je mariborska mestna občina na svoje stroške pozidala pehotno vojašnico ob Triester Strasse in s tem sprostila Kadetnico, da se je lahko vanjo vselila pehotna pripravljalna šola za bodoče častniške pehote. Leta 1913 se je pehotna kadetnica začela spreminjati v vojaško višjo realko s tremi letniki, katere namen ni bil le priprava kadetov za vstop v vojaške akademije, ampak tudi povišati stopnjo izobrazbe častnikov. Program je bil podoben običajni trirazredni višji realki, s tem, da je bil program razširjen z vojaškimi predmeti. Večina kadetov je bila nemške narodnosti, posamezniki pa so bili tudi Slovenci in Hrvati. Med prvo svetovno vojno je bilo izobraževanje močno okrnjeno, saj so kadete že pred koncem šolanja vključevali v aktivno službo s činom praporščakov, prav tako so premeščali učitelje, kar je oviralo proces izobraževanja. Samo območje zavoda pa so v pol stoletja še izboljšali in polepšali. V parku so zrasli drevoredi in gozd, ob njem je bil ribnik. Imeli so plavalni bazen in igrišča, svojo ekonomijo z živino, vrtovi, čebelnjakom in svojo elektrarno (PAM, MOM, 32; Bele & Ravnikar, 2017, 750; Hartman, 2010, 24; Skitek, 2017, 895; Curk, 1991, 535–544).

KONJENIŠKA VOJAŠNICA NA TABORU – K. UND K. KAVALLERIE KASERNE

Kavalerijsko vojašnico na Taboru so zgradili leta 1864, v času župana Andreasa Tappeinerja, in je bila prva načrtno zgrajena vojašnica v mestu (Mirnik, 2013; Hozjan, 2017). Stala je na pravokotnem območju, ob Reiter Gasse (danes Jezdarska ulica) in Feld Gasse (danes del Žolgarjeve ulice), ki so ga na vsaki strani zamejili s simetričnima pravokotnima enonadstropnima bivalnima stavbama. Med njima pa so zgradili veliko pritlično štiriraktno poslopje, v katerem so bili konjski hlevi. Vsa poslopja so dobila historično oblikovane fasade. Do leta 1903 so zgradili še skladišča in lope za vozove, na jugozahodni strani pa dvonadstropno zgradbo za skladišče (Sapač & Lazarini, 2015, 534). Vojašnico je postavil grof Brandis, lastnik gospostva mariborskega gradu in je z letom 1867 postala sedež 5. dragonskega konjeniškega polka, ki je bil v lasti ruskega carja Nikolaja I. Ob enoti in njenem štabu, pa je bil v njej tudi sedež njemu nadrejenega poveljstva, to je 3. konjeniške brigade (Mirnik, 2013, 61).

MESTNA ARTILERIJSKA VOJAŠNICA – K. UND K. ARTILLERIE KASERNE

Kot je razvidno iz popisa vojašnice iz decembra leta 1920, je vojašnica stala na parceli številka 392,

Slika 6: Mestna konjeniška vojašnica, iz obdobja pred prvo svetovno vojno (PAM, ZFR, 15).

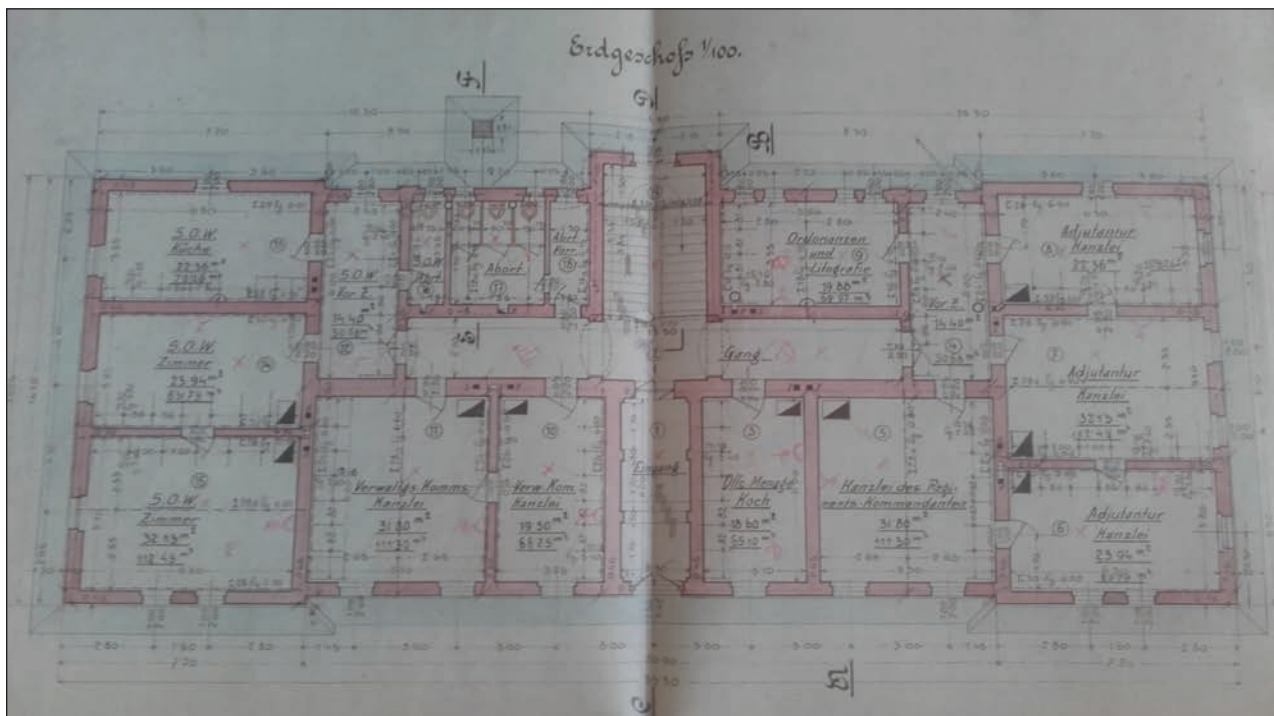

Slika 7: Mestna artilerijska vojašnica, iz obdobja pred prvo svetovno vojno (PAM, ZFR, 15).

katastrske občine Sv. Magdalena, ki je bila last mariborske mestne občine. Vojašnica je bila umeščena južno od Stritarjeve ulice, na vzhodu je mejila na Lissa Gasse (danes Jadranska ulica), na zahodu na Custozza Gasse (danes Beograjska ulica) in se na jugu naslanjala na Wilhelm Strasse (danes Focheva ulica). Zemljiški kompleks je bil na vseh štirih straneh obdan z leseno ograjo z zidanimi stebri, v kateri je bilo osem uvoznih vrat. Zemljišče pa je bilo komunalno opremljeno s kanalizacijo in odtočnimi rovi (PAM, UGRM, 688; Jenuš, 2017; Radovanovič, 2005, 79–298). V času župana dr. Johanna Schmidererja so med letoma 1904 in 1908 pod vodstvom stavbenika Rudolfa Kiffmana zgradili paviljonsko zasnovan kompleks vojašnice z več stavbami, katerih jedro sta bili bivalni stavbi s historično oblikovanima pročeljema in talnima ploškvama v obliki črke E (Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

Na zemljišču so se nahajali naslednji objekti: stražnica in zapori, skladišče opreme, topovska in vozna remiza št. I in II, dve topovski remizi, poslopje št. I in II za nastanitev moštva, baterijski hlev št. 1, 2 in 4, štabni hlev št. 3, kovačnica za podkovanje konjev, remontni hlev, hlev za težko bolne konje, hlev za sumljivo bolne konje, prosta streha, pokrita jahalna šola ter vozna remiza. Nadalje so bila na zemljišču še štiri stranišča, dva velika gnojišča za baterijske hleve, malo gnojišče za štabni hlev, dva manjša gnojišča za hleve za bolne konje, pralni prostor ter dva napajališča ter dve zidani smetišči. Posebni poslopji sta bili namenjeni za stanovanja in pisarne častnikov ter podčastnikov. Na zunanjem prostoru vojašnice, na dvorišču so bili telovadni prostor v izmeri 500 m², formacijski prostor namenjen za postroje moštva v velikosti 10.800 m² ter prostor za jahalno in vozno šolo v izmeri 5760 m². K vojašnici je sodilo še skladišče streliva s stražnico, ki se je nahajalo izven mesta, v Bohovi, v velikosti 1886 m² (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

Pri opisu konstrukcije posameznih poslopij bi se najprej ustavili pri podrobnejšem opisu obeh poslopij za moštvo. Prvo stavbo, katere zazidana ploskev je merila 889 m², so tvorili: podprtitličje, klet, nadprtitličje, 1. in 2. nadstropje ter podstrešje in je v dolžino merilo 66 metrov. Z izjemo obeh stranskih, po 13,34 metra dolgih pomolov, se je pod celotnim poslopjem razprostirala klet, kjer so se nahajali podprtitlični prostori, v katerih so bili eno večje in dve manjši skladišči za kurivo, štiri skladiščni prostori ter širok po dolžini vodeč hodnik, stopnišče ter betonirana greznica. V nadprtitličju je bil glavni vhod, stopnišče in široki hodnik, tri velike sobe za moštvo, ena manjša soba za lahko bolne vojake, pet manjših prostorov za računsko podčastnike in kovače za konje ter kadetsko, častniško, pisarno, pisarno zdravnika, rokodelsko delavnico, kuhinjo za vojake s pomivalnim prostorom, dve umivalnici ter stranišče, ki so ga tvorili predprostor, pisoarji in štiri „kloseti“ (stranišča). V 1. in 2. nadstropju so bili ob stopnišču in hodniku še štiri velike in dve manjši sobi za moštvo, pet manjših pisarn za podoficirje in rokodelce, dve umivalnici, kuhinja za moštvo s pomivalnico ter stranišče. Na podstrešju so bili ob stopnišču še trije veliki podstrešni prostori, kateri so bili ločeni z ognjevarnimi zidovi. Konstrukcijo stavbe je tvorilo masivno zidovje iz opeke. Iz kleti do podstrešja so se vzpenjale ravne stopnice iz granita s polnim zavitim zidom. Kletni strop je bil obokan iz opeke med železnimi nosilci v obliki dvojnega T. V nadstropjih pa so bili stropi iz lesenih brun, ki so bila vpeta med železne nosilce z ognjevarno sipino. Hodniki, stranišča in kuhinje so bili v vseh treh nadstropjih obokani z opeko, streha pa je bila pokrita z rezano opeko. Zidovi so bili ometani tako z notranje kot tudi z zunanje strani. Podprtitlični prostori so imeli betonska tla, tla prostorov v nadstropjih pa so bila iz mehkih lesenih desk, z izjemo stranišč, hodnikov in kuhinj, katerih tla je pokrival ploskovni tlak. Častniška pisarna in delovna soba zdravnika sta imeli na tleh trde deščice, ogrevali pa so ju z lončeno pečjo. V

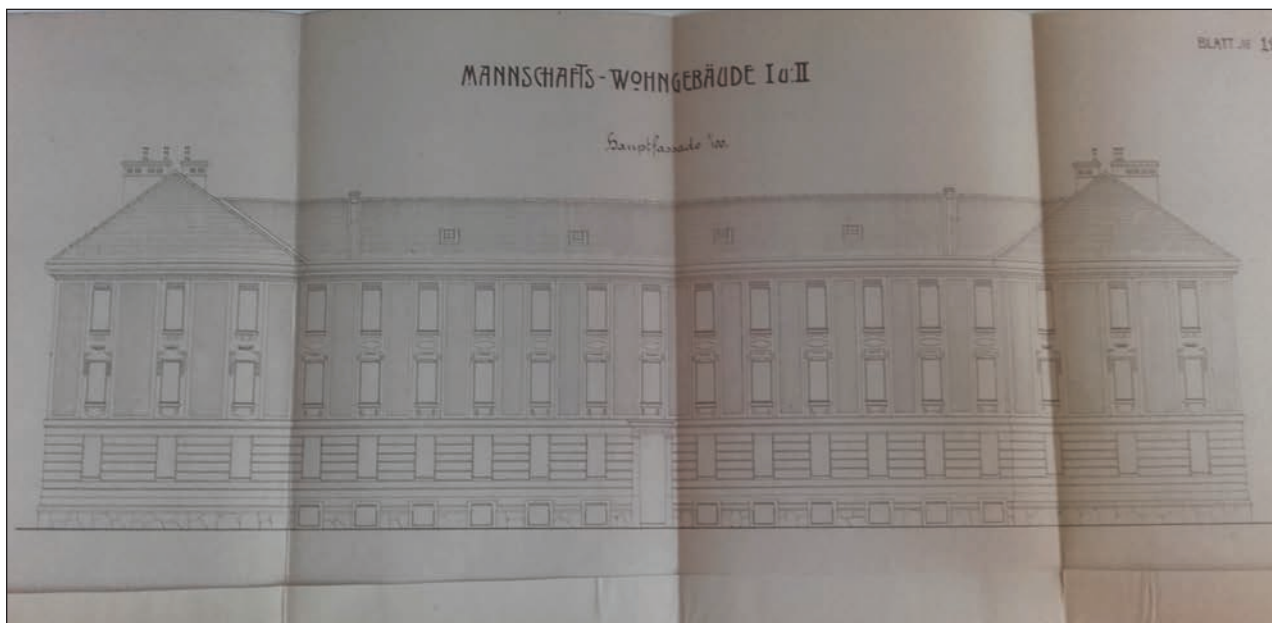
Slika 8: Načrt Mestne artilerijske vojašnice iz leta 1904. Pritličje stavbe za stanovanja in pisarne častnikov (PAM, UGRM, 688).

umivalnicah so bila umivalna korita iz betona, celotno poslopje pa je bilo opremljeno s plinovodno ter vodovodno in kanalizacijsko napeljavo. Prostore, razen že omenjenih, pa so ogrevali s pomočjo železnih peči (PAM, UGRM, 688).

Druga stavba za moštvo je bila glede dimenzij in strukture identična prvi, nekoliko drugačna pa je bila namembnost prostorov. V podprtitličju so bili: umivalnica za vojake, tri skladišča za kurjavo, dva skladišča, klet za zelenjavo in klet za vojaškega branjevca, kopalnica, ki so jo tvorili predprostor, oblačilnica, prostor za „prsno kopel“ in kurilnica ter stranišče in betonirana greznica. V nadprtitličju so bili ob glavnem in stranskem vhodu, stopnišču in širokem hodniku še: telovadnica in „borilnica“, soba za borilne rekvizite, orožarska soba z delavnico, soba za telovadno orodje, podčastniška soba, dve kadetski sobi, skladišče za živila, podčastniška soba za goste, manjša in večja točilnica, stanovanje za vojaškega branjevca s kuhinjo in tremi sobami, mizarska delavnica ter stranišče. V 1. nadstropju je bilo ob stopnišču in hodniku še šest velikih sob za moštvo, pet majhnih prostorov za častnike, podčastnike in rokodelske delavnice, kuhinja za moštvo s pomivalnico, dve umivalnici in stranišče. Podstrešje pa je bilo enako kot v prvem objektu. Prav tako je bila enaka konstrukcija objekta. Oprema je bila prav tako podobna, s tem, da je bil podzid obdan z Lovrenškim kamnom z opombo v oklepaju: „Lorenzer Bruchstein“. Podprtitlični prostori so imeli

betonska tla, tla v prostorih v drugih nadstropjih pa so bila iz mehkih desk, medtem ko so bila stranišča, hodniki, kuhinje in umivalnice tlakovane s smirkovimi ploščami. Kadetska soba in soba vojaškega prodajalca sta imeli tla iz trdih deščic in sta se ogrevali z lončenimi, ostali prostori pa z železnimi pečmi. K opremi umivalnic so sodila betonska korita z vodovodnimi pipami. Ob vodovodu in kanalizaciji pa je bila napeljana tudi plinska napeljava (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

V vojašnici je bila tudi pokrita jahalna šola, ki jo je tvorilo pritličje z jahalno šolo in stranskimi prostori v dolžini 67,05 metra z zazidalno ploskvijo 1544,60 m². Tvorili so jo naslednji elementi: glavni vhod, čakalnica za šest konj, učna soba, častniška soba, dva peronska prostora, shramba, stranišče in jahalni prostor dimenzij 22,50 x 50 metrov. Masivni zidovi stavbe so bili zgrajeni iz opeke, mejne stene pa so bile podprte s stebri. Strop nad čakalnico je bil obokan iz opeke z železnimi nosilci, drugi prostori pa so imeli strop iz lesenih brun z ognjevarnim posipom. Jahalnica je bila pokrita z dvokapno streho z železno konstrukcijo in pokrita s skrilačci. Tla v njej so bila pokrita z deset centimetri debele plasti žagovine, na katero je bila položena petnajst centimetrov visoka plast čistega gramoza. Vozna in topovska remiza sta bili dolgi 26,53 oziroma 23,70 metra in ju je tvoril en prostor. Tlakovani sta bili s kremenovim kamnom.

Slika 9: Načrt Mestne artilerijske vojašnice iz leta 1904. Stavba za nastanitev moštva, vojakov (PAM, UGRM, 688).

Štirje baterijski hlevi so bili sestavljeni iz pritličja, podstrešja in strehe. Zazidalna ploskev vsakega poslopja je obsegala 585,75 m², skupaj pa 2343 m². V osrednjem delu hleva sta bila dva hlevna prostora, s po 24 ločenimi stojišči za konje ter shrambami za sedla in oves. Na podstrešju pa so bila skladišča za seno in slamo. Sledi podroben opis opreme hleva, in sicer:

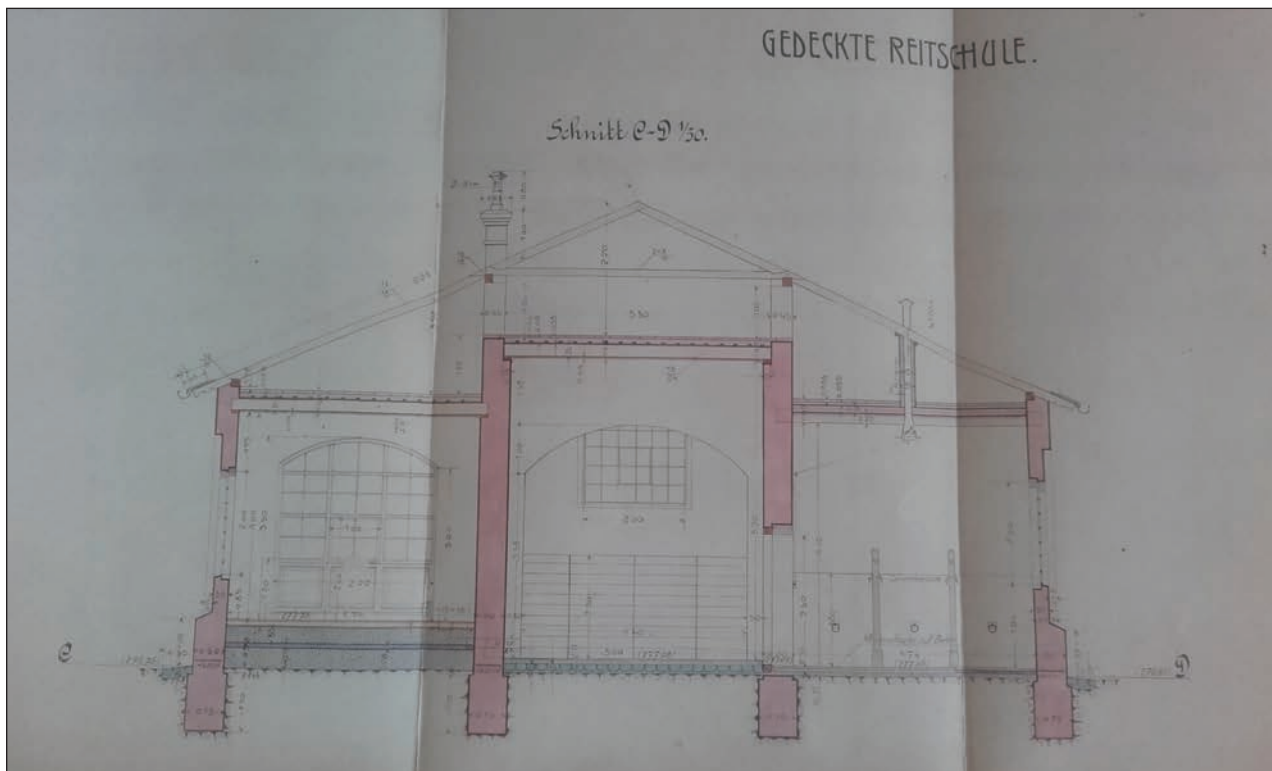
Vhodi v hlev so tlakovani s kremenovim kamnom, srednji hodniki s pridruženim odtokom za gnojnico imajo brezhiben s padcem opremljen ploščati tlak izborne kakovosti. Krmilna korita so napravljena iz emajliranega umetnega kamna, stoječi stebri in letveni drogi so iz lesa okovani z železom, konjska stojišča sama imajo ilovnata tla, hlevni prostori se zračijo z ventilacijami, vodečimi skozi streho in imajo železna okna (PAM, UGRM, 688).

V štabnem hlevu, ki je bil v drugi zgradbi, je bilo prostora za 18 konj, v hlevu za težko bolne konje za osem in v hlevu za sumljivo bolne konje za šest konj (PAM, UGRM, 688).

Poslopje, kjer so bila stanovanja in pisarne za častnike in katerega zazidalna plošča je merila 491 m², je imelo klet, pritličje, prvo nadstropje in podstrešje. V pritličju so se nahajali pisarne za upravno komisijo, pomočnikov poveljnika in njegovega pribočnika, tu so bili še hodnik in stranišče ter častniško stanovanje, ki je obsegalo kuhinjo, dve sobi, predprostor in stranišče. V prvem nadstropju je bilo stanovanje za stotnika, ki je obsegalo kuhinjo, tri sobe, shrambo, jedilno shrambo, pred sobo in stranišče. V tem nad-

stropju so bile še častniška, šolska in jedilna soba, stranska soba, knjižnična soba, častniška kuhinja in jedilnica ter stranišče. Kletni prostori so bili tlakovani s kremenovim kamnom, tla v pisarnah in stanovanjih so bila iz trdih deščic, v stranskih prostorih, kuhinjah in predsobah iz desk, v hodnikih in straniščih pa pokrita s „Terrazzo tlakom“, na podstrešju pa z opeko. Stanovanjsko poslopje za podčastnike, ki je imelo tako kot stavba za častnike, klet, pritličje, prvo nadstropje in podstrešje je imelo zazidalno ploščo v izmeri 315,20 m². V pritličju in v prvem nadstropju so bila po štiri podčastniška stanovanja, od teh po dve s sobo in kuhinjo, dve pa s pred sobo, kuhinjo in sobo, v vseh pa je bilo stranišče „na vodo“. Stanovanja so imela lesena tla, hodniki in stranišča pa tla „Terrazzo“ nad betonom. Sobe so ogrevali z lončenimi pečmi, kuhinje pa so imele ločena ognjišča (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

K vojašnici je sodilo še skladišče streliva v Bohovi, ki je imelo stražnico in skladišče ter bilo obdano z leseno ograjo. V kolikor so bile vse zgradbe v vojašnici v popisu označene, da so bile v dobrem oziroma zadovoljujočem stanju, pa to ni veljalo za skladišče. Namreč stražarnica je bila popolnoma uničena in izropana, prav tako je izginila ograja. Samo skladišče streliva, katerega zazidalna plošča je merila 168,40 m², pa je bilo v dobrem stanju. Vsebovalo je en sam velik prostor za shranjevanje streliva. Zidovi so bili iz opeke, prosto postavljena dvokapna streha pa je bila prekrita z „eternitovim škrljem“. Celotno poslopje je bilo opremljeno s predpisanim strelovodom po „Franklinovem sistemu“ (PAM, UGRM, 688).

Slika 10: Načrt Mestne artilerijske vojašnice iz leta 1904. Poslopje pokrite jahalne šole (PAM, UGRM, 688).

MESTNA DOMOBRANSKA VOJAŠNICA - K. UND K. LANDWEHR KASERNE

Kompleks vojašnice je začel nastajati po letu 1863, ko je občina Maribor za časa župana Andreasa Tappeinerja odkupila opuščeni Kircherjev parni mlin ter zemljišče namenila vojaštvu (Mirnik, 2013, 61). Tako so sprva mlin, ki je bil na zahodnem delu zemljišča, prezidali in povečali, kasneje pa v letih od 1892 do 1895 ter od 1900 in do 1911 na njenem območju zgradili številna poslopja, ki so tvorila leta 1911 gradbeno zaključen vojašnični kompleks (Sapač & Lazarini, 2015, 535).

Zgrajena je bila na treh parcelnih številkah: 63, 195 in 194 v katastrski občini Grajska vrata, na zemljišču velikem 29.721 m², na katerem je bilo 15 poslopij, in sicer: dve pisarniški, dve za moštvo, dve skladišni, zapor, skladiščno in poslopje za moštvo, poslopje za moštvo s podčastniškimi stanovanji, šolsko in menažno, kuhinjsko poslopje, bolniško poslopje ter vozna remiza in mrtvašnica. Pisarniško poslopje je tvorilo pritličje, prvo nadstropje in podstrešje, v dolžino je merilo 19,50 metra ter stalo na zazidalni ploskvi 263 m². V kleti je bilo devet različno velikih kletnih prostorov, v prvem nadstropju so bili soba za inšpekcijskega častnika, blagajniška soba, trisobno stanovanje ter kuhinje in stranišče. V prvem nadstropju je bila velika predsoba ter pet pisarn in stranišče. Poslopje

za moštvo so sestavljali klet, pritličje, nadstropje in podstrešje, dolžine 70,40 metra s ploskvijo 993,60 m². Poslopje je bilo podkleteno v treh četrtinah celote. V pritličju sta bila dva velika prostora za moštvo, tri podčastniške sobe, šest sob za desetnike in obrtnike, umivalnica, kuhinja za moštvo in stranišče. V nadstropju so bile štiri velike in dve manjši sobi za moštvo, dve podčastniški sobi, marodna soba, dve umivalnici in stranišče. Na podstrešju so bili provizorično urejeni prostori s poševnimi zidovi, in sicer ena zelo velika soba za moštvo (29,20 metra dolžine), štiri velike sobe ter dve umivalnici in stranišče (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

Skladiščna prostora sta merila 329,20 oziroma 359,30 m². Imela sta zidove iz opeke z obojestranskim ometom, na sredini pa so bili betonski stebri, ki so nosili lesene podporne stebre, ki so podpirali dvokapno streho pokrito z opeko. Tla so bila cementna, okna lesena, z lesenimi, s pločevino zaščitene „oboknicami“, na katerih so bile mreže, okoli skladišč pa žična varnostna ograja. Zapor je imel pritličje, nadstropje in podstrešje, bil je dolg 25 metrov in je stal na ploskvi 361 m². V kleti so bili trije kletni prostori in greznica, v pritličju pa stražnica, dva skupna in šest posameznih zaporov, dva podčastniška zapora, shramba ter stranišče. V prvem nadstropju sta bili dve enosobni in eno dvosobno podčastniško stanovanje ter dve

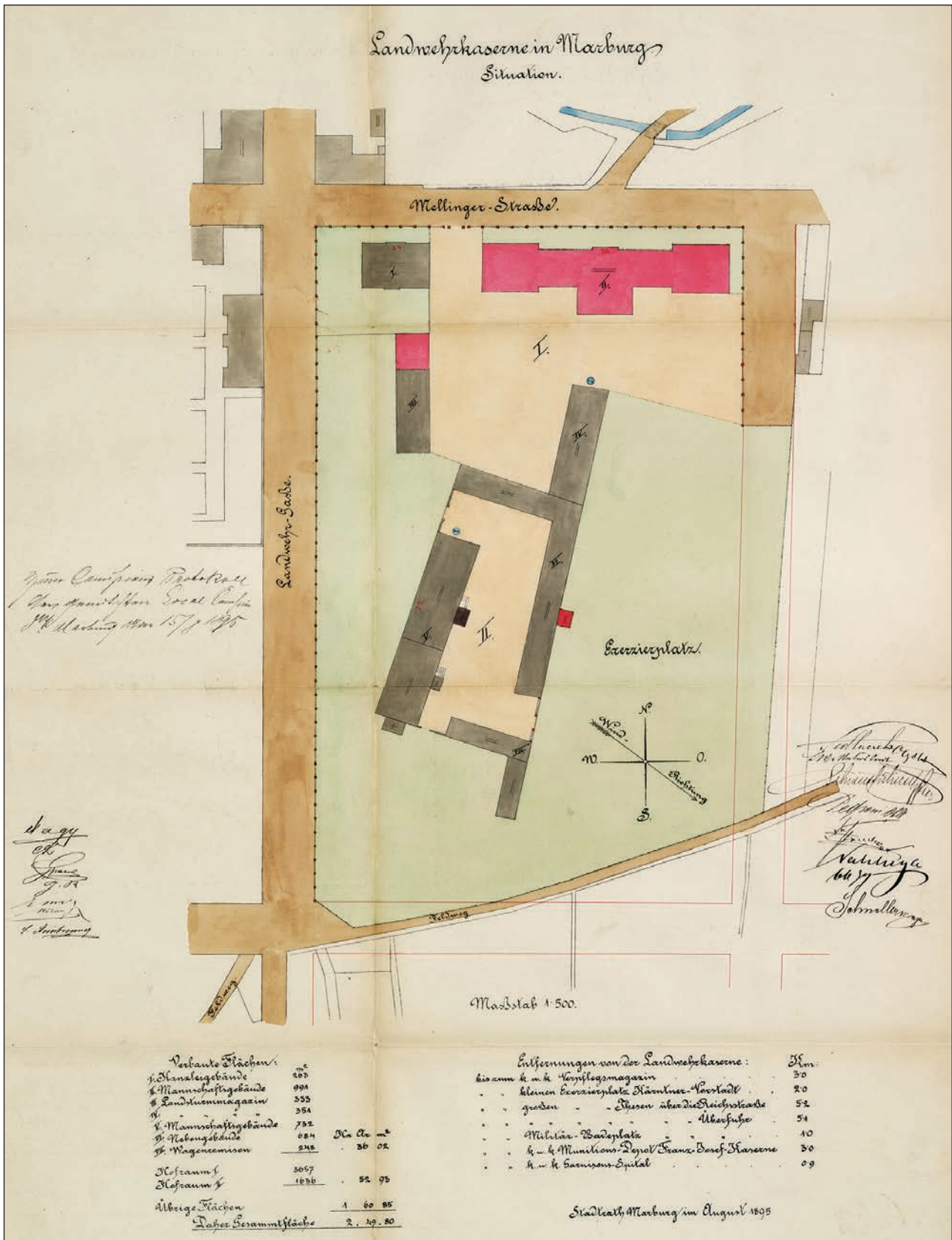

Slika 11: Mestna domobranska vojašnica, iz obdobja pred prvo svetovno vojno (PAM, ZFR, 15).

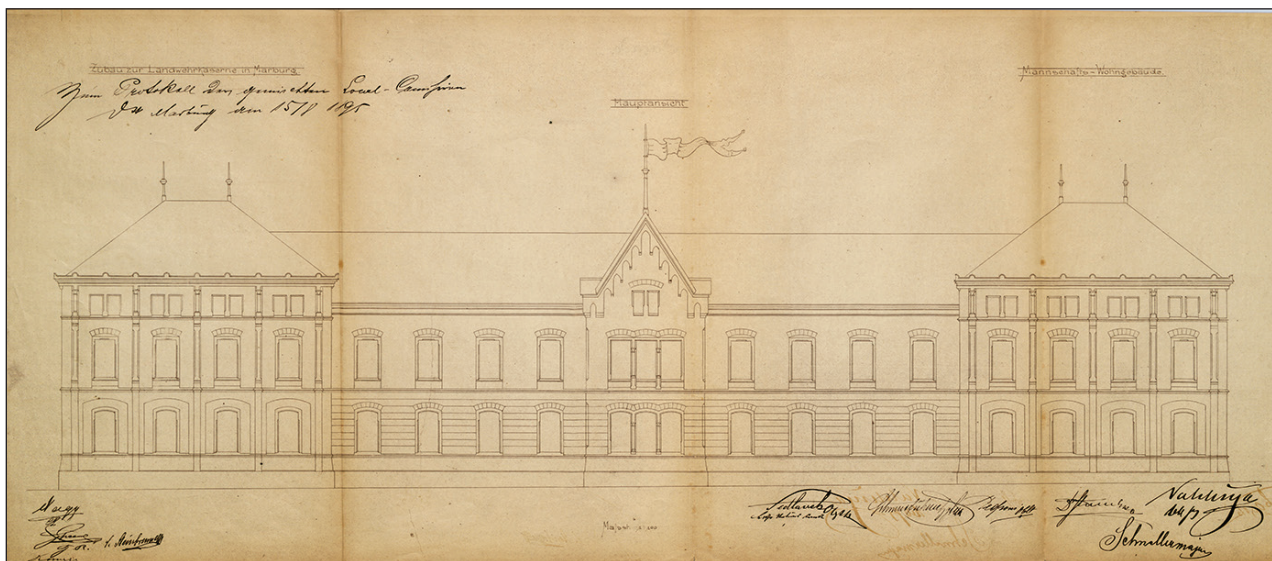
podčastniški sobi, shramba in stranišče. Podkleteno pisarniško poslopje je v pritličju in v dveh nadstropjih imelo vsako dve predsobi, sedem pisarn in stranišče ter bilo postavljeno na plošči 445,35 m². Skladiščno in poslopje za moštvo je v dolžino merilo 55,85 metra. V pritličju sta bili dve stopnišči ter manipulacijski prostor, tri velika in tri srednja ter eno majhno skladišče, mizarska delavnica in stranišče. Nadstropje so sestavljali trije veliki in deset manjših prostorov za moštvo ter dve podčastniški sobi. Stanovanjsko poslopje za moštvo in podčastnike je bilo sestavljeno iz dveh v topem kotu stikajočih se traktov s pritličjem, nadstropjem in podstrešjem, pri čemer je daljši trakt meril 58,14, krajši pa 37,52 metra, s skupno zazidalno ploskvijo 673,77 m². V objektu so bila stanovanja za podčastnike, kopalnice s tuši za moštvo, skladišča ter stranišča. Hlev sta sestavljala pritličje in podstrešje, v katerem sta bila veliki hlev za 12 konj in mali hlev za šest konj, shramba za sedla ter sobi za strežnika, na podstrešju pa je bila shramba za krmo. V šolskem in menažnem poslopiju s ploskvijo 288,50 m², so bili v pritličju velika knjižnica, velika soba za kandidate za častnike, kuhinja s pripravljalnico hrane, jedilnica, garderoba in stranišče. V nadstropju pa so bili velika jedilnica, sprejemnica, garderoba, pripravljalna soba, ki je bila z dvigalom za hrano povezana s pripravljalnico hrane v pritličju, in stranišče. Kuhinjsko poslopje

na zazidalni ploskvi 463,84 m² je bilo sestavljeno iz kleti, pritličja in prvega nadstropja, je v dolžino merilo 30 metrov. V kleti je bil prostor za kurjavo, skladišča za hrano ter betonirana greznica. V pritličju so bile tri velike kuhinje za moštvo in dve telovadnici, v nadstropju pa skladišče, stranišče in šest sob za podčastnike (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

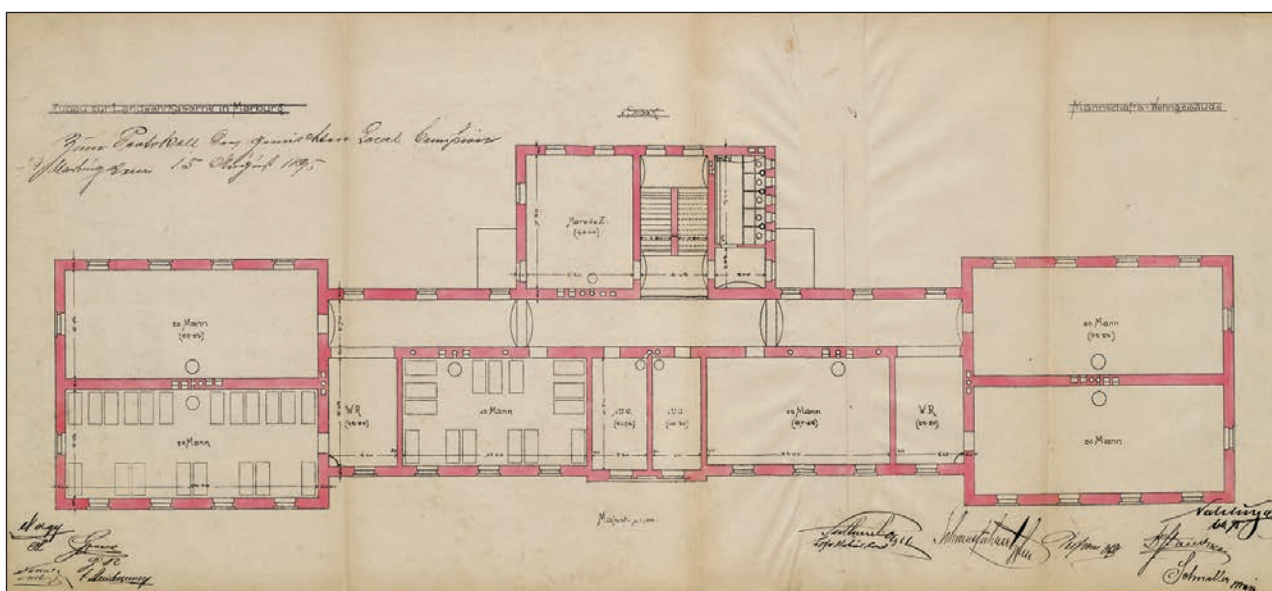
Poslopje za moštvo zgrajeno na zazidalni ploskvi v izmeri 1348,76 m² je bilo sestavljeno iz kleti, dveh nadstropij ter podstrešja in je v dolžino merilo 100,80 metra. V kleti so bila skladišča za kurjavo in hrano, velika kuhinja ter ločene kantine za moštvo (vojake), podčastnike in častnike. V pritličju, prvem in drugem nadstropju so bile po štiri velike in dve manjši sobi za moštvo, šolska soba, osem manjših prostorov za podčastnike in obrtnike ter dve umivalnici in dva stranišča. Marodno poslopje oziroma vojaška bolnišnica je bila sestavljena s kleti, pritličja, nadstropja in podstrešja na zazidalni ploskvi 399 metrov. V pritličju so bile sobe za glavnega zdravnika in drugega zdravnika, dve bolniški sobi za dva bolnika, skladišča, shrambe, kopalnica in kuhinja. V nadstropju pa so bile: dve sobi za po dva, ena za tri in ena za pet bolnikov, soba za štiri strežnike, podčastniška soba, kopalna soba in stranišče. V vozni remizi s tremi prostori velikosti 638,20 m² je bila tudi podkovna kovačnica. Mrtvašnica z eno mrliško vežo

12: Načrt Mestne domobranske vojašnice iz leta 1911. Razporeditev objektov (PAM, UGRM, 688).

Slika 13: Načrt Mestne domobranske vojašnice iz leta 1900. Poslopje za namestitev moštva, vojakov (PAM, UGRM, 688).

Slika 14: Načrt Mestne domobranske vojašnice iz leta 1900. Razmestitev prostorov v poslopiju za namestitev moštva, vojakov (PAM, UGRM, 688).

je merila 54,28 m². Konstrukcija in oprema prostorov pa je bila podobna kot pri artilerijski in pehotni vojašnici (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

MESTNA PEHOTNA VOJAŠNICA – K. UND K. INFANTERIE KASERNE

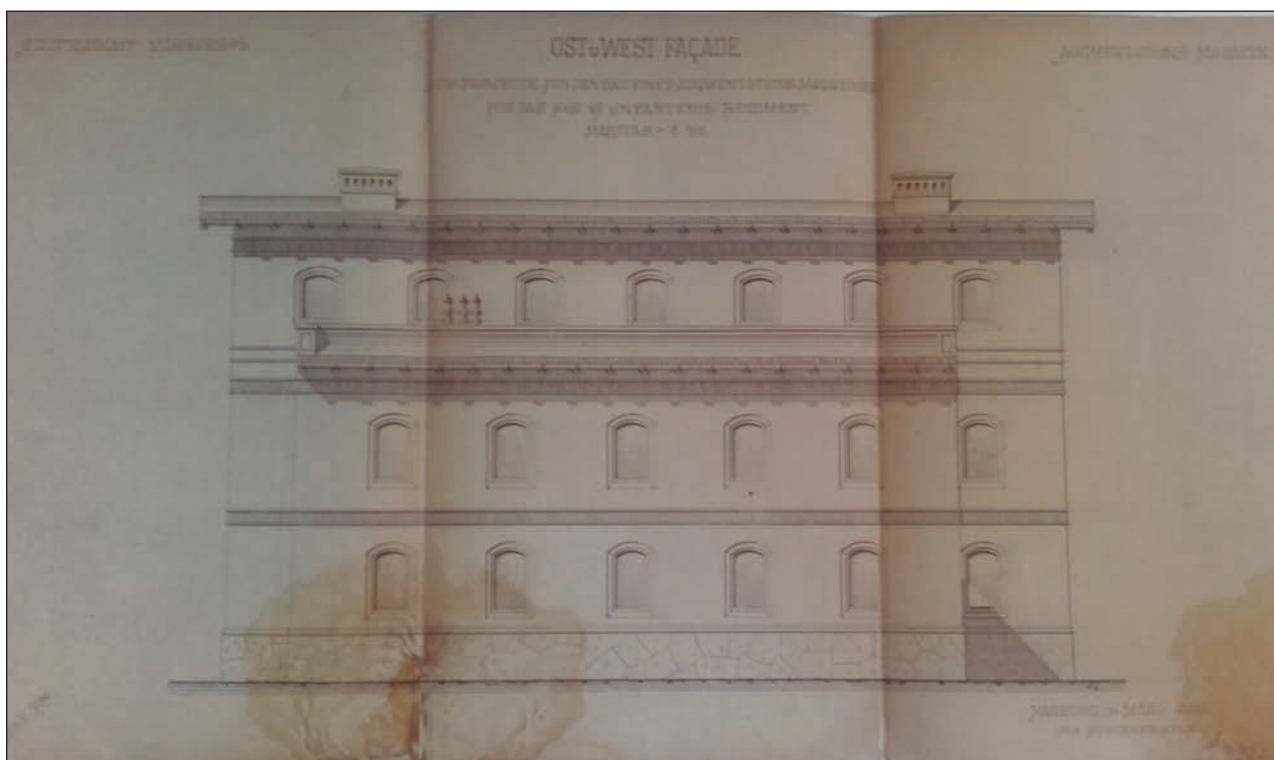
Kompleks vojašnice je nastal na pobudo mariborske mestne občine med letoma 1894 in 1903 po načrtih gradbenega inženirja in mariborskega župana

Alexandra Nagya in vodstvom stavbenika Rudolfa Kiffmanna. Najprej so leta 1894 zgradili enonadstropni častniški paviljon ter dve veliki dvonadstropni simetrično postavljeni nastanitveni stavbi za vojake s talnima ploškama v obliki črke E. V času do leta 1903 so dogradili še skladišča in lope za vozove ter dvonadstropno živilsko skladišče, ki je bilo na južni strani kompleksa (Sapač & Lazarini, 2015, 534).

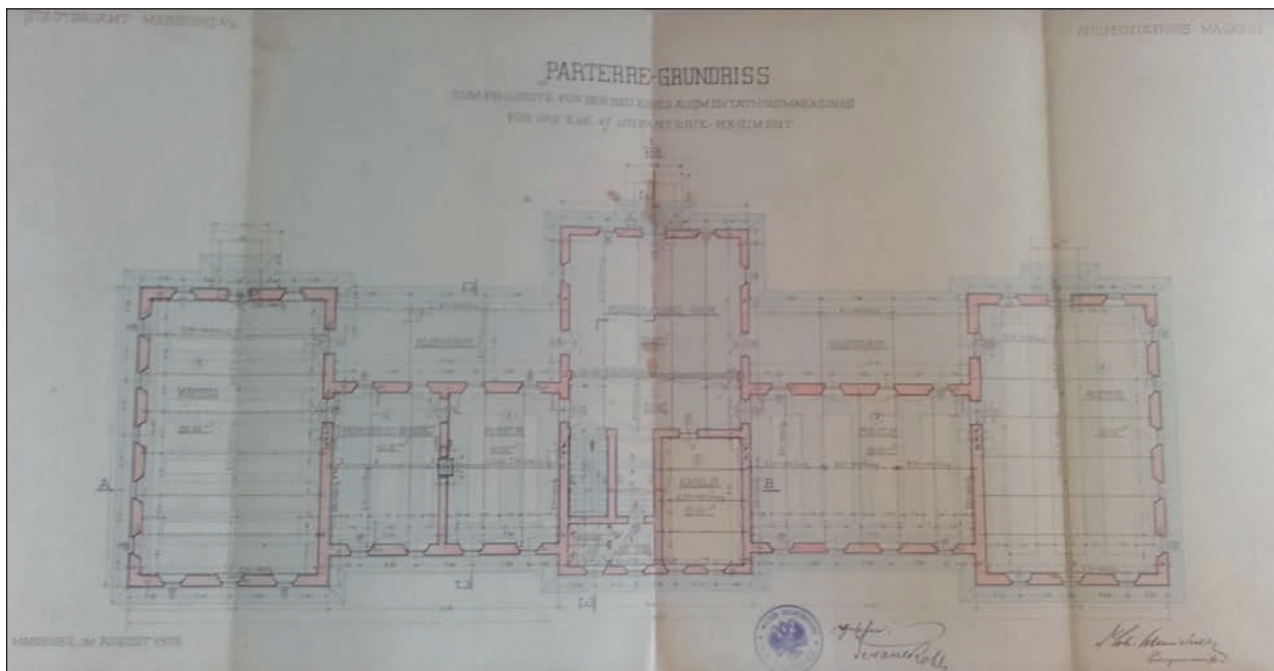
Zgrajena je bila na parcelni številki 254 v katastrski občini Sv. Magdalena na skupni površini 31.606 m². Sestavljale so jo naslednje zgradbe: dve poslopji za

Slika 15: Mestna pehotna vojašnica, iz obdobja pred prvo svetovno vojno (PAM, ZFR, 15).

Slika 16: Načrt Mestne pehotne vojašnice iz leta 1894. Vzhodno-zahodno pročelje glavnega skladišča (PAM, UGRM, 664).

Slika 17: Načrt Mestne pehotne vojašnice iz leta 1894. Načrt pritličja glavnega skladišča (PAM, UGRM, 664).

moštvo, podčastniško poslopje, hlev, baraka, častniško in šolsko poslopje, skladiščno poslopje in vozna remiza. Poslopji za moštvo sta bili zgrajeni na zazidalni ploskvi velikosti 898,60 m² in so ju sestavljali klet, pritličje, prvo in drugo nadstropje ter podstrešje in sta v dolžino merili 58,10 metra. V prvi so bila v pritličju soba za častnike in njihove pomočnike, stražnica, zapor za kadete in narednike, veliki zapor in sedem posameznih zaporov, nadalje kuhinja in jedilnica za moštvo ter ustrezni skladiščni prostori s stanovanjem, nato soba za zdravnika ter večja in manjša bolniška soba s stranišči. V drugi pa dve podčastniški sobi, skladišča s kuhinjo, pralnico, sušilnico, oblačilnico, „prsno kopalnico“ ter stanovanje za vojaškega branjevca, nato častniški in podčastniški gostinski lokal, gostinski in jedilni lokal za moštvo ter stranišče. V prvem in drugem nadstropju obeh poslopij so bile: štiri velike in štiri manjše sobe za moštvo, tri sobe za podčastnike, rokodelska delavnica, umivalnica in stranišče. V podčastniškem poslopju so bila štiri stanovanja, častniško in šolsko poslopje pa je imelo v pritličju veliko šolsko, jedilno sobo in kuhinjo za častnike, ustrezne shrambe in stranišča ter eno častniško stanovanje, v nadstropju pa še dve. Skladišče, ki je imelo zazidalno ploskev v velikosti 762,30 m², je bilo sestavljeno iz pritličja in prvega nadstropja z dolžino 57,80 metra ter srednje 10,40 metrov dolge stavbe, ki je imela zraven tega še drugo nadstropje.

V pritličju je bil manipulacijski prostor, dva prostora za čiščenje preprog in odej, velik prostor za orožje s posebnih zunanjim vhodom ter skladišče za konjsko

opremo in monturo. V nadstropju so bili prostori za konjsko opremo in za monture, v drugem pa je bilo skladišče za opremo potrebno za izvajanje vojaških vaj. Vozna remiza je bila dolga 32,90 in široka 21,90 metra. Konstrukcija in oprema prostorov je bila podobna artilerijski vojašnici (PAM, UGRM, 688; Sapač & Lazarini, 2015, 535; Curk, 1991, 535–544; Skitek, 2017, 895).

MARIBOR IN VOJAŠTVO MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Sarajevski atentat 28. junija 1914 in ultimat Srbiji 23. julija ter delna (25. julija) in splošna mobilizacija (28. julija) moških od 21 do 42 let, ki je zajela tudi črnovojniško službo, so v javnosti povzročili ogorčenje in hkrati navdušenje ter pričakovanje hitrega konca vojne in slave, ki temu sledi (Hazemali, 2017, 176). Vojaki, ki so odhajali iz Maribora na fronto, so si okrasili vlake s cveticami in venci; kot so zapisali v *Straži* so „kaj radi imeli na vozovih slike presvitlega cesarja, za katerega so z navdušenjem šli na bojišče.“ V ta namen je tiskarna Sv. Cirila za vse vojaške vlake, ki so odhajali iz Maribora, darovala „umetne girlande in cvetlice“, ravnatelj tiskarne, dr. Jerovšek, pa je na lastne stroške kupil nad 30 slik „presvitlega cesarja“ in jih podaril navdušenim vojakom (*Straža*, 14. avgust 1914, 5).

Po mobilizaciji ob začetku vojne se je mobiliziranje za vojsko sposobnih moških nadaljevalo ves čas vojne. Tako se je „prebiranje črnovojnikičkov od 43. do 50. leta“ izvajalo v Celju od 29. julija do 10. avgusta,

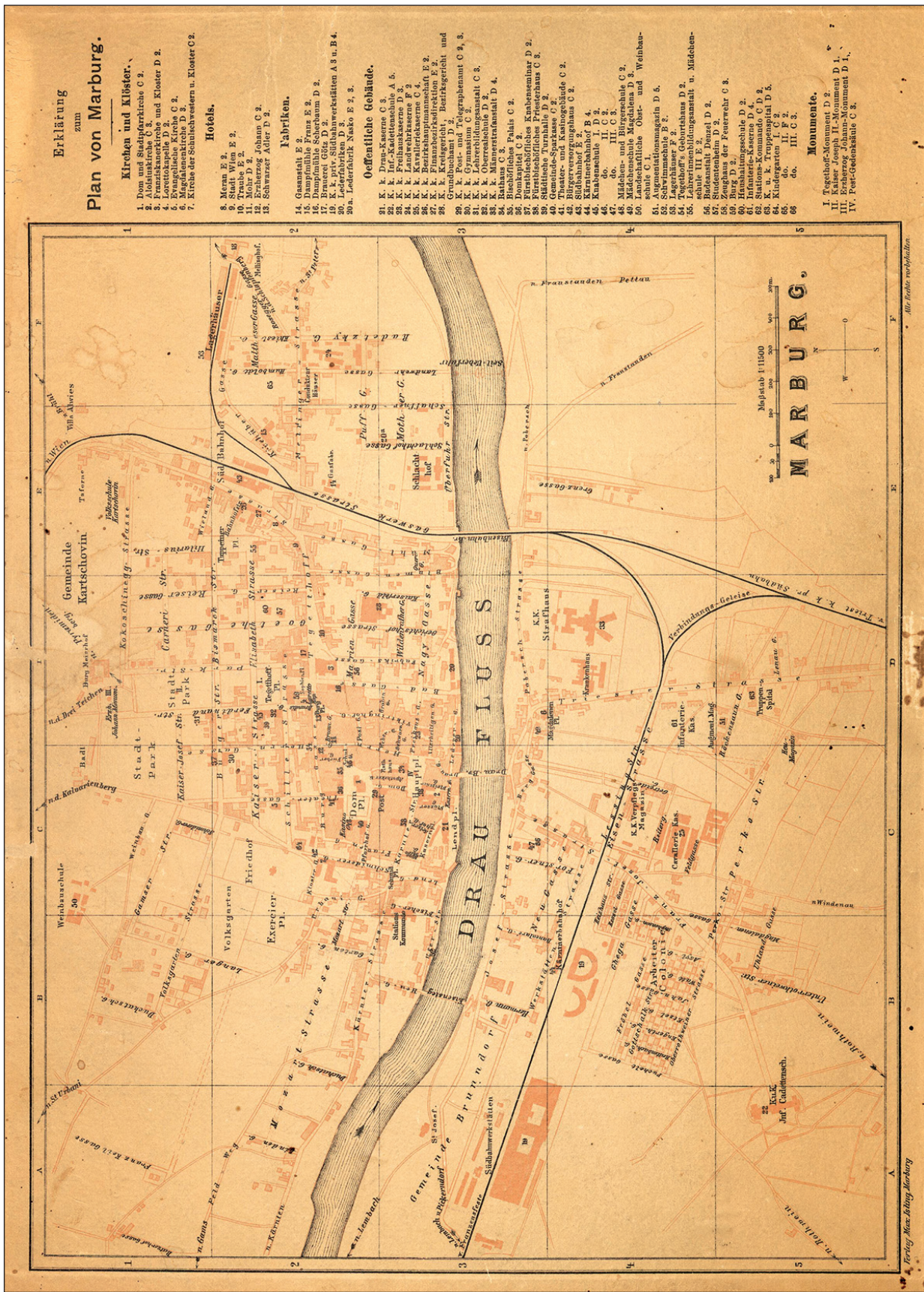
Slika 18: Nadvojvoda Evgen, poveljnik Poveljstva jugozahodne fronte v Mariboru pred sedežem poveljstva v Scherbaumovi vili leta 1915 (PAM, ZFR, 15).

v Mozirju 12. in 13. avgusta, v Hrastniku 15. avgusta, v Trbovljah 16. avgusta, v Brežicah od 18. do 20. avgusta, v Kozjem od 22. do 24. avgusta, v Sevnici 25. avgusta, v Konjicah 27. in 29. avgusta, v Rogatcu od 31. avgusta do 1. septembra, na Ptujju od 3. do 9. septembra, v Ormožu 11. in 12. septembra, v Ljutomeru od 14. do 17. septembra, v „Sovenjgradecu“ od 19. do 23. septembra, v Velenju 25. septembra, v Nemškem Lonču od 12. do 19. avgusta, v Lipnici od 21. do 29. avgusta, v Radgoni od 31. avgusta do 4. septembra, v Mariboru od 6. do 13. septembra, v Slovenski Bistrici od 14. do 15. septembra, v Sv. Lenartu v Slovenskih Goricah 17. in 18. septembra in v Mariboru od 20. do 24. Septembra (Straža, 26. junij 1915, 3). Ob tem je bilo še „naknadno prebiranje črnovojaških zavezancev, pristojnih v Maribor“, in sicer rojstnih letnikov 1897–1866 25. julija, v Mariboru stanujočih tujcev nabornih letnikov 1880–1866 27. julija ob 8. uri zjutraj v dvorani Gabrinus, Schillerjeva cesta 29 (Straža, 26. maj 1916, 6).

Vpisovanje gojencev v kadetnice je kot pred tem potekalo tudi v vojnem času, in sicer sredi meseca

septembra. Kot pogoj za sprejem v prvi letnik se je zahtevalo, da je moral „prošnjik dovršiti štiri razrede kake srednje šole, avstrijske in hrvaške meščanske šole nimajo iste veljave kot srednje. Gojencem nenemške narodnosti je dovoljeno, da smejo napraviti sprejemni izpit tudi v svojem materinem jeziku“. Prošnje za sprejem je bilo potrebno vložiti do 20. julija. V kadetnice niso bili sprejeti tisti, ki so že bili „asentirani, kakor tudi črnovojniški zavezanci“ (Straža, 9. april 1915, 4).

V vojašnicah in vadiščih v mestu so potekala urjenja in usposabljanja enot, ki so bile namenjene na fronte oziroma so se z njih vračale. Tako so na „tezenskem vežbališču izvedli zaprisego vojaštva v obeh deželnih jezikih“; sveto mašo in nagovor pred prisego je imel „prevzvišeni gospod knezoškofo“, hkrati pa so posameznim častnikom in vojakom razdelili odlikovanja (Straža, 5. marec 1915, 4; prim. Ščavničar, 2018). Častniki, ki so se bolni ali ranjeni vrnili z bojišča in se zaradi zdravljenja oziroma dopusta nahajali v Mariboru in okolici, so se morali redno javljati na mestnem vojaškem „postajenačelstvu“, Schmidplatz

Slika 19: Načrt mesta Maribor okrog leta 1905. Vojašnice so v legendi in na načrtu označene s številkami od 21 do 25 (PAM, ZKZ, 1804).

šte. 1. Če se zaradi zdravstvenega stanja niso mogli javiti osebno, so morali dostaviti vojaško zdravniško spričevalo (Straža, 18. januar 1915, 3; prim. Ščavničar, 2018).

Največjo spremembo na vojaškem področju pa je za mesto pomenila namestitev poveljstva jugozahodne fronte. Po vstopu Kraljevine Italije v vojno je bil v Mariboru, od maja leta 1915 do marca leta 1916 in nato še v letu 1917 in to od marca do novembra, sedež poveljstva fronte proti le-tej. Naloga poveljstva, ki je v poveljniški liniji vojske poveljevalo armadam na zahodnem bojišču, je bila koordinacija bojnih aktivnosti ter oskrba le-tega, od logistične do napotitve nadomestnega moštva za v vojni ranjene ali ubite vojake. Ob tem je imelo, na osnovi obsežnih političnih pristojnosti, pooblastila za ohranjanje reda in miru v zaledju fronte. Njegovo območje odgovornosti in pristojnosti je bilo izredno obsežno, saj je segalo od tromeje med Švico, Italijo in Avstro-Ogrsko do izliva reke Timav v Jadransko morje in s tem postalo eden od najpomembnejših, ne samo vojaških poveljstev na slovenskem ozemlju, ampak je bilo tudi pomembna notranje politična ustanova. S sedežem poveljstva, ki je štelo okoli 300 pripadnikov, je Maribor postal eno najpomembnejših mest v monarhiji (Rahten, 2017, 977; Antoličič, 2018, 119–133; Bizjak, 2017, 863; Grafenauer, 2017, 890, 892–893; Antoličič, 2017, 911, 913–914; Torkar & Kuhar, 2018, 44–52; Ščavničar, 2018, 661–685).

S tem je moralo mesto zraven vojaštva, ki je skozi mesto odhajalo na fronte oziroma prihajalo z njih, poskrbeti tudi za nastanitev in oskrbo delovanja poveljstva jugozahodne fronte. Mariborsko županstvo je v januarju in tudi kasneje razglasilo, da

bo tekom meseca januarja in februarja 1915 prišlo v Maribor večje število častnikov in vojaštva, kateremu bo treba poskrbeti primernih prostorov. Ker je za nastanjanje moštva že itak poskrbljeno, bo treba nastaniti le še častnike in njih sluge. Ker so razni hoteli in gostilne v Mariboru že itak prenapolnjeni z vojaštvom, se bo moralo nastaniti častnike in njih sluge v zasebnih stanovanjih v hišah mariborskih meščanov, katerim je županstvo že dostavilo tozadevna obvestila. Dolžnost hišnih gospodarjev je, da pravočasno skrbijo za primerno nastanjanje

častnikov in njih slug, da se sporazumijo s strankami hiš in da ne bo nobenih tozadevnih nedostatkov pri nastanjenju, na kar se pravočasno opozarja (Straža, 25. januar 1915, 4).

Obstoječe vojašnice zaradi prenatrpanosti z vojaškimi enotami niso bile sposobne, pa tudi ne ustrezno opremljene, da bi lahko vanje namestili tako pomemben vojaško politični organ, kot je bilo poveljstvo jugozahodne fronte, zato so za delovanje le-tega v mestu dodelili tudi nekatere civilne stavbe, ki so se s tem spremenile v vojaške objekte. Tako je Scherbaumova vila (danes Muzej narodne osvoboditve) ob mestnem parku postala sedež poveljstva, stavba današnje Prve gimnazije je služila za nastanitev operativnega dela poveljstva, dvorana Pivovarne Götz (danes Unionska dvorana) pa je postala častniška jedilnica. Kot je razvidno iz zgornjega sporočila mestnega županstva, je poveljstvo za nastanitev svojih pripadnikov najelo tudi druga poslopja v mestu, ki je tako samo po sebi postalo neke vrste vojašnica, ki je dodobra spremenila njegovo podobo in utrip, saj je Poveljstvo s svojo prisotnostjo močno vplivalo na vsakdanje življenje številnih meščanov (Antoličič, 2018, 119–133; Torkar & Kuhar, 2018, 44–52).

ZAKLJUČEK

Od srede 19. stoletja pa do prve svetovne vojne je Maribor postal eno največjih vojaških središč v tem delu monarhije. Vzroke za to gre na eni strani iskati v njegovi osrednji strateški legi ob Južni železnici, na drugi pa velik interes mestnih oblasti za to, da bi državne oblasti v mestu gradile večje infrastrukturne objekte. Od izgradnje le-te si niso obetali samo kratkoročnih dobičkov mestnih gospodarskih subjektov, ki so bili načrtovalci in izvajalci gradnje vojaških kompleksov, ampak jih je vodila misel na dolgoročne dobiti od namestitve vojaštva v mestu, ki so izhajale iz sodelovanja pri oskrbi vojašnic in vojakov z najrazličnejšimi dobrinami. Mesto je tako tudi po zaslugi izgradnje obsežne vojaške infrastrukture doživljalo urbanistični in gospodarski razcvet. S tem, ko je med prvo svetovno vojno ob vseh drugih enotah v njem mesto postalo še sedež poveljstva jugozahodne fronte, spremeni svoj značaj in postane samo po sebi neke vrste vojašnica.

MARIBOR MILITARY INFRASTRUCTURE FROM THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY TO THE END OF THE FIRST WORLD WAR

Tomaž KLADNIK

Slovenian Armed Forces, Engelsova 15, Kadetnica, 2111 Maribor, Slovenia
e-mail: tomaz.kladnik@mors.si

SUMMARY

Based on the study of archival sources and scholarly literature, the paper discusses the urban development of the city of Maribor, specifically the construction and development of military infrastructure and its impact on the development of the city and the economic and daily life on the Slovenian territory until the end of the First World War. With the construction of the Southern Railway and its arrival in the city in 1846, Maribor, with its location as the centre of modern imperial transport routes, gained an important military-strategic role, with exceptional economic and transport development opportunities. It soon had the largest military infrastructure in this part of Austria-Hungary. The First World War placed Maribor at the heart of military and political developments, as the city became the headquarters of the Southwestern Front Command.

Keywords: Maribor, military infrastructure, economic development, military life, Slovenian territory, Austria-Hungary

VIRI IN LITERATURA

PAM, MOM – Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Mestna občina Maribor (MOM).

PAM, UGRM – PAM, fond Uprava za gradnje in regulacijo Maribor, 1840–1963 (UGRM).

PAM, ZFR – PAM, fond Zbirka fotografij in razglednic (ZFR).

PAM, ZKZ – PAM, fond Zbirka kart in zemljevidov (ZKZ).

NGON – Novice gospodarske, obrtniške in narodne. Ljubljana, 1856–1902.

Straža – Maribor, 1909–1920.

Antoličič, G. (2017): Avstro-ogrška vojska v senci vstopa Italije v prvo svetovno vojno. *Acta Histriae*, 25, 4, 899–918.

Antoličič, G. (2018): Maribor in poveljstvo jugovzhodne fronte med prvo svetovno vojno. Doktorska disertacija, Univerza v Mariboru.

Bele, M. & T. Ravnikar (2017): Othmar Reiser, mariborski župan v letih 1850–1861. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 741–760.

Bizjak, M. (2017): Vojni načrti Kraljevine Italije proti Avstro-Ogrski do vstopa v prvo svetovno vojno. *Acta Histriae*, 25, 4, 863–882.

Curk, J. (1991): Urbana zgodovina Maribora. Maribor skoti čas. Maribor, Obzorja.

Curk, J. (1999): Dr. Rudolf Gustav Puff in njegov mariborski čas. Rudolf Gustav Puff, Maribor. Maribor, Obzorja.

Friš, D. (2018): Maribor po prevratu in vladni komisar dr. Josip Leskovar. *Studia Historica Slovenica*, 18, 1, 191–216.

Grafenauer, D. (2017): Centralne sile ter vstop Italije v prvo svetovno vojno: v luči korespondence med avstro-ogrskim in nemškimi generalštabom. *Acta Histriae*, 25, 4, 883–898.

Hartman, B. (2010): Zgodovinski oris. Kadetnica. Maribor, Defensor.

Hazemali, D. (2017): The Battle of Galicia: The Disintegration of the Austro-Hungarian Land Forces on the Eastern Front in the First World War, With Special Emphasis on the Role of the Graz's III Corps and Slovenian Soldiers. *Studia Historica Slovenica*, 17, 1, 161–196.

Hozjan, A. (2017): Manj znano in neznano o rodbini, zasebnosti in karierni poti mariborskega župana Andreasa Tappeinerja. Ob 150. obletnici njegove smrti (1868–2018). *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 761–800.

Jenuš, G. (2017): ‚Ljubi Bog, kako varovati, česar ni; saj vendar pri vseh koncih in krajih sili v Mariboru slovenski značaj na dan!‘: Johann Schmiderer – zadnji župan avstrijske dobe. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 901–927.

Maver, A. & T. Ravnikar (2017): Ein echter deutscher Biedermann: Matthäus Reiser in njegovo županovanje v Mariboru. *Studia Historica Slovenica*, 17, 3, 819–836.

Mirnik, R. (2013): Življenje in delo mariborskega župana Andreasa Tappeinerja (1810–1868). *Studia Historica Slovenica*, 13, 1, 47–74.

Sapač, I. & F. Lazarini (2015): Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Muzej za arhitekturo in oblikovanje.

Skitek, V. (2017): Aleksander Nagy – župan mestne občine Maribor na prelomu iz 19. v 20. stoletje. *Studia Historica Slovenica*, 17, 2, 889–896.

Ščavničar, D. (2018): Pravice in dolžnosti vojaka v prvi svetovni vojni. *Studia Historica Slovenica*, 18, 3, 661–685.

Puff, R. (1856a): Das k. k. Kadeten Instituts Gebäude in Marburg. *Der Aumerksame [Priloga Grätzer Zeitung. Graz]*, 69, 88, 350–351.

Puff, R. (1856b): Das k. k. Kadeten Instituts Gebäude in Marburg. *Der Aumerksame [Priloga Grätzer Zeitung. Graz]*, 69, 93, 370–371.

Radovanovič, S. (2005): Mariborske ulice. Maribor, Kapital.

Radovanovič, S. (2007): Ponovno doma. Maribor, S. Radovanovič.

Rahten, A. (2017): Slovenska politika od sarajevskega atentata do vstopa Italije v vojno. *Acta Histriae*, 25, 4, 977–992.

Torkar, B. & M. Kuhar (2018): Zadnja bitka na Soči 1917. Celovec, Mohorjeva.

Veliki slovar tujk (2002): Ljubljana, Cankarjeva založba.

received: 2019-07-05

DOI 10.19233/ASHS.2019.28

NEMŠKA ZASEDBA RIGE IN OPERACIJA ALBION: PRISPEVEK K RAZUMEVANJU VZHODNE FRONTE PRVE SVETOVNE VOJNE NA PRIBALTIKU

David HAZEMALI

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: david.hazemali1@um.si

Uroš TURNŠEK

Gorica pri Šmartnem 21, 3201 Šmartno v Rožni dolini, Slovenija
e-mail: urnsek@gmail.com

Simon OČKO

Gorica pri Šmartnem 27e, 3201 Šmartno v Rožni dolini, Slovenija
e-mail: simon.ocko94@gmail.com

IZVLEČEK

Avtorji v prispevku obravnavajo vzroke, potek in posledice v slovenskem zgodovinopisju slabo poznanih zaključnih nemških vojaških operacij na vzhodni fronti prve svetovne vojne na Pribaltiku. Nemškim oboroženim silam je uspelo s konceptom združenega načina bojevanja v boju praktično enozvočno realizirati različne rodove oboroženih sil. Nemški okupaciji Rige in Zahodnoestonskega arhipelaga sta bili v strateškem, taktičnem in operativnem vidiku popolna uspeha. Albion se je namreč izkazala za najuspešnejšo amfibijsko operacijo prve svetovne vojne.

Ključne besede: prva svetovna vojna, vzhodna fronta, Pribaltik, operacija Albion, Riga, Nemško cesarstvo, amfibijsko bojevanje

L'OCCUPAZIONE TEDESCA DI RIGA E L'OPERAZIONE ALBION: CONTRIBUTO ALLA COMPrensIONE DEL FRONTE ORIENTALE DURANTE LA PRIMA GUERRA MONDIALE NELLE REGIONI BALTICHE

SINTESI

Gli autori del saggio prendono in considerazione le cause, l'andamento e le conseguenze delle operazioni militari finali tedesche sul fronte orientale della Prima guerra mondiale nelle regioni Baltiche che sono poco conosciute nella storiografia slovena. Con il concetto di un modo unificato in combattimento le forze armate germaniche sono riuscite a organizzare in un modo univoco diverse generazioni di forze armate. L'occupazione tedesca di Riga e dell'arcipelago estone occidentale furono un successo del tutto assoluto, sia in termini strategici che tattici e operativi. Albion si è dunque rivelata l'operazione anfibia di maggior successo della Prima guerra mondiale.

Parole chiave: Prima guerra mondiale, fronte orientale, regioni Baltiche, Operazione Albion, Riga, Impero tedesco, guerra anfibia

UVOD

Januarja leta 1913 je britanski premier Herbert Henry Asquith (1852–1928) na sestanku Odbora za državno obrambo (angl. Committee of Imperial Defence) želel vedeti, ali je britansko matično otočje varno pred (nemško) invazijo. Dodal je, da so se razmere na morju in v zraku od leta 1908, ko je za to vprašanje pristojen Pododbor (angl. Sub-committee of the Committee of Imperial Defence), nazadnje podal pozitivno oceno, drastično spremenile.¹ Iz debate med Asquithom in takratnim prvim lordom admiraltete Winstonom Churchillom, do katere je prišlo na zasedanju Odbora dva meseca pred izbruhom prve svetovne vojne, lahko ugotovimo, da je britanski obalni obrambi primanjkovalo za tisti čas sodobnih topov, telefonskih povezav in druge vojaške in komunikacijske opreme.² Njihova obramba je vselej temeljila na vojnem ladjevju – kraljevi mornarici (angl. Royal Navy) –, ki mu je takrat lahko pogojno pariralo (Gibson, 2014) zgolj nemško. Oktobra leta 1914 sta Asquith in Churchill ponovila debato, s to razliko, da sta tokrat naslovila obrambne sposobnosti njune države v številkah. Takratni britanski premier je zatrdil, da je kraljeva mornarica sposobna obraniti matično otočje pred invazivno silo 70.000 mož. Churchill ga je opomnil, da se lahko zgodi, da njihovega ladjevja v določenem trenutku zaradi operativne dejavnosti ne bo na voljo, pri čemer bi obramba domovine obvisela na ramenih šibke kopenske obrambe. Za to je ocenil, da bi lahko odbila invazijo 20.000 mož.³ Takšen scenarij bi zahteval popolno presenečenje s strani napadalca. Natanko tri leta kasneje, oktobra leta 1917, se je več kot 20.000 nemških posebnih enot izkrcalo na Zahodnoeastonskem arhipelagu in v le nekaj dneh povsem nadvladalo številčnejše branitelje ruskih oboroženih sil.

S pričujočima študijama primera uspešnih nemških napadov in zasedb takratnega ruskega pristanišča Rige ter Zahodnoeastonskega arhipelaga (nem. Moonsund)⁴ skušamo avtorji dopolniti vrzel v slovenskem zgodovino-pisju, ki pri narativi prve svetovne vojne zaostaja še zlasti pri razumevanju njene vzhodne fronte. V korpusu študij slovenskega vojaškega zgodovino-pisja obstaja občutno pomanjkanje vojnogodovinskih študij za vojnogodovinsko dogajanje, ki ga na eni strani zamejemo z »ognjenim krstom« avstro-ogrskih oboroženih sil v kronovini Galiciji in na ruskem Poljskem poleti in jeseni leta 1914 (prim. Hazemali, 2017; Štepec, 2015)

na drugi pa z oktobrsko revolucijo (prim. Komel, 2018; Bebler, 2018); deloma lahko na tem mestu omenimo tudi nove študije glede vojaških priprav centralnih sil na vstop Italije v vojno (Antoličič, 2017; Grafenauer, 2017; prim. glede nasprotne strani: Bizjak, 2017).

Neraziskanost teh v marsičem prelomnih geopolitičnih pretresov na vzhodu Evrope, ki jih je v uvodu omenjeni Churchill pomenljivo poimenoval »neznana vojna«⁵, ne velja le za anomalijo v slovenskem zgodovino-pisju; kombinacija sosledja političnih dogodkov, družbenih sprememb, geografske odmaknjenosti in nepoznavanje jezikov so botrovali k temu, da se tudi historiografiji t. i. Zahoda in sovjetskega bloka več desetletij nista zanimali za vzhodno fronto.⁶ Zaključne nemške operacije na Pribaltiku, še zlasti njihovo zavzetje Rige ter amfibijsko izkrcanje na Zahodnoeastonskem arhipelagu oktobra 1917, ki mu je pripadlo ime Albion, v tem oziru niso bili izjema.

Razen ameriških in japonskih vojaških strategov iz 20. in 30. let prejšnjega stoletja se z načrtovanjem, izvedbo ter posledicami teh operacij ni ukvarjalo veliko strokovnjakov, še zlasti ne zgodovinarjev (Baltic Defence College, 2013/2014, 10). V primerjavi z drugimi, odmevnejšimi vojaškimi dogodki iz v marsičem prelomnega leta 1917, je temu primerno tudi primarnih virov za pričujoči operaciji manj. V prvi vrsti smo se avtorji poslužili objavljenih primarnih virov naslednic obeh vojskujočih se držav v tem delu Evrope. Standardna nemška uradna zgodovina prve svetovne vojne *Der Weltkrieg 1914 bis 1918*, ki so jo uredili in izdali v Reichsarchiv Potsdam, ter obsežno delo nemškega Zveznega/Vojnega arhiva *Der Krieg zur See, 1914–1918* ponujata izrazito nemški pogled, medtem ko so v Moskvi že leta 1923 z izdajo lastne narative – *Военно-стратегический очерк войны* [Voenno-strategičeskij ocherk vojny] 1914–1918, poskrbeli za ruski pogled. Ločeno od »uradnih« zgodovin vojskujočih se držav oz. njihovih naslednic je moč podatke iskati v ohranjeni pisni zapuščini tistih, ki so boje videli na lastne oči. Avstralski inženir Gary Staff, ki se z zgodovino-pisjem ukvarja ljubiteljsko, je v uvodnem poglavju svoje odmevne strokovne monografije o operaciji Albion (Staff, 2008) zbral imena in priimke ter ohranjena dela nemških in ruskih oficirjev, ki so boje na Pribaltiku doživeli in tudi preživeli. Gotovo najcelovitejši nemški prikaz pripada takratnemu načelniku generalštaba pristajajočih nemških sil Erichu von Tschischwitzu (Tschischwitz, 1931; Tschischwitz, 1937), po katerem so črpali številni zgodovinarji srednje in mlajše generacije. Na ruski stra-

1 TNA CAB 2/3, 121, Committee of Imperial Defence: Minutes of the 126st Meeting, 14. 5. 1914, 2.

2 TNA CAB 2/3, 121, Committee of Imperial Defence: Minutes of the 129st Meeting, 7. 10. 1914, 2.

3 TNA CAB 2/3, 121, Committee of Imperial Defence: Minutes of the 121st Meeting, 7. 1. 1913, 9.

4 Zahodnoeastonski arhipelag sestavlja okrog 900 otokov, Danes gre za s strani UNESCA zaščiten biosfero (UNESCO, 2012).

5 Izvirno *The Unknown War: The Eastern Front* ali *Neznana vojna: vzhodna fronta* je četrta in najmanj poznana Churchillova knjiga o prvi svetovni vojni, s katero je leta 1931 dopolnil svojo serijo štirih volumnov o vojni (prim. Schindler, 2015, 2).

6 Primeri najsodobnejših temeljnih del bodisi o vzhodni fronti prve svetovne vojne bodisi o vojni v celoti z dobro razdelanimi vprašanji, ki zadevajo vzhodno fronto: Stone, 1998; Leonhard, 2018; Münkler, 2015; Watson, 2015.

ni je delo takšne magnitude zapustil poročnik Harald Graf (prim. Staff, 2008). Zaključne nemške operacije na Pribaltiku so precej odmevale tudi v takratnih nemških časnikih. Za potrebe pričujoče študije so bili analizirani berlinska časnik *Berliner Börsenzeitung* in *Berliner Tageblatt*, königsberški *Königsberger Hartungsche Zeitung* ter frankfurtski *Frankfurter Zeitung*.

Prispevek komplementirajo analize izčrpnega nabora znanstvene literature. Eden prvih zgodovinarjev, ki je oral ledino v akademskem svetu s prispevki o zaključnih nemških operacijah iz leta 1917 na Pribaltiku, je bil ameriški zgodovinar Albert Harding Ganz, čigar dela se še danes povzemajo in citirajo (Ganz, 1978; Ganz, 1980). V zadnjih štirih desetletjih smo dobili relativno skromno število novih, primerljivih znanstvenih del. Izpostaviti gre znanstveno monografijo ameriškega zgodovinarja Michaela B. Barretta o operaciji Albion z istoimenskim naslovom (Barrett, 2008), ki zaradi uporabe sodobnih historiografskih prijemov velja za standardno delo o pričujoči tematiki, ter študiji primera iste operacije, ki so ju napisali ameriški zgodovinar Richard L. DiNardo (DiNardo, 2005) oz. strateg Baltškega obramboslovnega kolidža med letoma 2013 in 2014 (Baltic Defence College, 2013/2014).

Ko v prispevku razpravljamo o pribaltskem prostoru ali Pribaltiku med prvo svetovno vojno, imamo v mislih ozemlja današnjih suverenih republik Litve, Latvije in Estonije ter rusko enklavo Kaliningrad, ki ležijo ob jugovzhodni obali Baltiškega oziroma Baltškega morja ali Baltika. Sodobni slovenski eksonim Pribaltik etimološko pojmuje sicer znatno večje ozemlje ob Baltiku, po katerem je dobilo tudi ime (Kladnik & Perko, 2013).⁷ Za boljše razumevanje in za potrebe slovenskega vojaškega zgodovinopisja smo avtorji v sodelovanju s strokovnjaki iz drugih disciplin izdelali vektorski vojaški zemljevid, ki prikazuje poslednjo fazo operacije Albion na Zahodnoestonskem arhipelagu.⁸

Poimenovanje različnih jezikov, etničnih skupin ter naselbinskih in nenaselbinskih imen v vzhodni Evropi pred koncem prve svetovne vojne je občutljiva tema.⁹ Ker različni avtorji nemalokrat uporabljajo za poimenovanje istih entitet – k zgornjim lahko prištejemo še vojaške enote – različna poimenovanja, je bilo potrebno ustvariti sistem, ki še zdaleč ni brez napak, saj živahne polemike o eksonimih (»ime od zunaj«) in endonimih (»ime od znotraj«) (Kladnik, 2009, 24) potekajo še danes. Nastal je ob upoštevanju določil za poimenovanje

zemljepisnih imen Združenih narodov, Draga Kladnika in Draga Perka, določil za poimenovanje vojaških enot standardov zveze NATO, slovenskih vojaških slovarjev, slovenskih, nemških in baltskih terminoloških zbirk, ter ob sodelovanju strokovnjakov iz različnih družboslovnih in humanističnih ved. Upoštevana je bila tudi raba, ki ponekod nasprotuje normi. Naselbinska in nenaselbinska imena se pojavljajo s slovenskim eksonimom, če ta obstaja. Tista naselbinska in nenaselbinska imena, ki nimajo uveljavljenega ali priporočenega slovenskega eksonima, se najprej pojavljajo z nemškim eksonimom (ali že izvornim nemškim imenom), nato sledi v oklepaju izvorno ime v neprečrkovanem izvornem¹⁰ jeziku; v kolikor nemški eksonim bodisi ne obstaja bodisi ga avtorji nismo našli, smo se držali izvornikov. Nemškim eksonimom dajemo v takšnih primerih prednost zato, ker je nemška pribaltska geografska terminologija obravnavanega obdobja v slovenskem zgodovinopisju najbolj zastopana. Peščica bolj znanih naselbinskih in nenaselbinskih imen se pojavlja z enovitimi in uveljavljenimi imeni (npr. Pinsk). Naselbinska imena za enote, ki se danes nahajajo v Zvezni Republiki Nemčiji, se pojavljajo izključno z nemškimi endonimi.

Za razliko od drugih sektorjev vzhodne fronte pri ofenzivi na takratni ruski Pribaltik vojaki slovenskega porekla niso sodelovali, zato je razumljivo, da je vedenje o tej tematiki v slovenskem zgodovinopisju skromno. Seveda pa velja že v uvodu izpostaviti, da so zaključne nemške vojaške operacije v tem delu Evrope v septembru in oktobru leta 1917 izdatno demoralizirale začasno rusko vlado, kar so nemudoma izkoristili boljševiki za izvedbo revolucije – ta pa je, kot so v svojih študijah pokazali številni slovenski raziskovalci, močno zaznamovala slovensko zgodovino vse do današnjih dni.

ZGODOVINSKA ZABELEŽKA PRIBALTIKA DO ZAKLJUČNIH NEMŠKIH OPERACIJ NA VZHODNI FRONTI PRVE SVETOVNE VOJNE

Pribaltik je v teku človeške zgodovine večkrat zamenjal lastnika in bil pogosto jabolko spora med evropskimi silami regionalnega in globalnega značaja. Do 12. stoletja je bil Pribaltik večini Evrope nepoznan predvsem zaradi naravogeografskih značilnosti ter dejstva, da je to območje bilo eno zadnjih v Evropi, ki se je še vedno držalo poganskih verovanj. Konec tega

7 V Slovarju slovenskih eksonimov se med pribaltskimi državami vrstijo današnje države Danska, Estonija, Finska, Latvija, Litva, Nemčija, Poljska, Rusija in Švedska (Kladnik & Perko, 2013).

8 Posebna zahvala gre Göranu Jönssonu za pomoč pri kartografiranju.

9 V prispevku ne naslavljamo etnogeneze pribaltskih narodov oz. etničnih skupin, kakor tudi ne trenj med baltskimi Nemci in drugimi narodi oz. etničnimi skupinami Pribaltika ter vojn za neodvisnost, ki so sledile prvi svetovni vojni. Gre za občutljiva in kompleksna vprašanja, za katera je okvir dotičnega prispevka premajhen. Velja dodati še, da kadar v prispevku omenjamo Nemce oz. Ruse, ne mislimo zgolj na etnične Nemce oz. Ruse, temveč nemške oz. ruske oborožene sile, ki so bile – še zlasti slednje – večnarodne oz. večetnične. Podrobneje o teh vprašanih: Kasekamp, 2018; Lehmann, 1994; Hellmann, 1953; Senn, 1994; Parrott, 2002; Raun, 2001; Sibul, 1989; Taube, 1969.

10 Pri domala vseh enotah te kategorije gre za izvorno latvijsko, litovsko ali estonsko poimenovanje.

stoletja dežele plemena Prusov, ki jih danes v grobem pokriva ozemlje severovzhodne Poljske in Kaliningradske oblasti (rus. *Калининградская область* [Kaliningradskaia oblast']; del Rusije po 1945), v okviru severnih križarskih pohodov zavzame Nemški viteški red, medtem ko severneje, na območju današnjih Latvije in Estonije, nastane država Reda bratov meča, ki se leta 1237 združi z Nemškim redom zaradi uničujočega poraza v boju z baltskimi pogani (Christiansen, 1998, 15–30). Naslednja stoletja so ta del Evrope zaznamovali predvsem spopadi in rivalstva med nemškimi križarji in državama Poljsko ter Litvo. V 15. stoletju Poljsko-litovska naveza uspešno dobi premoč nad državo Nemškega viteškega reda ob Baltiku ter postane primarna regionalna sila. Zveza med Poljsko in Litvo se v 16. stoletju tudi formalizira. Preostanek stoletja, kot tudi celotno nadaljnje 17. stoletje, je bilo zaznamovano z rivalstvom ter pogostimi vojnami med Poljsko-litovsko zvezo, Ruskim carstvom ter Švedsko, predvsem za nadzor nad Kurlandijo, zgodovinsko in kulturno pokrajino na skrajnem zahodu današnje države Latvije, ter Estonijo. Nekdanja država Nemškega viteškega reda, tedaj že sekularizirana Prusija, ki ji je vladal volilni knez Brandenburga, je kasneje, v 18. stoletju, postala srčika mogočne, istoimenske države. Boji med tremi, že prej omenjenimi evropskimi silami so bili odločeni v t. i. veliki severni vojni (rus. *Великая Северная война* [Velikaja Severnaja vojna]), v kateri je Rusko cesarstvo (od leta 1721 naprej) prevladalo nad ostalima dvema (Englund, 2003, 12–18). Z delitvami poljsko-litovske državne tvorbe konec 18. stoletja je Pribaltik pripadel Ruskemu carstvu. Novo začrtane meje ob Baltiku so ostale praktično nedotaknjene vse do prve svetovne vojne (Bideleux & Jeffries, 1998, 158).¹¹

Ko je staro celino zajel dotlej največji spopad v človeški zgodovini, je klic k orožju odmeval tudi po Pribaltiku. Različni avtohtoni narodi oz. etnične skupine so bili že ob izbruhu vojne mobilizirani v sestav ruskih oboroženih sil, ali pa so bili okupirani s strani Nemškega cesarstva. Po podatkih Edgarja Andersona (tudi Edgarsa Andersonsa) je v vojni padlo več deset tisoč Latvijcev, Litovcev in Estoncev.¹² Ognjene zublje prve svetovne vojne so po formalni prekinitvi ognja na Zahodu zamenjali zublji vojn za neodvisnost pribaltskih narodov oz. etničnih skupin in oktobrske

revolucije, posledica katerih je bil nastanek suverernih nacionalnih držav Litve, Latvije in Estonije, kar številni strokovnjaki interpretirajo tudi kot zaključek etnogeneze omenjenih narodov.

NEMŠKI NAPAD NA RIGO

Spomladi leta 1917 je postalo jasno, da je koordinirana ofenziva antantnih sil na pragu poloma. Združene britanske sile pri Arrasu in francoske na reki Aisne niso uspeli prebiti čvrste nemške obrambe. Za sile antante tudi formalna vojna napoved Združenih držav Amerike Nemškemu cesarstvu 6. aprila ni pomenila bistvenega olajšanja, saj so bile nastajajoče ameriške oborožene sile na drugi strani Atlantika.¹³ Redki ruski vojaški uspehi, še zlasti zoper oboroženim silam podonavske monarhije, so bili vselej potisnjeni v pozabo z nadvse učinkovitimi združenimi nemško-avstro-ogrskimi protiofenzivami, ki so potisnile takratno rusko državo na prag družbeno-ekonomskega kolapsa. Marčev odstop ruskega carja Nikolaja II. (1868–1918) je imel za posledico ustanovitev začasne ruske republiške vlade pod liberalnim petrograjskim pravnikom Aleksandrom Kerenskim (1881–1970), ki je poslednji up za ugoden vojaški razplet položil v poslednjo rusko ofenzivo (Baltic Defence College, 2013/2014, 11).

Po neuspešni ruski Julijski ofenzivi¹⁴ (Stevenson, 2017, 145–169) in protiofenzivi centralnih sil, ki je sledila, je takratni načelnik generalštaba vseh nemških oboroženih sil na vzhodu Max Hoffman (1869–1927), ki je v prvih mesecih vojne izdatno pripomogel k nemškima zmagama nad ruskimi oboroženimi silami pri Tannenbergu in v prvi bitki pri Mazurskih jezerih, usmeril pozornost proti takratnemu ruskemu pristaniškemu mestu Rigi. Nemške oborožene sile so nemudoma pričele s pripravami na napad, toda v zraku je visela negotovost zaradi na zahodni fronti odvijajoče se tretje bitke pri Ypresu¹⁵, zaradi katere bi lahko bile tudi nemške sile na vzhodu premeščene v Belgijo. Nemška obramba v zahodni Flandriji je kljub stotisočim žrtvam vzdržala, zato so njihove sile na severovzhodni fronti nadaljevale s pripravami na ofenzivo (Tucker, 2005, 567).

Artilerijska baraža se je pričela 1. septembra 1917 malo po deveti uri zjutraj, ko so Nemci poskušali omehčati ruske položaje 30 kilometrov pred Rigo.

11 Na ozemlju današnjih republik Estonije in Latvije ter še zlasti v večjih pribaltskih mestih, kot je bila Riga, so imeli glede na številčnost nadpovprečen vpliv aristokratski baltski Nemci (Janssen, 1968).

12 Vprašanje žrtev vojne med naštetimi etničnimi skupinami oz. narodi je vsaj toliko kompleksno kot vprašanje vpliva vojne na njihovo etnogenezo ter na nastanek suverernih nacionalnih držav. Andersonov prispevek velja za odlično odsokočno desko pri raziskovanju tega problema (Andersons, 2001).

13 Tudi nemške oborožene sile so bile v predzadnjem letu vojne v opazno slabi kondiciji. Nemški vojaški vrh je navkljub vsemu vztrajal pri premisi, da je možno vojno dobiti zgolj in samo na zahodu (DiNardo, 2005, 396–397).

14 V juliju je takratni ruski minister za vojno Aleksander Kerenski sprožil ofenzivo proti centralnim silam v smeri proti avstrijskima kronovinama Galiciji in Bukovini. Ofenziva Kerenski, znana tudi kot Julijska ofenziva, se je končala hitro in pogubno za rusko stran. Bila je zadnja večja ruska ofenziva v prvi svetovni vojni (Goran & Hazemali, 2017).

15 Ameriški in britanski zgodovinarji jo poznajo kot bitko za Passchendaele, medtem ko se je v nemško zgodovino pisje usidrala kot tretja bitka v Flandriji.

Slika 1: Ofenziva Kerenski ali Julijska ofenziva. Zemljevid prikazuje razporeditev in operacija armad in armadnih skupin centralnih sil (Nemško cesarstvo in Avstro-Ogrska) ter ruskih armad na vzhodni fronti prve svetovne vojne med februarjem in julijem leta 1917. Ofenziva Kerenski, znana tudi kot Julijska ofenziva, se je končala hitro in pogubno za rusko stran. Bila je zadnja večja ruska ofenziva v prvi svetovni vojni (Goran & Hazemali, 2017).

Ravnovesje moči je bilo drastično v prid Nemcev, saj so imeli na voljo 1100 topov, medtem ko so jih imeli Rusi zgolj 66. Potem ko so bliskovito odpravili z ruskim topništvom (Hart, 2013, 300), so tri nemške divizije v čolnih neovirano prečkale reko Daugavo, imenovano tudi Zahodna Dniva.¹⁶ Takoj zatem so nemški inženirji pričeli z gradnjo treh pontonskih mostov.¹⁷ Vojaki ruskih oboroženih sil, ki so bili nastanjeni na tem delu fronte, so bili možje generalpodpolkovnika Dimitrija Pavloviča Parskija (Дмитрий Павлович Парский [Dmitrij Pavlovich Parskij], 1866–1921)¹⁸ in njegove 12. ruske armade. Čeprav so bili Parskijevi možje izjemno demoralizirani zaradi notranjepolitičnih razmer v državi, ni imel druge izbire, kot da nemškemu napadu kontrira z lastnim. Združil je štiri divizije z 2. latvijsko strelsko brigado v XLIII. korpus pod vodstvom generala Vasilija Georgijeviča Boldirjeva (Василий Георгиевич Болдырев [Vasilij Georgievich Boldyrev] 1875–1933). Korpus se je pomaknil proti kraju Rodenpois (latv. Ropaži), okoli 18 kilometrov vzhodno od Rige.¹⁹

Še istega dne (1. septembra) so nemški vojaki prišli do reke Jugle, pri tem pa niso naleteli na pretiran odpor. Iz poročil izvidniških enot je bilo razvidno, da se je večje število ruskih vojakov umikalo iz Rige in okoliškega območja.²⁰ Ofenziva se je tako spremenila v zasledovalno dirko. Da bi jo Nemci realizirati v celoti, so morali ujeti večje število ruskih enot in onemogočiti njihov umik. Posledično je general Oskar von Hutier (1857–1934), poveljnik 8. nemške armade, reorganiziral svoje enote: nemški VI. korpus je dobil nalogo, da prodre ob vzhodnem bregu zahodne Dnive proti Rigi, LI. korpus naj bi napadel v smeri proti severovzhodu, da bi prestregel umikajoče se ruske enote, medtem ko je moral XXIII. korpus preprečiti ruski protinapad z vzhoda.²¹ Sklepati gre, da je nemškim vojakom napredek, ki so ga naredili 1. septembra, dal občutek, da bo operacija hiter marš proti umikajočemu se sovražniku. Ta iluzija je bila razbita že naslednji dan. Parskij je uvidel, da so Nemci osvojili preveč ozemlja, da bi njegov protinapad

16 Berliner Tageblatt, 3. 9. 1917: Uebergang über die Düna, 1

17 Berliner Tageblatt, 3. 9. 1917: Die Düna bei Riga überschritten, 1; Berliner Börsenzeitung, 3. 9. 1917: Uebergang über die Düna, 1.

18 Berliner Tageblatt, 3. 9. 1917: Der russische Rückzug an der Düna, 1.

19 RP, Der Weltkrieg 1914–1918, KSH 1917, DEAWN 1918, 191–194.

20 Berliner Tageblatt, 3. 9. 1917: Der russische Rückzug bei Riga, 1.

21 RP, Der Weltkrieg 1914–1918, KSH 1917, DEAWN 1918, 194.

uspeh. Ruski XLIII. korpus je zato dobil novo nalogo, in sicer da zadrži nemški napad kolikor dolgo bo to mogoče, saj je preostanek 12. ruske armade potreboval čas za umik proti severovzhodu. Vojaki ruskega XLIII. korpusa so ob reki Jugli ustvarili bojno črto, kjer so uspešno zadrževali nemške poskuse preboja (Baltic Defence College, 2013/2014, 12; Buttar, 2017, 203–205; podrobneje Gagern, 1964).

Na severnem boku nemške ofenzive je VI. nemški korpus brez težav napredoval proti Rigi in prišel ob mraku do obrobja mesta. Naslednje jutro je VI. korpus pričel z napadom na mestno jedro, pri čemer se je koordiniral s LX. nemškim korpusom, ki je držal linijo zahodno od Rige. Zaradi šibkega ruskega odpora so nemške sile brez večjih naporov 4. septembra²² (Rauchensteiner, 2013, 811) vkorakale v mesto (Hart, 2013, 301; Stone, 1998, 282).

Proti jugovzhodu je odpor XLIII. ruskega korpusa istočasno pričel izgubljati na moči. Čeprav so bile to najboljše enote, ki jih je imel Parskij na razpolago, so bile kljub temu v slabi kondiciji in trpele od pomanjkanja opreme. Primanjkovalo je topov in streliva, v boju pa so bile brez podpore. Ko je jedro vojakov, ki se je bilo pripravljeno boriti, bodisi padlo v boju oziroma se pognalo v beg, se je korpus umaknil skupaj s preostankom 12. armade.²³ Še posebej velike izgube je imel ruski XLIII. korpus, predvsem 5. in 6. latvijska strelska polka (Andersons, 2001, 118). Skupno naj bi ruski branitelji utrpeli okrog 25.000 žrtev, medtem ko naj bi jih na nemški strani bilo okoli 4200 (Herwig, 2014, 355).

Zavzetje Rige je bil velik dosežek, saj je šlo za veliko pribaltsko industrijsko središče z vplivno skupnostjo aristokratskih baltskih Nemcev, pomembno pristanišče in edino večje mesto, ki je še ločevalo nemške sile od Petrograda. Novice o padcu Rige in umiku ruskih braniteljev so pozdravili tudi v večjih berlinskih in frankfurtskem časniku Frankfurter Zeitung.²⁴ Nemške oborožene sile so bile tako še korak bližje takratni (še vedno) ruski prestolnici.

Zavzetje Rige je pomenilo precejšen nemški uspeh na severovzhodni fronti, nenazadnje je mesto 6. septembra obiskal sam cesar Viljem II. (1859–1941),²⁵ toda vojaški strategiji nemških oboroženih sil so v tem

delu sveta pripravljali nekaj veliko odmevnejšega – nameravali so izpeljati povsem nov koncept bojevanja v operaciji, ki bi ogrozila sam Petrograd.

OPERACIJA ALBION

Последняя страница истории Петровской регулярной армии закрылась... Первые страницы новой армии составят историю будущего [Poslednjaja stranica istorii Petrovskoj reguljarnoj armii zakrylas'... Pervye stranicy novoj armii sostavjat istoriju budushhego].²⁶

Stotniku Erichu Ottu Volkmannu, častniku generalštaba nemške 42. pehotne divizije, je bilo jeseni leta 1917 rečeno, naj se na svoji poti v Berlin oglasi še v pribaltski Rigi. V okupirani Rigi je pogovor s svojim neimenovanim nadrejenim začel z vprašanjem, ali so novice dobre ali slabe. Nadrejeni sogovorec mu je odgovoril: »Prijetne, ugibaj« (Barrett, 2008, 48). Le redki, ki takrat niso bili v prostoru, bi lahko uganili, da so se pričele priprave na prvo večjo amfibijsko operacijo v prvi svetovni vojni, v kateri so sodelovale združene nemške kopenske, zračne in pomorske oborožene sile. Nemški strategji so gotovo verjeli, da bo njihova skrbno zasnovana združena operacija (angl. combined arms) po vojni služila kot primer v vojaških akademijah. V senci oktobrske revolucije in predvsem zaradi obskurnosti tega dela za sile antante že tako tuje vzhodne fronte, je operacija Albion (rus. *Мюонзундская операция* [Moonzundskaja operacija]) (Жуков [Zhukov], 1966, 673), kot je dobila ime, na stari celini padla v pozabo.

Če so Nemci dvomili v to, da so se oborožene sile tedaj že ruske republike še bile sposobne boriti po neuspehih ruske Julijske ofenzive in porazu pri Rigi, so se motili, kajti Rusi so se upirali še naprej in niso pokazali pretiranega interesa za separaten mir.²⁷ Naslednji korak nemškega vojaškega vodstva je bila avtorizacija operacije Albion, tj. napad na in okupacija Zahodnoestonskega arhipelaga. Ta je sicer bil cilj velikega admirala princa Heinricha Pruskega (1862–1929) že od avgusta leta 1915, ko so sile nemške visokomorske flote (nem. Hochseeflotte²⁸) uspešno vdrle v Riški zaliv (Tschischwitz, 1931, 11). Toda

22 Berliner Tageblatt, 4. 9. 1917: Riga genommen, 1; Berliner Tageblatt, 19. 10. 1917: Die Einnahme Rigas und ihre Bedeutung, 1.

23 Berliner Tageblatt, 19. 10. 1917: Dünamünde genommen. Die Ostsee erreicht. – Die Russen weiter im Rückzuge, 1.

24 Berliner Börsenzeitung, 4. 9. 1917: Einnahme von Riga, 1; Berliner Börsenzeitung, 4. 9. 1917: Deutsche Divisionen vor Dünamünde, 1; Berliner Börsenzeitung, 5. 9. 1917: Dünamünde von feinde geräumt, 1; Berliner Tageblatt, 4. 9. 1917: Die einnahme Rigas und ihre Bedeutung, 1; Berliner Tageblatt, 4. 9. 1917: Riga genommen, 1; Berliner Tageblatt, 5. 9. 1917: Dünamünde von den Russen geräumt, 1; Frankfurter Zeitung, 5. 9. 1917: Schlacht bei Riga, 1

25 Berliner Tageblatt, 8. 9. 1917: Der Kaiser in Riga, 1.

26 »Poslednja stran zgodovine Petrove regularne vojske je bila napisana ... Prve strani nove vojske bodo tvorile zgodovino prihodnosti« prevod: David Hazemali (Зайончковский [Zajonchkovskij], 1923, 114).

27 Notranjepolitične razmere v novi ruski republiki in razmere v ruskih oboroženih silah po oktobrski revoluciji so bile kompleksne. Za predstavitev razmer v ruskih oboroženih silah in situacij na različnih delih vzhodne fronte v obravnavanem obdobju bi potrebovali samostojno študijo.

28 Visokomorska flota je nastala leta 1907 iz takratne domovinske flote (Heimatflotte). Veljala je za jurišni oziroma vojni odsek nemške cesarjeve mornarice.

izkazalo se je, da Nemško cesarstvo tedaj ni premoglo dovolj sil, da bi izvedlo takšno operacijo, zato se je princ Heinrich uklonil in privolil v intenzivno in daljnosežno miniranje v celotnem zalivu, do česar je prišlo v letih 1916 in 1917. Nadaljnji ruski nadzor nad arhipelagom²⁹ je za sabo potegnil kopico, predvsem za nemško mornarico neprijetnih posledic (Barrett, 2008, 34–35). Ruska mornarica (rus. *Российский императорский флот* [Rossijskij imperatorskij flot]) je preko številnih prelivov med otoki vpadala v Riški zaliv in nadlegovala nemške ladje,³⁰ britanske podmornice pa so iz pristanišč v zalivu lahko nadlegovale in motile trgovino med Nemškim cesarstvom in Kraljevino Švedsko. Obstajal je tudi strah, da bi lahko tamkajšnji otoki predstavljali morebitno odskočno desko za vdor v Kurlandijo, ki je bila geografsko v zaledju rusko-nemške fronte (Barrett, 2008, 35–42).³¹

Operacija Albion je bila odobrena 18. septembra 1917. Odgovornost za njeno uspešno realizacijo je prevzel Oskar von Hutier (Thiele, 2010, 148). Glavna cilja napada sta bila otoka Ösel (est. Saaremaa) in Moon, znan tudi kot Mohn (est. Muhumaa, danes znan tudi kot Muhu). Armado, ki je bila dodeljena operaciji, so sestavljale okrepljena 42. divizija, ki ji je poveljeval general Ludvig von Estorff (1859–1943), 2. kolesarska pehotna brigada, topniški pionirji, telefonski oddelek in tovornjaki. Tako je v sestavi armade pristalo 23.000 vojakov, 5000 konj, 1400 vozil, 150 strojnic, 54 topov in 12 možnarjev (Hoffman 1999, 187). Pomorske sile, namenjene operaciji, so bile naslednje: ena bojna križarka, 10 bojnih ladij tipa dreadnot, 9 lahkih križark, 1 minska križarka, 50 torpednih čolnov, 6 podmornic, 19 tovornih ladij. V operacijo je bilo vključenih tudi 6 cepelinov in 102 letali (Ganz, 1978, 94; podrobneje o vlogi letalstva v teh spopadih glej DiNardo, 2007). Na ruski strani so bili pehotni polki št. 425, 426 in 472, dve bojni ladji, oklepljena križarka, 2 križarki, 3 topnjače, 21 rušilcev in 3 podmornice. Ruska kopenska vojska na otokih Ösel (est. Saaremaa) in Moon (est. Muhumaa), ki so jo sestavljali tudi številni neruski narodi, bi naj štela 24.000 vojakov, a kot ugotavlja ameriški zgodovinar Michael Barrett, je dejansko število bilo nižje (Barrett, 2008, 180). Rusi so imeli na svoji strani tudi obalne topniške baterije, ki so dominirale številne prelive in ožine med otoki. Miniranje okoli arhipelaga je bilo intenzivno. Rusi so tekom vojne v okolico otokov odvrgli kar 10.000 min, Nemci pa okoli 1300 (Barrett, 2008, 98–110; Ganz, 1978, 93–94; Tschischwitz, 1937, 14).

Po hitrem zboru se je nemška posebna enota odpravila iz Wilhelmshavena proti vzhodu. Ko so prispeli v latvijsko pristanišče Windau (latv. Ventspils), se nemške

sile zaradi slabega jesenskega vremena niso mogle podati na morje vse do 10. oktobra (za seznam aktiviranih ladij glej Gagern, 1964, 199). V dveh tednih pred pričetkom operacije Albion so nemška letala in cepelini bombardirali ruske obalne topniške baterije (Tschischwitz, 1937, 22; Gagern, 1964, 194; Forstner, 1938, 117; Bengelsdorf, 2008, 119–121). Bojni načrt je predvideval izkrcanje v zalivu Hundsort (est. Tagalaht) na otoku Ösel (est. Saaremaa), kjer naj bi prvi dan pristali s štirimi pehotnimi polki. Trije naj bi napredovali proti vzhodu in jugu in zajeli celotno rusko garnizijo, medtem ko bi en pehotni polk s prodorom na jug zajel polotok Sworbe (est. Sörve) (Tschischwitz, 1931, 101), vključno s topniško baterijo pri Zerellu (est. Sääre). Okupacija polotoka in zajetje baterije bi mornarici omogočilo prodor skozi ožino Irben (latv. Irbes, est. Kura kurk). Posebnega pomena je bilo tudi zajetje kamnitega nasipa, ki je povezoval otok Ösel (est. Saaremaa) z Moonom (est. Muhumaa) (Barrett, 2008, 110–115; Libbey, 2013, 38–39; Barrett, 2008, 150–164).

11. oktobra 1917, po dveh tednih zamud zaradi muhastega jesenskega vremena, je nemško ladjevje³² krenilo na pot, s čimer označujemo začetek operacije Albion (Tschischwitz, 1931, 40). Do 12. oktobra ponoči so bile nemške bojne ladje na svojih položajih (Scheer, 1920, 420; Tschischwitz, 1937, 32). Pionirji, ki naj bi vodili napad in izkrcanje v zalivu Hundsort (est. Tagalaht), so se vkrcali na torpedne čolne in parnike. Minolovci so pričeli z intenzivnim čiščenjem območja, kjer se je nemška flota zasidrala, a zaradi njihove slabe navigacije se je kasneje izkazalo, da so čistili na napačni lokaciji. Celotno nemško sidrišče in operativna cona sta bila še vedno minirana in le sreča je nemško vojno mornarico rešila resnih izgub (Tschischwitz, 1937, 32; Tschischwitz, 1931, 48). Ob 6.00 so nemške bojne ladje pričele obstreljevati ruske obalne topniške baterije in uro kasneje so se prve nemške kopenske enote izkrcale v zalivu brez kakršnega koli odpora (Ganz, 1978, 74–75). Ob 8.00 so bili vsi pionirji že na obali, ki so jo tudi že uspešno zavarovali, medtem pa se je mornarica še vedno ubadala z minami in ruskimi obalnimi topniškimi baterijami. Trajalo je le tri in pol ure, da se je glavnina pehote skupaj s konji in tovornjaki izkrcala ter se pripravila za boj. 13. oktobra zjutraj so prispele ruske pomorske sile. Osem rušilcev je zavilo v Ožino Soela z namenom, da jo blokirajo, vendar so bili zaradi intervencije nemške križarke SMS³³ Emden neuspešni. Izmenjava ognja med nemškimi in ruskimi ladjami se je nadaljevala tudi popoldan, zato se je za operacijo Albion pristojno nemško poveljstvo odločilo, da bo v ožino poslalo še bojno ladjo, s čimer so želeli

29 O naravnogeografskih, hidrografskih in demografskih značilnostih Zahodnoestonskega arhipelaga glej: Baltic Defence College, 2013/2014, 15–18.

30 Berliner Tageblatt, 17. 10. 1917: Die Insel Desel völlig in deutschen Besitz, 1; Berliner Tageblatt, 18. 10. 1917: Das Vordringen der deutschen Flotte in den Rigaischen Meerbusen, 1.

31 RP, Der Weltkrieg 1914–1918, KSH 1917, DEAWN 1918, 200–203.

32 Podrobneje o vlogi nemške vojne mornarice v prvi svetovni vojni glej standardni deli Herwiga Hollwega (1980) in Lawrenca Sondhausa (2014).

33 Seiner Majestät Schiff, kar bi prevedli kot »ladja Njegovega Veličanstva«.

nasprotnika prestrašiti ter ga odvrniti od napada (Barrett, 2008, 135–150; Ganz, 1978, 94–95).³⁴

Na mostišču v zalivu Hundsört (izvirno est. Tagalaht) se je navkljub slabemu vremenu nadaljevalo razlaganje vojaške opreme s transportnih ladij. Nemške čete so pritiskale naprej, čeprav niso imele lastnega topništva ali podpornih enot. Rusi so med svojim umikom proti kamnitemu nasipu, ki vodi na otok Moon (est. Muhumaa), zažigali svoje položaje pri Zerellu (izvirno est. Sääre) in Arensburgu (izvirno est. Kuressaare). Medtem sta na morju nemški bojni ladji SMS Kronprinz in SMS Kaiser pluli skupaj s flotiljo torpednih čolnov preko Ožine Soela in nadaljevale do zahodnega vhoda v Ožino Mahu. Naslednji dan (14. oktobra) so v Ožino Soela zapluli tudi štirje ruski rušilci in se zasedli na vzhodnem izhodu ožine. Proti poldnevu je v ožino v skladu z nemškim načrtom zaplula bojna ladja SMS Kaiser, ki je z učinkovitim obstreljevanjem v manj kot pol ure odgnala ruske rušilce. SMS Kaiser in SMS Kronprinz sta skupaj s flotiljo torpednih čolnov prodrli skozi ožino, pred njimi pa so čistili minolovci. Istega dne so se nemške ladje znova spopadle z ruskimi vojaškimi ladjami in pri tem potopile ruski rušilec Grom. Istega dne je uspehe beležila tudi nemška pehota pri kraju Orissar (izvirno est. Orissaare) (Gagern, 1964, 235). Ruske enote na otoku Ösel (est. Saaremaa) so bile tako ujete, saj je bil preliv, ki je ločeval otoka Ösel (est. Saaremaa) in Moon (est. Muhumaa) poln min, nadzor nad njim pa je že imela nemška vojna mornarica. Nemci so do 16. oktobra uspešno zasedli Ösel (est. Saaremaa), kjer so ujeli okoli 10.000 ruskih braniteljev (Tschischwitz, 1937, 77). Zaradi uspehov v bojih na morju, kjer sta se spopadli nemška in ruska vojna mornarica, so Nemci 17. oktobra izvedli izkrcaje še na otoku Moon, kjer so obstreljevali rusko postojanko pri že prej omenjenem kamnitem nasipu. Medtem so se popoldan nemške enote izkrcale zahodno od nasipa. Boji so potekali tudi ponoči, nakar so pod hudim nemškim pritiskom Rusi vendarle obupali in se umaknili. Za rusko vojno mornarico se je 17. oktober končal tragično – izgubili so bojno ladjo Slava,³⁵ z njo pa tudi vse upe za ugoden razplet bojev na morju (Жуков [Zhukov], 1966, 673–674). Istega dne so bile dokončane tudi nemške priprave za izkrcaje na otoku Dagö (est. Hiiumaa). 18. oktobra se je tam izkrcaje brez večjega odpora tudi zgodilo.³⁶ V zgodnjih jutranjih urah je posebna nemška jurišna pehota (nem. Sturmtruppen) z na novo patentirano taktiko bliskovitega prodora (Baltic Defence College 2013/2014, 10) uspela zavarovati dovolj veliko področje, da se je začela razlagati tudi težja oprema, tudi topništvo. Južni del otoka Dagö je bil do večera v nemških rokah.³⁷ Ösel in Moon sta bila prav tako

zavzeta.³⁸ 19. oktobra so preko Arensberga Nemci na arhipelag pripeljali okrepitve in več težke opreme, sicer pa je večina bojev že minila. Poveljstvo ruskih braniteljev je spričo očitnega poraza zaukazalo rešiti kar se je rešiti dalo (Зайончковский [Zajonchkovskij], 1923, 112), zato so 20. oktobra evakuirali Moon (est. Muhumaa), kjer so Nemci ujeli še nadaljnjih 5000 ruskih braniteljev. V operaciji je bilo, po nemških trditvah in poročilih sodeč, skupaj ujetih okoli 20.000 ruskih vojakov (Barrett, 2008, 120–130). Ameriški zgodovinar Albert Harding Ganz na podlagi arhivskega gradiva ugotavlja, da je bilo na nemški strani zgolj 386 ugotovljenih žrtev, od tega 54 mrtvih v vrstah pehote in 130 mornarjev (Ganz, 1978, 95).

Nemške oborožene sile so z združeno operacijo Albion dokazale, da posedujejo inovativne rešitve tudi za težje osvojljiva območja. Sodelovanje tolikšnih vej oboroženih sil je nosilo svoje tveganje, saj ni bilo uveljavljene amfibijske doktrine ali precedensa. Takšne, s taktične in operativne plati brezhibno zasnovane in izvedene operacije, ki je temeljila na amfibijem izkrcaju ob podpori vojne mornarice in zračnih sil, so se že od nekdaj bali v Veliki Britaniji, katere vojno ladjevje je Nemškemu cesarstvu onemogočalo svobodno trgovanje v Baltiku in Severnem morju. V luči podobnosti med lego britanskega matičnega otočja in otokov Zahodno-estonskega arhipelaga v razmerju do celine se povsem upravičeno poraja vprašanje, ali bi nemške oborožene sile ob zanje ugodnejšemu geopolitičnemu položaju bile sposobne izvesti podobno združeno operacijo, seveda v drastično večjem obsegu, proti Veliki Britaniji. Ta je bila, kot je nakazano v uvodu, sicer deklarativno pripravljena na takšen scenarij, obdana z za tisti čas najmočnejšim vojnim ladjevjem, toda njena kopenska obramba je močno šepala, podobno kot ruska na Zahodnoestonskem arhipelagu (podrobneje o nemškem zornem kotu Gagern, 1964, o ruskem Зайончковский [Zajonchkovskij], 1923).³⁹

SKLEPNE MISLI – POSLEDICE ZAKLJUČNIH NEMŠKIH OPERACIJ NA VZHODNI FRONTI PRVE SVETOVNE VOJNE

Nemški okupaciji Rige in Zahodnoestonskega arhipelaga sta bili v strateškem, taktičnem in operativnem vidiku popolna uspeha, še zlasti če upoštevamo, da so imeli nemški strategji zanemarljivo malo izkušenj z amfibijskimi operacijami. V tem smislu izstopa tudi dejstvo, da so obe operaciji načrtovali zgolj nekaj tednov pred njunima uspešnima izpeljavama.

Operacija Albion se je izkazala za najuspešnejšo amfibijsko operacijo prve svetovne vojne. Nemškim

34 Königsberger Hartungsche Zeitung, 19. 10. 1917: Die Insel Moon genommen. Grosser Erfolg unserer Seestreitkräfte bei den Shetlandinseln, 1; Königsberger Hartungsche Zeitung, 19. 10. 1917: Vorbereitungen und Landung auf Oesel, 1.

35 Berliner Tageblatt, 19. 10. 1917: Das russische Linienschiff »Slawa« in Grund geschossen, 1.

36 Berliner Tageblatt, 20. 10. 1917: Landung deutscher Truppen auf Dagoe, 1; Berliner Tageblatt, 21. 10. 1917: Gutte Fortschritte auf Dagö, 1;

37 Berliner Tageblatt, 22. 10. 1917: Die Insel Dagö in deutschen Besitz, 1.

38 Berliner Tageblatt, 19. 10. 1917: Die Insel Moon besetzt, 1; Berliner Tageblatt, 19. 10. 1917: Die Insel genommen, 1.

39 TNA CAB 2/3, 130, Committee of Imperial Defence: Minutes of the 129th Meeting, 7. 11. 1914, 3.

Slika 2: Operacija Albion. Zemljevid prikazuje poslednjo fazo operacije Albion. Nemške oborožene sile so s premočjo na morju in v zraku ter z iznajdljivimi manevri na kopnem v manj kot desetih dneh uspele okupirati s strani ruskih oboroženih sil branjene otoke Ösel (est. Saareema), Moon/Mohn (est. Muhuma, tudi Muhu) in Dagö (est. Hiiumaa) (Goran & Hazemali, 2018).

oboroženim silam je uspelo z minimalnimi žrtvami in izgubo opreme nevtralizirati rusko obrambo in s posebnimi jurišnimi pehotnimi enotami, ki so se posluževale tudi koles, v začrtanem času okupirati vse večje otoke Zahodnoestonskega arhipelaga. Ustje Riškega zaliva ni več ščitilo ruske prestolnice pred morebitnim nemškim napadom, kar je bila velika psihološka zmag, saj je začasna ruska republiška vlada kmalu izdala proklamacijo za premestitev prestolnice iz Petrograda v Moskvo (Baltic Defence College, 2013/2014, 57). Poleg tega so Nemci lahko odtlej nemoteno prevažali rudo iz Švedske v domovino. Nemškim oboroženim silam je uspelo s konceptom združenega načina bojevanja v boju praktično enozvočno realizirati različne rodove oboroženih sil. V nekem trenutku je bilo v gibanju več kot dvajset tisoč nemških vojakov, 10 ladij tipa drednot in 350 drugih plovil, pol ducata cepelinov in kar osemdeset letal. Po številu udeleženih plovil je operacija Albion prekašala celo bitko pri Jutlandiji. Holger Herwig v svoji odlični študiji o nemški vojni

mornarici v času prve svetovne vojne ugotavlja, da so nemški stratezi poslali v boj absolutno preveliko silo (Herwig, 1980, 236). Tej opazki prepričljivo nasprotuje Richard L. DiNardo, ki je prepričan, da je razlog za to tičal v neizkušenosti nemških oboroženih sil v združenem načinu bojevanja (DiNardo, 2005). V vojni, ki so jo zaznamovali presežniki, je bila odločitev nemškega vojaškega vrha razumljiva.

Zaključne nemške operacije na severovzhodni fronti prve svetovne vojne je veskozi budno spremljal tudi nemški tisk, ki je poročal skoraj izključno o uspehih.

Strateški cilj nemškega vojaškega vrha – disrupcija oz. popolno onesposobljenje ruskih oboroženih sil za nadaljevanje vojne je bil dosežen. Nov poraz je že tako od notranjih nemirov in posledic vojne načeto rusko republiko potisnil tesneje v objem oktobrske revolucije. Po propadu začasne vlade je nova boljševiška revolucionarna oblast poskušala z Nemškim cesarstvom skleniti mir na pogajanjih v Brest-Litovsku, toda pot do miru je bila vse prej kot enostavna.

THE GERMAN OCCUPATION OF RIGA AND OPERATION ALBION: A CONTRIBUTION TO THE UNDERSTANDING OF THE EASTERN FRONT OF THE FIRST WORLD WAR IN THE BALTICS

David HAZEMALI

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: david.hazemali1@um.si

Uroš TURNŠEK

Gorica pri Šmartnem 21, 3201 Šmartno v Rožni dolini, Slovenia
e-mail: urnsek@gmail.com

Simon OČKO

Gorica pri Šmartnem 27e, 3201 Šmartno v Rožni dolini, Slovenia
e-mail: simon.ocko94@gmail.com

SUMMARY

The German occupations of Riga and the West Estonian Archipelago were a complete success in strategic, tactical and operational terms, especially considering that German strategists had had negligible experience in amphibious operations. In this sense, also the fact that both operations were planned only a few weeks before their successful implementations is commendable.

Operation Albion proved to be the most successful amphibious operation of World War I. With minimal casualties and material losses, the German Armed Forces were able to neutralize the Russian defence and occupy all the major islands of the West Estonian Archipelago. The special infantry units - the stormtroopers, also made use of bicycles, thus showing a sense for improvisation.

The mouth of the Gulf of Riga no longer protected the Russian capital from a possible German attack, which was a major psychological victory, as the Provisional Russian Government soon proclaimed that they would move the capital from Petrograd to Moscow. What is more, the Germans were now able to transport ore from Sweden to their homeland. The German Armed Forces succeeded in integrating different combat arms to achieve mutual goals, thus establishing a unified approach to battle. At one point, more than twenty thousand German troops, 10 dreadnoughts and 350 other vessels, half a dozen zeppelins and eighty aircraft were in motion. In terms of the number of vessels involved, Operation Albion went beyond the numbers that met at the Battle of Jutland. In his excellent study of the Imperial German Navy during the First World War, Holger Herwig notes that German strategists sent too big of a force into battle. Richard L. DiNardo opposes this observation; he believes that the reason for this was the lack of inexperience of the German Armed Forces in a combined arms operation. In a war characterized by excesses, the decision of the German military to send an "overkill" force, is, thus, understandable.

The closing German operations on the north-eastern front of World War I were closely monitored by the German press, reporting, understandably, almost exclusively on successes.

The strategic goal of the German Supreme Army Command - the disruption or complete incapacitation of the Russian Armed Forces to continue the war had been achieved. The new defeat pushed the Russian Republic, suffering from internal unrest and the consequences of war, further into the embrace of the October Revolution. Following the collapse of the Provisional Government, the new Bolshevik establishment tried to reach peace with the German Empire in the Brest-Litovsk negotiations, but the path to peace was anything but easy.

Keywords: First World War, Eastern Front, Baltics, Operation Albion, German Empire, Riga, amphibious warfare

VIRI IN LITERATURA

- Berliner Börsenzeitung** – Berlin, 1855–1944.
- Berliner Tageblatt** – Berlin, 1872–1939.
- Baltic Defence College, Operation Department (2013/2014)**: Joint Command and General Staff Course: Module 101 Sub – Module 1013 Part II: Operation Albion. German Landing on Saaremaa October 1917. Tartu, Baltic Defence College.
- Frankfurter Zeitung** – Frankfurt, 1856–1943.
- Gagern, E. F. v. et al. (1964)**: Der Krieg in der Ostsee. Von Anfang 1916 bis zum Kriegsende. V: Bundesarchiv / Militärarchiv (ur.): Der Krieg zur See, 1914–1918. Frankfurt on Main, E. S. Mittler & Sohn.
- Königsberger Hartungsche Zeitung** – Königsberg, 1850–1928.
- RP, Der Weltkrieg 1914–1918, KSH 1917, DEAWN 1918** – Reichsarchiv Potsdam (RD): Der Weltkrieg 1914–1918 (Der Weltkrieg 1914–1918): Die Kriegführung im Sommer und Herbst 1917. Die Ereignisse außerhalb der Westfront bis November 1918 (KSH 1917, DEAWN 1918). Berlin, Mittler Verlag, 1929.
- Scheer, R. (1920)**: Deutschlands Hochseeflotte im Weltkrieg. Persönliche Erinnerungen. Berlin, Scherl.
- TNA CAB 2** – The National Archives, Kew-London, nekdanji Public Record Office (TNA), Records of the Cabinet Office: Committee of Imperial Defence: Minutes of Meetings 120–175 (CAB 2).
- Tschischwitz, E. v. (1931)**: Armee und Marine bei der Eroberung der Baltischen Inseln im Oktober 1917: Erfahrungen und Betrachtungen. Berlin.
- Tschischwitz, E. v. (1937)**: Blaujacken und Feldgraue gen Oesel. Berlin, Bachmeister.
- Зайончковский, А. М. [Zajonchkovskij, A. M.] (1923)**: Кампания 1917 года. V: Зайончковский, А. М. (ur.): Военно-стратегический очерк войны 1914–1918. Часть VII. Москва, Военно-историческая комиссия, Высший военный редакционный совет, 1923 [Кампания 1917 года. V: Zajonchkovskij, A. M. (ur.): Voenno-strategičeskij očerok vojny 1914–1918. Čast' VII. Moskva, Voenno-istoričeskaja komissija, Vysshij voennyj redakcionnyj sovet].
- Andersons, E. (2001)**: The military situation in the Baltic States. *Baltic Defence Review*, 113–153.
- Antoličič, G. (2017)**: Avstro-ogrška vojska v senci vstopa Italije v prvo svetovno vojno. *Acta Histriae*, 25, 4, 899–918.
- Barrett, M. B. (2008)**: Operation Albion: The German Conquest of the Baltic Islands. Bloomington, Indiana University Press.
- Baumgart, W. (1970)**: Brest-Litovsk und Versailles: Ein Vergleich zweier Friedensschlüsse. *Historische Zeitschrift*, 210, 3, 583–619.
- Bebler, A. (2018)**: On the Global Impact of the Russian October Revolution of 1917. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 58, 1, 26–39.
- Bengelsdorf, L. (2008)**: Der Seekrieg in der Ostsee: 1914–1918. Bremen, Hauschild.
- Bideleux, R. & I. Jeffrie (1998)**: A History of Eastern Europe. Crisis and Change. London, Routledge.
- Bizjak, M. (2017)**: Vojni načrti Kraljevine Italije proti Avstro-Ogrski do vstopa v prvo svetovno vojno. *Acta Histriae*, 25, 4, 863–882.
- Buttar, P. (2017b)**: The Splintered Empires: The Eastern Front 1917–1921. Oxford, Osprey Publishing.
- Christiansen, E. (1998)**: The Northern Crusade: Second Edition. London, New York City, Ringwood, Toronto, Auckland, Penguin Group.
- DiNardo, R. L. (2005)**: Huns with Web-Feet: Operation Albion, 1917. *War in History*, 12, 4, 396–417.
- DiNardo, R. L. (2007)**: From Bucharest to the Baltic. German Air Operations on the Eastern Front, 19016–1917. <https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/ASPI/journals/Chronicles/dinardo.pdf> (zadnji pristop: 25. 3. 2019).
- Englund, P. (2003)**: The Battle that Shook Europe: Poltava and the Birth of the Russian Empire. London, I.B. Tauris.
- Forstner, G. G. v. (1938)**: Krieg in der Ostsee. Berlin, Gustav Weise.
- Ganz, H. A. (1978)**: Albion – The Baltic Islands Operation. *Military Affairs*, 42, 2, 91–97.
- Ganz, H. A. (1980)**: The German Expedition to Finland. *Military Affairs*, 44, 2, 84–91.
- Gibson, M. (2014)**: The Naval Balance of Power in 1914. <https://warandsecurity.com/2014/08/04/the-naval-balance-of-power-in-1914/> (9. 3. 2019).
- Goran, T. & D. Hazemali (2017)**: Kerensky Offensive, July 1917. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kerensky_Offensive,_July_1917.svg (zadnji pristop: 15. 3. 2019).
- Goran, T. & D. Hazemali (2018)**: Operation Albion, Final Stage (October 17–20, 1917). [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Operation_Albion,_Final_Stage_\(October_17%E2%80%9320,_1917\).svg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Operation_Albion,_Final_Stage_(October_17%E2%80%9320,_1917).svg) (zadnji pristop: 20. 3. 2019).
- Grafenauer, D. (2017)**: Centralne sile ter vstop Italije v prvo svetovno vojno: v luči korespondence med avstro-ogrskim in nemškim generalštabom. *Acta Histriae*, 25, 4, 883–898.
- Hart, P. (2013)**: The Great War. London, Profile Books.
- Hazemali, D. (2017)**: The Battle of Galicia: The Disintegration of the AustroHungarian Land Forces on the Eastern Front in the First World War, With Special Emphasis on the Role of the Graz's III Corps and Slovenian Soldiers. *Studia Historica Slovenica*, 17, 161–197.
- Hellmann, M. (1953)**: Die litauische Nationalbewegung im 19. und 20. Jahrhundert. *Zeitschrift für Ostforschung*, 2, 66–106.
- Herwig, H. H. (1980)**: »Luxury« Fleet. The Imperial German Navy 1888–1918. New York, Routledge.
- Herwig, H. H. (2014)**: The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914–1918. London, Bloomsbury Academic.

- Hoffman, M. (1999):** *The War of lost Opportunities*. London, Imperial War Museum.
- Hollweg, H. H. (1980):** »Luxury« Fleet. The Imperial German Navy 1888–1918. London, Allen & Unwin.
- Janssen, K. H. (1968):** Alfred von Gossler und die deutsche Verwaltung im Baltikum. *Historische Zeitschrift*, 207, 42–54.
- Kasekamp, A. (2018):** *A History of the Baltic States*. London, Red Globe Press.
- Kladnik, D. & D. Perko (2013):** *Pribaltik*. V: Kladnik, D. & D. Perko (ur.): *Slovar slovenskih Eksonimov*. Ljubljana, Geografski inštitut Antona Melika, ZRC SAZU. <https://www.termania.net/slovarji/slovar-slovenskih-eksonimov/8265792/pribaltik?query=pribaltik&SearchIn=All>. (14. 3. 2019).
- Kladnik, D. (2009):** Odprte dileme pomenske razmejitve izrazov endonim in eksonim. *Geografski vestnik*, 81, 23–36.
- Komel, D. (2018):** Veliki oktober in veseli december: o nekaterih vprašanih oktobrske revolucije in revolucije sploh. *Studia Historica Slovenica*, 18, 3, 737–754.
- Lehmann, J. (1994):** Der Baltische Vertrauensrat und die Unabhängigkeit der baltischen Staaten ausgangs des ersten Weltkriegs. *Journal of Baltic Studies* 25, 2, 131–138.
- Leonhard, J. (2018):** *Pandora's Box. A History of the First World War*. Cambridge, Massachusetts, London, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Libbey, J. K. (2013):** *Alexander P. de Seversky and the Quest for Air Power*. Washington, Potomac Books.
- Münkler, H. (2015):** *Der Große Krieg: Die Welt 1914 bis 1918*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Tachenbuch Verlag.
- Parrott, A. (2002):** The Baltic States from 1914 to 1923: The First World War and the Wars of Independence. *Baltic Defence Review*, 8, 131–158.
- Rauchensteiner, M. (2013):** *Der Erste Weltkrieg: und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918*. Wien, Böhlau Verlag.
- Raun, T. U. (2001):** *Estonia and the Estonians*. Stanford, Hoover Institution Press.
- Schindler, J. R. (2015):** *Fall of the Double Eagle: The Battle of Galicia and the Demise of Austria-Hungary*. Nebraska, University of Nebraska Press.
- Senn, A. E. (1994):** Comparing the circumstances of Lithuanian independence, 1918–1922 and 1988–1992. *Journal of Baltic Studies*, 25, 2, 123–130.
- Sibul, E. A. (1989):** *The Origins of Estonian Diplomacy, 1917–1920: The Roles of Kaarel Robert Pusta, Antonius Piip, and Jan Poska*. Magistrska disertacija, San Jose State University.
- Sondhaus, L. (2014):** *The Great War at Sea: A Naval History of the First World War*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Staff, G. (2008):** *Battle for the Baltic. Triumph of the Imperial German Navy*. South Yorkshire, Pen & Sword Maritime.
- Stevenson, D. (2017):** *1917. War, Peace & Revolution*. Oxford, Oxford University Press.
- Stone, N. (1998):** *The Eastern Front 1914–1917*. London, Penguin Books.
- Štepec, M. (2015):** „Kot teleta smo bili“: izkušnja in spomin na Galicijo. *Studia Historica Slovenica*, 15, 2, 357–357.
- Taube, A. F. v. (1969):** Das Auswärtige Amt und die estnische Frage 1917/1918. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 17, 542–580.
- Thiele, G. A. (2010):** *Operation Albion and Joint Amphibious Doctrine*. *Joint Forces Quarterly*, 59, 4, 147–151.
- Tucker, S. C. [2005]:** *World War I: Encyclopedia*. Santa Barbara, ABC-CLIO.
- UNESCO (2012):** *West Estonian Archipelago*. <http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/environment/ecological-sciences/biosphere-reserves/europe-north-america/estonia/west-estonian-archipelago/> (20. 3. 2019).
- Watson, A. (2015):** *Ring of Steel, Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918*. London, Penguin Books.
- Жуков, Е. М. [Zhukov, E. M.] (1966):** Моонзундская операция 1917. V: Жуков, Е. М. (ur.): *Советская историческая энциклопедия 9*. Москва, Отделение истории Академии наук СССР [Moonzundskaja operacija 1917. V: Zhukov, E. M. (ur.): *Sovetskaja istoricheskaja jenciklopedija 9*. Moskva, Otdelenie istorii Akademii nauk SSSR], 673–674.

MED POBOŽNOSTJO IN GRADNJO SOCIALIZMA: CELJSKI KOLEDAR DRUŽBE SV. MOHORJA MED LETOMA 1945 IN 1956

Aleš MAVER

Univerza v Mariboru, Filozofska Fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: ales.maver@um.si

Nataša MAVER ŠOBA

Univerza v Mariboru, Filozofska Fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: maver_natasa@yahoo.com

Darko FRIŠ

Univerza v Mariboru, Filozofska Fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: darko.fris@um.si

IZVLEČEK

Prispevek analizira nekatere vidike pisanja Koledarja Družbe svetega Mohorja iz Celja v letih med 1945 in 1956. Družba, ki se je na robu propada znašla že ob nacistični okupaciji Štajerske, se je morala po drugi svetovni vojni prilagoditi novim razmeram pod komunističnim režimom. Te odraža tudi pisanje njene osrednje periodične publikacije. Sploh v prvih povojnih letih slednja veliko obravnava medvojnne teme, ki jih prikazuje v skladu z uradno propagiranim pogledom. Spodbuja tudi sprejemanje osrednjih projektov oblasti, med drugim petletke in (načrtovane) kolektivizacije kmetijstva. Do oblasti kritični toni, značilni za koledarje pred drugo svetovno vojno, skoraj povsem izginejo. Kontinuiteta z izročilom Koledarja Družbe sv. Mohorja je tako vidna predvsem pri obravnavi praktičnih vprašanj.

Ključne besede: Družba sv. Mohorja, Koledar Družbe sv. Mohorja, Katoliška cerkev v Sloveniji po drugi svetovni vojni, krščanski socializem, Franc Saleški Finžgar, Stanko Cajnkar

TRA LA DEVOZIONE E LA COSTRUZIONE DEL SOCIALISMO: IL CALENDARIO DELLA SOCIETÀ DI S. ERMAGORA DI CELJE TRA IL 1945 E IL 1956

SINTESI

L'articolo analizza alcuni aspetti riguardo i testi apparsi nel Calendario della Società di S. Ermagora (Koledar Družbe svetega Mohorja) di Celje tra il 1945 e il 1956. La società, che era sull'orlo del collasso già al tempo dall'occupazione nazista della Stiria, dovette adeguarsi alle nuove circostanze sotto il regime comunista dopo la Seconda guerra mondiale. Ciò si rifletteva anche nel suo periodico principale. Dunque nei primi anni del dopoguerra il calendario affrontava una grande quantità di temi legati alle questioni belliche che venivano presentati secondo la visione ufficiale. Inoltre, incoraggiava ad accettare i progetti principale delle autorità, compreso il piano quinquennale e la collettivizzazione (pianificata) dell'agricoltura. Il tono critico tipico dei calendari prima della seconda guerra mondiale era quasi completamente sparito. La continuità della missione del Calendario della Società di S. Ermagora era quindi incentrata particolarmente nell'affrontare questioni pratiche.

Parole chiave: Società di S. Ermagora, Calendario della Società di S. Ermagora, Chiesa cattolica in Slovenia dopo la Seconda guerra mondiale, socialismo cristiano, Franc Saleški Finžgar, Stanko Cajnkar

UVOD¹

V ospredju pričujočega prispevka bo vsebinski prerez *Koledarja Družbe sv. Mohorja* v zadnjih dvanajstih letih, ko je ta periodična publikacija s častitljivim izročilom v Sloveniji še nosila staro ime. Ob koncu leta 1956 je celjska Mohorjeva družba namreč prvič ponudila bralcem zgolj *Mohorjev koledar*. Sprememba ni bila (vsaj ne čisto) brez zveze z družbenimi razmerami, v katerih sta delovala založba in njen najbolj prepoznavni produkt, čeprav se je nekaj desetletij pozneje za to, da pridevnik »sveti« črta iz naslova, odločila tudi sestrška ustanova onkraj državne meje v Celovcu. Kakor koli, obdobje med letoma 1945 in 1956 predstavlja določeno smiselno časovno celoto. V njem se zrcali prilagajanje družbe in njenega koledarja na kulturno- in cerkvenopolitično zarez, ki z vidika Mohorjeve družbe v 20. stoletju ni bila velika posebnost, a je bila bistvena in je narekovala njen razvoj (vsaj) za naslednjih pet desetletij.

Naš namen na naslednjih straneh bo najprej pregledati, kako so nove razmere po drugi svetovni vojni narekovale vsebinske poudarke v zaporednih dvanajstih (oziroma enajstih) zvezkih *Koledarja Družbe sv. Mohorja*, ki je izhajal v Celju. Pri tem nas bo zanimalo, kakšno podobo politike, kulture in družbe je lahko iz njih razbiral bralec. Skušali bomo ugotoviti, pri katerih poudarkih se je poznala (če) roka političnih oblasti, hkrati pa, kako je (če) njihova vidna navzočnost v koledarju skozi obravnavano desetletje nihala (o katoliških medijih v povojni Sloveniji prim. Valenčič, 2001). Zaradi takšnega žarišča preučevanja bodo nujno v ozadju leposlovnih prispevki, ki so bili vseskozi nepogrešljiva sestavina temeljnega dela vsakoletnega »knjižnega daru« Mohorjeve družbe. Pač pa bo ob prispevkih, ki so skušali razlagati domačo politično in družbeno stvarnost ter tako ali drugače vplivati na bralčevo dožemanje slednje, posebne pozornosti deležna tista plast koledarskega pisanja, ki se je dotikala razmer v svetu.

Ker sta bila (celjska) Mohorjeva družba in njen vsakoletni koledar med sorazmerno redkimi utečenimi ustanovami ali projekti na Slovenskem v desetletju po drugi svetovni vojni, pri katerih bi lahko sklepali, da so vsaj deloma ohranjali neodvisnost od usmeritev vladajoče politike, bomo v prispevku poskušali tudi razbrati, koliko katoliških vsebin, ki se v čem bistvenem ne bi skladale s postulati državno zapovedanega socializma, je ugledna periodična publikacija zmoгла (navsezadnje hotela) prenesti v javnost. Pri tistih vsebinah, ki se bodo zdele še posebej uglašene z v javnosti prevladujočimi, bo po drugi strani umestno vprašanje, kdaj so odraz neposrednega pritiska komunističnega režima ali vsaj (pretiranega?) prilagajanja razmeram (prim. Juhant,

2001), kdaj pa moremo v njih prepoznati odsev razvoja miselnih tokov znotraj katoliške skupnosti same, ki so bili živi že pred drugo svetovno vojno, vendar so bili tedaj zgolj eni izmed mnogih ali celo obrobni. Da bi se vsaj približali smiselni razrešitvi omenjenih problematičnih točk, bomo vsaj od daleč pritegnili primerjave z izdajami *Koledarja Družbe sv. Mohorja* iz prejšnjih obdobj, zlasti iz iz sklepne faze kraljevanja Aleksandra I. Karadorđevića. Slednjo za izhodišče primerjave priporoča predvsem dejstvo, da je tedaj vsaj na vsejugoslovanski ravni prav tako prevladovala politika, ki ni bila pretirano naklonjena katoliškim vsebinam v javnem prostoru (prim. Gašparič, 2007). Slednjič si bo potrebno zastaviti še vprašanje, v kolikšni meri je kljub zgodovinskim pretresom in spremembam vidna kontinuiteta, ki povojni celjski *Koledar* povezuje z njegovim predvojnim predhodnikom.

DRUŽBA SV. MOHORJA IN NJEN KOLEDAR V PRVI POLOVICI 20. STOLETJA

Razmere, kot so se v Sloveniji vzpostavile po koncu druge svetovne vojne, so pomenile velik pretres ne le za tedaj že skoraj sto let staro Družbo sv. Mohorja, pač pa tudi za Katoliško cerkev na Slovenskem, v okviru katere je živela in delovala (prim. o teh razmerah Roter, 1976; Ramet, 1990; Griesser-Pečar, 2002, 2005a, 2010, 2016 in 2017; Košir, 2002; Dolinar, 2006; Kolar, 2008, 2017 in 2018; Akmadža, 2013; Pacek, 2016; Deželak Barič, 2016; Maver & Ravnikar, 2017). Mislimo, da ni pretirano reči, da je šlo za dotlej najglobljo spremembo položaja katoliške skupnosti v tem prostoru, vsaj po reformaciji (prim. Ramet, 1990; Maver & Ravnikar, 2017, zlasti 794–796; o idejnih osnovah takega obrata z vidika nasprotnikov Katoliške cerkve prim. Prunk, 2017; Repe, 2017; Repe, 2018). Res je že obdobje prve južnoslovsanske državne tvorbe po letu 1918, ko so se slovenski katoličani prvič večinsko znašli v državni tvorbi, v kateri katoliška vera ni bila večinska ali prevladujoča, naplavilo nekatere laicistične zamisli in poudarke, toda na zunaj se sprememba ni izkazala za dramatično (prim. Maver, 2014b, 506–508; Kolar, 2014). Takšen je bil zagotovo poseg nemškega okupacijskega režima v tistih delih Dravske banovine, ki so že leta 1941 pristali pod njim. Nemški okupatorji so Katoliško cerkev institucionalno korenito omejili in ji praktično onemogočili normalno delovanje (prim. Griesser-Pečar, 2005a in b in 2010; Repe, 2015; Čepič, Guštin & Troha, 2017). Tudi Družba sv. Mohorja v Celju se je znašla na njihovi »muhi« in ni bila zgolj razpuščena in razlaščena, marveč je v razrezu v papirnici v Radečah pristala velika večina njene produkcije iz tiskarne in skladišča (prim. Iz kronike, 1951, 64). V

1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa št. P6-0138: *Preteklost severovzhodne Slovenije med srednjo Evropo in evropskim jugovzhodom* ter raziskovalnih projektov št. J7-8283: *Kontemporalnost razumevanjskega konteksta ter izražanje osebne in družbene svobode* in št. J6-9354: *Kultura spominjanja gradnikov slovsanske države*, ki jih financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

tem smislu je bil položaj po drugi svetovni vojni vsaj na Štajerskem in Gorenjskem nekakšno nadaljevanje medvojnega stanja. Institucionalne omejitve so se ponovile in se kmalu spremenile v trajne. Seveda je narava delovanja Katoliške cerkve preprečevala, da bi si jo lahko povojna komunistična oblast v Sloveniji (in Jugoslaviji) institucionalno povsem podredila, toda predvsem v Sloveniji ji je manevrskega prostora za ureničevanje lastnih vsebinskih pobud ostalo zelo malo (prim. Griesser-Pečar, 2010; Dolinar, 2006). Omenjeno je navsezadnje razvidno tudi iz povojne usode celjske Mohorjeve družbe in iz vsebine njenega koledarja.

Že v začetku je potrebno opozoriti, da je obstajal precejšen razkorak v tem, kako je moč Cerkev dojemala oblast, in kakšne so bile dejanske – zlasti institucionalne – možnosti slednje. Tako je za povojni režim katoliška skupnost ali vsaj njena hierarhija ves čas predstavljala upoštevanja vrednega, celo nevarnega nasprotnika, pri čemer je že vsako majhno odstopanje od uradno propagiranih vsebin razumel kot njeno (nevarno?) krepitev (prim. Maver & Ravnikar, 2017, zlasti 798). Zato z današnjega vidika ni vselej lahko razumeti vznemirjenja oblastnih organov ob nekaterih besedilih, ki bi jih težka opredelili kot kakršno koli rušenje monopola povojnih oblasti nad v javnost pripuščenimi vsebinami.

Čeprav smo zapisali, da so bile spremembe, ki jih je za slovenske katoličane in tudi v Sloveniji delujočo Mohorjevo družbo pomenil konec druge svetovne vojne, znatne, za mohorjane slednje niso bile v resnici nove. Prvič se je obstoj družbe pod velikim vprašanjem znašel že po prvi svetovni vojni. To je bila tudi posledica dejstva, da je bila zasnovana kot vseslovenska ustanova v habsburškem državnem okviru s sedežem in vso infrastrukturo v Celovcu, ki je bila obenem izrazito vezana na krško škofijo. Postavljanje novih meja po zatonu monarhije je tako pomenilo precejšen izziv. Že pred dokončno odločitvijo o prihodnosti s Slovenci naseljenega dela Koroške je leta 1919 poiskala zatočišče na Prevaljah, od koder se je leta 1927 preselila v večje in uglednejše Celje. To obdobje je pomembno zaznamovalo uredniško in tajniško delo Franca Saleškega Finžgarja, leta 1929 pa je začel tudi družbin koledar izhajati v posebni izdaji za Koroško, ki se je obdržala do leta 1940 (Inzko, 1996, 37). Končno sta se celovška in celjska veja družbe (ki se jima je v delu slovenskega etničnega ozemlja, ki je po prvi svetovni vojni pristalo v Italijo, že leta 1924 pridružila še goriška) jeseni 1934 dogovorili za skupna pravila, ki jih je lavantinski škof Ivan Jožef Tomažič potrdil že naslednje leto, krški pomožni škof Andreas Rohrachar pa šele leta 1937. Vprašanje vloge pokrovitelja, ki je od ustanovitve družbe pripadala vsakokratnemu krškemu nadpastirju, so v novih razmerah rešili tako, da sta se mu kot protektorja pridružila lavantinski in ljubljanski škof. Predvideno »vrhovno nadzorstvo« kot skupni organ obeh vej zaradi sprememb v Avstriji ni nikoli zaživelo. Omeniti

je potrebno še, da so zakonska določila v Kraljevini SHS prisilila mohorjane, da od družbe ločijo tiskarno, ki so jo organizirali kot zadrugo, kar je postal vzorec za ureditev po drugi svetovni vojni (Smolik, 1996, 64).

V tiru napredujoče druge svetovne vojne je že kmalu sledil poskus uničenja Družbe sv. Mohorja. Začel se je na Koroškem, kjer je deželna vlada ustanovo razpustila maja 1940, neuspešno pa je bilo celo prizadevanje krškega ordinariata, da bi v skladu z družbinimi pravili zase pridobil vsaj njeno premoženje, ki je bilo zaplenjeno (Inzko, 1996, 40). Odločilni udarec je potem sledil po nemškem prihodu na Štajersko in v Celje aprila 1941. Povojni podpredsednik celjske družbe France Stele se je deset let pozneje spominjal:

Druga velika vojna je zadela Mohorjevo družbo sredi najbujnejšega razvoja, ki se po notranji razgibanosti in po veliki vrednosti noben čas v njenem razvoju ne more meriti z njim. [...] Sledila je likvidacija Družbe in tiskarno so prevzeli Nemci. Nad knjižno zalogo je bila izrečena sodba, da jo je treba uničiti; preganjali so družbene knjige tudi po kmetih. Finžgar je bil odrezan od Družbe in je zdaj v blokirani Ljubljani naredil vse, kar je mogel, da bi na konspirativen način ali celo na podkupljiv način rešil, kar bi se dalo rešiti. [...] Usoda je bila močnejša kakor urednikovo prizadevanje in največji del zaloge je bil uničen, del knjig pa je bil po prizadevanju zaupnih ljudi vendarle rešen (Iz kronike, 1951, 64).

Kot je Finžgar rešitev za na uničenje obsojene mohorske knjige iskal v njihovem prevozu v vevško tiskarno v Ljubljanski pokrajini, je tudi družba v celoti med drugo svetovno vojno v omejenem obsegu preživela v Ljubljani. V štirih letih je tam skupaj izdala 29 knjig, število njenih udov, kot so se imenovali v mohorskem besednjaku, pa je bil kajpak daleč od nekdanjih vrhov. Če jih je bilo v zadnjem letu prve svetovne vojne rekordnih 90.512 in po padcu za tri petine do leta 1925 šest let pozneje spet 61.848, je medvojne Mohorjeve knjige prejemale približno 13.000 naročnikov (Smolik, 1996, 72–73).

Že omenjene spremembe za katoliško skupnost v Sloveniji po drugi svetovni vojni, ki jim je potrebno pripisati značaj potresa, so se seveda dotaknile tudi družbe. Razloge, da so jo vsaj v prvih petih ali šestih let prizadele manj kot veliko večino katoliških ustanov, je najbrž res treba (kot pravi Gabrič, 1995, 77) iskati v pričakovanju nove komunistične oblasti, da bo Mohorjeva družba s sedežem v Celju na podlagi svojega ugleda prispevala k usmerjanju koroških Slovencev v času, ko je še obstajalo upanje, da bi se utegnili jugoslovansko-avstrijska meja vendarle spremeniti Jugoslaviji v prid. To pričakovanje očitno ni bilo brez osnove, saj so celo nekateri slovenski koroški duhovniki vsaj v začetku nasprotovali ločeni

Slika 1: Franc Saleski Finžgar je bil nekak most med predvojnimi in povojnimi družbinimi koledarjem, saj je vsebinsko vodil Družbo sv. Mohorja že od dvajsetih let 20. stoletja. V prvem povojnem desetletju je v koledarju pogosto pojasnjeval mohorjanom ukrepe oblasti, ki so bile zanje težko sprejemljive (denimo petletko ali načrtovano kolektivizacijo kmetijstva) (Vir: Alchetron, Free Social Encyclopedia for the World).

knjižni ponudbi celovške družbe in si želeli še naprej skupne mohorjanke iz Celja (prim. Inzko, 1996, 48). Za prizanesljivost do Mohorjeve družbe je bila za oblastnike skoraj gotovo drugotnega pomena idejna bližina nekaterih vidnih sodelavcev Mohorjevega koledarja in drugih publikacij, med njimi celo samega Finžgarja, vsaj nekaterim zamislim prevladujočega socializma o povojni ureditvi družbe in države (kar kot možnost tudi navaja Gabrič, 1995, 77). Kot že rečeno, v njihovih predstavah kakršna koli samostojna pobuda cerkvenih ustanov namreč ni bila predvidena, celo če je prihajala od idejnih sopotnikov.

Spričo doslej povedanega bi bilo moč celo reči, da vsa vzhičenost v besedilih iz Mohorjevih koledarjev takoj po drugi svetovni vojni ali kar govorjenje o »vstajenju ptiča feniksa«, kot si ga je privoščil Stele v že zgoraj navajanem govoru ob Finžgarjevi osemdesetletnici, nista bila zgolj poklona, ki naj zadovoljita pričakovanja komunističnega režima. Najprej je povojno stanje gotovo predstavljalo korak naprej v primerjavi s popolno ustavitvijo delovanja ob nemški okupaciji, nato pa je precej tolažbe lahko prinašal pogled na dogajanje drugod na katoliškem prizorišču v Sloveniji,

kjer so predvojni stebri pod oblastnim pritiskom padali kot domine eden za drugim (gl. zlasti Griesser-Pečar, 2016; prim. tudi Dolinar, 2006, in Kolar, 2017 in 2018). V zgodovinski spomin Mohorjeve družbe v Sloveniji sta se tako za dolgo časa vtisnila predvsem dva človeka, Boris Kidrič kot politični in Prežihov Voranc kot nekak idejni pokrovitelj obstanka družbe. Že koledar za leto 1946 je o tem pisal:

Ko je Mohorjeva spet oživiljena, je njena dolžnost, da se ob izidu prvega koledarja za leto 1946, zopet v svobodi zahvali naši narodni vladi za njeno uvidevnost, zlasti še predsedniku Borisu Kidriču. Predsednik sam se je izrazil, da je vesel in posebno ponosen, da bo najstarejša slovenska knjižna družba spet zaživela. Zahvala gre pa tudi pisatelju Lovrencu Kuharju, ki si je odlično prizadeval za ohranitev Družbe, češ 'ako bi ne bilo Mohorjeve, ko sem njene knjige prebiral že kot deček na paši, bi ne bil nikoli postal pisatelj' (Družba sv. Mohorja, 1945, 35).

Vsaj do neke mere presenetljiva ohranitev ni bila brez dvoumnosti. Bralcem so jo zelo na hitro predstavili v istem koledarskem prispevku:

Bratovščina Družbe sv. Mohorja je, kakor je bila, cerkvena bratovščina s starimi neizpremenjenimi pravili in z vsemi duhovnimi koristmi za družnike-vernike. Poleg nje pa je bila ustanovljena zadruha za vso Slovenijo. Pripomniti moramo, da je bila Mohorjeva tiskarna že prej tudi zadruha do leta 1940., ko se je na ukaz vlade morala preosnovati v družbo z omejeno zavezo. Ta družba se je sedaj razšla in dne 27. novembra 1945 je bil v Ljubljani ustanovni občni zbor zadruga (Družba sv. Mohorja, 1945, 34).

V članku opisana dvojnost, ki je utemeljena s predvojnimi stanjem, je kajpak omogočala oblasti povečano navzočnost v družbi. Na prvem mestu je to dosegla, ker je na zadrugo prešla praktično vsa za delovanje potrebna infrastruktura v Celju, na drugem pa s kadrovske sestavo organov bratovščinskega in zadrugnega dela. Čeprav so bili v obeh v glavnem isti ljudje, je že dejstvo, da je bil na čelu zadruga nekdanji krščanski socialist in podpredsednik vlade Marijan Breclj, medtem ko je bil njen podpredsednik predsednik družbe Franc Cukala, govorilo jasen jezik. Nova ureditev je svoje zobe pokazala tudi z okoliščino, da je zadruha izdajala tudi knjige, ki so bile v precejšnjem nasprotju z vrednostnimi izhodišči Mohorjeve družbe (prim. Smolik, 1996, predvsem 75).

Da je takšna rešitev, sicer bržkone cena preživetja najstarejše slovenske založbe v matici, za seboj potegnila precejšnjo idejno preusmeritev ali raje prilagoditev, mohorjanom seveda ni ostalo skrito. France Stele

leta 1951, ko je pohvalil rast družbe, ni mogel mimo omembe, da so jo po »obuditvi« nekateri razglašali za komunistično (Iz kronike, 1951, 64). In čeprav je bilo, kot že omenjeno, onkraj državne meje kar nekaj zagovornikov ohranitve enotnosti obeh vej, je nedvomno tudi pod vtisom razvoja v Sloveniji na Koroškem prevladala tista smer, v kateri sta prednjačila Valentin Podgorc in Rudolf Blüml in ki je navijala za obnovo samostojne družbe v Celovcu. Po neuspešnih pogovorih med predstavniki obeh vej na Koroškem je bil leta 1948 izvoljen prvi povojni celovski odbor, družba pa je vnovič postala tudi lastnica leta 1940 zaplenjenih nepremičnin v koroški prestolnici. S tema korakoma in z izdajo samostojnega celovškega »knjižnega daru« namesto celjskega je bil razhod Celjanov in Celovčanov bolj ali manj zapečaten (Inzko, 1996, 47–50). Za slovensko komunistično oblast je z navedenim razvojem odpadel eden poglavitnih razlogov za vsaj nekoliko privilegirano obravnavo Mohorjeve družbe (Gabrič, 1995, 77–78). Kot je razvidno iz besedil v vsakoletnem celjskem koledarju, prehod v novo etapo sicer ni bil takojšen. Tako je poddržavljenje družbinih nepremičnin in tiskarne skupaj z odpravo povojne dvotirnosti sledilo šele v začetku petdesetih let 20. stoletja. Že prej je, menda zaradi pomanjkanja papirja, prišlo tudi do zmanjšanja naklade publikacij (Gabrič, 1995, 78). Zaostritev odnosov med Svetim sedežem in Jugoslavijo (prim. Kolar, 2008 in 2018; Radić, 2014; Griesser-Pečar, 2017) je po letu 1952 dogajanje slednjic zapeljala v smer, ko se je zdela prekinitev (vsaj samostojnega) delovanja Družbe svetega Mohorja v Sloveniji z ustanovitvijo konkurenčne Prešernove družbe najbližje (Smolik, 1996, 77–78). Posebej kritično je bilo stanje leta 1955, ko se odbor družbe najprej ni hotel podrediti novi zakonodaji o založništvu, ki mu je nalagal vzpostavitev založniškega sveta, ki bi lahko odločilno posegal v vsebino njenih izdaj. Po srečanju Finžgarjevega naslednika na tajniškem mestu Stanka Cajnkarja – ta je bil med tistimi povojnimi predstavniki katoliške misli v Sloveniji, ki so bili po svojih idejnih izhodiščih socialističnemu miselnemu blagu nedvomno najbližji – s predsednikom vladne komisije za verska vprašanja Borisom Kocijančičem decembra istega leta je družba slednjic pristala na nekak kompromis. Ta ji je res omogočil nadaljnje delovanje, vendar je z založniškim svetom, v katerem so prevladovali miselnim temeljem Slomškove ustanove nenaklonjeni ljudje, dobila nekak nadzorni organ, ki je skrbno bdel, da se vsebinsko ni oddaljila od za režim sprejemljivih poudarkov (prim. Gabrič, 1995, 82–84). Po opisani rešitvi svojega položaja je Družba sv. Mohorja hkrati postala Mohorjeva družba in v takšnih razmerah delovala vse do demokratizacije v Sloveniji. Sploh v času, ko ji je predsedoval mariborski pomožni škof Vekoslav Grmič, je izdala veliko kakovostnih leposlovnih in neleposlovnih besedil,

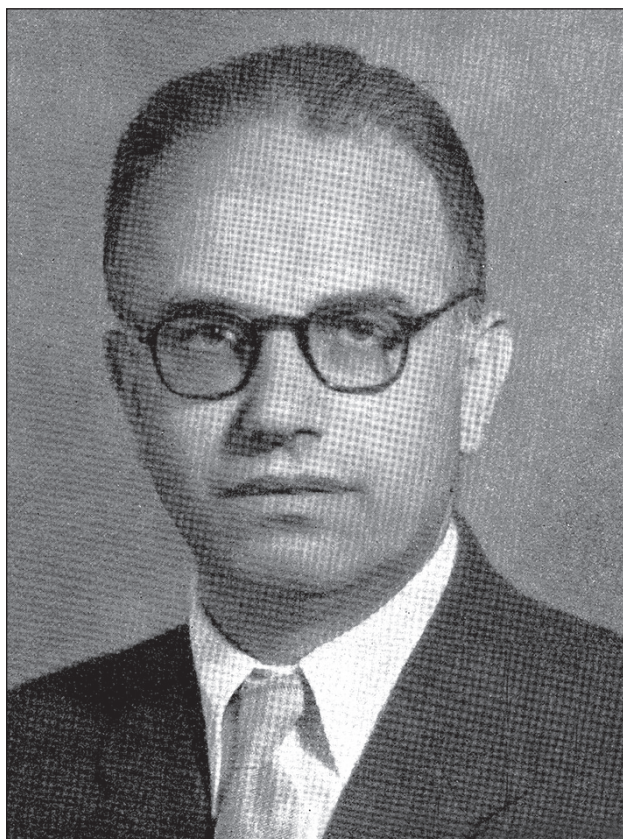
toda od nje zaradi ozkega okvira delovanja seveda ni bilo pričakovati razvijanja konceptov o družbi, ki bi v čem bistvenem odstopali od uradno zapovedanega socializma (prim. Maver, 2013, predvsem 610 s.; Maver & Ravnikar, 2017, 800 ss.).

Faze v razmerju med Mohorjevo družbo in slovensko oblastjo pričakovano niso brez odraza v koledarjih iz prvega desetletja po drugi svetovni vojni. Vidne so posebej v različnem deležu, ki ga zavzemajo družbeno-politične teme v njem nekako do koledarja za leto 1951 in pozneje, ko je besedil s takšno vsebino precej manj.

OKUPACIJA, ODPOR IN REVOLUCIJA V KOLEDARJU DRUŽBE SV. MOHORJA V PRVEM POVOJNEM DESETLETJU

Če bi kak ud Mohorjeve družbe po naključju ne vedel, kaj se je v Sloveniji dogajalo od začetka do sredine leta 1945 (o tem dogajanju prim. Hančič, 2015; Repe, 2016; Maver, 2016; Bajc & Lampe, 2017; Čepič, Guštin & Troha, 2017; Lampe, 2017) se gotovo ne bi mogel načuditi razliki med družbinima koledarjema za leti 1945 in 1946. Vsaj na prvi pogled se namreč zdi, kot da je vrednostni koordinatni sistem publikacije postavljen na glavo. Ljudje, o katerih se v njeni izdaji za leto 1945 govori kot o junakih, so naslednje leto označeni za krivce za najsramotojši trenutek slovenske zgodovine, gibanje, ki mu je v starejšem koledarju pripisana krivda za civilizacijski zdrs medvojne Slovenije, pa je v mlajšem predstavljeno kot zastavonoša narodne osvoboditve. Seveda takšnega obrata v sorazmerno kratkem času spričo razmer ni opravil le Mohorjev koledar (prim. o okoliščinah Vodusek Starič, 1992; Deželak Barič, 2016). Toda vseeno je koristno od blizu pogledati vsaj en zgled. V koledarju za leto 1945, ki je bil natisnjen ob koncu leta 1944, je rečeno:

Ljubljana, vrt krvavih cvetov! [...] Zločinski val brezbožnih napadov se je sprožil. Začeli so padati ljudje, ki so zvesto služili narodu. Padli so Emer, Rojic, Praprotnik, Kikelj, Župec, Peršuh, Majdič, Kukovič in še drugi. [...] V morje solza in krvi te je potopil brezbožni komunizem, bela Ljubljana! Tvoj nadpastir, tvoj škof je trpel s teboj. Ko je videl, kako zagrinjajo temni oblaki brezbožnega komunizma tvoje prebivalce, je to strašno zmoto obsodil in pred njo svaril. [...] Toda veliko tvojih prebivalcev ga ni poslušalo. Z brezbožniki so ga zasramovali in mu stregli po življenju. Toda Vladar življenja nam bo na dan sodbe povedala, kaj je bil škof dr. Gregorij Rožman v najhujših dneh svojemu narodu, kako ga je branil pred Badoglijevo, večkrat tako krivično vojaško oblastjo, koliko Slovencev je sam in po svojih duhovnikih in vplivnih katoliških možeh rešil telesne in dušne smrti, bede in obupa (Mohorski, 1944, 43–44).

Slika 2: Stanko Cajnkár - Kot desna roka tajnika Franca Salesškega Finžgarja in pozneje tudi formalno tajnik družbe je odločilen pečat vsebini koledarja v desetletju po drugi svetovni vojni dajal Štajerec Stanko Cajnkár. Pred vojno je bil med slovenskimi duhovniki nekak disident, po drugi svetovni vojni so se njegovi pogledi še najbolj bližali tistim novih oblastnikov (Vir: Wikimedia Commons).

Ob koncu leta 1945 ali v začetku naslednjega se je resda bistveno več mohorjanov lahko seznanilo s precej drugačnim razumevanjem dogajanja. Eden njegovih akterjev, nekdanji krščanski socialist Tone Fajfar, jih je namreč – po naključju tako rekoč na isti strani publikacije – poučil:

Škof Rožman je prvič javno nastopil proti OF ob pogrebu s smrtjo kaznovanih organizatorjev fašističnih društev, Župca in Kiklja. Z njegovim nastopom je bilo uradno vrženo v borbo geslo, ki se je do nerazumljivih skrajnosti izrabljalo do današnjega dne: boj za Boga, vero in Cerkev, ki da je ogrožena od OF. Pod tem geslom so se čez nekaj mesecev začeli zbirati izdajalski oddelki bele garde, pod tem geslom so aretirali, preganjali

in morili zavedne Slovence, pod tem geslom so polagali čez dve leti judeževsko prisego zvestobe poganu Hitlerju. [...] Brez Komunistične partije, ki je na čelu s tovarišem Titom organizirala osvobodilno borbo jugoslovanskih narodov, bi danes ne bilo Jugoslavije ne ljudske demokracije ne enakopravnosti narodov, ampak bi ostala od naših narodov zgolj razvalina, tvarna in duhovna. [...] To spoznanje je potrebno predvsem nam katoličanom, ki smo bili desetletja žrtve zagrizene lažnive propagande (Fajfar, 1945, 44–45).

Pri besedilih v povojnem Mohorjevem koledarju (in gotovo tudi v tistem za leto 1945) seveda ni moč z gotovostjo reči, v kolikšni meri odražajo samo stališče svojih avtorjev, v kolikšni meri pa bi v drugačni obliki ali z drugačnimi poudarki sploh ne mogli iziti ali je bila njihova objava celo pogoj, da je publikacija sploh zagledala luč sveta (prim. o podobnih primerih, ko je šlo za katoliški tisk v povojni Sloveniji, Bizilj, 1991, zlasti 45 ss., in Maver & Ravnikar, 2017, predvsem 796). Vsaj za koledarje po letu 1945 je vloga »cenzorjev« v podobi tistih članov odbora Družbe sv. Mohorja, ki so bili blizu oblasti,² nesporna, zadnjo besedo pa naj bi imel Boris Ziherl (prim. Smolik, 1996, 75; o podobnih primerih režimskega nadzora gl. Friš & Hazemali, 2017). Ne glede na to so se snovalci prve povojne izdaje koledarja, ki je bila natisnjena v vrtoglavih 97.000 izvodih, zavedali, da mnogi bralci iz vrst katoliške skupnosti ne bodo mogli kar zlahka prebaviti že na prvi pogled (in iz primerjave obeh navedenih odlomkov) jasno vidnega salta. Zato so takoj za tradicionalni koledarski del, ki je pričal o nadaljevanju ustaljenih vzorcev, postavili nekoliko bolj opombo: »Vemo tudi, da se utegne temu ali onemu bralcu zdeti kak stvaren članek v koledarju oster. Toda zavedati se moramo, da kolesa zgodovine ne moremo zasukati nazaj in je treba marsikateri zgodovinski resnici pogledati v obraz« (Družba sv. Mohorja, 1945, 35).

Tudi pojasnjevanje omenjenega salta je – ob pomembnejšem vsesplošnem družbenem ozračju – narekovalo, da v osrednjem delu knjižnega daru za leto 1946 z izjemo nekaj povsem praktičnih besedil skoraj ne najdemo prispevka, ki ne bi bil vsaj od daleč navezan na tematiko medvojnega dogajanja in povojnega ustvarjanja novih družbenih razmerij. To ne velja samo za neleposlovne, marveč tudi za leposlovne dele publikacije.

Iz gradiva je razvidno, da je bilo potrebno bralstvu »spremembo smeri« in hitre družbene spremembe v času takoj po drugi svetovni vojni, ko je bil spomin na krvavo medvojno in povojno dogajanje na Slovenskem še izjemno živ, pojasnjevati predvsem na nekaterih občutljivih točkah. Med njimi je bilo po vsem videzu pomembno vprašanje, ali je bil odpor proti okupaciji na način, ki je zahteval veliko žrtev, res nujen. Po

² V zgodnjem povojnem obdobju so med odborniki za takšne veljali predvsem Tone Fajfar, France Bevk, Franc Kimovec ali poslanec Beno Kotnik (prim. Gabrič, 1995, predvsem 80).

pomenu je v besedilih iz koledarja sledila razlaga domnevne nujnosti revolucije, brez katere bi bila zmaga nad okupatorji po mnenju avtorjev besedil nepopolna. Vsaj v prvih povojnih letih, ko ekscesnega medvojnega (in povojnega) nasilja tudi pri pozneje zmagoviti komunistični strani v spopadu med Slovenci še ni bilo moč čisto zanikati, je bilo nekaj truda vloženo še v pojasnjevanje omenjenega revolucionarnega nasilja.

Pri pojasnjevanju, da je bil odpor v obliki, kot je bila izbrana, potreben ne glede na hudo trpljenje, ki ga je posredno ali neposredno povzročil in ki je bilo ob koncu leta 1945 seveda še živo pričujoče, je bila za katoliško občinstvo priročno sredstvo mobilizacija starozaveznih zgledov. Janez Janžekovič, eden vodilnih predstavnikov »vzhodnoštajerskega toka« znotraj slovenskega katolištva v prvi polovici 20. stoletja (gl. recimo Juhant, 2010, predvsem 172 ss.; Maver, 2013, predvsem 616 ss., in Maver, 2014a, *passim*), si je pozneje pri nekaterih sicer prislužil pohvalo, da je pravilno postavil razmerje med narodno in versko pripadnostjo (gl. Pirc, 1990). Toda v besedilu za prvi povojni Mohorjev koledar je ob sklicevanju na Mojzesa razvil pravo teologijo nujnosti povezovanja s sorodnimi narodi in nasprotovanja bolj oddaljenim, da ne rečemo sovražstva do njih. Filozofove misli so za povojno vzdušje in sočasno dileme navadnih ljudi tako značilne, da jih je vredno navesti nekoliko širokogrudneje:

*Za svojo domovino se je često treba tudi boriti. Bog je to Izraelcem naravnost zapovedal. Toda malega naroda se rado polasti malodušje. Pojavijo se hujskači, ki mu dopovedujejo, da bi bilo v tuji državi bolje. To je izkusil tudi Mojzes pri svojem ljudstvu, ki je začelo godrnjati zoper njega in govoriti: »O, da bi bili umrli v egiptski deželi ... Zakaj nas vodi Gospod v to deželo, da pademo pod mečem?« [...] Toda Bog ne mara strahopetcev. **Ljudstvu, ki se ni hotelo boriti za svojo domovino in za svojo svobodo, je naložil strašno kazen** [podčrtali A. M., N. M. Š. in D. F.] [...] S sorodnimi narodi je treba navezati tesnejše stike kakor s tujimi. Bog je Izraelcem posebej ukazal: »Ne mrzi Edomca, kajti tvoj sorodnik je (5 Mojz 23, 8)!« [...] Do sovražnikov je treba biti bolj odločen in njihove krivice kaznovati. »Gospod je govoril Mojzesu: 'Bodite sovražni Madiancem in jih tepite! Kajti sovražno so ravnali z vami [...]'« (Janžekovič, 1945, 124).*

Po tem odločnem uvodu, v katerem je evociral celo Božjo kazen za vse, ki se za domovino ne bi hoteli (ali se niso hoteli) boriti, je Janžekovič nedvoumno povedal, kdo so (bili) »Madianci« (Midjanci) njegove sodobnosti:

Najnevarnejši sovražnik naše narodne svobode je fašistični Nemec, to izkušamo Slovenci že

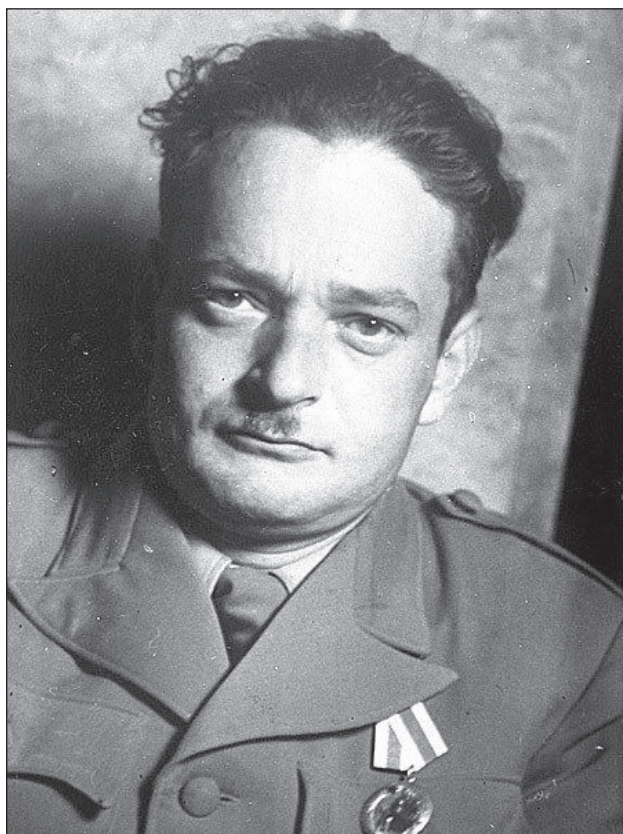
dolgo let. Zadnja leta nas je hotel kot narod naravnost, premišljeno in čim prej ubiti. Zato že vsaka misel, da bi mogli Slovenci kje kako s fašističnimi Nemci živeti v državni skupnosti, meji na veleizdajo. [...] Če bi se kje še kdo našel, ki bi škilil čez severno mejo, poskrbimo, da ga pošljejo čim prej čez njo! (Janžekovič, 1945, 127).

V podobnem duhu, a z nekoliko manj metafizičnimi toni je potrebnost in naravo slovenskega medvojnega odporništva v naslednjem koledarju utemeljeval eden najzvestejših sodelavcev celjske Mohorjeve družbe po drugi svetovni vojni Stanko Cajnkar, ki je izšel iz istega miselnega okvira kot Janžekovič (prim. Dolenc, 1977a in b). Med drugim je v svojem razmišljanju bolj poudaril eksistenčno ogroženost Slovencev ob okupaciji, na katero je sicer ravno tako jasno namignil profesor filozofije iz Svete Marjete niže Ptuja, in se bolj dotaknil boleče točke razdejanja, ki je nastalo (tudi) kot posledica odporniških akcij. Cajnkar je podčrtal posebnost slovenskega položaja med drugo svetovno vojno:

*Saj smo prav za prav samo mi bili dokončno na smrt obsojeni. Samo mi bi bili izginili v celoti, samo mi bi prenehali biti narod s svojim jezikom in s posebno kulturo. Gotovo so imeli nekateri drugi narodi številčno večje izgube kakor mi. Judov so Nemci pobili vsaj pet milijonov. Ni pa bilo mogoče, da bi jih uničili kot narod, ker so raztreseni po vsem svetu. Poljakov je padlo mnogo več kakor nas, toda kot narod bi bili ostali. [...] Za vsakega zvestega, zavednega Slovenca je bila misel na nemško zmago nekaj tako pošastnega, da ni smela biti uresničena, **pa četudi bi nas polovica palo** [podčrtali A. M., N. M. Š. in D. F.]. Tega marsikdo ni razumel in še tudi danes ne razume. Kdor je ob vsaki požgani hiši obupaval in svaril pred vsakim nadaljnjim odporom, ni gledal celotni resnici v obraz. Zato tudi ni mogel biti pravičen tistim, ki so se za našo svobodo borili (Cajnkar, 1946, 146).*

Niti čez desetletje prepričanje, da je potrebno odpor v povezavi s strahotnimi (očitno tudi povojnimi) žrtvami, pred bralci Mohorjevih publikacij nekako upravičiti in osmisliti, še ni čisto prešlo, četudi je bilo takšnih mest morda manj. A v spominskem zapisu ob desetletnici konca druge svetovne vojne, ki je ostal nepodpisan (odraža pa Cajnkarjevimi podobne misli) se je vseeno oglasila apologetska struna, le da so Poljake kot zgled zamenjali bližji Srbi:

Če bi bili v prvi svetovni vojni zmagali Avstrija in Nemčija, bi bila Srbija skoraj gotovo za nekaj časa izgubila svojo državno samostojnost. Bila bi črtana iz seznama neodvisnih evropskih dežel. Srbski

Slika 3: Boris Kidrič - Med vodilnimi povojnimi slovenskimi politikami naj bi bil Mohorjevi družbi najbolj naklonjen Boris Kidrič. Družba se mu je oddolžila tudi z žalnim vencem, ki so ga njeni predstavniki prinesli na njegov pogreb leta 1953 (Vir: Alchetron, Free Social Encyclopedia for the World).

narod pa bi bil obstal. [...] Slovenci pa bi bili izbrisani s površja zemlje kot narod, kot kulturna enota, kot nosilci slovenske dediščine, če bi bili zmagali nemški nacisti ali italijansko-madžarski fašisti. [...] Ker smo poznali te načrte, nas je to spodbujalo, ko smo se zagnali v boj na življenje in smrt. [...] Opravičevalo je strogost, odločnost, neizprosnost. **Opravičevalo je celo kri, kazni in boleča čiščenja** [podčrtali A. M., N. M. Š. in D. F.] (Važna desetletnica, 1954, 28).

Lahko rečemo, da so sporočilo o odporu proti okupatorju kot dolžnosti dopolnjevala leposlovna besedila. V prvih povojnih letnikih koledarja je bilo takšnih veliko. Med najznačilnejše lahko uvrstimo spominska zapisa Franca Ksaverja Meška Križev pot o začetku nemške okupacije na Štajerskem in preganjanju slovenske duhovščine v koledarju za leto 1947 (Meško, 1946) in dravogradskega prošta Matije Munde *Izgnubljena desnica* o njegovem ujetništvu v koncentracijskem taborišču Dachau leto pozneje (Munda, 1947).

Druga točka, na kateri je bilo potrebno večkrat poseči po pojasnilih za tradicionalno bralstvo Mohorjevih publikacij, so bile (hitre) revolucionarne spremembe. Temu posvečena besedila so bila kajpak tesno povezana s sodelovanjem Mohorjevega koledarja pri utemeljevanju kronskih projektov povojne oblasti, o čemer bo še nekaj govora v nadaljevanju. Najprej pa je bilo potrebno nadgraditi povedano o nujnosti odpora in osvobodilnega boja. Niti mobilizacija Mojzesa, po kateri je posegel Janžekovič, sama po sebi namreč še ni upravičevala dramatičnih posegov v življenje predvsem kmečkega prebivalstva v povojnem desetletju. Zato je Cajnkar v zgoraj navedenem prispevku položil mohorjanom na srce, da so korenite spremembe po vsaki vojni samoumevne, saj »*pomeni taka vojna tudi velik preokret vsega človeškega mišljenja. Zato je doba, ki vsaki veliki moderni vojni sledi, z vso nujnostjo nova. Stari svet se v takih pretresih vedno močno poruši*« (Cajnkar, 1946, 146). Nazadnje pa je duhovnik posegel še po argumentu o večjih pravicah tistih, ki so se prvi in z največjim navdušenjem odločili za odpor (ki je bil že prej razglašen za nujnega). Njegovemu dokazovanju, v okviru katerega je znova poudaril, da nekateri v Sloveniji ne razumejo povsem očitnih stvari, je bilo težko ugovarjati: »*Ljudje, ki so mnogo žrtvovali, predložijo svoje račune in zahtevajo svoje plačilo. Tako je bilo in bo. Tudi tega mnogi nočejo razumeti. Zato ne razumejo sprememb, ki so po takih dogodkih kar nujne*« (Cajnkar, 1946, 147).

V istem Mohorjevem koledarju za leto 1947 je samoumevnost družbenih sprememb z vso avtoriteto podčrtal predsednik Mohorjeve zadruga in podpredsednik slovenske vlade Marijan Breclj. V njegovem besedilu prostora za dvom seveda ni bilo niti toliko kot v Cajnkarjevem, kjer v ozadju vseeno odmevajo pomisleki, s katerimi se je očitno srečeval na terenu. Za Breclja je bil položaj neproblematičen: »*Borba proti okupatorju in domačim izdajalcem je bila nujno zvezana z borbo za oblast ljudstva. Ne bi si mogli zamisliti prave osvobodilne vojne in ne bi mogla ta vojna roditi takih uspehov, kakor jih je, če je ne bi vodile osnovne ljudske množice, če ne bi bila oblast, ki se je gradila v borbi sami, res ljudska oblast*« (Breclj, 1946, 44). Čudežno besedno zvezo o »ljudstvu na oblasti« kot posledici medvojnega odpora je že leto poprej razvil Janez Janžekovič, ko je razmišljal, da smisel politike ni v tem, da opozicija nagaja vladi in da vlada tlači opozicijo, ker da je tako samo tam, kjer »*ni ljudstvo na oblasti. Pri nas pa imamo ljudsko republiko, odločilno besedo ima ljudstvo, fašizem je zlomljen*« (Janžekovič, 1945, 127).

Narava povojnih revolucionarnih pretresov je marsikoga med mohorjani seveda vznemirjala še v petdesetih letih. Nevalgičnim točkam se kljub zmanjševanju njihovega pomena ni bilo moč izogniti niti v jubilejnem zapisu ob desetletnici konca vojne. Uvodničarji so jih povzeli takole:

Osvobodilno gibanje pa je postavilo v isto vrsto z osvoboditvijo narodnega in kulturnega življenja tudi osvoboditev iz gospodarske odvisnosti. [...] Zato seveda tudi razočaranja ni manjkalo. Izguba (včasih je samo omejitev dovolj) premoženja, prvenstva, političnih in socialnih prednosti, omejitev kulturnih ustanov, verskih in cerkvenih svoboščin, vpliva v javnem življenju in še marsičesa drugega prizadene navadno pač tudi ostrino človekovega spomina (Važna desetletnica, 1954, 30).

Tretje področje, na katerem so snovalci povojnih Mohorjevih koledarjev začutili močno potrebo po razlaganju, je bil, kot že omenjeno, velik obseg revolucionarnega nasilja. V prejšnjih primerih je bilo že razvidno, da so ga poskušali opravičevati predvsem z nujnostjo protiokupatorskega boja in družbenih sprememb, ki da so vsaj občasno zahtevali, kot beremo v zgoraj navedenem jubilejnim zapisu, neizprosno ostrino pri kaznovanju. Vendar je morda najznačilnejše tozadevno besedilo že omenjeni prispevek Toneta Fajfarja o Osvobodilni fronti. Glede na to, da je bilo vsaj mohorjanom iz Ljubljanske pokrajine še živo v spominu popolnoma obrnjeno prikazovanje komunističnih ukrepov in njihovih žrtev, si je moral visoki funkcionar nove oblasti zastaviti dve nalogi. Prva je bila, da je posebej umore najbolj znanih žrtev, kakršne so bili Župec, Kikelj ali Ehrlich, prikazal kot uresničitve smrtnih obsodb zaradi izdajalskega delovanja. To je razvidno že iz zgoraj navedenega odlomka. Drugič je moral pokazati, da organiziranje protikomunističnih enot ni bilo samoobrambne narave, marveč je izviralo iz vnaprejšnje želje po sodelovanju z okupatorjem proti Osvobodilni fronti. V tem duhu je skušal Fajfar najprej oprati svojo organizacijo krivde za bratomorni spopad, katerega posledice je imela, še enkrat poudarjamo, večina bralcev seveda živo pred očmi: »Vodstvo OF je kmalu prišlo na sled sovražni delavnosti. Zavedalo se je nevarnosti bratomorilskega klanja, če pravočasno ne ukrene vsega, da tak razvoj prepreči. Ker so niti sovražnih priprav vodile v glavnem v duhovniške kroge in katoliške organizacije, se je Izvršni odbor obrnil na tistega, čigar vpliv je bil v teh krogih najveljavnejši, na ljubljanskega škofa dr. Rožmana« (Fajfar, 1945, 43). Potem ko je s svojimi izvajanji vsaj s svojega vidika »demoniral« predstavo o dobrem nadpastirju ljubljanske krajevne cerkve, ki so se je mohorjani med drugim spomnili iz zadnjega koledarja, je v nadaljevanju prešel na nemara še občutljivejše in zgoraj omenjeno vprašanje o izvoru protikomunističnega odpora (oziroma odpora proti Osvobodilni fronti) med Slovenci. Jasno je, da je vzpostavil drugačno zaporedje dogodkov od tistega, ki je bilo spet razvidno iz Mohorjevega koledarja za leto 1945:

Časopisje je začelo z besnimi napadi, začelo se je izrabljanje prižnic in celo spovednic za borbo proti osvobodilnemu gibanju. Bela garda se je organizirala, in to dolgo poprej, preden je padel prvi duhovnik, kaznovan za izdajstvo. Potrebno je, da to dejstvo posebno pribijemo, ker je izdajalska bela garda skušala vedno dokazovati, da je nastala zaradi samoobrambe pred partizanskim »nasiljem« ob času prvega svobodnega ozemlja. Vsakemu Slovencu je danes dobro znano, da bela garda ni nastala iz samoobrambnih namenov, ampak se je od vsega početka, od pomladi 1941, organizirala z določnim namenom, odločilno se spopasti z OF in za vselej zlomiti v ljudstvu njegovo voljo do življenja, do borbe za lepšo bodočnost (Fajfar, 1945, 44).

Nekako razumljivo je, da so v poznejših letih postali vsaj neposredni namigi na državljsko razsežnost medvojnega spopada z odmikanjem dogajanja redkejši. Niso pa mogli povsem izginiti, kot pričajo omembe »potrebnosti kazni«, »očiščevanja« ali načela, da tisti, ki je v osvobodilnem boju najbolj trpel, svoje trpljenje tudi zaračuna drugim, ki smo se jih dotaknili zgoraj.

MOHORJEV KOLEDAR IN »GRADNJA NOVE DRUŽBE«

Usmerjanje k »pravilnemu« razumevanju doživete ga med drugo svetovno vojno in takoj po njej je ostala pomembna rdeča nit družbeni problematiki namenjenih prispevkov v osrednji publikaciji celjske Mohorjeve družbe, vsaj v nekrologih vse tja v osemdeseta leta 20. stoletja. Nekakšno »novo kvaliteto« je omenjena rdeča nit dosegla, ko je v zapisu ob desetletnici ustanovitve Osvobodilne fronte Bogo Grafenauer vzpostavil zase značilno povezavo med medvojnem uporništvom in starejšimi fazami slovenske zgodovine, predvsem s kmečkimi upori (gl. Grafenauer, 1950; o Grafenauerjevi vlogi v povojnem slovenskem zgodovinsko prim. nasprotujoča si pogleda pri Simoniti, 1992, in Luthar, 1993).

Toda nekako skladno z dotedanjo naravo Mohorjevega koledarja je bilo tudi, da je svoje jedrno občinstvo, predvsem iz kmečkih vrst, pripravljal in usposabljal za soočanje z izzivi vsakokratnega vsakdana. Slednji so bili v prvem povojnem desetletju zlasti za konservativnejše Slovence znatni, predvsem pa nepredvidljivi in spremenljivi. Kako jih je skušal (verjetno znova pod budnim očesom oblasti) lajšati Mohorjev koledar, si bomo ogledali ob treh zgledih. Prvi zgled je navajanje monarhije vajenih ljudi na novo, »ljudsko« republiko. Opozorili smo že na Janžekovičevo dokazovanje, da je Jugoslavija nekaj posebnega, ker je pri nas »ljudstvo na oblasti«. Nalogo, novo stvarnost tako rekoč nemudoma po njenem nastopu (saj je bila republika v Jugoslaviji oklicana konec novembra 1945, medtem ko je koledar izšel že pred koncem leta) približati bralstvu, je dobil

kar Prežihov Voranc (ki je v istem Mohorjevem koledarju nastopil še s koroško črtico s plebiscitno tematiko *Odpustki*). V kar obširnem poročilu o delovanju ustavodajne skupščine z značilnim naslovom *Živela ljudska republika!* verjetno osrednje mesto pripada razpravi Borisa Kidriča, v kateri je slednji v Beogradu govoril, da si Slovenci od vseh narodov najbolj želijo (ljudsko) republiko, kajti:

Slovenski narod je bil 1300 let pod tujim suženjstvom. Njegovo trpljenje, njegova neena-kopravnost je bila vedno vezana na tujca in na monarhije. V imenu narodnih poslancev lahko izjavim, da to, za kar se je boril slovenski narod v nerazdružljivi skupnosti vseh jugoslovanskih narodov, ne bi dobilo svojega sijajnega potrdila, če ne bi dobili republike (Prežihov Voranc, 1945, 51–52).

Razumljivo je nadalje vztrajno ogrevanje konservativnih prejemnikov mohorskih knjig za novotarijo v podobi gospodarske »petletke«. Slednji je posvečenih kar precej člankov na vidnih mestih skozi več letnikov. Da bi bolj zaleglo, je besedilo s programskim naslovom *Vse za petletko!* prispeval tudi Franc Saleški Finžgar kot živa vez z izhodišči Družbe sv. Mohorja. A nekako najznačilnejši je nepodpisani članek, v katerem avtor neznani pojem iz političnega novoreka pojasnjuje z metaforiko iz kmečkega življenja. Pred članek so bili sicer postavljeni govor maršala Tita o petletki s kongresa Ljudske fronte (gl. Broz, 1947) in izjave najvidnejših slovenskih velmož, Edvarda Kardelja, Mihe Marinka in Borisa Kidriča, o tem, kako je potrebno Titove smernice udejanjati (Broz, 1947, VIII). Tudi sam osrednji članek o petletki v koledarju za leto 1948 se je začel z bombastično ugotovitvijo, da »odkar je Balkanski polotok, kjer je tudi naša zvezna država, obljuden, še nikdar ni bilo o kakem političnem ali gospodarskem dogodku toliko govornice kakor o naši petletki« (Petletka, 1947, 42). A ker pisec ugotavlja, da bo po naravi konservativno ljudstvo kljub vsej množini informacij utegnilo še zmeraj godrnjati, kaj nam je petletke sploh treba, mu postreže z razumljivejšo govorico:

Za take, povsem zveste, a vendar po naravi konservativne državljane se nam zdi potrebno, da povsem preprosto, a stvarno spregovorimo tudi v koledarju in podamo samo nekaj splošnih, načelnih misli o naši petletki, o petletnem načrtu (sedaj mu pravijo plan), kako postopoma obnoviti, kar je razdejanega, izboljšati, kar je zanemarjenega, in dodati za splošno ljudsko korist, kar je malomarnost zgoj kapitalističnega prejšnjega gospodarstva zamudila ali namerno opustila. Za primer si oglejmo najprej kmečki dom in kmečko posestvo, in sicer tako, ki je bilo po slabem gospodarju blizu propada. V

tak dom se priženi mlad mož, priden, pošten, delaven in goreč za resničen napredek. [...] Mlada žena ga ljubo gleda, v očeh ji igrajo solze. Sram jo je, ko je mož dobil vse narobe krog hiše. Boječe vzdihne: 'Kako bova popravila vse to zamujeno?' 'Nič se ne boj. Kar sem prinesel k hiši, s tem bomo uredili dom, a vse drugo bo naredilo najino delo — seveda ne v enem letu. V nekaj letih — imam že načrt v glavi — boš komaj spoznala podedovani grunt.' Tak grunt je bila naša Jugoslavija, ko je bilo vojske konec (Petletka, 1947, 42).

Spremljanje uresničevanja tako pojasnjenega načrta se je nadaljevalo v naslednjih letih. V koledarju za leto 1949 je Finžgar v že navedenem prispevku, preden se je posvetil povzemanju uspehov po poslanici maršala Tita, razveselil bralce z mednarodno uspešnostjo jugoslovanske petletke, kajti »danes pišejo tudi v inozemstvu, v državah, ki nam niso naklonjene, cele knjige o takih večletnih načrtih in priznavajo, da so nujno potrebni in prevažni za vse tiste države, ki je strašna vojska v njih zapustila obupno razdejanje in kupe razvalin« (Finžgar, 1948, 36). Leto zatem se je France Seunig (1949) v članku, ki je bil precej daljši od povprečnega koledarskega in opremljen s številnimi fotografijami, lotil podrobne analize dotedanjih sadov izvajanja načrta. Že takoj na začetku je pokaral tiste, ki bi še utegnili razmišljati v starih kategorijah, po katerih je kaj veljalo samo zvišanje plač ali (za kmeta) cen kmetijskih pridelkov:

Borba za splošno povišanje mezd in za boljše cene kmetijskih pridelkov je potrebna v kapitalističnih državah, kjer si izkoriščevalski razred prilašča velik del dobičkov tistega, kar proizvajata delavec in kmet. [...] Delavec in kmet sta se skušala rešiti iz revščine predvsem z višjimi mezdami in boljšimi cenami za pridelke. [...] Kako pa je danes? Ljudska revolucija je pregnala kapitaliste. Ustvarjamo socialistično družbo, ki ne dopušča izkoriščanja človeka po človeku (Seunig, 1949, 34).

Takoj za obsežno razpravo o sijajnem poteku petletke je sledilo besedilo, ki so ga ponovno naložili pisatelju Finžgarju. Šlo je za oreh, ki je bil za slovenskega kmeta še trši od sprijaznjenja s petletko, ker ga je zadeval v živo. Če je moral Mohorjev koledar kar nekaj črnila preliti že ob agrarni reformi takoj po vojni, se je bilo načrtovane, a potem v sovjetski obliki ne izpeljane kolektivizacije kmetijstva (prim. Čoh Kladnik, 2011; Čoh Kladnik, 2016) potrebno lotiti še resneje. Pravzaprav so nalogo Finžgarju poverili kar obkraj. Ob agrarni reformi se mu je zdelo najprimerneje znova mobilizirati Staro zavezo in Mojzesa, v katerem je

prepoznal prvega agrarnega reformatorja, »ki je uravnavanje posestev s svetim letom hotel urediti za stalno. Postavil je meje pohlepnosti in lakomnosti, ohranil nekakšno enakost med prebivalci, zasul prepad med bogatimi in revnimi in zavrl porast lastnine srečnejših in imovitejših brez omejitve« (Finžgar, 1946, 120).

Ko je šlo ob koncu štiridesetih let za prisilno združevanje kmetov v zadruga, ni bilo tako preprosto. Zato je poskušal najuglednejši pisatelj med tedanjimi slovenskimi duhovniki vsaj dokazati, da so zadruga prastara, tako rekoč naravna oblika gospodarskega življenja Slovencev:

Naša slovanska in slovenska zgodovina nam priča, da je bilo vse prvotno družinsko in družbeno življenje Slovanov in Slovencev osnovano na zadrugi. Zadruga je bila družba sorodnikov, ki so skupaj bivali v eni (tudi v več hišah) in vzajemno obdelovali nedeljivo posestvo. [...] Zadruga je zlasti Hrvatom in Srbom narodna svetinja. Ob zadržnem ognjišču je bil vir tiste zdrave telesne in npravne moči, s katero so se obranili popolne turške sužnosti (Finžgar, 1949, 48–50).

Pristavimo naj še, da so skušali kolektivizacijske projekte oblastnikov svoji klienteli v Mohorjevem koledarju približati tudi s kakšnim leposlovnim besedilom. Značilen zgled zanj je programska pesem *Nova družina* Geme Hafner, objavljena v koledarju za leto 1950 (gl. Hafner, 1949).

MEDNARODNA POLITIKA PRVEGA POVOJNEGA DESETLETJA V KOLEDARJU DRUŽBE SV. MOHORJA

Koledar Družbe sv. Mohorja mohorjanom po dolgem izročilu ni približeval le domače stvarnosti, marveč tudi mednarodne dogodke, že v avstrijskih in starojugoslovanskih časih včasih s precej podrobnostmi. Omenjeni praksi je ostal dosledno zvest po drugi svetovni vojni. Seveda pa bi od njegovih kronistov mednarodnega dogajanja zaman pričakovali preveliko konsistentnost. Tudi na tej »fronti« so bili preveč vpeti v razumevanje mednarodnih odnosov, ki ga je oznanjala povojna komunistična oblast. Slednja pa je napravila vsaj en velik salto po informbirojevskem sporu, ki se je nato stopnjeval v začasno precejšnjo bližino zahodnim državam, predvsem Združenim državam Amerike. Posledica omenjenega je, da je lahko bil povprečen mohorjan ne le ob spremljanju mednarodnega dogajanja v domačem tisku, marveč enako ob branju Mohorjevega koledarja precej zmeden. Komaj je namreč dobro pozabil naglo spremembo junakov v zlikovce in zlikovcev v junake med koledarjema za leto 1945 in 1946, že se je soočil s ponovitvijo scenarija, le da je šlo tokrat (samo) za mednarodni parket (o teh obratih prim. Parrillo, 2018).

Zgolj na hitro je potrebno izpostaviti, da se je mohorsko izročilo hkrati nadaljevalo z doslednim spremljanjem položaja Slovencev zunaj jugoslovanskih meja, predvsem v Avstriji in Italiji, kar je bila stalnica predvojnih publikacij Mohorjeve družbe in je zelo vidno še v koledarju za leto 1945 (prim. recimo Rožman, 1944, ali Lovrenčič, 1944).

Po drugi svetovni vojni je vse do svoje smrti leta 1954 nekakšen osrednji »zvezdnik« zapisov o zamejnih duhovnik Ivan Trinko, ki mu je posvečeno lepo število prispevkov (prim. recimo Nadižar, 1946; Rejec, 1946; Zorzut, 1953 in 1954; o razmerah v Beneški Sloveniji prim. Pelikan, 2018). Pričakovano so najudarniji članki posvečeni koroškemu in tržaškemu vprašanju. V zvezi s Koroško velja omeniti obsežen prispevek Boga Grafenauerja o zgodovini in statistiki slovenskega dela dežele že v koledarju za leto 1946 (Grafenauer, 1945, 96–101) in v času postopnega umiranja obvezne dvojezične šole (prim. o tem Klemenčič & Klemenčič, 2010) članek o slovenskem šolstvu Lojzeta Udeta (1955, 72–80).

Kar zadeva tržaško vprašanje, je že prvi povojni koledar bralce obsežno seznanil z zgodovinskim ozadjem slovenskih in jugoslovanskih zahtev po mestu in okolici (gl. Kos, 1945, in Gustinčič, 1945). Nazadnje je seveda kljub bombastičnim tonom iz preteklih let pritrtil modrosti jugoslovanskega vodstva ob podpisu Londonskega memoranduma (o poskusih reševanja vprašanja prim. zdaj Tenca Montini, 2018), češ, »ozemlje, ki ga je po tem sporazumu dobila Jugoslavija, po obsegu namreč ni veliko, vendar pa je precejšnjega gospodarskega pomena zlasti za Koper, ki bo s tem dobil širše zaledje in s tem več možnosti, da se razvije v gospodarsko in kulturno središče južnega dela Slovenskega Primorja. Še več od tega ozemlja pa je vredna zavest, da je država vse storila za svoje ljudi, ki pridejo pod Italijo, saj pomeni ta sporazum edinstveno dejanje v zgodovini manjšinskih vprašanj« (Sporazum, 1954, 70).

Na področju svetovnega dogajanja so bili obrati, kot omenjeno, še bistveno večji. Začelo se je z zvestim sledenjem sovjetskim usmeritvam. Tako je avtor mednarodnega pregleda ob koncu leta 1945 ugotavljal, »da je prav gotovo napredni del človeštva žel v preteklem letu velike uspehe« (Košir, 1945, 150). Verjetno tudi z mislijo na bolj konservativno usmerjene koroške Slovence je za vsaj na papirju katoliško publikacijo morda nenavadno odločno zatrdil, da »zmaga krščanske stranke pri parlamentarnih volitvah v Avstriji ni mogla zadovoljiti nobenega resničnega demokrata, ker vemo, da se v njenih vrstah prav tako skrivajo nacisti, kakor se skrivajo v vrstah madžarske stranke malih posestnikov madžarski fašisti« (Košir, 1945, 148). Izrazito negativno in usklajeno s sovjetskim je bilo še stališče Mohorjevega kronista v koledarju za leto 1949 do Marshallovega načrta: »Na prvem pogovoru o tem

v Parizu je Molotov razkrinkal brezobzirni imperialistični pohlep in vmešavanje v notranje zadeve podpiranih dežel, zaradi česar so vzhodnoevropske države odklonile sodelovanje pri Marshallovem načrtu, ker kot ljudske države niso hotele za skledo leče prodati svoje državne neodvisnosti. Uklonilo pa se je šest najst zahodnih kapitalističnih držav« (Po svetu okoli, 1948, 44–45). Ko je najpomembnejša publikacija celjske Mohorjeve družbe ponovno obiskala bralce, je bila podoba že drugačna. Kronist Josip Mal je z žalostjo v srcu poročal o »skaljenem prijateljstvu« s Sovjetsko zvezo in o resoluciji Informbiroja, ki jo je označil kot »iz trte izvito vojno napoved« (Mal, 1949, 190). Že prej je potožil nad pomanjkanjem sovjetske podpore pri jugoslovanskih prizadevanjih za Trst in Koroško. Glede Koroške se mu je zapisalo celo: »Sovjetska zveza se je že med vojsko sporazumela z velesilami glede Koroške, da bodo ostale meje Avstrije nespremenjene, vendar pa je na videz zastopala koristi Jugoslavije in izrabljala boj koroških Slovencev za priključitev k Jugoslaviji pri svojem trgovanju z imperialisti, da bi tako izsilila od velesil koristi zase« (Mal, 1949, 188). Kljub temu je, kakor je navsezadnje razvidno iz pričujočega navedka, še ostal nespremenjen piščev odnos do ZDA in drugih zahodnih držav. Ustanovitev Severnoatlantskega zaveznitva je denimo pospremil z jedkim komentarjem: »Atlantski pakt, ki mu pripadajo razen ZDA, Kanade, Velike Britanije, Francije in držav Beneluksa tudi še Danska, Islandija, Norveška, Portugalska in Italija, ne more prikriti svojega izzivalno napadalnega značaja, ki se kaže zlasti z uzakonitvijo oboroževalne tekme (ki je popolnoma nasprotna vsebini in namenom ustanovne listine OZN) in pa v okolnosti, da držav ljudske demokracije sploh niso povabili k pristopu« (Mal, 1949, 184).

V naslednjih letih se je plošča potem sukala povsem pod taktirko sprememb v jugoslovanski zunanji politiki. Vsaj »letopiscu« Malu, kot se je sam imenoval v naslovu prispevka, je moralo biti jasno, da ugovarja svojemu lastnemu stališču izpred dveh let, ko je nena doma v Natu zagledal izključno obrambno povezavo, ki je celo nastala zgolj kot odgovor na izzivanje Sovjetske zveze: »Na konferenci v Bruslju zbrani zastopniki držav Atlantskega pakta so izrecno in znova poudarili, da so vsi njihovi sklepi zgolj obrambnega značaja; ker imajo izključno samo namen, da se ohrani mir na svetu. Kar je bilo doslej pravzaprav le v načrtih, to postaja z bruseljskimi sklepi stvarnost: ustvarja se pod izkušenim poveljnikom atlantska armada, ki bo štela 55 do 60 dobro opremljenih in moderno oboroženih divizij. Odkrite hegemonistične (gospodovalne) težnje na eni strani so prisilile drugo stran, da se je združila in pospešila svojo obrambno organizacijo« (Mal, 1951, 36). In ameriški predsednik Harry S. Truman, ki je bil bralcem koledarja še leta 1950 predstavljen kot posebljenje imperializma in podpore »svetovni reakciji«, si

je v koledarju za leto 1952 zaradi razrešitve generala MacArthurja kot poveljnika sil Združenih narodov v Koreji prislužil pristrčno pohvalo: »To odločno in pogumno dejanje predsednika Trumana naj bi vnovič dokazalo, da Združeni narodi nimajo nobenih osvajaških namenov, marveč da so pripravljeni skleniti za obe strani časten sporazum« (Mal, 1951, 41). Hkrati s tem se je spremenil pogled Mohorjevega kronista na korejsko vojno in na novo kitajsko ljudsko republiko (prim. Mal, 1950, in Mal, 1951).

VPRAŠANJE SAMOSTOJNEGA (KATOLIŠKEGA?) PROFILA KOLEDARJA DRUŽBE SV. MOHORJA V DESETLETJU PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Ob takšnem ugaševanju razmislekov o mednarodni politiki v Mohorjevem koledarju se v povezavi z vsem doslej povedanim zelo jasno zastavi vprašanje, koliko lastnega vsebinskega profila je sploh lahko ohranila osrednja periodična publikacija celjske Mohorjeve družbe v prvem povojnem desetletju (in pravzaprav tudi pozneje). Ali lahko od besedil v njej pričakujemo vsebinske poudarke, ki bi v čem bistvenem odstopali od tistih, ki so prevladovali v jugoslovanski javnosti v obnebjū uradno zapovedanega socializma? Zdi se, da mora biti odgovor bolj ne kot da. Gotovo je na takšno stanje v prvi vrsti vplival ozek institucionalni okvir, v katerem je lahko delovala družba in izdajala svoj koledar. Ta okvir je pomenil bolj ali manj natančen nadzor oblasti, ki se je, kot smo videli, poigravala celo z mislijo, da bi družbo povsem ukinila ali jo pripojila konkurenčni Prešernovi družbi (prim. zlasti Gabrič, 1995, 77–87). Čeprav ni moč prezreti, da so povojni koledar v glavnem oblikovali tisti katoliški intelektualci, ki so bili že pred vojno blizu nekaterim vidikom socializma, je omenjena okoliščina v primerjavi z nasploš majhnim maneverskim prostorom za izražanje lastnih stališč drugotnega pomena. Končno ne gre prezreti, da je ob stoletnici Mohorjeve družbe Boris Zihlerl v svojem sladko-kislem jubilejnem besedilu dokaj nedvoumno zažugal družbi, če bi ubirala zanj nesprejemljivo od dveh smeri, ki ju je spoznaval v njeni zgodovini. Zihlerl je ti smeri opredelil takole:

Če danes prelistavamo stare zapiske, časnike in spominske knjige, ki nam govorijo o delu Mohorjeve družbe, nam takoj postane jasno, da sta se že od začetka sem tudi tu borili dve pojmovanji slovenstva in nalog, ki naj jih ima slovenska knjižna družba. Po prvem pojmovanju naj bi imela slovenska knjiga svoj smoter v slovenskem narodu samem. Služila naj bi dvigu slovenskega ljudstva v narod z vsemi prilastki, ki gredo sodobnemu narodu. [...] Že v dobi pripravljanja in ustanavljanja Mohorjeve družbe se je nasproti tistim, ki imajo samo humanizem, omiko v očeh, se pravi, nasproti prešernovske-

mu pojmovanju nalog in smotrov slovenske knjige, uveljavljalo in, žal, dostikrat uspešno uveljavilo drugo pojmovanje, kateremu je bilo slovenstvo zgolj sredstvo za doseg smotrov, ki so bili in ostali tuji resničnim koristim slovenskega ljudstva. Slovenska knjiga naj bi utrjevala v slovenskem ljudstvu hlapčevsko miselnost, pokorščino pred avstrijsko posvetno in cerkveno gosposko, ki ju je v letih pripravljanja in ustanavljanja Mohorjeve družbe neposredno ogrožala revolucija. [...] Boj med tema dvema, povsem nasprotujočima si pojmovanjema nalog, ki naj jih ima slovenska knjiga, se bije ves čas obstoja Mohorjeve družbe, vse do današnjega dne. [...] Naša ljudska revolucija pomeni dokončno sprostitev prvega pojmovanja nalog, ki naj jih ima slovenska knjiga (Ziherl, 1952, 115–116).

Na tej točki je koristna kakšna primerjava s pisanjem družbinega koledarja v obdobju pred drugo svetovno vojno. Pri tem kar hitro ugotovimo, da je bilo možnosti za izražanje kritičnih stališč do v javnosti uradno propagiranih pogledov takrat več, celo v zadnjih letih Aleksandrovega kraljevanja, ko je bil katoliški politični tabor v Sloveniji potisnjen v opozicijo (prim. o tem obdobju Gašparič, 2007; Friš & Gostenčnik, 2018). Za zgled naj navedemo samo dve besedili, ki ju je podpisal Kolednik, nekakšen satirični spremljevalec in komentator družbenega dogajanja v predvojnem koledarju. Za teksti je stal Franc Saleški Finžgar, kar se vidi tudi iz poudarjene socialne note njegovih zapisov (tozadevno o Finžgarju Nadrah, 2010, in Finžgar, 1992, na mnogih mestih).

V Koledarju Družbe sv. Mohorja za leto 1935 je »Kolednik« najprej zabavljajl čez Hitlerja, ki da mu v Nemčiji ne gre vse po načrtih, in je njegovo vladanje razglasil za »neródnó socialno«,³ nato pa se posvetil domačim razmeram. Z mešanico resnóbnosti in hudomušnosti je modroval:

Ko bi bil Kolednik za oblast, bi dal postavó, da mora vsak politik [...] iti za teden dni stanóvat k eni družini v te barake. Glavo stavim, da bi se godili čudeži v socialnem skrbstvu. Tako bi na primer kar čez noč prišla postavó, da bi možiček, ki v sivi starosti plete slamnjače za pred sobe in jih pet ur daleč pritorovi v mesto ter jih tam prodaja po tri dinarje, ne plačal prav nobene užitnine, tiste babje hlačmanice pa, ki se na Bledu postavljajo v vrsto in se dajo obzjavati od komisije, katera ima grje (ne, lepše!) ukrojene in pobarvane hlačnice, bi pa plačale za to norost po jurju davka za brezposelne (Finžgar, 1934, 39).

Nekaj let po drugi svetovni vojni je Finžgar Kolednika sicer obudil, a o njegovem nekdanjem, do oblasti kritičnem jeziku ni bilo več duha in sluha. Nove razmere so ga spremenile v bolj ali manj dolgočasnega moralista, ki prikladno utrjuje jugoslovanske pionirje v njihovem plemenitem poslanstvu. Kolednik se ne more upreti niti temu, da ne bi posegel po za zgodnja petdeseta leta primerni vojaški terminologiji, ko grúčo pionirjev poučuje:

Kaj so torej pionirji? To so tiste posebne čete, ki jih ima vsaka urejena vojska. Naloga teh čet ni vojskovanje, pač pa pomoč vojskujočim se četam. Odredi pionirjev spremljajo armado. Če ta pride ob prodiranju zoper sovražnika do ovir, ji priskočijo pionirji na pomoč in vse ovire odstranijo: hitro naredijo most čez reko, napravijo pot, da more topništvo na pripravno mesto, brž postavijo bolnišnice za ranjene vojake (Finžgar, 1951, 153–154).

Kot se da razumeti iz dosedanjih navedkov, so razen morda v leposlovnih tekstih izrazito verski ali svetopi-semški poudarki prihajali v ospredje posebej takrat, ko je bilo potrebno z njimi podkrepiti nekatere temeljne postavke iz repertoarja povojnih oblasti. Šlo je recimo za izpostavljanje Mojzesa kot zagovornika odločnega obračuna s sovražniki ali kot nekakšnega predhodnika (jugoslovanske?) agrarne reforme. Ravno tako je bil odpor proti okupaciji skupaj z bojem za osvoboditev domovine velikokrat izpostavljen kot bistvena dolžnost katoličana (prim. ob že omenjenih člankih recimo še Winkler, 1945). Lahko bi torej rekli, da igranje na katoliško karto v Koledarju Družbe sv. Mohorja po drugi svetovni vojni v prvi vrsti ni bilo namenjeno izostritvi katoliškega oziroma glede na prevladujoče trende v družbi lastnega profila publikacije in družbe v celoti, marveč ravno nasprotno za brisanje razlik med katoliško skupnostjo in družbo, v kateri je bila zapovedana socialistična ideologija. V tej luči se strah predstavnikov oblasti pred razvijanjem katoliške istovetnosti pod plaščem družbe, ki ji je povojni režim dal dihati bolj kot drugim, zdi neupravičen. Je pa kljub temu značilen, ne le za razmerje oblastnikov do Mohorjeve družbe, temveč kar do povojnega slovenskega katolištva v celoti (prim. Maver & Ravnikar, 2017, predvsem 797–798). Dobro ga ilustrira nekoliko skrivnostna utemeljitev Borisa Kraigherja, s katero je sodeloval v razpravi o objavi (nazadnje izločenih) pesmi Edvarda Kocbeka v Koledarju Družbe sv. Mohorja za leto 1956. Natisu Kocbekovega besedila je januarja 1956 na seji predsedstva Socialistične zveze delovnega ljudstva nasprotoval »predvsem zato, ker bi bile tiskane v izrazito cerkveni publikaciji s povsem določeno svetovnonazorsko usmerjenostjo, kar bi posledično lahko pomenilo združevanje sil na marksizmu nasprotnih političnih in filozófskih izhodiščih« (nav. po Smolik, 1996, 82). Po-

³ Težko si je predstavljati, da bi v povojnih koledarjih pisci rabili tak ton celo za uradno razglašane nasprotnike jugoslovanske ureditve in/ali države, čemur skoraj gotovo niso botrovale samo boleče izkušnje druge svetovne vojne.

vedano preprosteje je bilo za Kraigherja sporno, da bi v katoliškem Mohorjevem koledarju objavljali v javnosti kot katoličan prepoznani pisec, kar lahko zveni groteskno, pa v imaginariju povojnih slovenskih oblasti nikakor ni delovalo tako.

Morda se prevladujočemu vzorcu nevpadljivosti glede na javno prevladujoče vsebine izmakne zgolj kak nekrolog ali spominski zapis. Da so tudi tovrstna besedila lahko prispevala k splošni podobi publikacije, priča že dejstvo, da v povojnem Mohorjevem koledarju pravice do njih niso pridobile niti vse pomembne postavice iz vrst katoliške skupnosti. Tako sta morala iz koledarja romati že postavljena posmrtna zapisa za brata Aleša in Franceta Ušeničnika (prim. Smolik, 1996, 76). Po drugi strani se je dalo idejne smernice iz spominu posameznikom posvečenih besedil razbirati še daleč v osemdeseta leta 20. stoletja.

Če se vrnemo h gradivu iz poznih štiridesetih in z začetka petdesetih let, je specifičnost slavljenčevega svetovnega nazora precej izpostavljena pri literarnem zgodovinarju Ivanu Grafenauerju ob njegovi sedemdesetletnici, ko so v Mohorjevem koledarju zapisali:

Pri svojih delih je bil vselej jasen, prepričevalen in načelno trdno naslonjen na ustaljen svetovni nazor, ki ga je nekoč sam takole izpovedal: ‚Vse moje delo je živ dokaz, da se zavedam odgovornosti pred Bogom, da mi je živa vera v harmonijo naravne in razodete resnice najtrdnejše zaupanje, da, dokler pri svojem znanstvenem delu po svoji vesti služim resnici in samo resnici, najsi bo včasih tudi neprijetna, ne bom prišel v nasprotje z razodeto resnico‘ (Akademiku, 1950, 83).

NAMESTO ZAKLJUČKA: KLJUB VSEMU KONTINUITETA

Verjetno bi lahko rekli, da je povojni Mohorjev koledar z odrinjanjem izrazito katoliških poudarkov na rob ali pa z njihovo mobilizacijo za poudarjanje idejne bližine konceptom oblasti, ki je bila po svojem izvoru do katolištva precej negativno razpoložena, bistveno odstopal od svojih predhodnikov iz prejšnjih desetletij. Vendar se na drugi pogled kaže, da je moč vendarle prepoznati močne elemente kontinuitete. Slednjih ne kaže iskati samo v ustaljenem koledarskem delu publi-

kacije, pač pa tudi in predvsem v praktičnih besedilih, ki jih je med letoma 1946 in 1956 prinašala. Danes lahko deluje obsežni seznam kratic, ki jih je naplavil novi družbeni sistem, v koledarju za leto 1948, s pomočjo katerega so se udje Mohorjeve družbe naučili, kaj pomenijo dotlej povsem neobičajne kombinacije črk AFŽ ali CKKP (gl. Kratice, 1947), tudi komično ali absurdno. Toda z njegovo objavo je Koledar Družbe sv. Mohorja še naprej opravljal poslanstvo, ki ga je imel od prve izdaje. Udom družbe je pomagal pri soočanju z vsakokratno življenjsko resničnostjo in pri prilagajanju nanjo. V tem smislu sta tudi upodobitev maršala Tita v začetku slehernega koledarja iz obravnavanega obdobja ali pravi panegirik predsedniku slovenske vlade Mihi Marinku v koledarju za leto 1947 s pričakovano usmeritvijo publikacije navzkriž le na videz. V resnici se umeščata v dolgo izročilo, kjer Tito in Marinko zgolj na nekoliko drugačen način zasedeta mesto, ki je ob vsakoletnem knjižnem daru prej pripadalo rodovnikom vladajočih dinastij, najprej habsburške in za njo Karađorđevićev. Kajpak bi bilo na podlagi pregledanega gradiva in pravkar zapisanega mogoče snovalcem Mohorjevega koledarja očitati, da so bili v desetletju med 1945 in 1956 še naprej predvsem v službi tiste druge, po Ziharlovo nepravde smeri ustvarjanja knjig, pri kateri so knjige v prvi vrsti namenjene vzgoji bralstva za poslušnost. Samo, da je šlo v prvem povojnem desetletju za poslušnost zamislim nekoliko drugačnega predznaka kot prej.

Ob koncu prispevka moramo kajpak povedati, da smo lahko v ta prikaz vključili le zelo majhen del besedil iz dvanajstih letnikov publikacije, ki bi si zaslužila omembo. Mnogi vidiki mohorskega pisanja so ostali povsem neomenjeni, če ne celo neopaženi. O njih bi se dalo še veliko povedati. Kljub temu smo mnenja, da je pričujoči prerez ponudil sorazmerno jasno sliko. Zanimiv bi bil gotovo vsaj še odgovor na vprašanje, v kolikšni meri je večino časa zelo jasna usklajenost poudarkov v Mohorjevem koledarju pri soočanju z družbeno problematiko z javno razglašanimi postulati komunističnih oblasti vplivala na samozavedanje katoliške skupnosti in v kolikšni meri je dejavno pomagala (pre)oblikovati njeno razumevanje lastnih preteklosti, izročil in aktualnega položaja. Žal bo odgovor na omejeno vprašanje verjetno vedno ostal izmuzljiv.

BETWEEN PIETY AND BUILDING OF SOCIALISM: THE CALENDAR OF THE ST HERMAGORAS SOCIETY IN CELJE DURING THE YEARS FROM 1945 TO 1956

Aleš MAVER

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: ales.maver@um.si

Nataša MAVER ŠOBA

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: maver_natasa@yahoo.com

Darko FRIŠ

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: darko.fris@um.si

SUMMARY

The main aim of the paper is to analyze some, particularly cultural and political aspects of the Calendar of the St Hermagoras Society in Celje, published between 1945 and 1956, when the calendar still went under the original name of Koledar Družbe sv. Mohorja (which was changed to Koledar Mohorjeve družbe in 1957). One of the main authors' interests was to determine, whether or not the venerable periodical publication with its long tradition was able to present its own ideas and social conceptions also during the Communist rule in Slovenia, established in 1945. To answer this question, mainly articles dedicated to political, social or historical problems are analyzed.

Due to its nature as the oldest publishing house among Slovenes, the St Hermagoras Society (with its original headquarters in Klagenfurt) experienced many troubles after the World War I. It was compelled to leave Klagenfurt and move first to Prevalje and then to Celje where it began to flourish again under the leadership of Franc Saleški Finžgar. But its activities were brutally canceled by German occupiers first in Carinthia in Austria and then in Celje itself. The Society only managed to save a limited presence in the Province of Ljubljana. The end of the World War II brought another grave test, since new Communist authorities drastically reduced institutional possibilities of the Catholic church, with which the Society was affiliated, in Slovenia. It can also be argued that the Society even enjoyed a kind of privileged treatment compared to other Catholic institutions till the beginning of the 1950s, chiefly due to hopes of the authorities that it could influence opinions of Carinthian Slovenes. But the ever-increasing Communist control of all aspects of public life in Slovenia forced the Klagenfurt branch of the society to sever its ties to the Celje branch and to establish independent activity in 1948. Thus, the main reason for the authorities in Slovenia to tolerate the Society became obsolete, even leading the institution to the brink of closure in 1956, which can finally be averted.

Almost all writing of the central publication of the Society, its yearly calendar, mirrors the difficult position of the institution and its great dependence on the ruling regime. Thus, chiefly ideas close to the publicly propagated ones are exposed in articles of the periodical publication, particularly until 1950. Many texts stressed the necessity of the interwar uprising against the occupiers and also inevitability of the Communist revolution attached to it. On the other hand, the civil war which broke out in some part of the Slovenian territory during the war, is blamed on anti-Communist side. In later years, the calendar also tried to encourage approval to the main projects of authorities, including the first five-year-plan and the planned, later abandoned collectivization of the agricultural sector from which the bulk of Society members came. The strong dependence on the official regime line is also visible in almost all surveys of international politics in the calendar. Hence, the U-turn of the Yugoslav foreign politics after the Informbiro resolution is particularly strongly echoed.

A quick comparison with some material from prewar calendars also shows that the publication was able to make critical comments regarding the political and social situation before the World War II, but this became almost impossible after the war. However, after 1950 the scope of sociopolitical articles diminished, although the main line remained unchanged. Nevertheless, The Calendar of the St Hermagoras Society preserved some continuity with its own tradition, helping its readers in overcoming the everyday difficulties and in adapting to new circumstances under the socialist regime.

Keywords: St Hermagoras Society, Calendar of the St Hermagoras Society, Catholic church in Slovenia after the World War II, Christian socialism, Franc Saleški Finžgar, Stanko Cajnkar

VIRI IN LITERATURA

- Akademiku (1950):** Akademiku dr. Ivanu Grafenauerju ob sedemdesetletnici. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1951. Celje, Družba sv. Mohorja, 83–84.
- Brecelj, M. (1946):** O ljudski oblasti. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1947. Celje, Družba sv. Mohorja, 34–35.
- Broz, J. (1947):** Govor maršala Tita, predsednika Ljudske fronte Jugoslavije. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1948. Celje, Družba sv. Mohorja, I–VIII.
- Cajnkár, S. (1946):** Česa ne smemo pozabiti. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1947. Celje, Družba sv. Mohorja, 146–148.
- Dolenc, J. (1977a):** Nezaželene Cajnkárjeve socialne pobude. Znamenje, 7, 5, 397–412.
- Dolenc, J. (1977b):** Nezaželene Cajnkárjeve socialne pobude. Znamenje, 7, 6, 473–484.
- Družba sv. Mohorja (1945):** Družba sv. Mohorja oživljena. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1946. Celje, Družba sv. Mohorja, 34–35.
- Fajfar, T. (1945):** Osvobodilna fronta. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1946. Celje, Družba sv. Mohorja, 39–46.
- Finžgar, F. S. (1934):** Kolednik. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1935. Celje, Družba sv. Mohorja, 38–40.
- Finžgar, F. S. (1946):** Boj za zemljo. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1947. Celje, Družba sv. Mohorja, 114–121.
- Finžgar, F. S. (1948):** Vse za petletko. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1949. Celje, Družba sv. Mohorja, 36–42.
- Finžgar, F. S. (1949):** Vzajemno delo – naša moč. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1950. Celje, Družba sv. Mohorja, 48–55.
- Finžgar, F. S. (1951):** Kolednik med dečki. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1952. Celje, Družba sv. Mohorja, 153–157.
- Finžgar, F. S. (1992):** Zbrano delo. Dvanajsta knjiga. Leta mojega popotovanja. Ljubljana, DZS.
- Grafenauer, B. (1945):** Slovenska Koroška. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1946. Celje, Družba sv. Mohorja, 96–102.
- Grafenauer, B. (1950):** Ob desetletnici Osvobodilne fronte. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1946. Celje, Družba sv. Mohorja, 35–41.
- Gustinčič, D. (1945):** Trst. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1946. Celje, Družba sv. Mohorja, 91–96.
- Hafner, G. (1949):** Nova družina. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1950. Celje, Družba sv. Mohorja, 63.
- Iz kronike (1951):** Iz Kronike Družbe sv. Mohorja. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1952. Celje, Družba sv. Mohorja, 61–67.
- Janžekovič, J. (1945):** Narod, domovina, svoboda. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1946. Celje, Družba sv. Mohorja, 123–128.
- Kos, M. (1945):** Od kdaj smo na morju, Krasu in Soči. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1946. Celje, Družba sv. Mohorja, 88–91.
- Košir, M. (1945):** Najvažnejši dogodki po svetu v letu 1945. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1946. Celje, Družba sv. Mohorja, 144–150.
- Kratice (1947):** Kratice. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1948. Celje, Družba sv. Mohorja.
- Lovrenčič, J. (1944):** Marija v Posočju. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1945. Celje, Družba sv. Mohorja, 58–61.
- Mal, J. (1949):** Razgled po svetu. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1950. Celje, Družba sv. Mohorja, 182–198.
- Mal, J. (1950):** Svetovna kronika. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1951. Celje, Družba sv. Mohorja, 89–100.
- Mal, J. (1951):** Iz zapiskov letopisca. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1952. Celje, Družba sv. Mohorja, 35–41.
- Meško, K. (1946):** Križev pot. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1947. Celje, Družba sv. Mohorja, 49–56.
- Mohorski (1944):** Hodil po zemlji sem naši ... V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1945. Celje, Družba sv. Mohorja, 43–49.
- Munda, M. (1947):** Izgubljena desnica. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1948. Celje, Družba sv. Mohorja, 69–75.
- Nadižar, J. (1946):** Mgr. Ivanu Trinku Zamejskemu ob njegovi biserni maši. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1947. Celje, Družba sv. Mohorja, 130.
- Nadrah, I. (2010):** Spomini in semeniška kronika 1941–1944. Ambrožič, M. (ur.). Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Petletka (1947):** Petletka. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1948. Celje, Družba sv. Mohorja, 42–43.
- Po svetu (1948):** Po svetu okoli. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1949. Celje, Družba sv. Mohorja, 42–51.
- Prežihov Voranc (1945):** Živela ljudska republika. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1946. Celje, Družba sv. Mohorja, 49–54.
- Rejec, I. K. (1946):** Mgr. Ivan Trinko – biseromašnik. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1947. Celje, Družba sv. Mohorja, 131–132.
- Rožman, G. (1944):** Gremo v Korotan – na božjo pot. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1945. Celje, Družba sv. Mohorja, 53–58.
- Seunig, F. (1949):** Petletka teče. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1950. Celje, Družba sv. Mohorja, 34–47.
- Sporazum (1954):** Sporazum o Trstu. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1955. Celje, Družba sv. Mohorja, 70–71.

- Ude, L. (1955):** Slovenski pouk na koroških šolah v zgodovini in danes. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1956. Celje, Družba sv. Mohorja, 72–80.
- Važna desetletnica (1954):** Važna desetletnica 1945–1955. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1955. Celje, Družba sv. Mohorja, 28–32.
- Winkler, V. (1945):** Besede katoliškega duhovnika. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1946. Celje, Družba sv. Mohorja, 35–39.
- Ziherl, B. (1952):** Ob stoletnici Mohorjeve družbe. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1953. Celje, Družba sv. Mohorja, 115–117.
- Zorzut, L. (1953):** Ivanu Trinku. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1954. Celje, Družba sv. Mohorja, 58–59.
- Zorzut, L. (1954):** + Ivan Trinko. V: Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1955. Celje, Družba sv. Mohorja, 99–100.
- Akmadža, M. (2013):** Katoliška Crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980. Zagreb, Despot Infinitus.
- Bajc, G. & U. Lampe (2017):** Kritična analiza uporabe angloameriških dokumentov glede nasilja ob koncu druge svetovne vojne v Julijski krajini. *Studia Historica Slovenica*, 17, 1, 247–288.
- Bizilj, L. (1991):** Cerkev v policijskih arhivih. Ljubljana, samozaložba.
- Čepič, Z., Guštin, D. & N. Troha (2017):** Slovenija v vojni: 1941–1945. Ljubljana, Modrijan.
- Čoh Kladnik, M. (2011): Preganjanje kmetov v Sloveniji med letoma 1945 in 1955.** V: Dežman, J. (ur.): Le vkup, le vkup, uboga gmajna. Preganjanje kmetov in kmečki upor 1945–1955. Celovec, Ljubljana, Dunaj, Mohorjeva, 31–93.
- Čoh Kladnik, M. (2016):** Ozadje sodnih procesov proti kmetov in severovzhodni Sloveniji po sporu z infombijem: (1948–1951). Časopis za zgodovino in narodopisje 87 = 52, 3, 61–84.
- Deželak Barič, V. (2016):** Priprave in izvedba revolucionarnega prevzema oblasti na Slovenskem leta 1945. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2, 367–398.
- Dolinar, F. M. (2006):** Die Kirche in Slowenien 1961–1990. V: Mikrut, J. (ur.): Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart. Wien, Dom, 517–530.
- Friš, D. & D. Hazemali (2017):** Slovenski glas in Branko Pistivšek pod nadzorom službe državne varnosti. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 4, 807–822.
- Friš, D. & N. Gostenčnik (2018):** Dr. Alojzij Juvan – drugič na čelu mariborske mestne občine (1935–1941). *Acta Histriae*, 26, 1, 181–206.
- Gabrič, A. (1995):** Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953–1962. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Gašparič, J. (2007):** SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935. Ljubljana, Modrijan.
- Griesser-Pečar, T. (2002):** Duhovščina med nacizmom, fašizmom in komunizmom. V: Benedik, M., Juhant, J. & B. Kolar (ur.): Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju. Ljubljana, Družina, 285–298.
- Griesser-Pečar, T. (2005a):** Cerkev na zatožni klopi. Sodni procesi, administrativni ukrepi, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960. Ljubljana, Družina.
- Griesser-Pečar, T. (2005b):** Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Griesser-Pečar, T. (2010):** Lavantinska škofija v novi Jugoslaviji. *Studia Historica Slovenica*, 10, 2–3, 429–462.
- Griesser-Pečar, T. (2016):** Katoliška Cerkev na Slovenskem leta 1945. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2, 399–418.
- Griesser-Pečar, T. (2017):** Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov LRS in »ljudska oblast« med najhujšo represijo. *Bogoslovni vestnik*, 77, 2, 423–437.
- Hančič, D. (2015):** Revolucionarno nasilje v Ljubljani, 1941–1945. Ljubljana, Študijski center za narodno spravo.
- Inzko, V. (1996):** Družba sv. Mohorja – vseslovenska versko-kulturna ustanova. V: Kramberger, F., Inzko, V., Marušič, B. & M. Smolik (ur.): Družba sv. Mohorja. Celovška, Celjska in Goriška Mohorjeva v slovenskem kulturnem prostoru (1851–1995). Celje, Celovec, Gorica, Mohorjeva družba, Mohorjeva, Goriška Mohorjeva družba, 13–60.
- Juhant, J. (2001):** Konformizem in odpor. Cerkev na Slovenskem med odporom režimu in konformizmom. V: Kvaternik, P. (ur.): V prelomnih časih. Rezultati mednarodne raziskave Aufbruch (1995–2000). Cerkev na Slovenskem v času komunizma in po njem (1945–2000). Ljubljana, Družina, 257–276.
- Juhant, J. (2010):** Idejni spopad II. Katoličani in revolucija. Ljubljana, Teološka fakulteta.
- Klemenčič, V. & M. Klemenčič (2010):** Die Kärntner Slowenen und die Zweite Republik. Zwischen Assimilierungsdruck und dem Einsatz für die Umsetzung der Minderheitenrechte. Klagenfurt / Celovec, Ljubljana / Laibach, Wien / Dunaj, Mohorjeva / Hermagoras.
- Kolar, B. (2008):** The priestly patriotic associations in the Eastern European countries. *Bogoslovni vestnik*, 68, 2, 231–256.
- Kolar, B. (2014):** Cerkevno dogajanje v Ljubljani med svetovnimi vojnama. *Studia Historica Slovenica*, 14, 2–3, 357–377.
- Kolar, B. (2017):** Regens nuntiaurae mons. Joseph Patrick Hurley in Katoliška Cerkev v Sloveniji. *Bogoslovni vestnik*, 77, 1, 7–38.
- Kolar, B. (2018):** Odpravnik poslov mons. Silvio Oddi in katoliška Cerkev v Sloveniji. *Bogoslovni vestnik*, 78, 2, 557–590.
- Košir, B. (2002):** Cerkev in njen odnos do političnih ureditev. V: Benedik, M., Juhant & B. Kolar (ur.): Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju. Ljubljana, Družina, 255–270.

Lampe, U. (2017): »Revolucija v polnem pomenu besede!« Izsledki jugoslovanske preiskave deportacij iz Julijske krajine po koncu druge svetovne vojne. *Acta Histriae*, 25, 3, 767–784.

Luthar, O. (1993): Med kronologijo in fikcijo. Strategije historičnega mišljenja. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.

Maver, A. (2013): Paradoks Vekoslava Grmiča. *Studia Historica Slovenica*, 13, 2–3, 603–619.

Maver, A. (2014a): Die Rolle des Klerus im nationalen Emanzipationsprozess der Slowenen. V: Jakir, A. & M. Trogrlič (ur.): *Klerus und Nation in Südosteuropa vom 19. bis zum 21. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 49–58.

Maver, A. (2014b): V (ne)znanem novem svetu. Pa berki iz verskega življenja v Celju med svetovnimi vojnama. *Studia Historica Slovenica*, 14, 2–3, 505–518.

Maver, A. (2016): Leto 1945 na Slovenskem v prizmi državljskih vojn rimske pozne republike. *Studia Historica Slovenica*, 16, 3, 769–785.

Maver, A. & T. Ravnikar (2017): Zastrta znamenja: vprašanje disidentstva katoliške cerkve v Sloveniji v obdobju »vzhodne politike« in revija *Znamenje*. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 4, 793–806.

Pacek, D. (2016): Nekateri bistveni vidiki odnosa med Svetim sedežem in Jugoslavijo v obdobju 1953–1970. V: Kolar, B. (ur.): *Miscellanea (Acta Ecclesiastica Sloveniae)*, 38. Ljubljana, Teološka fakulteta, 361–383.

Parrillo, E. (2018): The Anglo-American Special Relationship and Yugoslavia in the Early Cold War. *Acta Histriae*, 26, 3, 733–764.

Pelikan, E. (2018): Prepoved rabe slovenščine v Benečiji leta 1933 v luči na novo odprtih Vatikanskih arhivov. *Acta Histriae*, 26, 4, 1177–1196.

Pirc, J. (1990): Rimski katolik in ločitev duhov. V: Škulj, E. (ur.): *Mahničev simpozij v Rimu*. Celje, Mohorjeva družba, 109–126.

Prunk, J. (2017): Idejni in praktični vzori slovenske komunistične revolucije 1941–1945. *Studia Historica Slovenica*, 17, 1, 237–246.

Radić, R. (2014): Jugoslavija i Vatikan 1918–1992. godine. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 24, 4, 691–702.

Ramet, P. (1990): The Catholic Church in Yugoslavia, 1945–1989. V: Ramet, P. (ur.): *Catholicism and Politics in Communist Societies*. Durham, London, Duke University Press, 179–206.

Repe, B. (2015): S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Repe, B. (2016): Priprave na konec vojne in osvoboditev Slovenije. *Studia Historica Slovenica*, 16, 2, 289–324.

Repe, B. (2017): Modernizacije pri Slovencih. *Acta Histriae*, 25, 3, 581–596.

Repe, B. (2018): Oktobrska revolucija in Slovenci. *Studia Historica Slovenica*, 18, 2, 469–488.

Roter, Z. (1976): Katoliška cerkev in država v Jugoslaviji 1945–1973. Sociološki teoretični modeli in raziskovalni model. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Simoniti, V. (1992): O slovenskem zgodovinskega staranje oblasti. *Zgodovinski časopis*, 46, 3, 387–394.

Smolik, M. (1996): Mohorjeva družba od 1919 do 1995. V: Kramberger, F., Inzko, V., Marušič, B. & M. Smolik (ur.): *Družba sv. Mohorja. Celovška, Celjska in Goriška Mohorjeva v slovenskem kulturnem prostoru (1851–1995)*. Celje, Celovec, Gorica, Mohorjeva družba, Mohorjeva, Goriška Mohorjeva družba, 61–92.

Tenca Montini, F. (2018): La soluzione migliore per Trieste: la proposta jugoslava di amministrazione congiunta del Territorio libero di Trieste (1952–1953). *Acta Histriae*, 26, 3, 713–732.

Valenčič, R. (2001): Zamolčani in preganjani. Cerkev in mediji. V: Kvaternik, P. (ur.): *V prelomnih časih. Rezultati mednarodne raziskave Aufbruch (1995–2000). Cerkev na Slovenskem v času komunizma in po njem (1945–2000)*. Ljubljana, Družina, 139–160.

Vodušek Starič, J. (1992): Prevzem oblasti 1944–1946. Ljubljana, Cankarjeva založba.

MATERNJI JEZIK KAO DETERMINANTA ETNIČKOG IDENTITETA U POPISIMA STANOVNIŠTVA SRBIJE

Aleksandar KNEŽEVIĆ

Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Studentski trg 3/III, 11000 Beograd, Republika Srbija
e-mail: knezevic@gef.bg.ac.rs

IZVLEČEK

Prispevek prikazuje kronološke spremembe statističnih nomenklatur jezikovne pripadnosti v popisih prebivalstva Srbije, prav tako pa preučuje vpliv uvedbe novih etnonacionalnih opredelitev na kategorizacijo jezikov. Uporaba koncepta maternega jezika je bila raziskana s primerjalnimi analizami števila prebivalcev posamezne nacionalne opredelitve in pripadajočega maternega jezika. Z namenom odkrivanja diverzifikacije maternega jezika znotraj istih etničnih skupin je bila uporabljena tudi metoda prečenja etnostatističnih podatkov. Rezultati raziskave kažejo različne stopnje neskladja med številom nacionalno opredeljenih prebivalcev in številom prebivalcev s pripadajočim maternim jezikom. Visoko odstopanje pri skladnosti nacionalne in jezikovne pripadnosti je še posebej očitno v novo uvedenih etnonacionalnih modalitetah. Po drugi strani pa rezultati kvantitativnega raziskovanja kažejo, da je kazalnik maternega jezika kljub izrazitemu procesu etnolingvističnega razslojevanja, še vedno bolj objektivni v primerjavi z nacionalno pripadnostjo, kar mu daje položaj metodološkega korektiva, ne zgolj v etnodemografskem, temveč tudi v drugem sociometričnem raziskovanju.

Ključne besede: popis prebivalstva, materni jezik, statistična nomenklatura, nacionalna pripadnost, Srbija

LINGUA MATERNA COME DETERMINANTE DELL'IDENTITÀ ETNICA NEI CENSIMENTI DELLA POPOLAZIONE DELLA SERBIA

SINTESI

In questo contributo vengono presentati in senso cronologico i cambiamenti delle nomenclature statistiche relative all'appartenenza linguistica nei censimenti della popolazione in Serbia. Inoltre, è stata analizzata l'influenza dell'introduzione di nuove modalità etnonazionali sulle categorizzazioni linguistiche. Abbiamo esaminato l'uso del concetto di lingua materna attraverso le analisi comparative del numero degli abitanti caratterizzati da una certa dichiarazione nazionale e della relativa lingua materna. Nell'analisi abbiamo anche impiegato un approccio di intersezione dei dati etnostatistici con l'obiettivo di individuare le diversificazioni della lingua materna all'interno degli stessi gruppi etnici. I risultati della ricerca implicano vari livelli di disparità tra il numero degli abitanti dichiaratisi in senso nazionale e il numero degli abitanti delle lingue relative. Le deviazioni rilevanti dalla compatibilità tra all'appartenenza nazionale e quella linguistica sono soprattutto visibili nelle modalità etnonazionali recentemente introdotte. D'altra parte i risultati delle ricerche quantitative dimostrano che, nonostante il marcato processo di stratificazione etnolingvistica, gli attributi della lingua materna sono più obiettivi rispetto all'appartenenza nazionale, il che li rende un correttivo metodologico non solo nelle ricerche etnodemografiche, ma anche in tutte le altre ricerche sociometriche.

Parole chiave: Censimento della popolazione, lingua materna, nomenclatura statistica, appartenenza nazionale, Serbia

UVOD

Današnja etnička struktura stanovništva Srbije je formirana pod uticajem složenih demografskih procesa u čijoj osnovi se nalaze diferencijalni trendovi prirodne i migracione komponente populacione dinamike prema etničkoj pripadnosti. Međutim, statistički odraz etničke strukture je često pod značajnim uticajem tzv. nedemografskih faktora, pre svega metodologije prikupljanja, obrade i objavljivanja popisnih podataka, pri čemu kvantitativnu osnovu za njeno izvođenje čine popisni podaci o nacionalnoj pripadnosti (u etničkom smislu), maternjem jeziku i veroispovesti. Dosadašnja statistička praksa pokazuje da njihova upotreba zahteva posebne analitičke pristupe zbog različitih interpretacija koje mogu neposredno uticati na definisanje pravnog, političkog, ekonomskog i opšteg društvenog položaja, ne samo pripadnika manjinskih etničkih grupa, već i ukupnog stanovništva. Interpretacija dinamike promena etničke strukture stanovništva Srbije od prve polovine XIX veka do danas zahteva interdisciplinarnu pristupu i tumačenja koja se ne mogu zasnivati samo na deskriptivnoj statistici. Ovo je od posebne važnosti jer je statistička valorizacija elemenata etničkog identiteta uključena u zvanične političke diskurse svih faza novije državne istorije Srbije, počev od devetnaestovekovnog ideala nacionalne države, preko predratnog koncepta integralnog jugoslovenskog unitarizma, posleratnog socijalističkog modela „jednakosti svih naroda i narodnosti“, pa sve do nacionalizma kao osnovnog elementa modernog političkog mišljenja i delovanja.

Jezik je jedno od osnovnih identitetskih obeležja naroda čiji nazivi se najčešće slažu sa njihovim jezicima, dok se statističke nepodudarnosti etnonacionalne deklaracije i „pripadajućeg“ jezika najčešće javljaju kod etničkih grupa koje usled asimilacionih procesa ili određenih društveno-političkih okolnosti prihvataju jezik preovlađujuće etnolingvističke sredine. Procesi etnokulturne integracije manjina kroz promenu objektivnog (jezičkog) etničkog obeležja evidentirani su u etnostatističkim istraživanjima, i mogu se objasniti raznim interdisciplinarnim pristupima. Međutim, primeri prihvatanja manjinskog jezika od strane većinskog stanovništva često zahtevaju složenija objašnjenja.

Pitanje o jezičkoj pripadnosti stanovništva ima dugu tradiciju u popisnoj statistici Srbije, a informacije su bile prikupljane uvek prema konceptu *maternjeg jezika*. Ovi podaci su periodično prikupljeni u popisima od 1834–1884, a u kontinuitetu od 1890–1910, međuratnim jugoslovenskim popisima (1921. i 1931), i (izuzev 1948) u svim popisima posle Drugog svetskog rata. Iako se u demografiji maternji jezik smatra objektivnijim etničkim obeležjem od nacionalne pripadnosti, rezultati istraživanja koji su izvedeni na osnovu ukrštanja popisnih podataka pokazuju značajne disparitete koji su u korelaciji sa promenama etnostatističkih nomenklatura i flotantnog ponašanja određenih etničkih grupa. Statis-

tičke nepodudarnosti između jezičke i nacionalne pripadnosti u popisima stanovništva Srbije nedvosmisleno pokazuju da više etničkih zajednica može istovremeno da deklariraju isti maternji jezik, ali i da pripadnici iste etničke grupe mogu da deklariraju različite maternje jezike. Zato su u radu ponudeni kvantitativni dokazi da deklarirani maternji jezik ne mora uvek da bude dovoljna determinanta etnonacionalne pripadnosti, kao i kvalitativna ocena uticaja usaglašavanja teorijskih shvatanja etničkog identiteta sa metodološkim rešenjima etnostatističke evidencije. Usputna zapažanja su pokazala da je etničko raslojavanje postojećih naroda kroz uvođenje novih etnonacionalnih modaliteta u statističke nomenklature istovremeno uzrokovalo znatno složenije procese jezičkog raslojavanja, po principu »pridruživanja pripadajućih maternjih jezika« (najčešće dijalektičkih varijeteta), što je dovelo, ne samo do lingvističkih, već i etnostatističkih i demografskih apsurd.

KATEGORIZACIJA JEZIČKE PRIPADNOSTI U POPISIMA STANOVNIŠTVA: OD ETNOLINGVISTIKE DO ETNOPOLITIKE

Oživljavanje teorijskih rasprava o etničkom identitetu tokom druge polovine XX veka nije privuklo pažnju samo akademskih krugova, već je uticalo i na kreiranje političkih diskursa koji su determinisali ukupan javni život u brojnim višenacionalnim društvima. Etnički i socijalni pluralizam modernih društava, kao i sve masovniji migracioni tokovi inicirali su preispitivanje održivosti tradicionalnih definicija etničkog identiteta, kao i raznih nadnacionalnih konceptata koji su najčešće nastajali identifikacijom etničke i građanske pripadnosti. U tom smislu, brojni teorijski pristupi već više od pola veka naglašavaju opadanje značaja tradicionalnih elemenata etničkog identiteta, pa čak i njihovo iščezavanje u korist nadnacionalnih konceptata. Međutim, u praksi se kontinuirano dešavaju potpuno suprotni procesi, a svest o pripadnosti određenoj etničkoj grupi, ne samo da je ostala važan deo ukupnog društvenog života, već njen značaj u određenim okolnostima naglo raste (Knežević & Radić, 2016). Aktuelna migrantska kriza je samo potvrdila već ranije iznete sumnje da se neoliberalni koncept evropskog multikulturalizma nalazi pod jakim pritiskom, a sve češće se čuju i zahtevi za preispitivanjem postojeće metodologije etnostatističke evidencije. Teze o „porastu multikulturalizma Evrope i istovremenom opadanju različitosti većine evropskih metropola“ postaju ozbiljan argument za kritičare brojnih međunarodnih organizacija za zaštitu ljudskih prava koje na osnovu zakonskih odredbi o zaštiti informacija podržavaju legalizaciju zabrane prikupljanja etnostatističkih podataka (Simon, 2012). S druge strane, različita metodološka rešenja za prikupljanje podataka o etničkim obeležjima stanovništva pokazala su brojne nedostatke čije posledice ne ugrožavaju samo manjinske zajednice, već često imaju širi društveni kontekst.

Kako etnička struktura ne može biti svedena samo na etnonacionalnu determinantu, jezička pripadnost se pokazala kao najsnažnija komponenta etničkog identiteta. Ova činjenica je odavno prepoznata u gotovo svim nacionalističkim pokretima pa je pitanje jezika postalo nezaobilazni deo političkih agendi u kreiranju etničkih granica, bez obzira da li se radi o razvijenim demokratskim društvima, ili onim koja žele to da postanu. Primera za to ima dovoljno jer, za razliku od religije jezik ne može biti odvojen od savremene sekularne države. Naprotiv, jezik najčešće predstavlja osnovu nacionalnog identiteta, bez obzira na primenjeni koncept, *maternjeg* ili *upotrebnog* (govornog, konverzijskog, saobraćajnog) jezika. U tom smislu jezička pripadnost se može smatrati postojanom etničkom determinantom koja je svoj prvi statistički odraz dobila u popisu stanovništva Belgije 1846, a tokom pedesetih godina XIX veka i u popisima Pruske i Švajcarske. Na međunarodnom kongresu statističara u Briselu 1853. prvi put je bilo pokrenuto pitanje obeležja »govornog jezika« (*langue parlée*), ali se o njemu više raspravljalo na sledećem kongresu u Beču 1857, pre svega kroz debatu o novom značenju pojma *nacionalne pripadnosti* u kontekstu tadašnjih procesa stvaranja evropskih nacionalnih država i identiteta (Arel, 2002). Stavovi statističara o kategorizaciji i definiciji jezika u popisima stanovništva nedvosmisleno su oslikavali geopolitičke odnose u tadašnjoj Evropi, ali i diferencijalne pristupe shvatanju nacionalne pripadnosti. Iako u to vreme nije postojala kategorija nacionalne ili etničke manjine, bilo je jasno da numerički kriterijum, izražen brojem lica koja deklariraju pojedine jezike u popisu stanovništva, može imati važnu ulogu u ostvarivanju prava u raznim sferama društvenog života.

Prolazeći kroz različite evolutivne faze, debate o teorijskim shvatanjima etničkog identiteta nisu zaobilazile popisnu statistiku, čak i kada su bile na dijametralno suprotnim pozicijama. S tim u vezi, na kongresu statističara u Londonu 1860. ukrstila su se dva koncepta nacije, *građanski* koji je donela Francuska revolucija, i *etnokulturološki* koji je bio dominantan u Nemačkoj. Prvi je podrazumevao zajednički jezik kao faktor nacionalne (građanske) konsolidacije društva u prirodno definisanim granicama, dok je drugi bio zasnovan na etnografskom konceptu integrisane kulturološke zajednice kao „vlasnika“ nacionalnog identiteta koji nastaje u složenoj interakciji upotrebnog jezika, običaja i mentaliteta. Na VIII međunarodnom kongresu statističara u Petrogradu 1872. otvorena je debata oko definisanja pitanja jezičke

pripadnosti u popisima. Do tada su se prikupljale informacije uglavnom prema konceptu upotrebnog - konverzijskog jezika (*umgangssprache*) koji se koristio pri spoljašnjoj komunikaciji u svakodnevnom životu. Ruski statističari Semenov i Makšejev su u smislu nemačkog koncepta etnokulturološke nacije predložili da se u popis stanovništva uvede pitanje o maternjem jeziku kao centralnoj determinanti etničke pripadnosti, i definisali ga kao *jezik koji lice najbolje poznaje od detinjstva, na kome razmišlja i na kome se izražava*¹ (Labbé, 1997, 131–133). Ovaj pristup je potisnuo u drugi plan direktno pitanje o etnonacionalnoj pripadnosti za koje su statističari smatrali da unosi nepotrebnu zabunu u stanovništvu jer je pod uticajem subjektivnog kriterijuma pri ispoljavanju nacionalnog identiteta. Nakon ove konferencije koncept maternjeg jezika je postao sastavni deo redovne popisne evidencije, pre svega u državama koje su temeljile svoje vrednosti na statičnim etnokulturnim elementima kroz viziju primordijalnog kulturološkog koncepta etničkog identiteta koji je, između ostalog, naglašavao i značaj zajedničkog jezika kao gradivnog elementa za nastanak i pripadnost jednoj etničkoj grupi, čak i u slučaju izostanka zajedničkih predaka (Yang, 2000, 43). Nakon konferencije u Petrogradu pitanje o maternjem jeziku je postavljano u popisima stanovništva Mađarske i Pruske² 1880, Srbije 1890, Rusije 1897. godine.

Suprotno državama istočne i centralne Evrope, u Francuskoj je već tokom prve polovine XIX veka postojao koncept građanske pripadnosti, dok je lista nacionalnosti predstavljala kombinaciju pravnog i političkog koncepta. Iako ima najdužu tradiciju popisa u Evropi, zvanična statistika u Francuskoj je uporno odbijala etničku kategorizaciju izostavljanjem pitanja o etničkim obeležjima verispovesti, maternjeg jezika i nacionalne pripadnosti u etničkom smislu. Iako je saglasno sa proklamovanim principom slobode izjašnjavanja, izostanak prikupljanja podataka o etničkim obeležjima više govori o prioritetu sprovođenja politike integracije imigranata u odnosu na formalno etnostatističko prebrojavanje. Umesto pitanja o etničkoj pripadnosti za razlikovanje stranaca od Francuza, kao varijabla se koristi zemlja rođenja što kreira takav model integracije koji podrazumeva postepeni gubitak kulturnog i jezičkog identiteta imigranta na putu ka sticanju francuskog državljanstva (Chopin, Farkas & Germanie, 2014; Simon, Piche & Gagnon, 2015; Knežević & Radić, 2016).

Etnostatističke kategorizacije su se intenzivno menjale razvijajući nove modalitete u skladu sa aktuelnim političkim i opštim društvenim okolnostima, pri čemu je

1 Preporuke petrogradske konferencije ostavile su mogućnost da se maternji jezik, odnosno jezik na kome lice razmišlja (*denksprache*), može promeniti tokom života pojedinca. Ova mogućnost je postojala i ranije, tokom parcijalnih popisa gradskog stanovništva u Rusiji 60-ih godina XIX veka, a kasnije je prihvaćena i u popisima, Mađarske, Švajcarske i Finske.

2 Iako je Austro-ugarska monarhija bila jedinstvena država, Mađarska je imala određeni stepen unutrašnje autonomije koja je podrazumevala i samostalno sprovođenje popisa stanovništva. To je rezultiralo primenom potpuno suprotnog koncepta jezičke pripadnosti u odnosu na Austriju koja je insistirala na pitanju upotrebnog jezika. Slično je bilo i sa Pruskom koja je od 1870. godine u sastavu carske Nemačke, a koja je takođe imala odvojeno pitanje o maternjem jeziku, pre svega zbog značajnog udela stanovništva poljskog govornog jezika (Arel, 2002, 95).

maternji jezik postao nedvosmislena determinanta etno-nacionalnog identiteta. Ovo je posebno vidljivo na nekoliko primera. Česi u austrijskom delu Austro-ugarske monarhije su se oštro protivili konceptu upotrebnog jezika jer su morali da govore nemačkim jezikom tokom obavljanja svojih poslova, dok su maternji jezik koristili u krugu porodice. Iz ugla ondašnjeg nacionalnog pokreta Čeha, Austrija je sistemski i ciljano uvećavala broj stanovnika nemačkog jezika na račun češkog, i jezika ostalih manjina (Kertzer & Arel, 2002, 26). Ipak mnogi Česi (posebno u Pragu) su svoju decu slali u škole na nemačkom jeziku zbog izvesnijih karijernih mogućnosti. Sa druge strane, Sudetski Nemci su težili monolingvizmu, iako je usled intenzivne industrijalizacije područje na kome su živeli imalo jaku imigracionu snagu za češke radnike. Sukob dva koncepta jezičke pripadnosti, kao i strah Čeha od jezičke asimilacije je dobio epilog u prvom popisu stanovništva samostalne Čehoslovačke 1921. u kome je postavljeno pitanje o »nacionalnoj pripadnosti (maternjem jeziku)«.

Metodološka uputstva za popis stanovništva Mađarske 1890. definisala su maternji jezik kao »jezik koji osoba prepoznaje kao svoj, i koji rado govori«, a uputstvima iz 1910. godine je predviđena mogućnost da se »maternji jezik deteta može razlikovati od jezika majke« (Arel, 2002, 99–100). Ovo rešenje nedvosmisleno upućuje na tendenciju povećanja udela Mađara u etnički mešovitim područjima, kao i etnička klasifikacija prema kojoj »[...] mađarska statistika pogrešno izdvaja sve Bosance, Bunjevce, Dalmatince, Ilire, Krašovane i Šokce iz srpske i hrvatske jezične grupe i beleži ih odvojeno u zasebnu, opštu rubriku, drugi jezici« (Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, 1924, 6).

U popisu stanovništva Rumunije iz 1927. umesto pitanja o maternjem jeziku, postavljeno je pitanje o »nacionalnosti pri rođenju«. Iako su Rumuni u Transilvaniji (koja je bila u sastavu Austro-ugarske do Trijanonskog sporazuma) evidentirani u mađarskim popisima prema maternjem jeziku, u stvarnosti se pokazalo da je »mađarska jezička asimilacija bila mnogo više prisutnija kod Nemaca, Jevreja i Slovaka nego kod Rumuna« (Arel, 2002, 102).

U statistici Ruske Federacije i bivšeg SSSR-a centralna etnostatistička obeležja su nacionalna pripadnost i maternji jezik. Pitanje o maternjem jeziku je bilo prisutno u gotovo svim savremenim popisima od 1897, dok se od 1970. godine postavlja i pitanje o »vladanju jezikom drugih naroda SSSR-a« (pri čemu je ispitanik u

odgovru mogao navesti samo jedan od jezika), dok je 2010. godine pitanje modifikovano u »vladanje drugim jezicima« (Knežević, 2017, 441).³

U smislu etnolingvističkog determinizma u popisima SAD se nalazila i kategorija »Spanish speaking residents« (Goldscheider, 2002, 72–73), ali ne kao odrednica jezičke pripadnosti, već kao jedan od modaliteta u evoluciji etničke kategorizacije stanovništva.

Maternji jezik (uz pitanja o zemlji rođenja, konfesionalnoj pripadnosti i poreklu) čini osnovu za određivanje etničkog identiteta stanovništva Kanade, a postavlja se i u vitalno-statističkim obrascima rođenih u Kvebeku.

Problem jezičke pripadnosti u Belgiji ima osnovu u dominaciji francuskog jezika, posebno od druge polovine XIX veka. Međutim, za razliku od naroda koji su bili u sastavu Austro-ugarske monarhije, flamanska buržoazija je masovno prihvatila francuski jezik ne samo kao konverzacijski, već i kao privatni, čak i u istorijski flamanskim oblastima na severu, dok se na jugu Belgije govori valonskim dijalektom francuskog jezika. Od popisa iz 1866. u Belgiji se prikupljaju podaci o znanju francuskog, flamanskog i nemačkog jezika (iako je udeo stanovništva nemačkog jezika tada iznosio svega oko 1%). Rezultati koji su izražavani kroz udele monolingvalnog i bilingvalnog stanovništva pokazuju da se bilingvalno stanovništvo nalazi uglavnom u flamanskom delu Belgije, što se tumači francuskom ekspanzijom u Flandriji. Pod pritiskom flamanskih nacionalista 1910. godine je u popis uvršteno pitanje o »najčešće upotrebljavanom jeziku« koje je bilo usmereno na bilingvalno stanovništvo. Međutim, direktno pitanje o maternjem jeziku nikada nije postavljano, pre svega zbog flamanskog bilingvalnog stanovništva u Briselu, koji je i danas jedino službeno bilingvalno područje u Belgiji, dok su Flandrija i Valonija (izvan Brisela) sporazumom iz 1932. godine definisane kao unilingvalne oblasti (Arel, 2002, 105–106).

Izdvajajući tipove država prema prikupljanju statističkih podataka o etničkim obeležjima, Simon (2007) je označio države u kojima se prikupljaju podaci o nacionalnoj (etničkoj) pripadnosti i jeziku (bez obzira na to da li je maternji ili upotrebn) kao države mozaici. Sumirajući rezultate istraživanja etnostatističke evidencije kroz popise i registre stanovništva oko 2000. godine u Evropi, na uzorku od 41 države, Simon (2012) navodi da su se, samostalno ili u kombinaciji sa drugim etničkim obeležjima, u 22 države prikupljali podaci o nacionalnoj pripadnosti, a u 26 država⁴ podaci o jezičkoj pripadnosti, najčešće prema konceptu maternjeg jezika.

3 Za vreme SSSR-a pitanje nacionalne pripadnosti je potiskivano socijalističkim konceptom jednakosti svih naroda, odnosno novogocijalističkog čoveka koji je nadrastao etničke kategorizacije. Iza ovoga je, slično kao i u Jugoslaviji, stajao pokušaj da se prikriju nerešeni nacionalni problemi, pre svega sa Ukrajinčima i narodima današnjih pribaltičkih država Estonije, Letonije i Litvanije. Kategorizacija jezika je predstavljala drugu dimenziju problema jer je u istočnim oblastima SSSR-a živio veliki broj etničkih grupa čiji jezici nisu bili standardizovani, pa nisu ni uvedeni statističke nomenklature.

4 Austrija, Azerbejdžan, Bugarska, Jermenija, Kipar, Češka, Danska, Estonija, Gruzija, Hrvatska, Mađarska, Island, Irska, Letonija, Lihtenštajn, Litvanija, Makedonija, Malta, Moldavija, Poljska, Rumunija, Ruska Federacija, Srbija i Crna Gora (odvojeno), Slovačka i Slovenija.

Iz navedenih primera može se zaključiti da u dosadašnjoj statističkoj praksi postoji najmanje tri koncepta jezičke pripadnosti u popisima stanovništva. Prvi se odnosi na jezik kojim lice govori od najranijeg detinjstva, drugi na jezik koji najčešće upotrebljava, i treći na poznavanje službenog jezika. Odgovori ne moraju biti isključivi jer postoje situacije u kojima je jedan jezik isti prema sva tri koncepta, odnosno da lice poznaje tri različita jezika što je najčešće slučaj kod zaposlenog imigrantskog stanovništva u SAD, Kanadi ili zapadnoj Evropi.

Međunarodne preporuke za sprovođenje popisa stanovništva ne nameću državama definicije etničkih obeležja i kriterijume za etničku identifikaciju. Državljanstvo i država rođenja preporučeni su kao ključna obeležja, a etnička nacionalnost, veroispovest i jezik spadaju tzv. *dopunska obeležja*. Preporuke takođe naglašavaju subjektivnu dimenziju etnokulturnih obeležja kroz slobodnu izjavu ispitanika, ali i političku senzibilitnost manjinskih grupa na nacionalnu i konfesionalnu diskriminaciju.

Preporuke za sprovođenje popisa stanovništva 2020, u zavisnosti od toga da li se radi o istorijski višejezičkim, ili imigrantskim područjima, navode četiri koncepta jezičke pripadnosti: *maternji jezik*, *govorni jezik* (onaj koji najbolje poznaje, tj. govori), *upotrebn* (najčešće korišćeni jezik u kući ili na poslu), i *vladanje jezikom kojim lice zna da govori i piše* (UNECE/EUROSTAT, 2015, 152). U smislu prikupljanja podataka kod prva dva koncepta se uglavnom evidentira jedan jezik, dok se prema trećem i četvrtom konceptu mogu prikupljati podaci o više jezika. Jedna od ključnih preporuka je da se kombinovanjem ponuđenih koncepata u popisu postavi više pitanja o jezičkoj pripadnosti čiji odgovori bi bliže objasnili asimilacione, inkluzivne ili integracione procese.

OBELEŽJE MATERNJEG JEZIKA U POPISIMA STANOVNIŠTVA SRBIJE

Popisna statistika u Srbiji ima dugu tradiciju, a u periodu od 1834–1910. u Kneževini i Kraljevini Srbiji je sprovedeno ukupno 16 popisa stanovništva. Usled metodoloških razlika, nejednakih vremenskih intervala popisivanja i dinamičnih društvenih okolnosti, dobijeni podaci se odlikuju različitim stepenom pouzdanosti i uporedivosti, što znatno otežava demografska prouča-

vanja u ovom razdoblju (Radovanović, 2005, 38). Do polovine XIX veka prioriteta u prikupljanju podataka o stanovništvu su bili fiskalne prirode, dok su se podaci o etničkim obeležjima pojavljivali samo sporadično. Neposredno izvođenje nacionalne strukture Kneževine i Kraljevine Srbije nije moguće u kontinuitetu do 1910. godine jer je pitanje o nacionalnoj pripadnosti uglavnom izostavljano, dok su u rezultatima popisa narodi najčešće klasifikovani prema deklarisanom maternjem jeziku. Prve detaljnije informacije o »narodnosnoj« pripadnosti daju rezultati popisa iz 1850. i 1859. godine, ali samo sa razlikovanjem Srba i Vlaha, tada najbrojnije etničke manjine u Srbiji. Prema rezultatima popisa iz 1859. u Kneževini Srbiji je popisano 122.857 Vlaha (Jakšić, 1863, 91), odnosno 11.4% od ukupnog broja stanovnika, ali nije jasno da li je ova struktura izvedena na osnovu pitanja o nacionalnoj ili jezičkoj pripadnosti stanovništva.

Direktno pitanje o nacionalnoj pripadnosti prvi put je postavljeno u popisu Kneževine Srbije 1866. godine, ali nije poznato kako je bilo definisano (Radovanović, 2005). Ovaj popis se smatra prvim »modernim« popisom u Srbiji koji je organizovan i sproveden prema svim važećim međunarodnim metodološkim preporukama, ali nije sadržao pitanje o jeziku. Kategorizacija naroda je podrazumevala modalitete *Srbi*, *Vlasi*, *Cigani* i *Strana narodnost*, a rezultati su pokazali udele od 10.5% Vlaha i 2.1% Cigana u ukupnom stanovništvu tadašnje Srbije (Knežević, 2011).

Popis stanovništva Kneževine Srbije iz 1874. godine ne donosi informacije o jezičkoj pripadnosti, a od ostalih obeležja prikupljeni su i podaci o *veroispovesti*,⁵ *podanstvu* (*Austro-ugarskoj ili drugom*) i *državi rođenja* (*Austro-ugarskoj ili drugoj*), dok su kao zasebni izraženi podaci o *Ciganima* (prema polu, braku i veroispovesti) (Jakšić, 1879, 146–153). Iako se prikupljanje podataka o etničkim obeležjima stanovništva Srbije povremeno vršilo još od prve polovine XIX veka, podaci koji su dobijeni u ukupno 10 popisa sprovedenih u Kneževini Srbiji u periodu 1833–1874. su od neprocenjivog arhivskog značaja, ali se mogu samo ograničeno koristiti u etnodemografskim istraživanjima.

Slično ostalim evropskim državama, tokom druge polovine XIX veka statistika Kraljevine Srbije⁶ je, prateći međunarodne preporuke za sprovođenje popisa, uvrstila pitanja etničke pripadnosti stanovništva u svih 6 popisa sprovedenih u periodu 1884–1910. Rezultati popisa

5 Klasifikacija stanovnika »strane vere« je podrazumevala pripadnost *katoličkoj*, *protestantskoj* i *jevrejskoj* veroispovesti, a podaci su predstavljeni i prema polu.

6 Nakon punopravnog međunarodnog priznanja Kneževine Srbije na Berlinskom kongresu 1878. godine Srbiji su pripojena 4 okruga (niški, pirotski, vranjski i toplički) što je, pored teritorijalnog, uslovalo i demografsko proširenje. Četiri godine kasnije, krunisanjem kneza Milana 1882. godine Srbija je postala Kraljevina.

stanovništva 1884. godine donose detaljne informacije o *narodnosnoj pripadnosti i veroispovesti*,⁷ ali ne i o maternjem jeziku (Jakšić, 1889, 23–34).

Od 1890. godine jezička pripadnost postaje ključna determinanta etničkog identiteta, a pitanje je postavljano prema konceptu *maternjeg jezika* u svim popisima do 1910. godine. Zanimljivo je da u istom periodu više nije postavljano pitanje o narodnosnoj (nacionalnoj) pripadnosti što se podudara sa tadašnjim stavovima evropskih statističara o čemu je ranije bilo reči. Iako formalno nije bilo postavljeno pitanje, u rezultatima popisa stanovništva Kraljevine Srbije 1890. narodnosna (nacionalna) struktura je izvedena na posredan način, iz podataka o maternjem jeziku (Statistika Kraljevine Srbije, 1892).

Ostali popisi stanovništva Kraljevine Srbije (do 1910. godine) nisu se razlikovali u pogledu pitanja o etničkim obeležjima (Grupa autora, 1953, 15), osim što je u popis 1900. godine uvedena i kategorija bilingvalnog stanovništva (srpsko-rumunskog jezika). Prema metodološkim rešenjima popisa iz 1900, bilo je predviđeno da se pored stanovništva rumunskog maternjeg jezika evidentira i stanovništvo koje se *služilo rumunskim i srpskim jezikom*, što je dovelo do primetnog opadanja broja »Rumuna« (Vlaha) u odnosu na njihov broj iz popisa 1895.⁸

Rezultati popisa stanovništva Srbije koji su sprovedeni između dva svetska rata u okviru novoformirane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. godine Kraljevine Jugoslavije), samo delimično, i na posredan način omogućavaju izvođenje etničke strukture preko pitanja o maternjem jeziku (Knežević, 2012).

U multietničkoj i multikonfesionalnoj državnoj zajednici Kraljevini Jugoslaviji popisi stanovništva su odražavali ciljeve nacionalne politike u duhu jugoslovenstva prožetog idejom o 'tri plemena jednog naroda' (Srbi, Hrvati, Slovenci) i njihovog slivanja u jedan narod i naciju. Kao etnički heterogena državna zajednica, opterećena protivrečnostima iz prethodnih perioda političke, nacionalne i kulturne istorije i nerešenim pitanjima etničkog identiteta flotantnih etničkih grupa, u prvom

redu muslimana južnoslovenskog porekla, kao i pravoslavnih makedonskih Slovena, Kraljevina Jugoslavija se našla na razmeđu dve koncepcije nacionalne politike: istočnoevropske i srednjoevropske na jednoj strani, i zapadnoevropske, na drugoj strani. Prva je počivala na principu etničke homogenizacije i nacionalne države, a druga na principu državne nacije građana (državne nacije). Zvanična nacionalna politika Kraljevine Jugoslavije kao unitarne države je sprovedena po principu nacionalne države koji je podrazumevao izgrađivanje jugoslovenske nacije na osnovama etničke srodnosti i pripadnosti jedinstvenoj državnoj zajednici (Radovanović, 2007, 130).

U prvom jugoslovenskom popisu stanovništva 1921. kao maternji jezik mogao je da se upiše samo neki od tzv. »živućih« jezika, dok se nije smeo iskazati na primer, latinski ili jevrejski. Statistička klasifikacija jezika prema kojoj su objavljeni prethodni rezultati popisa 1921. sadržala je sledeće modalitete: *srpski ili hrvatski* (zajedno iskazani), *slovenački, drugi slavenski jezici* (zajedno iskazani), *rumunski i cincarski* (zajedno iskazani), *talijanski, nemački, mađarski, arnautski i drugi jezici* (Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. Januara 1921, 1924, 2), dok je u konačnim rezultatima iskazana klasifikacija etnolingvističkih grupa stanovništva prema maternjem jeziku.⁹ U konačnim rezultatima je izloženo prisutno stanovništvo po maternjem jeziku i veroispovesti za sve okruge po opštinama, odnosno srezovima.

Popis iz 1931. godine je imao slična metodološka rešenja za pitanje o maternjem jeziku kao i prethodni, a jezici su bili klasifikovani prema sledećim grupama: *srpski, hrvatski, slovenački, makedonski* (svi kao jedna grupa), *ostali slovenski* (kao druga grupa), *mađarski, nemački, arnautski i ostali* (svaki jezik je imao pojedinačnu kolonu).¹⁰ Metodološkim uputstvima je bilo predviđeno i prikupljanje podataka o nacionalnoj pripadnosti, i precizirano da se *svi Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i nacionalno neopredeljeni Muslimani popišu kao Jugosloveni*, ali ovi podaci nisu objavljeni (Radovanović, 2007).

7 Kategorizacija veroispovesti je u popisu 1884. godine podrazumevala pripadnost *pravoslavnoj* (98.55%), *katoličkoj* (0.43%), *protestantskoj* (0.04%), *muhamedanskoj* (0.76%) i *mojsijevoj* veroispovesti (0.22%) (Jakšić, 1889, 23), a rezultati su iskazani prema tipu naselja do administrativno-teritorijalnog nivoa okruga. Kategorizacija po narodnosti je obuhvatala modalitete prema sledećem redosledu: *Srbi, Bugari, Poljaci, Rusi, Slovaci, Slovenci, Hrvati, Česi, Arnauti, Turci, Jermeni, Grci, Cincari, Francuzi, Talijani, Rumuni, Englezi, Nemci, Mađari, Jevreji i Cigani* (Jakšić, 1889, 28).

8 Prema rezultatima popisa iz 1900. godine ukupan broj stanovnika koji su izjavili rumunski maternji jezik bio 89.873, a bilingvalnog (srpsko-rumunskog) stanovništva 32.556, što je zbirno činilo oko 5% od ukupnog stanovništva Kraljevine Srbije (Statistika Kraljevine Srbije XXIV, 1900; Knežević, 2013).

9 Prema kriterijumu deklarisanog maternjeg jezika, u konačnim rezultatima popisa 1921. godine iskazane su sledeće etnolingvističke grupe stanovništva: *Srbi ili Hrvati, Slovenci, Čehoslovaci, Rusini (Ruteni, Malorusi), Poljci, Rusi, Mađari, Nemci, Arnauti, Turci, Rumuni i Cincari, Italijani, Francuzi, Englezi, ostalo i nepoznato*.

10 Pri obradi popisnih podataka iz 1931. godine data je i tabela o stanovništvu prema maternjem jeziku i veroispovesti sa najdetaljnijom nomenklaturom maternjeg jezika: *srpsko-hrvatski, slovenački, češki, slovački, ruski, ukrajinski (rusinski), poljski, bugarski, mađarski, nemački, arnautski, turski, rumunski, italijanski, jevrejski (španjolski) i grčki* (Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948., Knjiga IX – Stanovništvo po narodnosti, 1954, 11).

Tabela 1: Statističke klasifikacije maternjeg jezika u popisima stanovništva Srbije, 1953–2011 (Popis stanovništava FNRJ, SFRJ, Republike Srbije 1953–2011, SZS, RZS, Beograd).

1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
/	/	/	/	/	/	srpski
srpsko-hrvatski	srpskohrvatski	/	/	/	/	/
/	/	srpski, srpskohrvatski	/	/	srpski, srpskohrvatski	/
/	/	/	srpski, srpskohrvatski, hrvatskosrpski, hrvatski	srpski, srpskohrvatski, hrvatskosrpski, hrvatski	/	/
šiptarski	šiptarski	albanski	albanski	albanski	albanski	albanski
/	/	/	/	/	bosanski	bosanski
bugarski	bugarski	bugarski	bugarski	bugarski	bugarski	bugarski
/	/	/	/	/	/	bunjevački
vlaški	vlaški	vlaški	vlaški	vlaški	vlaški	vlaški
/	/	/	/	/	/	goranski
grčki	grčki	grčki	grčki	grčki	grčki	grčki
/	/	/	danski	danski	danski	danski
/	/	/	engleski	engleski	engleski	engleski
italijanski	italijanski	italijanski	italijanski	italijanski	italijanski	italijanski
/	hebrejski (jevrejski)	jevrejski	jevrejski	jevrejski	jevrejski	jevrejski
/	/	/	/	/	/	jermenski
/	/	/	/	/	kineski	kineski
makedonski	makedonski	makedonski	makedonski	makedonski	makedonski	makedonski
mađarski	mađarski	mađarski	mađarski	mađarski	mađarski	mađarski
nemački	nemački	nemački	nemački	nemački	nemački	nemački
/	/	/	norveški	norveški	norveški	norveški
poljski	poljski	poljski	poljski	poljski	poljski	poljski
ciganski	ciganski	romski (ciganski)	romski (ciganski)	romski	romski	romski
rumunski	rumunski	rumunski	rumunski	rumunski	rumunski	rumunski
ruski	ruski	ruski	ruski	ruski	ruski	ruski
rusinski	rusinski (rurenski, ukrajinski, maloruski)	rusinski	rusinski	rusinski	rusinski	rusinski
slovački	slovački	slovački	slovački	slovački	slovački	slovački
slovenački	slovenački	slovenački	slovenački	slovenački	slovenački	slovenački
turski	turski	turski	turski	turski	turski	turski
/	/	ukrajinski	ukrajinski	ukrajinski	ukrajinski	ukrajinski
/	/	/	francuski	francuski	francuski	francuski
/	/	/	holandski	holandski	holandski	holandski
/	/	hrvatski hrvatskosrpski	/	/	hrvatski hrvatskosrpski	hrvatski
/	/	/	/	/	cincarski	cincarski
/	/	/	/	/	/	crnogorski
češki	češki	češki	češki	češki	češki	češki
/	/	/	švedski	švedski	švedski	švedski
/	/	/	/	/	/	šokački
/	/	/	/	/	/	šopski
ostali jezici	ostali jezici	ostali jezici	ostali jezici	ostali jezici	ostali jezici	ostali jezici
/	/	/	/	/	neizjašnjeni	neizjašnjeni
nepoznato	nepoznato	nepoznato	nepoznato	nepoznato	nepoznato	nepoznato

Očigledno u nameri da se stvori predstava o etničkoj monolitnosti naroda južnoslovenskog porekla, metodološkim uputstvima je bilo predviđeno da se sve ove narodnosti iskažu kao jedna-jugoslovenska, dok je za narodnosti nejužnoslovenskog porekla bilo propisano upisivanje njihove konkretne etničke pripadnosti, npr. nemačka, mađarska, turska itd. (Stanković, 1992, 160).

Podaci o etničkim obeležjima stanovništva od 1948. godine su prikupljeni pod uslovima ustavnih načela koja su garantovala potpunu slobodu izjašnjavanja svih građana prema sopstvenom izboru na osnovu individualnog odnosa prema etničkom identitetu. Ponudena metodološka rešenja su zasnovana na pitanjima »otvorenog tipa«, po principu subjektivnog kriterijuma pri deklarisanju obeležja etničkog identiteta. To znači da statistika raspolaže brojem »nacionalno deklariranih«, koji ne mora da odražava i stvarnu etničku pripadnost (Mrđen, 2002). Demografska istraživanja u ovom periodu dodatno otežavaju česte promene statističkih klasifikacija nacionalnosti kroz uvođenje novih modaliteta,¹¹ nedoumice oko definisanja naroda, nacionalnih manjina, etničkih grupa, kao i zbirno iskazivanje podataka za određene etničke zajednice (Knežević, 2017).

Pitanje o jezičkoj pripadnosti stanovništva prema konceptu maternjeg jezika bilo je, sa izuzetkom popisa iz 1948, postavljano u svim popisima posle Drugog svetskog rata. Definicija maternjeg jezika koja je korišćena u popisu 1953. podrazumevala je jezik »kojim lice u svom domaćinstvu pretežno govori i koji lice smatra svojim maternjim jezikom, dok se od 1961. godine pod maternjim jezikom podrazumevao jezik koji je neko lice naučilo da govori još u najranijem detinjstvu, odnosno jezik koji lice smatra svojim maternjim ako se u domaćinstvu govori više jezika« (Đurić et al., 2014, 149).

Od popisa do popisa dolazilo je do promena statističkih klasifikacija maternjeg jezika koje su najčešće bile usklađivane sa novim nacionalnim modalitetima kojima su proširivane postojeće statističke nomenklature nacionalnosti. Statistička klasifikacija nacionalnosti je samo u periodu 1991–2011. proširena sa ukupno 18 novih modaliteta (Knežević, 2011), ali ovo proširenje nije ispraćeno istovremenim uvođenjem pripadajućih jezika. Tako je 1991. godine, i pored uvođenja 9 novih nacionalnih modaliteta, statistička klasifikacija jezika ostala ista kao i u popisu 1981. U popis 2002. su uvedeni modaliteti *bosanskog*, *cincarskog* i *kineskog* jezika, a 2011. godine još šest modaliteta: *bunjevački*, *jermenski*, *goranski*, *šokački*, *crnogorski* i *šopski* jezik (Tabela 1.). Zanimljivo je i da je *srpski jezik* kao samostalna kategorija (bez alternativnih dodataka) uveden ponovo u sta-

tističku nomenklaturu jezika tek u popis 2011. godine, odnosno nakon 101 godine.

METODOLOŠKE NAPOMENE

Uobičajeni metodološki pristup u demografskim istraživanjima podrazumeva ukrštanje odgovora o nacionalnoj pripadnosti i maternjem jeziku. Primetno je da podaci o maternjem jeziku pokazuju određenu varijabilnost koja je u korelaciji sa promenama statističkih nomenklatura jezika i varijacijama stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti.

Za komparativne prikaze međupopisne dinamike stanovništva prema nacionalnosti i maternjem jeziku popisni podaci omogućavaju upotrebu dva pristupa.

Prvi podrazumeva uporednu analizu između ukupnog broja stanovnika određenog maternjeg jezika i ukupnog broja stanovnika određene nacionalne pripadnosti. Merenje dispariteta je predstavljeno brojem stanovnika određenog maternjeg jezika na 100 stanovnika pripadajuće etnonacionalne grupe u jednoj popisnoj godini.

Drugi pristup je zasnovan na tehnici ukrštanja etnostatističkih podataka u cilju analize *diverzifikacije deklarisanog maternjeg jezika u okviru iste nacionalne grupe*.

- Prostorni obuhvat kvantitativnih istraživanja je definisan teritorijom Republike Srbije: Vremenski okvir predstavlja period od 1953–2011, a glavni izvori podataka koji su korišćeni u radu su popisi stanovništva, čija interpretacija zahteva nekoliko važnih napomena.
- Podaci od 1991. godine ne uključuju teritoriju AP Kosovo i Metohija, jer je albansko stanovništvo iz političkih razloga masovno bojkotovalo popis 1991, a iz poznatih razloga kasniji popisi nisu ni sprovedeni;
- Za 1991. i 2011. godinu podaci o broju stanovnika u tri opštine u južnoj Srbiji (Preševo, Bujanovac i Medveđa) nisu potpuni zbog bojkota popisa albanskog stanovništva;
- Za etnonacionalne modalitete Muslimani, Jugosloveni, Egipćani, Banjaši, Torlaci i Aškalje ne postoje klasifikovani jezici pa nisu izvedeni indikatori;
- Do popisa 1971, deklarirani Ukrajinci i Rusini su iskazivani zbirno, iako je rusinski jezik bio iskazivan u rezultatima iz 1953. i 1961. godine;
- U statističku nomenklaturu nacionalnosti 1991. godine uvedeni su modaliteti Bunjevci i Šokci koji su do tada iskazivani zbirno sa Hrvatima, dok su bunjevački i šokački jezik uvedeni u statističku nomenklaturu jezika za popis 2011;

11 U periodu od 1948–2011. statistička klasifikacija stanovništva Srbije prema nacionalnosti je menjana u svim međupopisnim periodima, bilo da se radi o uvođenju novih, ili preimenovanju postojećih modaliteta, tako da je sa 23 modaliteta iz 1948. godine, proširena na 46 nacionalnih modaliteta 2011. godine.

- Za 1971. i 2002. godinu podaci se odnose na lica koja su izjavila da im je maternji jezik *srpski, srpskohrvatski, i hrvatski, hrvatskosrpski*. U popisu 1953. modalitet je glasio *srpsko-hrvatski*, a 1981. i 1991. godine postojala je jedinstvena šifra za *srpski, srpskohrvatski, hrvatskosrpski, hrvatski*, pa nije bilo moguće razdvajanje stanovništva srpskog i hrvatskog maternjeg jezika. Samostalni modaliteti *srpskog i hrvatskog jezika* su uvedeni u popis 2011;
- Prikazani podaci o jevrejskom jeziku se odnose na ukupan broj lica koja su izjavila da im je maternji jezik jevrejski, hebrejski, jidiš ili ladino.

REZULTATI I DISKUSIJA

Tabelarni i grafički uporedni prikazi dinamike broja stanovnika Srbije prema deklarisanj nacionalnosti i maternjem jeziku u periodu 1953–2011. pokazuju različite nivoe dispariteta prema navedenim obeležjima (Tabela 2.; Grafikon 1.).

Posmatrajući numeričke odnose broja nacionalno deklarisanog stanovništva i broja stanovnika koji su u popisima 1953–2011. izjavili pripadajući maternji jezik, moguće je izdvojiti tri modela podudarnosti (Grafikon 1).

Prvi model predstavljaju kontingenti stanovništva kod kojih su nacionalna i jezička deklaracija usaglašeni uz neznatna odstupanja. U ovu grupu spadaju Albanci, Bugari, Slovaci, Mađari, Nemci i Rumuni (čiji je broj u svim popisima bio neznatno manji od broja stanovnika koji su deklarirali rumunski maternji jezik). U smislu asimilacije, akulturacije i ostalih socio-kulturoloških procesa popisni podaci o navedenim grupama navode na zaključak o očuvanim jezičkim identitetima, bez obzira na intenzitet, smer i uzroke demografskih procesa.

Drugi model numeričkih odnosa nacionalne i jezičke pripadnosti stanovništva Srbije karakteriše umerena korelacija koju karakteriše manji broj stanovnika pripadajućih jezika u odnosu na broj nacionalno deklariranih, u sličnim proporcijama, i u gotovo svim popisima. Bez obzira na intenzitet i smer populacione dinamike navedeni trendovi su izraženi kod Slovenaca, Čeha, Rusa i Makedonaca u Srbiji.

Treći, i najzanimljiviji model je predstavljen flotantnim, statistički varijabilnim etničkim grupama. Najveća odstupanja su zabeležena kod Vlaha i Roma, a bilo ih je i kod Turaka u prvim posleratnim popisima, dok se nagli porast broja stanovnika grčkog maternjeg jezika u popisu 1991. godine ne može tumačiti utemeljenim etnodemografskim pristupima.

Kada govorimo o oscilacijama broja deklariranih Turaka u popisima 1953. i 1961. godine neophodno je pomenuti Ugovore iz Ankare 1953. i Bleda 1954. godine o preseljavanju stanovništva između FNR Jugoslavije, Grčke i Turske, prema kojima je turska ambasada u Beogradu izdavala dozvole o turskoj nacionalnoj pripadnosti samo na osnovu poznavanja desetak turskih reči, otpusta iz državljanstva Jugoslavije, zahteva za spajanjem porodica (u najširem smislu) i pripadnosti islamskoj veroispovesti (Pavlović, 2015, 588). Indeks rasta deklariranih Turaka u Srbiji u međupopisnom periodu 1948–1953. koji je iznosio 2849 (Knežević, 2017, 449) ukazuje na masovnu etničku mimikriju u kojoj je, osim etničkih Turaka, svoju šansu za iseljenje iz Jugoslavije pokušao da iskoristi i određeni broj pripadnika drugih etničkih grupa što se odrazilo na nagli porast broja deklariranih Turaka u popisu 1953.¹² U teorijskim okvirima etniciteta ova pojava nije nepoznata jer određene grupe mogu etnički identitet tretirati kao instrument za ostvarivanje određenih beneficija, posebno kada se transformišu u interesne grupe koje se često preklapaju sa društvenim klasama kroz pojmove *ethclass* ili *nation-class* (Gellner, 1983). Razvijajući mogućnost primene teorije racionalnog izbora na izučavanje rasnih i etničkih odnosa Banton (1983) je, između ostalog, naglasio i da za stvaranje grupa i kategorija pojedinci koriste svoje kulturne i rasne razlike pribegavajući procesima uključivanja i isključivanja, kao i da se »izbor« etničkog identiteta ne mora uvek dovoditi u vezu samo sa materijalnim beneficijama, već može odražavati i psihološku satisfakciju, emotivno zadovoljstvo ili socijalnu privrženost. Ovaj teorijski koncept nudi pragmatično objašnjenje etnostatističke varijabilnosti određenih grupa kroz potiskivanje uticaja primarnih etničkih obeležja i naglašavanje slobodnog izbora sopstvenog etničkog identiteta (Knežević & Radić, 2016, 64).

Poređenja obeležja nacionalne i jezičke pripadnosti stanovništva Srbije pokazuju najizraženije disparitete kod Vlaha i Roma, čiju populacionu dinamiku karakteriše odsustvo demografske pravilnosti, kao i oscilacije koje onemogućavaju projekcije ili rekonstrukcije demografskih trendova. Učestala numerička odstupanja između nacionalne i jezičke pripadnosti ovih grupa su u direktnoj vezi sa primenjenim metodološkim rešenjima popisne statistike koja omogućavaju promene stava o nacionalnoj pripadnosti, pa interpretacije trendova populacione dinamike ovih grupa najčešće izlaze iz demografskih okvira. Uzroci flotantnosti romskog i vlaškog stanovništva u Srbiji proizilaze iz specifičnih socio-kulturnih matrica romskog i vlaškog stanovništva koje su rezultat kompleksnog istorijsko-demografskog razvitka i

12 Iz više razloga je vrlo teško empirijski utvrditi, i na bilo koji način kvantifikovati etničke transfere ka turskoj nacionalnoj pripadnosti u popisu 1953. godine. Osnovni problem je u vezi sa niskim udelom deklariranih Turaka u ukupnom stanovništvu, u odnosu na brojnost i udele pripadnika etničkih grupa iz kojih bi, u hipotetičkom smislu, ovaj transfer bio očekivan. Na primer, tadašnji demografski trendovi kod današnjih etnonacionalnih modaliteta znatno brojnijih Albanaca i Bošnjaka bili su izrazito ekspanzivni, dok su izvedeni trendovi kod Roma potpuno irelevantni zbog izrazite flotantnosti koja, osim statističkog egzibicionizma, ne ostavlja nikakvu mogućnost realističnih demografskih projekcija ili rekonstrukcija (Knežević, 2010; 2011; 2017; Radovanović & Knežević, 2014). Zato etnički transfer ka turskoj nacionalnoj pripadnosti u popisu 1953. treba posmatrati kao jednokratnu pojavu u kontekstu već razrađenog teorijskog koncepta instrumentalizacije etničkog identiteta.

Tabela 2: Stanovništvo Srbije prema nacionalnosti i maternjem jeziku, 1953-2011 (Popisi stanovništava FNRJ, SFRJ, Republike Srbije 1953-2011, SZS, RZS, Beograd).

	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Republika Srbija	6.979.154	7.642.102	8.446.591	9.313.676	7.822.795	7.498.001	7.186.862
Albanci	565.513	699.772	984.761	1.303.032	15.406	61.647	5809
Albanski	561.976	684.166	967.416	1.309.197	19.004	63.835	10.040
Bošnjaci	/	/	/	/	/	136.087	145.278
Bosanski	/	/	/	/	/	134.749	138.871
Bugari	60.146	58.494	53.800	33.455	26.698	20.497	18.543
Bugarski	59.166	56.325	49.942	35.269	25.408	16.459	13.337
Bunjevci	/	/	/	/	21.434	20.012	16.706
Bunjevački	/	/	/	/	/	/	6835
Cincari	/	/	/	/	/	293	243
Cincarski	/	/	/	/	/	114	91
Crnogorci	/	/	/	/	/	/	38.527
Crnogorski	/	/	/	/	/	/	2519
Česi	5948	5133	4149	3225	2675	2211	1824
Češki	4140	4295	3612	1923	2036	1287	810
Goranci	/	/	/	/	/	/	7767
Goranski	/	/	/	/	/	/	1636
Grci	1279	1178	840	757	916	572	725
Grčki	1268	1158	906	798	1307	421	470
Jevreji	/	1250	1128	683	1107	1158	787
Jevrejski	/	115	161	39	520	18	28
Jermeni	/	/	/	/	/	/	222
Jermenski	/	/	/	/	/	/	156
Mađari	441.907	449.587	430.314	390.468	343.800	293.299	253.899
Mađarski	442.423	449.432	430.621	374.639	348.320	286.508	243.146
Makedonci	27.277	36.288	42.675	48.986	45.068	25.047	22.755
Makedonski	26.937	33.329	36.213	29.421	27.171	14.355	12.706
Nemci	46.228	14.533	9086	5302	5172	3901	4064
Nemački	46.001	14.474	8935	3717	4246	2279	2190
Romi	58.800	9826	49.894	110.959	94.492	108.103	147.604
Romski	55.324	19.071	50.916	91.443	78.406	82.242	100.668
Rumuni	59.705	59.505	57.419	53.693	42.316	34.576	29.332
Rumunski	66.594	60.372	64.832	56.393	45.565	34.515	29.075
Rusi	7829	6984	4746	2761	2473	2588	3247
Ruski	6471	6308	4266	1851	2072	2199	3179
Rusini	/	/	20.608	19.757	18.052	15.905	14.246
Rusinski	22.111	23.944	19.209	16.215	16.095	13.458	11.340
Slovaci	75.027	77.837	76.733	73.207	66.772	59.021	52.750
Slovački	73.293	77.249	75.511	67.563	66.144	57.498	49.796
Slovenci	20.717	19.957	15.957	12.006	8001	5104	4033
Slovenački	16.389	16.551	13.135	8396	7443	3024	2269
Srbi	5.152.939	5.704.686	6.016.811	6.182.159	6.252.405	6.212.838	5.988.150
Srpski	/	/	6.412.559	/	/	6.620.699	6.330.901
Hrvati	173.246	196.409	184.913	149.368	97.344	70.602	57.900
Hrvatski	/	/	91.500	/	/	27.588	19.223
Srpski, srpsko-hrv., hrvatsko-srp., hrvatski	5.364.717	6.056.245		7.108.148	6.847.226		/
Šokci	/	/	/	/	1738	717	607
Šokački	/	/	/	/	/	/	363
Šopi	/	/	/	/	/	/	142
Šopski	/	/	/	/	/	/	1482
Turci	54.526	44.434	18.220	13.890	765	522	647
Turski	27.984	23.796	15.606	16.351	904	432	420
Ukrajinci	/	/	5643	5520	5042	5354	4903
Ukrajinski	/	/	4415	2019	3256	2668	1909
Vlasi	28.047	1368	14.724	25.596	17.804	40.054	35.330
Vlaški	198.861	106.656	139.902	129.613	71.534	54.818	43.095
Ostali	7807	7267	6989	17.289	7166	7051	9530
Ostali jezici	36.955	3031	17.129	7274	150.619	14.958	32.098
Neizjašnjeni	/	/	4486	7834	10.718	107.732	160.346
Neizjašnjeni	/	/	/	/	/	/	46499
Nepoznati	1994	5604	30.274	43.222	47.958	75.483	81.740
Nepoznato	1936	5585	39.805	53.407	42.295	63.877	81.692

Grafiikon 1: Stanovništvo Srbije prema nacionalnosti i maternjem jeziku, 1953–2011.

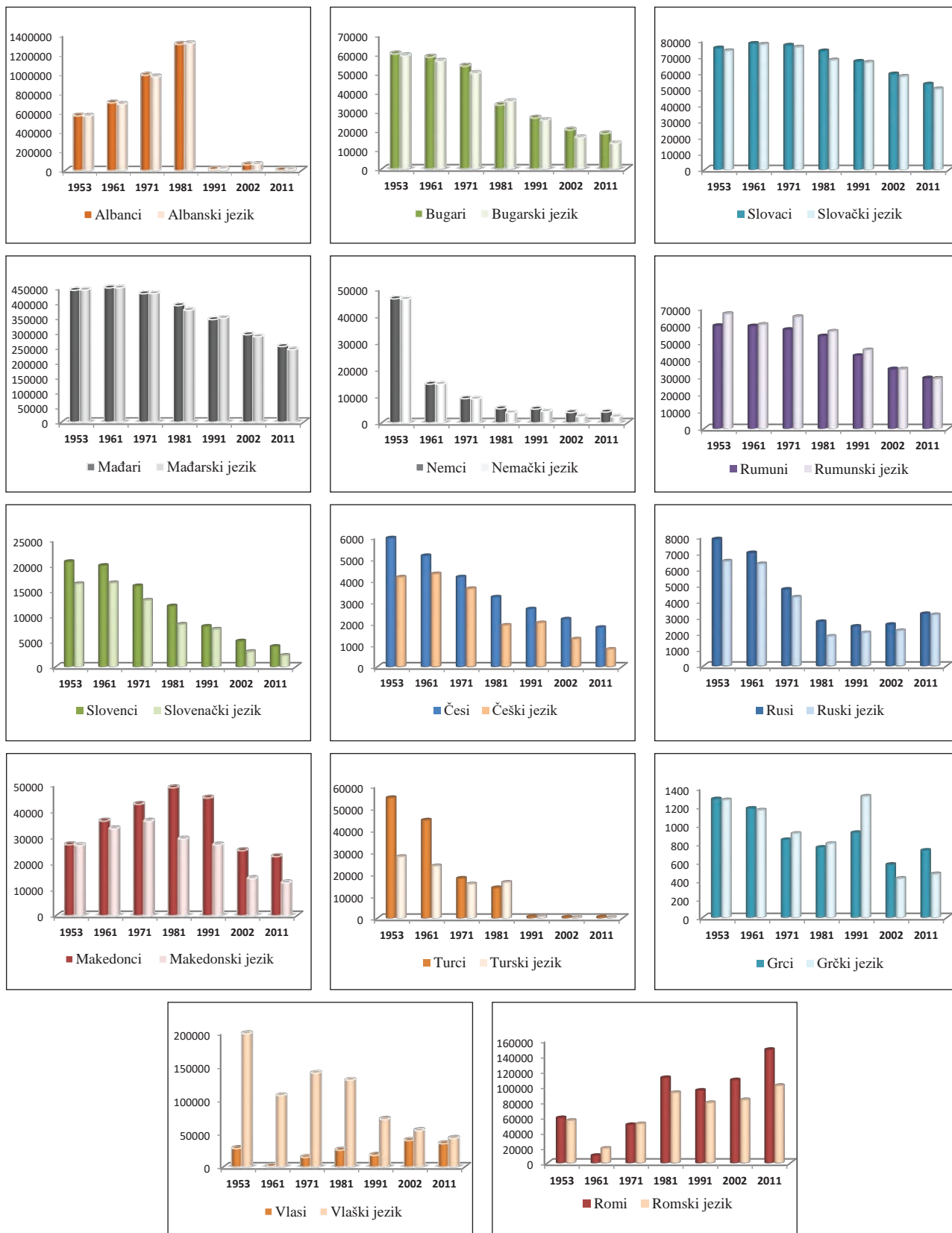

Tabela 3: Broj stanovnika određenog maternjeg jezika na 100 stanovnika pripadajuće etnonacionalne grupe, 1953–2011 (Proračun na osnovu podataka iz Tabele 2).

	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Albanski	99,4	97,8	98,2	100,5	123,4	103,5	172,8
Bosanski	/	/	/	/		99,0	95,6
Bugarski	98,4	96,3	92,8	105,4	95,2	80,3	71,9
Bunjevački	/	/	/	/	/	/	40,9
Cincarski	/	/	/	/	/	38,9	37,4
Crnogorski	/	/	/	/	/	/	6,5
Češki	69,6	83,7	87,1	59,6	76,1	58,2	44,4
Grčki	99,1	98,3	107,9	105,4	142,7	73,6	64,8
Goranski	/	/	/	/	/	/	21,1
Hrvatski	/	/	49,5	/	/	39,1	33,2
Jevrejski	/	9,2	14,3	5,7	47,0	1,6	3,6
Jermenski	/	/	/	/	/	/	70,3
Mađarski	100,1	100,0	100,1	95,9	101,3	97,7	95,8
Makedonski	98,8	91,8	84,9	60,1	60,3	57,3	55,8
Nemački	99,5	99,6	98,3	70,1	82,1	58,4	53,9
Romski	94,1	194,1	102,0	82,4	83,0	76,1	68,2
Rumunski	111,5	101,5	112,9	105,0	107,7	99,8	99,1
Ruski	82,7	90,3	89,9	67,0	83,8	85,0	97,9
Rusinski	/	/	93,2	82,1	89,2	84,6	79,6
Slovački	97,7	99,2	98,4	92,3	99,1	97,4	94,4
Slovenački	79,1	82,9	82,3	69,9	93,0	59,2	56,3
Srpski	/	/	106,6	/	/	106,6	105,7
Šokački	/	/	/	/	/	/	59,8
Šopski	/	/	/	/	/	/	1043,7
Ukrajinski	/	/	78,2	36,6	64,6	49,8	38,9
Vlaški	709,0	7.796,5	950,2	506,4	401,8	136,9	122,0

šireg društvenog konteksta u kome se on odvijao (Kahl, 2004). Varijabilnost ovih grupa u etnostatističkoj evidenciji stanovništva Srbije posle Drugog svetskog rata nikada nije predstavljala *ad hoc* pojavu, već konstantno pravilo etničke mimikrije pri ispoljavanju sopstvenog etničkog identiteta (Knežević, 2017).

Zanimljiva je razlika u trendovima broja deklariranih Vlaha i stanovništva vlašskog maternjeg jezika. Sa jedne strane, dinamika broja nacionalno deklariranih Vlaha pokazuje vrlo visok stepen varijabilnosti u svim međupopisnim periodima. Suprotno tome, kretanje broja stanovnika vlašskog maternjeg jezika, sa izuzetkom 1961. godine, pokazuje intenzivan, ali linearan trend opadanja broja stanovnika vlašskog maternjeg jezika što omogućava interpretacije zasnovane na raznim činjenicama, od kojih posebno mesto zauzimaju izraženi migracioni tokovi stanovništva istočne Srbije (gde je skoncentrisano preko 99% Vlaha u Srbiji) od kraja 60-tih godina, ali i višedecenijski nepovoljni trendovi fertiliteta. To znači da visoka odstupanja kod Vlaha nisu rezultat jezičke, već varijabilne nacionalne deklaracije.

Nešto drugačiju sliku daje pristup koji se zasniva na analizi podataka nacionalno deklariranog stanovništva prema maternjem jeziku. Prema podacima popisa iz 1991. i 2002, preko 90% nacionalno deklariranih Vlaha je izjavilo vlaški maternji jezik, dok su ostali izjavili kao maternji jezik srpski i rumunski. Međutim, 1991. godine popisano je 4 puta više stanovnika vlašskog maternjeg jezika nego nacionalno deklariranih Vlaha, pri čemu se svega 23,1% stanovnika vlašskog maternjeg jezika deklariralo kao Vlasi, a 75,1% kao Srbi. Već 2002. godine, 67% stanovnika vlašskog maternjeg jezika se deklarirao kao Vlasi, a 28% kao Srbi (Knežević, 2013, 191).

Romi su jedina etnička grupa kod koje je zabeležena varijabilnost oba etnička obeležja u gotovo svim međupopisnim periodima. Siromaštvo, nepovoljna obrazovna struktura, obostrana etnička distanca i socijalna isključenost (koja se sa drugim sadržajima romskih etnokulturnih elemenata neposredno odražava na različite aspekte njihovog života) su samo neki od razloga učestale labilnosti Roma pri ispoljavanju svog etničkog identiteta u popisima stanovništva (Josipović & Repolusk, 2003; Radovanović & Knežević, 2014; Knežević, 2010; 2017).

Posebnu pažnju zaslužuje ocena uticaja uvođenja novih modaliteta u statističke nomenklature nacionalnosti na kategorizaciju pripadajućih jezika i analiza nacionalno deklarisanog stanovništva prema maternjem jeziku. Ekspanzija etnostatističkih kategorizacija je posebno vidljiva u periodu 1991–2011, kada je uvedeno ukupno 18 novih modaliteta (1991 – devet; 2002 – tri; 2011 – šest). Uz uvažavanje iskazanih etničkih, i svih ostalih identitetskih posebnosti pripadnika uvedenih etnonacionalnih modaliteta primetno je da su se najveći statistički disbalansi pojavili upravo kod ovih grupa (Tabela 3.).

Kako je jezik jedan od ključnih stubova u procesima etničke homogenizacije određene grupe, i posebno senzibilno identitetsko obeležje, uvođenje novih jezika u statističke nomenklature je uglavnom kasnilo za uvođenjem etnonacionalnih modaliteta (u periodu 1991-2011. uvedeno je 9 novih jezika). Razloge treba tražiti u sporijem procesu jezičkog raslojavanja što delimično pokazuju i popisni rezultati. Sledi nekoliko primera.

U popis 1991. godine, između ostalih uvedeni su Bunjevci i Šokci, dok su pripadajući jezici uvedeni u popis 2011. Rezultati pokazuju visoka odstupanja kod obe grupe što ostavlja prostor za različite interpretacije. Međutim, mali broj stanovnika šokačkog i bunjevačkog jezika tek neznatno može uticati na inače nizak nivo korelacije hrvatskog maternjeg jezika i deklariranih Hrvata u Srbiji (Tabela 3.), od kojih je 51,1% izjavilo srpski jezik kao maternji (Tabela 4.).

Modaliteti Egipćana koji su uvedeni od 1991. i Aškalija od 2002. godine, za koje rezultati dosadašnjih etnografskih, istorijskih i etnodemografskih istraživanja impliciraju albanizovane varijetete manjih grupa romskog stanovništva, nemaju pripadajuće jezike. U popisu 2011. godine najveći broj Aškalija (69%) i Egipćana (85%) je deklarirao albanski jezik kao maternji, a romski jezik svega 20,3% Aškalija i 10,3% Egipćana (Đurić et al., 2014, 161).

Pripadajuće jezike takođe nemaju ni novouvedeni malobrojni etnonacionalni modaliteti Torlaci¹³ i Banjaši¹⁴ koji su uvedeni u popis 2011.

Za Cincare koji su uvedeni od popisa 2002, i Šope od 2011. godine postoje pripadajući jezici, ali sa velikim odstupanjima u odnosu na broj nacionalno deklariranih Cincara i Šopa. Prema rezultatima popisa iz 2011. godine, šopski maternji jezik je deklarirao deset puta veći broj stanovnika od broja deklariranih Šopa.

Goranci i Bošnjaci su uvedeni u statističku nomenklaturu nacionalnosti od popisa 2002, a goranski i bosanski jezik od 2011. godine. Gorance karakteriše izrazito nizak nivo podudarnosti, dok broj deklariranih

Bošnjaka i broj stanovnika koji su izjavili bosanski maternji jezik karakteriše visoka podudarnost što govori da su Bošnjaci masovno prihvatili bosanski jezički modalitet. U statističkoj klasifikaciji je ostao i modalitet Musliman, ali za razliku od Bošnjaka, u popisu 2011. godine je 75% deklariranih Muslimana deklariralo srpski maternji jezik (Tabela 4.).

U popis 2011. godine je uveden i crnogorski jezik, ali sa izrazitim disparitetom jer je 97,5% deklariranih Crnogoraca u Srbiji deklariralo drugi jezik kao maternji (92,4% srpski).

Zanimljivi su i podaci za Jugoslovene u Srbiji od kojih je u popisu 2002. deklariralo oko 88% srpski maternji jezik, dok je 2011. godine ovaj udeo iznosio 74%, pri čemu ne treba zanemariti činjenicu da je broj deklariranih Jugoslovena u poslednjem međupopisnom periodu opao za 71% (2011. godine je popisano svega 23.303 Jugoslovena).

ZAKLJUČAK

Već od prvih međunarodnih kongresa statističara isticale su se debate o potrebi prikupljanja informacija o etničkom identitetu stanovništva. Vrlo brzo je prevladalo mišljenje da je direktno pitanje o nacionalnoj pripadnosti (u etničkom smislu) pod jakim uticajem subjektivnog shvatanja etničkog identiteta koji se često poistovećivao sa državljanstvom, odnosno građanskom pripadnošću. Zato je jezik dobio prednost u odnosu na etnonacionalnu pripadnost jer se, pored ključnog značaja za formiranje etnokulturnog i nacionalnog identiteta, pokazao i kao statistički objektivniji pokazatelj. Međutim, objektivno tumačenje statističkih specifičnosti jezičke pripadnosti stanovništva nije moguće van konteksta primenjenog koncepta, maternjeg ili upotrebnog jezika, koji je u tesnoj vezi sa stvaranjem savremenih nacionalnih država i shvatanjem nacionalnog identiteta. Koncept upotrebnog jezika su većinom prihvatale države sa izraženom imigracijom, ali i one sa istorijski nasleđenom, ili procesima redistribucije stanovništva stečenom, heterogenom etničkom strukturom. Tako je već tokom XIX veka prihvaćen koncept upotrebnog jezika u Francuskoj, austrijskom delu Austro-ugarske monarhije, Nemačkoj (bez Pruske), SAD, Ujedinjenom Kraljevstvu i Holandiji. Sa druge strane, u mađarskom delu Austro-ugarske, Kraljevini Srbiji, Pruskoj, Rumuniji i Rusiji je prihvaćen koncept maternjeg jezika, koji je posle krupnih geopolitičkih promena nakon Prvog svetskog rata prihvaćen i u novoformiranim državama, Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Poljskoj, a kasnije i u drugim zemljama istočne i severne Evrope. Koncepti upotrebnog i maternjeg jezika ne moraju nužno biti

13 Torlaci su malobrojna etnička grupa timočko-lužničkog dijalekta srpskog jezika koja je nastanjena u pograničnom području istočne Srbije i severo-zapadne Bugarske.

14 Banjaši (poznati u Srbiji i kao *Rudari*, *Rumunski Cigani*, *Vlaški Cigani*, *Koritari*, *Lingurari*, *Mečkari*, *Ursari*; u Hrvatskoj i Mađarskoj kao *Bejaši*; u Rumuniji kao *Baješi*; u Bugarskoj kao *Rudari*; u Bosni i Hercegovini kao *Karavlas*) su malobrojna i prostorno disperzna etnička grupa čiji pripadnici govore raznim dijalektičkim varijetetima rumunskog jezika.

Tabela 4: Nacionalna pripadnost stanovništva Srbije prema deklarisanom maternjem jeziku u popisu 2011 (Proračun na osnovu baze podataka, Republički zavod za statistiku Srbije, 2018).

	srpski	albanski	bosanski	bugarski	bunjevački	vlaški	mađarski	makedonski	nemački	romski	rumunski	ruski	rusinski	slovački	slovenački	hrvatski	crnogorski	ostali jezici	nisu se izjasnili	nepoznato
Srbi	99,5	0	0	0	0	0,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,1	0	0
Albanci	15,9	81,3	1	/	/	0	0,1	0,2	0	0,1	/	0		0,1	0	0,1	0	0,5	0,3	0,4
Bošnjaci	6,8	0	92,7	0	/	/	0	0	0	0	/	0	0	/	0	0	0	0,2	0	0,2
Bugari	31,8	0	/	63,6	0	0	0,5	0,1	0	0	0	/	/	0	/	0	/	3,4	0,3	0,3
Bunjevci	52,1	/	/	/	35,8	/	2,3	/	0	/	0,1	/	0	0	/	1,1	/	8,0	0,5	0,1
Vlasi	17,3	/	/	0	/	81,9	/	0	/	/	0,5	/	/	/	/	0	/	0	0,1	0,2
Coranci	80,4	0,1	0,8	/	/	/	/	0,8	/	/	/	0	/	/	/	0	/	17,4	0,1	0,2
Jugoslaveni	73,7	0,4	0,2	0,2	0,3	0,1	5,2	0,6	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,4	0,3	0,8	0,1	14,5	0,8	1,9
Mađari	8,5	0	/	0	0	/	90,8	0	0	0	0	0	0,1	0	0	0,1	0	0,2	0,1	0,1
Makedonci	52,7	0	/	0	/	0	0,1	46,3	/	0,1	0	/	0	0	0	0	0	0,2	0,2	0,3
Muslimani	74,7	4,6	14,7	/	/	/	0	0,1	0	1,0	0	0	0	/	/	0	0,1	3	0,4	1,2
Nemci	53	/	0	0	0,2	/	9,2	0	32,7	0,4	0,2	0,1	0	0,3	0	0,6	/	2,3	0,7	0,4
Romi	29,8	0,9	0	0,1	0	0,2	0,6	0,1	0	67	0,9	0	0	0	0	0	/	0,1	0,1	0,2
Rumuni	11,8	/	/	/	/	0,2	0,1	0	0	0,1	87,5	0		0	/	0	0	0	0,1	0,1
Rusi	31,8	0,1	/	/	/	/	0,7	0,1	0,2	/	0,2	65,7	0,2	/	0	0	0	0,8	0	0,1
Rusini	22,5	/	/	/	/	/	0,4	0	0	/	0	0,2	76,2	0,1	/	0	/	0,2	0,2	0
Slovaci	8,0	/	0	0	/	/	0,2	0	0	0	0	/	0	91,4	0	0	/	0,1	0,2	0
Slovinci	52,3	/	/	/	0	/	0,9	0,1	0,2	/	0	0	0	0,7	42,3	0,4	0	2,0	0,4	0,4
Ukrajinci	57,3	/	/	0	/	/	0,3	0	/	/	/	4,1	0,7	0,1	/	0	/	37,0	0,2	0,1
Hrvati	51,1	/	0,1	0	0,8	/	1,0	0	0,1	0	0	0	0	0,1	0	28,9	0	17,0	0,6	0,3
Crnogorci	92,4	0	0	0	/	0	0,1	0	0	/	0	0	0	0	0	0	5,9	0,8	0,3	0,3
Ostali	41,4	12,9	0,6	0,1	0	1,0	1,6	0,4	1,0	1,1	0,7	1,0	0,1	0,2	0	0,5	0,1	36,4	0,6	0,5
Neizjasnjeni	57,9	0,2	0,1	0,6	0,1	0,7	3,0	0,3	0,1	0,3	0,3	0,1	0	0,4	0,1	0,4	0	2,3	27,0	5,9
Regionalni	85,1	0,1	0,9	0	0,2	/	6,0	0	0,2	0	0,3	0	0,1	0,7	0	0,3	0	3,1	0,9	2,1
Nepoznato	16,2	0	0,1	0,1	0	0,3	0,5	0,1	0	0,1	0,1	0	0	0	0	0,1	0	0,9	0,1	81,2

isključivi. Na primer, određene jezičke razlike između normandskih i provansalskih dijalekata u Francuskoj, ili visoko i nisko-nemačkih dijalekata u Nemačkoj ne remete etničko jedinstvo Francuza i Nemaca. Sa druge strane, jezičke sličnosti između Švajcaraca i Nemaca koji govore nemački, zatim Rusa, Belorusa i Ukrajinaca, ili Srba i Hrvata čiji se periferni dijalekti manje razlikuju nego glavni dijalekti francuskog ili nemačkog jezika, nisu doveli do etničkog jedinstva (Sentić & Breznik, 1968, 144).

U gotovo svim sprovedenim popisima stanovništva Srbije, a posebno od polovine XIX veka do danas, pitanja o etničkim obeležjima imala su značajno mesto. U periodu 1834–1884. pitanje o maternjem jeziku je postavljano povremeno, a od 1890. godine u kontinuitetu.

Hronološki posmatrano, od nastanka zajedničke države Južnih Slovena do danas na popise stanovništva su direktno uticali društveno-politički tokovi, počev od ideologije integralnog jugoslovenstva koja se direktno odrazila na metodologiju prikupljanja, obrade i objavljivanja etnostatističkih podataka 1921. i 1931. godine, preko uspostavljanja tzv. „jugoslovenskog modela socijalizma“ koji je podrazumevao rešavanje otvorenog nacionalnog pitanja konstruisanjem novih etnonacionalnih modaliteta, potom atmosfere etničkog prebrojavanja i ciljanog etničkog raslojavanja uoči raspada SFR Jugoslavije, pa sve do popisa nakon demokratskih promena koji su u Srbiji bili sprovedeni u uslovima snažne dominacije koncepta tzv. »političke korektnosti« (Knežević & Radić, 2016).

Navedene periode pratile su promene statističkih nomenklatura jezika koje su bile usaglašavane sa uvođenjem novih etnonacionalnih modaliteta pa se slobodno može reći da je popisnu statistiku Srbije tokom XX i početkom XXI veka obeležio proces statističke verifikacije lingvističkog raslojavanja postojećih jezika po principu dominacije slobodnog tumačenja nacionalnog identiteta. U smislu popisne statistike to znači da su procesi nacionalne homogenizacije, koji su se tokom XIX veka temeljili na jeziku kao faktoru integra-

cije, zamenjeni savremenim procesima lingvističke (pre svega dijalektičke) homogenizacije na temelju labilnog i statistički nepouzdanog obeležja etničke nacionalnosti, što čini svojevrsan apsurd, i u teoriji, i u praksi. Iako je sa lingvističkog stanovišta svaki dijalekt potpun komunikacijski sistem koji ima sva obeležja jezika, pa u tom smislu stvarno ili potencijalno i jeste jezik (Bugarski, 1995, 157), čini se da zvanične statistike sa svojim pristupima jezičkoj kategorizaciji više prate političke agende nego naučne principe.

Međutim, ako ostavimo po strani primere novouvedenih etničkih modaliteta, rezultati kvantitativnih istraživanja navode na zaključak da je obeležje maternjeg jezika u etnostatističkoj evidenciji relativno stabilno što mu daje poziciju metodološkog korektiva, ne samo u etnodemografskim istraživanjima, već i ostalim sociometrijskim analizama. Iako se u etnodemografskim istraživanjima maternji jezik smatra objektivnijim etničkim obeležjem od nacionalne pripadnosti, ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri se danas može smatrati pouzdanim indikatorom etničkog opredeljenja. Oscilacije koje se pojavljuju u kretanju broja stanovnika određenih etnolingvističkih modaliteta jesu blaže u odnosu na varijabilnost broja nacionalno deklarisanog stanovništva, ali ipak ukazuju na slabosti primenjenih metodoloških rešenja u popisnoj statistici. Dinamika kretanja stanovništva prema maternjem jeziku navodi na zaključak o izraženijim statističkim disbalansima kod etničkih grupa koje su uvedene u statističke nomenklature kroz ciljano etnonacionalno, a potom i etnolingvističko raslojavanje postojećih naroda i jezika. Statistički disbalansi, ne samo da znatno otežavaju demografska istraživanja prema etničkim obeležjima, već i ponovo otvaraju dilemu oko preispitivanja, ne samo metodologije, već i potrebe za prikupljanjem ove vrste podataka jer je dosadašnja praksa pokazala da deskriptivne i nekritičke interpretacije popisnih podataka mogu imati dalekosežne posledice, posebno ako se unose u integralne delove javnih politika koje definišu pravni i politički položaj manjinskih etničkih grupa.

MOTHER TONGUE AS A DETERMINANT OF ETHNIC IDENTITY IN POPULATION
CENSUSES OF SERBIA

Aleksandar KNEŽEVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Geography, Studentski Trg 3/III, 11000 Belgrade, Republic of Serbia
e-mail: knezevic@gef.bg.ac.rs

SUMMARY

Information about linguistic affiliation was always collected according to the notion of mother tongue. Although in demography, mother tongue is seen as a more objective component of ethno-national affiliation, research results suggest significant disparities that are correlated with changes in ethno-statistical nomenclature and floutant behaviour of particular ethnic groups. The divergence between language and nationality in Serbia's population censuses unambiguously indicate that several ethnic communities can simultaneously declare the same mother tongue, but also that members of the same ethnic group can declare different mother tongues. The oscillations that occur in changes of the size of the population of certain ethno-linguistic modalities are milder than the variability of ethno-national modalities. The most expressive statistical imbalances were recorded in ethnic groups which were introduced into statistical nomenclature due to the targeted ethno - national stratification of the existing nations. Ethnic dissolution of the existing people simultaneously caused the process of linguistic stratification, by the principle of joining »affiliated« mother tongue, most often of dialectical diversity of existing languages. Changes in the statistical nomenclature of languages that were adjusted with the initiation of new ethno-national modalities during the XX and the beginning of the XXI century serve as a statistical verification of the linguistic stratification of existing languages according to the principle of domination of the subjective understanding of the national identity. In terms of census statistics, this means that the processes of national homogenization, which were based on the language as a factor of integration during the nineteenth century, were replaced by modern processes of linguistic (primarily dialectical) homogenization based on an unstable and statistically unreliable trait of ethnicity, which makes it a peculiar absurdity, both in theory and in practice.

Keywords: census, mother tongue, statistical nomenclature, ethnicity, Serbia

IZVORI I LITERATURA

- Arel, D. (2002):** Language Categories in Censuses: Backward – or Forward – Looking? In: Kertzer, I. D. & D. Arel (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge, Cambridge University Press, 92–120.
- Banton, M. (1983):** *Racial and Ethnic Competition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bugarški, R. (1995):** *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Chopin, I., Farkas, L. & C. Germanie (2014):** *Ethnic Origin and Disability Data Collection in Europe: Measuring Inequality – Combating Discrimination*. New York, Open Society Foundations.
- Đurić, V. et al. (2014):** *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije*. Beograd, Republički zavod za statistiku.
- Gellner, E. (1983):** *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell.
- Goldscheider, C. (2002):** Ethnic Categorization in Censuses: Comparative Observations from Israel, Canada, and the United States. In: Kertzer, I. D. & D. Arel (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge, Cambridge University Press, 71–91.
- Grupa autora (1953):** *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953. serija B-sveska 1*. Beograd, Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije.
- Jakšić, V. (1863):** *Državopis Srbije-Statistique de la Serbie*, Vol 1. Beograd, Ekonomsko-statističko odeljenje ministarstva finansija Kneževine Srbije.
- Jakšić, V. (1879):** *Državopis Srbije-Statistique de la Serbie*, Vol IX. Beograd, Statističko odeljenje ministarstva finansija Kneževine Srbije.
- Jakšić, V. (1889):** *Državopis Srbije-Statistique de la Serbie*, Vol XVI. Beograd, Statističko odeljenje ministarstva narodne privrede Kraljevine Srbije.
- Josipovič, D. & P. Repolusk (2003):** *Demographic Characteristics of the Romany in Prekmurje*. *Acta Geographica Slovenica*, 43, 1, 127–149.
- Kahl, T. (2004):** Čuvanje jezika, gubljenje identiteta: Meglenski Vlasi. U: Sikimić, B. (ur.): *Skrivene manjine na Balkanu*, Pos. izd. knj. 82. Beograd, Balcanološki institut SANU, 135–146.
- Kertzer, I. D. & D. Arel (2002):** *Census, Identity Formation, and the Struggle for Political Power*. In: Kertzer, I. D. & D. Arel (eds.): *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–42.
- Knežević, A. (2010):** Romi (Cigani) u Beogradu-etnodemografska proučavanja. Beograd, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
- Knežević, A. (2011):** Metodološki problemi etnostatističke evidencije i etnodemografskih proučavanja stanovništva Srbije. *Demografija*, 8, 129–144.
- Knežević, A. (2012):** Slovenci u Srbiji. Prilog etnodemografskom proučavanju. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 22, 1, 171–186.
- Knežević, A. (2013):** *Istorijskodemografske i etnodemografske osnove razvitka stanovništva Istočne Srbije*. Doktorska disertacija. Beograd, Univerzitet u Beogradu-Geografski fakultet.
- Knežević, A. & N. Radić (2016):** Kategorizacija etničkog identiteta u popisima stanovništva: Između teorijskih shvatanja i statističke prakse. *Stanovništvo*, 54, 2, 59–81.
- Knežević, A. (2017):** Flotantne etničke grupe u demografskim istraživanjima-Metodološki problemi, pristupi i primeri. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 27, 2, 439–456.
- Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948, Knjiga IX - Stanovništvo po narodnosti (1954):** Beograd, Savezni zavod za statistiku.
- Labbé, M. (1997):** Le projet d’une statistique des nationalités discuté dans les sessions du Congrès International de Statistique (1853–1876). In: Harvé Le Bras (ed.): *Démographie et politique*. Dijon, Press Universitaires de Dijon, 127–142.
- Mrđen, S. (2002):** Narodnost u popisima-promenljiva i nestalna kategorija. *Stanovništvo*, 45, 1-4, 77–103.
- Pavlović, M. (2015):** Migracije stanovništva sa teritorije Srbije u Tursku u istorijskoj perspektivi. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 63(3), 581–593.
- Popis stanovništva FNRJ, SFRJ, Republike Srbije (1953–2011):** Beograd, Savezni zavod za statistiku, Republički zavod za statistiku.
- Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. Januara 1921. (1924):** Sarajevo, Direkcija državne statistike u Beogradu.
- Radovanović, S. (2005):** Dva veka popisne statistike u Srbiji. *Demografija*, 2, 33–43.
- Radovanović, S. (2007):** Etnička struktura Kraljevine Jugoslavije u kontekstu nacionalne politike jugoslovenstva. *Demografija*, 4, 129–140.
- Radovanović, S. & A. Knežević (2014):** Romi u Srbiji. Beograd, Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku Srbije (2018):** *Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti i maternjem jeziku, po regionima (Baza podataka)*. Preuzeto sa <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/popis/popis-2011/popisni-podaci-eksel-tabele> (zadnji pristup: 1. 7. 2018).
- Sentić, M. & D. Breznik (1968):** Demografske karakteristike etničkih, religioznih i rasnih grupa. *Stanovništvo*, 6, 3-4, 141–183.
- Simon, P. (2007):** “Ethnic’ Statistics and Data Protection in the Council of Europe Countries. Thematic Report of the “European Commission against Racism and Intolerance (ECRI)”. Strasbourg, Council of Europe.

Simon, P. (2012): Collecting Ethnic Statistics in Europe: a Review. *Ethnic and Racial Studies*, 35, 8, 1366–1391.

Simon, P., Piche, V. & A. Gagnon (2015): Social Statistics and Ethnic Diversity. *Cross-National Perspectives in Classifications and Identity Politics*. Heidelberg, New York, Dordrecht, London, Springer.

Stanković, V. (1992): Romi u svetlu podataka jugoslovenske statistike. U: Macura, M. (ur.): *Razvitak Roma u Jugoslaviji-problemi i tendencije*. Beograd, SANU, 159–179.

Statistika Kraljevine Srbije, Knjiga I (1892): Beograd, Statističko odeljenje Ministarstva narodne privrede Kraljevine Srbije.

Statistika Kraljevine Srbije, Knjiga XXIV (1900): Beograd, Statističko odeljenje Ministarstva narodne privrede Kraljevine Srbije.

United Nations Economic Comission for Europe/ Statistical Office of the European Communities (2015): Conference of European Statisticians. *Recommendations for the 2020 Censuses of Population and Housing*. New York, Geneva, UN.

Yang, P. (2000): *Ethnic Studies: Issues and Approaches*. New York, State University of New York Press.

UMETNOST KOT INVESTICIJA. INSTITUCIJA UMETNOSTI V SLUŽBI UMETNOSTNEGA TRGA

Polona TRATNIK

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: polona.tratnik@guest.arnes.si

IZVLEČEK

V članku avtorica zagovarja tezo, da je umetnostni trg poseben v tem, da izhaja iz sveta umetnosti. Namen je pokazati, kako odločilna je institucija umetnosti za delovanje umetnostnega trga in kako pri tem šibijo kvalitativni kriteriji. Opredelitev nečesa za umetnost se vse manj naslanja na konceptualno utemeljitev in zgodovinske reference. Uživanje in cenjenje umetnin je nadomestilo zbirateljstvo z tržnimi interesi. Umetnost je postala investicijska priložnost za oplemenitenje kapitala. Zato je v tej igri pomemben marketing. Avtorica analizira marketinške prijeme, s katerimi se ustvarjajo umetniki kot blagovne znamke in umetniška dela kot blago najvišje menjalne vrednosti.

Ključne besede: sodobna umetnost, umetnostni trg, svet umetnosti, institucija umetnosti, popart

ARTE COME INVESTIMENTO. L'ISTITUZIONE DELL'ARTE AL SERVIZIO DEL MERCATO DELL'ARTE

SINTESI

L'autrice nel contributo espone la tesi che il mercato dell'arte sia specifico in quanto proveniente dal mondo dell'arte. L'obiettivo è dimostrare quanto decisiva sia l'istituzione dell'arte per il funzionamento del mercato dell'arte e come i relativi criteri qualitativi si stiano indebolendo. Nello stabilire se qualcosa possa definirsi arte, le argomentazioni concettuali e i riferimenti storici sono sempre più secondari. Il piacere estetico trasmesso dalle opere d'arte e il loro apprezzamento sono stati soppiantati da parte del collezionismo dagli interessi commerciali. L'arte si è trasformata in un'opportunità di investimento con lo scopo di incrementare il capitale, dove il marketing compie un ruolo notevole. L'autrice analizza gli approcci di marketing attraverso i quali gli artisti si trasformano in marchi e le opere d'arte in merce di più alto valore di scambio.

Parole chiave: arte contemporanea, mercato dell'arte, mondo dell'arte, istituzione dell'arte, popart

SVET UMETNOSTNEGA TRGA¹

Samostojni novinarki Danièle Granet in Catherine Lamour sta raziskali živo dogajanje na globalnem umetnostnem trgu tik pred nastopom gospodarske krize jeseni leta 2008, ki je vplivala tudi na trg z umetninami. Zbiratelji so v letu 2009 pričakovali smrt umetnostnega trga. Kajti špekulativni trg z umetnostjo se je videl kot najbolj napihnjen »milni mehurček« izmed vseh: »Vse prvine so bile zbrane: neobdavčen denar iz davčnih oaz in iz dobičkov borznih posrednikov; preprostost skrivanja umetniških del v eksteritorialnih prostocarinskih območjih; znatni dobički, doseženi v zelo kratkih rokih. Umetnost je bila svetišče milijarderjev« (Granet & Lamour, 2013, 9). S krizo so cene nekaterih zvezdnških umetnikov strmo padle, nekatere galerije so se zaprle, prihodki dražbenih hiš so se znižali. Vendar pa se sistem umetnostnega trga ni spremenil, temveč se je samo prilagodil razmeram. Za čas krize se namreč zbiratelji umetnin držijo pravila po Billu Gatesu: »Kupovati še več, prodajati še manj.« V takih trenutkih se sklepajo dobri posli« (Granet & Lamour, 2013, 82). Izsledki raziskave Granet in Lamour, ki sta jo objavili leta 2010, so zato še danes dragocen vir za razumevanje strukture in delovanja globaliziranega umetnostnega trga. Ta je špekulativen in omogoča velike vloške ter še večje zaslužke prek teh investicij. V času »milnega mehurčka«, to je med 2003 in 2008, ko je bil umetnostni trg v nenehnem vzponu, je bilo po ugotovitvah Granet in Lamour manj razpoložljivih del kot denarja za vlaganje. Več povpraševanja kot ponudbe. »To neravnovesje je pomagalo pospešiti razvoj sodobne umetnosti, ki lahko ponudi nova dela brez količinskih omejitev. Tega pri klasičnih in modernih delih ni, njihova vrednost je zanesljiva, a odvisna od naključij« (Granet & Lamour, 2013, 15). V teh petih letih gospodarske rasti so cene umetnin zrasle za osemsto odstotkov. Zvečer, 27. februarja 2008, je ena od dveh najbolj slavnih svetovnih dražbenih hiš Sotheby's presegla vse dotedanje rezultate v Londonu na področju sodobne umetnosti s 142 milijoni evrov za štiriinpetdeset prodanih lotov. Druga slavna dražbena hiša Christie's je svoj rekord presegla 24. junija 2008, ko je skrivnostna ponudnica kupila *Ribnik z lokvanji* Clauda Moneta za 51 milijonov evrov. 13. maja istega leta je Roman Abramovič anonimno po telefonu na dražbi pri Christie's kupil sliko *Speča nadzornica* Luciana Freuda za 21,38 milijonov evrov, s čimer je Freud tedaj postal najdražji še živeči umetnik. Dan kasneje je Abramovič na Sotheby's kupil še *Triptih* Francisa Bacona za dobrih 50 milijonov evrov. Danes je situacija primerljiva s tisto pred gospodarsko krizo. Umetnostni trg je poseben v tem, da ne obstaja brez sveta umetnosti, temveč iz njega izhaja. V tem članku nameravam pokazati, kako odločilna je institucija umetnosti za delovanje umetnostnega trga.

Granet in Lamour predstavita strukturo umetnostnega trga. Umetniki so proizvajalci del, brez katerih trg ne bi mogel obstajati. Odkritelji delujejo na primarnem trgu. To so majhni in srednji galeristi z malo kapitala, ki iščejo, v svojih razstaviščih razstavljajo in prodajajo umetniška dela še neznanih umetnikov, tudi študentov. Ti majhni trgovci investirajo v kataloge in spremljevalno predstavitveno produkcijo, kot so videi, brošure ipd. Odkritelji lahko tudi v veliki meri »delajo« umetnike. Umetniška dela prodajajo bodisi posameznikom bodisi večjim trgovcem, ki nato uspešnega umetnika prevzamejo. Velike zvezdnške mednarodne galerije predstavljajo dela, ki so jih priznali direktorji muzejev, kustosi in kritiki ter umetniki s stabilno ceno. »Njihova naloga: poskusiti nadzorovati ponudbo in predvsem cene z mobilizacijo svojega omrežja, v katero sodijo tako prijatelji trgovci kot veliki zbiralci« (Granet & Lamour, 2013, 54–55). Granet in Lamour še ugotovita: »Najmočnejše galerije določajo trende, uporabljajo marketing in druge promocijske metode za ustvarjanje ali vzdrževanje povpraševanja, ob bolj ali manj eksplicitni podpori kuratorjev, muzejskih direktorjev in umetnostnih svetovalcev – ki so vsi postali na umetnostnem trgu pomembnejši od samih umetnikov« (Granet & Lamour, 2013, 55). Umetnostni poslovneži sodelujejo v igri zaradi ekonomskega interesa. Za največjega med njimi, Larrya Gagosiana, Granet in Lamour zapišeta, da »ni ustvarjalec umetnikov, on ustvarja zlato« (Granet & Lamour, 2013, 55). Gagosian ima stranke najvišjega razreda in monopol nad številnimi zvezdnškimi umetniki. Med zbiralci najvišje stoji François Pinault, lastnik dražbene hiše Christie's, ki pravi: »Umetnost ni investicija« (Granet & Lamour, 2013, 83). S tem, ko v Benetkah razstavlja skrbno izbrana dela iz svoje zbirke sodobne umetnosti v Palači Grassi in v Punto della Dogana, tako kakor veliki svetovni muzeji vpliva na okus javnosti. »Internacionalizira kulturo sodobne umetnosti. Svojo kulturo. Po Benetkah bi se rad povezal z drugimi mesti v Evropi in, upam, tudi v Franciji. Rad bi poskusil sestaviti mednarodno omrežje, po katerem bi krožile umetnine, predlogi, ideje, pogledi« (Granet & Lamour, 2013, 83). Da se Pinault zaveda pomembnosti oglaševanja za trženje umetnosti in razstavljanja za uspešno prodajo, je razvidno iz primera, ko je uprava Christie's organizirala pot Freudove slike *Speče nadzornice*, ki jo je dala na dražbo, okoli sveta od Londona do New Yorka, da jo približa velikim zbirateljem po vzoru finančnikov iz velikih multinacionalk, ki na svetovnih turnejah svoje družbe promovirajo pri investitorjih. V svetovnem merilu je samo peščica agensov na umetnostnem trgu tako močnih, da vodijo dogajanje na njem. Ta imena objavlja *Art Review*. *ARTnews* pa ocenjuje najvplivnejše osebnosti v svetu umetnosti, ki vzpostavljajo ali rušijo trg.

Za sodobno zasledovanje razmerij med kapitalizmom in umetnostjo je pomembno upoštevati sodobne okoliščine, v katerih se je v zadnjih desetletjih znašla

1 Članek je rezultat raziskave v okviru projekta *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države* (ID J6-9354). Raziskavo finančno podpira Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS.

umetnost. Pri tem mislim tako na globaliziran razmah kapitalizma kot na spremembe v instituciji umetnosti, ki so z njim povezane. Eden glasnejših kritikov teh sprememb v umetnosti in odvisnosti umetnosti od kapitalizma, britanski umetnostni zgodovinar, Julian Stallabrass, leta 2006 poda zelo kritični vpogled v delovanje sodobnega umetnostnega sistema, ki prav z velikimi umetnostnimi prireditvami in na novo zgrajenimi sodobnimi muzeji služi potrjevanju neoliberalne ideologije in zagotavlja za obstoječa razmerja moči ustrezno cirkulacijo kapitala. Pri tem sodobno umetnost kot »območje svobode« vidi v tesni zvezi s svobodno trgovino; obe naj bi bili namreč »dejavnika, ki družno ustvarjata prevladujoč sistem in njegovo dopolnilo« (Stallabrass, 2007, 13). Stallabrass prepozna, da sodobna umetnost služi interesom neoliberalne ekonomije. Tako v opevanju »prednosti mešanja kultur ali hibridnosti« v svetu umetnosti prepoznava odločitev za politično liberalno plat govorenja o globalizaciji, ki priča o podiranju kulturnih meja, kar naj bi spremljalo domnevno rušenje trgovinskih meja ter posledično veličastno prepletanje kulturnih vplivov; dejansko pa se po njegovem v tem močno odraža splošna vizija tega pristopa – sanje o globalnem kapitalu (Stallabrass, 2007, 18). Stallabrass to povezuje še z ustanavljanjem bienalov in drugih umetnostnih prireditev v devetdesetih, z graditvijo novih muzejev sodobne umetnosti in širjenjem starih muzejev v mestih, pa tudi s posvojenimi poslovnimi ideali muzejev, katerih dejavnost je postala bolj tržno usmerjena in so se tako pričeli povezovati s podjetji.

UMETNOST KOT BLAGO. AVTONOMIZACIJA UMETNOSTI V KAPITALISTIČNI SLUŽBI

Služenje umetnosti poslu je Paul Ardenne prepoznal že ob dogajanju v osemdesetih letih: »Počasnemu, nezadržnemu zatonu ideologije, ki je bil značilen za celotno obdobje, se je pridružilo evforično povečevanje umetnosti in trga – posel si je segel v roke z ustvarjalnostjo« (Ardenne, 1995, 100). S poroko sta ekonomija in umetnost stopili na pot zmagovitega razmerja. Če so politične ideologije tonile, pa so zato rastle s kapitalizmom povezane ideologije. Po drugi svetovni vojni je zlasti v ameriškem prostoru poslovni svet uzrl izjemno priložnost v trgovanju z umetninami. Odločilno vlogo v svetu umetnosti, ki je na trgu, v katerem umetniška dela, tudi sodobna, danes dosejajo tudi po več deset milijonske menjalne vrednosti, pa ne igrajo ustvarjalci, torej proizvajalci, temveč zbiratelji. V tem se izraža duh kapitalizma, ki deluje prek posedovanja in prodaje. Za uspešno prodajo pa je ključna dobra oglaševalska strategija, kar velja tudi za umetnostni trg. Kaže se tudi osnovni princip uporabe kapitala – to je njegovo »oplemenitenje«. Umetnine se razumejo kot investicijsko blago.

A podlago za povezavo med umetnostjo in trgom gre iskati že veliko prej. S tehničnim izumom »štafelajne« slike slikovna umetnost postane priročno prenosljiv

artefakt. Umetnikom omogoči, da odidejo v naravo, kar spremeni njihov pogled na svet, na vizualnost, in uvede številne nove opazovalne vidike. S tem pa tudi pospeši likovno raziskovanje. Umetnost se osvobodi glede motivike, umetnik se osvobodi naročnika. Umetnost stopi iz službe drugim interesom in se osvobodi interesov. V teku modernosti zato v teoriji moderne umetnosti odzvanja Kantov poudarek na brezinteresnem užitku ob estetski sodbi. Z modernizacijo postane umetnik svoboden tudi pri svojem ustvarjanju in razkazovanju umetniških stvaritev. S spremembo strukture javnega prostora mu ustanovljene galerije omogočajo razstavljanje. Te okoliščine povečajo produkcijo umetniških proizvodov. Umetniška dela se proizvajajo »na zalogo«. Za umetnike se odpre možnost, da s svojimi deli stopijo na tržišče. Institucija umetnosti, kot se vzpostavi v modernosti, to je kot avtonomna družbena sfera s svojimi zakoni delovanja, neodvisna od drugih družbenih dejavnosti, je zato že po svoji strukturi in funkcionalnosti odprta za vstopanje na trg kot katero koli drugo blago. Brezinteresnost moderne umetnosti S tem pa umetnost stopi v novo službo. Umetniško delo postane posebne vrste blago, katerega menjalna vrednost lahko zraste bolj kot pri katerem koli drugem blagu. Umetnost, razumljena v tem smislu, ne obstaja od nekdanj, temveč je konstrukt moderne dobe.

Umetnost, kot se njen pojem izoblikuje skozi modernost in kot umetniško enkratnost in neponovljivost še podpre industrializacija, je za odjemalca luksuz brez primere. Obstaja samo določeno število del posameznega umetnika. Granet in Lamour navajata izjavo člana družine Nahmad, ene dveh svetovno najbolj znanih družin trgovcev zbirateljev ob razstavi Picassovih del v svoji londonski galeriji: »'Niso naprodaj.' [...] ,Pravzaprav nismo prodajalci. Po mojem mnenju gre za dela, ki izginjajo. Tisti, ki se ne zaveda, da bodo izginila, ne računa prav. Zelo malo je prodajalcev in zelo veliko kupcev'« (Granet & Lamour, 2013, 79). A najbolj drage ali v tem svetu cenjene umetnine danes ne končajo na stalnih razstavah, kjer bi bile na ogled sleherniku, kot je bil to obet ustanovitve institucij javnosti, ki je predstavljal pomemben aspekt modernizacije in avtonomizacije umetnosti, temveč v trezorjih prostocarskih območij, kot je četrta Praille na obrobju Ženeve, kjer so na 140.000 kvadratnih metrih razporejene ogromne sive hale, zaščitene z ograjami in strogo varovane. Zbiratelj umetnin, Pierre Huber, pojasnjuje: »to je eden največjih svetovnih muzejev. Če bi se danes s čarobno paličico dotaknili vseh trezorjev, ki so v tem ogromnem prostocarskem območju, bi lahko naredili kakršnokoli razstavo in odkrili najbolj izjemne mojstrovine na svetu« (Granet & Lamour, 2013, 77). Ta umetniška dela ne postanejo javno dobro, ne končajo v muzejih, kjer bi bile na ogled sleherniku. Umestijo se med blago izjemne menjalne vrednosti, celo nad diamante, izjemen nakit, preproge in pohištvo, ki zavoljo svoje unikatnosti predstavljajo blagovni fetišizem takšne vrste, kot si tega Karl Marx,

ko je snoval ta koncept v sredini devetnajstega stoletja ob vzponu industrijske družbe, ni mogel predstavljati v razsežnostih, kot jih poznamo danes v globaliziranem svetu. Obstaja velika razlika med funkcionalnostjo podedbe za naročnika iz časa pred modernizacijo in funkcionalnostjo umetniškega dela za sodobnega zbiratelja poslovneža. Kralj je upodobljevalca najel za reprezentacijo sebe, cerkev za reprezentacijo svojih zgodb, vse bolj pa oba tudi za reprezentanco svojega bogastva in moči. Bogastvo se staremu vladarju ni bistveno povečalo zaradi posedovanja umetnin, temveč je bila umetnost uporabljena kot ideološko sredstvo za konsolidacijo moči. Sodobnemu umetnostnemu poslovnežu, ki zbira in trguje z umetniškimi deli, to predstavlja možnost plemenitenja njegovega kapitala, s povečanjem kapitala pa tudi za večanje njegove družbene moči. Razkazovanje del, ki jih ima v lasti sodobni zbiratelj poslovnež, ne služi toliko razkazovanju njegove moči kot za ustvarjanje ponudbe, za oglaševanje in konsolidiranje blagovnih znamk, na katere sam stavi, z namenom izboljšanja prodajnih možnosti. Razkazovanje umetnin, ki jih poseduje sodobni zbiratelj poslovnež sledi načelu: kar ni na ogled, ni moč prodati. V prvi vrsti gre torej za trg in ne za zanimanje ali poznavanje umetnosti. Umetnost je tržno blago.

Novo prostoro, skladišča teh zbirateljev poslovnežev, kjer se nahajajo najdražje umetnine na svetu, ki pa niso odprte za javnost, velja premisliti v primerjavi z muzejem kot institucijo javnosti, kot je bil ustanovljen z meščansko družbo. Kritični filozof Jürgen Habermas, ki je raziskal strukturne spremembe javnosti z nastopom meščanske družbe, javnih prirediteljev ne opredeli glede na lastništvo, temveč glede na dostopnost: »'Javne' imenujemo tiste prireditve, ki so, v nasprotju z zaprtimi družbami, dostopne vsem« (Habermas, 1989, 14). Prevlado mesta so utrdile institucije javnosti, ki so preoblikovale aristokratsko družbeno plemstva in vrhne plasti meščanstva – mesto grajske dvorane, v kateri je vladar prirejal svoje slovesnosti, je spodrnil salon. Kavarni in saloni so bili konec sedemnajstega stoletja in na pričetku osemnajstega stoletja »središča literarne, potem pa tudi politične kritike, v kateri se je med aristokratsko družbo in meščanskimi intelektualci pričlenila oblikovati pariteta omikanih« (Habermas, 1989, 46). V Franciji so se v salonih plemstvo ter veliko meščanstvo bank in birokracije enakopravno srečevali z inteligenco, kajti tu se je emancipiralo »mnenje«, piše Habermas, in tako so se prvotni saloni, ki so bili še bolj podobni prizoriščem galantnih zabav, odprli za diskutiranje. V kavarnah, salonih in učenih omizjih, ki so se v osemnajstem stoletju razširila po Nemčiji, so spodbujali diskusije. Habermas izpostavlja skupne institucionalne kriterije teh institucij javnosti. Prvič, zahtevo za neke vrste družbeno občevanje, ki je puščalo družbeni status ob strani in težilo k enakopravnosti. Drugič, diskusija je predpostavljala problematiziranje področij, ki so dotlej veljala za brezprizivna. Cerkev in država kot avtoriteti

sta izgubili interpretativni monopol – zato pa so po informacijah in k razpravljanju stremele filozofija, literatura in umetnosti. Habermas razbere celo vzporednice med vstopom teh dejavnosti na tržišče in dostopnostjo informacij: »prav toliko, kolikor so bila filozofska in literarna dela, umetniška dela nasploh, proizvajana za trg in posredovana prek njega, so postale te kulturne dobrine podobne informacijam: kot blago so postale načeloma obče dostopne« (Habermas, 1989, 51). Umetniško delo ne reprezentira več cerkvene ali dvorske javnosti, temveč se profanira in postane dostopno kot blago. Svet umetnosti se torej z osvoboditvijo od dotodanjih služb in vstopom na trg demokratizira. Tretjič, po Habermasu, isti proces, ki je kulturo spremenil v blagovno obliko in jo s tem naredil za kulturo, o kateri je moč razpravljati, je določal neskljenost publike, kar pomeni, da so dobili vsi možnost udeležbe. Publika pa se razslonila na laično in profesionalizirano. Raymond Williams, ki je preučeval kulturo in družbo od konca osemnajstega do vključno prve polovice dvajsetega stoletja, je v zvezi z umetnostjo sklenil, da v tem obdobju umetnost, ki je prej veljala predvsem za človeško večino, prične pomeniti določene vrste večine, imaginativne oz. kreativne umetnosti. Umetnost je pričela označevati posebne vrste resnico, imaginativno resnico. Estetika je bila ustanovljena za opisovanje sodbe o umetnosti (Williams, 1983, xv–xvi).

KONEC UMETNOSTI ZA VZPON UMETNOSTNEGA TRGA. BANALNOSTI, KI POSTANEJO UMETNINE

Umetnost, ki plemeniti denar, se v času gospodarskega razcveta med 2003 in 2005 izkaže za največjega izmed poslov v okoliščinah globaliziranega kapitalizma, tretje faze kapitalizma po znanem zgodovinarju Ernestu Mandelu, ki nasledi prvo, industrijsko, in drugo, imperialistično fazo. Padec vzhodnega bloka le še podčrta ta proces globalizacije, ko kapitalizem nima več nobene alternative, ki bi ga ogrozila, kar je ameriški politolog Francis Fukuyama imenoval konec zgodovine (1989).

Konec zgodovine bo nadvse žalosten čas. Bitko za pripoznavanje, pripravljenost tvegati življenje za popolnoma abstraktne cilje, vsesplošno ideološko bitko, ki je zahtevala pogum, domišljijo in idealizem, bodo nadomestile ekonomske kalkulacije, neprenehno reševanje tehničnih problemov, naravoslovne zadrege in zadovoljevanje sofistisiranih potrošniških zahtev. V po-zgodovinskem obdobju ne bo ne umetnosti ne filozofije, le neskončno vzdrževanje muzeja človeške zgodovine (Fukuyama, 1990, 1288).

A tudi drugi razmisleki o koncu, ki govorijo tudi o umetnosti, so povezani z vzponom umetnostnega trga. Nemški umetnostni zgodovinar Hans Belting je razpra-

vljal o koncu dobe umetnosti oz. zgodovine umetnosti (*Das Ende der Kunstgeschichte?*, 1983), ameriški estetik Arthur C. Danto o koncu umetnosti (1984), italijanski filozof Gianni Vattimo o koncu modernosti in smrti umetnosti (*La Fine della Modernita: Nichilismo ed ermeneutica nella cultura post-moderna*, 1985). Vse te razmisleke moramo namreč razumeti kot simptomatične za opažanje velikih sprememb na področju umetnosti. Danto, sklicujoč se na Hegla in Marxa, ugotavlja, da je nastopil konec zgodovine, z njim pa doba pluralizma, ko ni več pomembno, kaj delaš. Vsaka usmeritev je enako dobra kot druga in noben koncept usmeritve ni več uporaben. Vedno je in bo še za umetnost obstajala služba, če bo umetnikom to ustrezalo. A svoboda se konča z lastno izpolnitvijo, ugotavlja Danto. Na podlagi tega sklene, da bodo institucije sveta umetnosti – galerije, zbiratelji, razstave, novinarstvo – ki se opirajo na zgodovino in zaznamujejo, kaj je novega, počasi oslabele (Danto, 1984, 35). Dvajset let kasneje se torej ni zgodila oslabitev institucij sveta umetnosti. Nasprotno, interes za umetnost glavnega toka se je bistveno povečal; za vstop v zvezdniške muzeje danes kupimo karte vnaprej in kljub temu čakamo več ur na vstop. Zgodile pa so se spremembe v svetu umetnosti, kjer je postalo manj ključno opiranje na zgodovino, ki ga Danto izpostavlja kot bistveno.

Spremembe, ki so jih opisala opažanja določenih koncev v zvezi z umetnostjo v osemdesetih letih dvajsetega stoletja, so povezane s spremenjenim razumevanjem umetnosti. To pa je ključno za vzpostavitev pogojev za takšen razmah umetnostnega trga, kot je sledil. Do kakšnih sprememb je prišlo pri razumevanju umetnosti, nam najbolje predstavi razpravljanje ameriških analitičnih estetikov, ki kaže na krizo poskusov definiranja umetnosti, ki postopoma privede do sklepa, da umetnosti ni moč definirati esencialno, po svojem bistvu, notranjih kvalitetah, temveč zgolj v razmerju do okoliščin. V tem diskutiranju Morris Weitz uvodoma (1958) ugotovi, da se umetnosti ne da definirati, saj jo moramo razumeti kot odprti pojem: »če dejansko pogledamo in se prepričamo, kaj je tisto, kar imenujemo «umetnost», ravno tako ne bomo odkrili nobene skupne lastnosti – zgolj štrene podobnosti« (Weitz, 1999, 89). Vloga estetske teorije zato po Weitzu ni več definirati, temveč podati resno priporočilo (Weitz, 1999, 95). Leta

1964 se Danto sprašuje, kaj je tisto, kar Oldenburgovo posteljo in Warholovo Brillo škatlo naredi za umetnost. Težava za Danta je namreč v tem, da sta umetnika uporabila realna predmeta (čeprav je Warhol škatle dejansko sam izdelal iz lesa in poslikal, ni jih prenesel iz trgovine). Danto tedaj sklepa v duhu Weitzza: »Umetniški preboj sestoji, tako domnevam, iz tega, da matrici dodamo možnost stolpca« (Danto, 2000, 26). In naposled: »Kakršenkoli že je umetniško relevanten predikat, zaradi katerega si zaslužijo svoj vstop, ostali svet umetnosti postane toliko bogatejši, ko ima nasprotne predikate, ki so na voljo in jih je mogoče aplicirati na svoje člane« (Danto, 2000, 26). A Danto tudi že znamenito sklene naslednje: »Te stvari niti ne bi mogle biti umetniška dela brez teorij in zgodovin sveta umetnosti« (Danto, 2000, 26). Razprava ameriških analitičnih estetikov ob končevanju modernizma je posvečena ugotavljanju, kako lahko nekaj sploh vstopi v svet umetnosti kot umetnost.

Za to razpravo je ključna teza, da mora biti umetniško delo, da bi sploh lahko vstopilo v igro trgovanja z umetninami, najprej sploh prepoznano kot umetniško delo. Sodobni ameriški materialistični estetik, Paul Mattick, povzame pogoje za vstop nečesa v svet umetnosti in priznanje statusa umetniškega dela, in sicer v smislu tega, kar že štirideset let prej prepozna Arthur C. Danto:

njegov ali njen izdelek bo, če se mu posreči vključiti v umetniški tok, našel svoj prostor pri nekom doma ali v muzeju, kot reprodukcija v knjigi ali na razglednici. Da bi se umetniško delo vključilo v ta tok, mora pokazati sorodnost z drugimi stvarmi, imenovanimi umetnost, in potemtakem tudi z družbenim svetom, v katerem imajo umetnost in umetniki svoj prostor (Mattick, 2013, 3).

Spraševanje o razliki med navadnimi predmeti in od njih nerazlikujočimi se umetniškimi deli pri Dantu doseže vrhunec z njegovo knjigo *The Transfiguration of the Commonplace* (1981), kjer prikaže celo galerijo primerov takšnih parov in dokazuje, kaj je tisto, kar nekaj napravi umetnost. Pri tem gre po mnenju Danta za neke vrste statusno in ontološko povzdigovanje nečesa v umetnost.² Georgea Dickieja Dantovo zgodnje razpravljanje o tem, kako je lahko Warholova Brillo škatla umetnost, spodbudi, da leta 1974 razvije insti-

2 Monografija ni prevedena v slovenščino. Njen naslov je pomenljiv za Dantovo teorijo in tukajšnjo razpravo o umetniškem delu kot o nečem z vzvišeno relevantno. S terminom angl. *transfiguration* je po Dantovem verjetju zajeto tudi nanašanje na metaforo, ki je pri umetnosti zanj bistvenega pomena. Danto razglablja o tem, kaj ločuje navadne predmete od umetniških del in o tem, kako se lahko nekaj, kar je po pojavnosti identično z navadnim predmetom, poviša v umetniško delo. Termin *commonplace* se nanaša na navadnost. Danto piše o navadnih stvareh ali zgolj stvareh (angl. *mere things*). Celoten naslov tako govori o tem, kako se nekaj navadnega, običajnega preobrazí v nekaj drugega – tj., kot vidimo v knjigi, v umetniško delo; ta besedna zveza pa ima tudi religiozne (krščanske) konotacije, s čimer Danto še poudarja posebnost in subtilnost te akcije. V predgovoru v *The Transfiguration of the Commonplace* zapiše, da razume »*transfigurations of the commonplace*« kot »*banalities made art*«, torej kot banalnosti, ki »so narejene« za umetnost. Vendar pa lat. *transfigurare* pomeni spremembo oblike; beseda je tvorjena iz lat. *trans-* (prek, čez) in lat. *figurare* (oblikovati) oziroma lat. *figura* (oblika). *Transfiguracija* v krščanski nauki pomeni spremembo Kristusove pojave pred njegovimi učenci. Ker *transfiguracija* tako pomeni tudi vizualno spremembo, pomembna pa je predvsem sprememba, ki se dogaja na nivoju substance, bi bil morda ustrežnejši izraz *transsubstanciacija*. Vendar pa je pri Dantu pomembna konotacija na religioznost; predmeti se namreč ne preobražajo v nekaj po statusu zgolj ontološko višjega, temveč dobivajo neke vrste metafizični status. Na ta način gre za religiozno-metafizično doživetje.

Slika 1: Lucian Freud, Speča nadzornica, 151 x 219 cm, olje na platnu, 1995 (Wikimedia Commons). Na dražbi pri Christie's v New Yorku je slika 13. maja 2008 kupil Roman Abramovič po ceni 21,38 milijonov evrov, kar je bila tedaj najvišja cena za delo še živečega umetnika. Leta 2015, 4 leta po slikarjevi smrti, je bila slika prodana za 42,91 milijonov evrov.

tucionalno teorijo umetnosti: »Danto kaže na bogato strukturo, v katero so vstavljeni posamezna umetniška dela: kaže na institucionalno naravo umetnosti« (Dickie, 2000, 31). Zato pa Dickie izraz svet umetnosti uporablja za nanašanje na široke družbene institucije, v katerih imajo umetniška dela svoj prostor, medtem ko je Dantovo razumevanje umetnosti in sveta umetnosti precej drugačno, kot se izkazuje iz njegovega nadaljnjega pisanja po 1964.³

Kako pomembno samo razstavišče prispeva k umetniškemu delu, je podrobno razčlenil Brian O'Doherty v svoji študiji galerije kot bele kocke (prvič že leta 1976), v kateri predstavi ideologijo galerijskega prostora. Bel, idealen prostor je arhetipična podoba umetnosti dvajsetega stoletja, bolj kot katera koli posamična slika. Vsebuje nekaj cerkvene svetosti, formalnosti sodne dvorane in mistike eksperimentalnega laboratorija, povezanih z elegantnim oblikovanjem, kar ustvari enkratno komoro estetike. Idealna galerija izvleče iz umetniškega dela vse namige, ki so povezani z dejstvom, da gre za »umetnost«. Delo je izolirano od vsega, kar bi odtegnilo gledalca od dela. Zadeve postanejo umetnost v prostoru, kjer se na njih osredotočajo močne ideje o umetnosti. Pravzaprav objekt pogosto postane medij, skozi katerega so te ideje izražene in predlagane v razpravo. Galerija je zgrajena po zakonitostih, ki so tako rigorozna kot za zgradbo srednjeveške cerkve: zunanji svet ne sme vdreti noter, zato so okna

običajno zapečateni; stene so pobarvane v belo; strop postne vir svetlobe; lesena tla so zložena tako, da se sliši korakanje, ali pa so tapcirana, da se hodi neslišno (O'Doherty, 2000). Da se ideologijo razstavljanja, ki ustvarja umetnine, še vedno uporablja za uspešno trženje umetnin, priča primer izkušnje Granet in Lamour ob obisku razstave Freudove *Speče nadzornice* v Londonu pred dražbo Christie's:

Zaprepadenost! Na koncu zelo dolgega belega, praznega prostora z okni, zastrtimi z belimi zavesami, okrašenega samo z dvema ogromnima šopkoma belih kačnikov, je ogromno platno postavljeno na podij in osvetljeno s pridruženimi lučmi. Predstavlja debelo golo žensko, ki skrčena spi na zofi. [...] Varnostnik v uniformi nepremično sedi na drugem koncu sobe. V smrtni tišini obstaneva kot vkopani, zbrani, očarani nad tem razkazovanjem zelenkastega mesa, prepredenega z modrimi žilami, razsutega po vdrti zofi. Zdi se nama, kot da bi prisostvovali prenosu trupla v mrtvašnico (Granet & Lamour, 2013, 101–102).

Bela kocka je ideja galerije, namenjene razstavljanju modernističnih del. Primer, kot ga opisujeta Granet in Lamour, pa kaže na drugačno idejo predstavitve, ki ima gledališče momente z zavesami, rožami in podijem. Ogljed je zrežiran. Z osredotočenjem na sliko ta

³ S to temo sem se obsežneje ukvarjala v monografiji *Konec umetnosti. Genealogija modernega diskurza – od Hegla k Dantu* na straneh 173–225.

spregovori s svojo močjo, predstavljena pa je svečano, s čimer je poudarjena njena pomembnost. To izkustvo umetnine je dalo pomembno osnovo, da je bila slika lahko nato prodana za več kot 20 milijonov evrov. Šlo je torej marketinški prijem.

Za razumevanje delovanja sodobnega umetnostnega trga je bolj kot Dantova teorija, ki računa z relevantno notranjih kvalitiet umetniških del in referenc na zgodovino ter teorijo umetnosti, uporabnejše Dickiejevo razumevanje umetnosti in sveta umetnosti. Njegova teorija umetnosti namreč govori zgolj o klasifikaciji nečesa umetnost, ne pa tudi o kvalitativnih kriterijih. Ne gre torej za ontološko definiranje umetnosti, temveč za relacijsko. Dickie pravi, da v klasifikacijskem smislu umetniško delo določata dva pogoja: eden je artefaktičnost, drugi pa je vezan na svet umetnosti, ki podeljuje status umetniškosti – Dickie pravi, da bo definicijo »podal v okviru artefaktičnosti in podeljenega statusa umetnosti ali – če govorim natančneje – podeljenega statusa kandidata za vrednotenje« (Dickie, 2000, 33). Če je prvi pogoj enostaven, je drugi zapleten; Dickie razume, da govori o nizu vidikov, ki so mu (umetniškemu delu) neka oseba ali osebe, delujoče v imenu neke družbene institucije (sveta umetnosti), podelile status kandidata za vrednotenje. Pri podeljevanju statusa kandidata za vrednotenje gre za določen postopek. Dickie ga primerja s formalnimi postopki (podelitev doktorata nekemu s strani univerze, izvolitev nekoga za predsednika kluba, razglasitev nekega predmeta za cerkveno relikvijo), pri katerih obstaja določen družbeni sistem ali okvir, znotraj katerega se dogaja podeljevanje, čeprav sama ceremonija ni nujno potrebna za podelitev statusa. A to ne pomeni, da praksa podeljevanja ne obstaja. Takšen primer je za Dickieja tudi podeljevanje statusa znotraj sveta umetnosti, ki je vezan na družbeno institucijo.

Kako pa lahko prepoznamo, ali je bil status podeljen? »To, da artefakt visi v muzeju umetnosti kot del razstave in predstava v gledališču, sta zanesljiva znaka« (Dickie, 2000, 35). Institucija podeljuje status, pravi Dickie. To je družbeni sistem, ki se imenuje svet umetnosti (Dickie, 2000, 34).

Svet umetnosti sestoji iz snopa sistemov: gledališča, slikarstva, kiparstva, književnosti, glasbe itn., od katerih vsak oskrbi institucionalno ozadje za podeljevanje statusa predmetom znotraj svoje domene. Ni mogoče postaviti nobene omejitve glede števila sistemov, ki jih je mogoče podrediti rodovnemu pojmovanju umetnosti, vsak od teh glavnih sistemov pa vsebuje nadaljnje podsisteme. Te značilnosti sveta umetnosti zagotavljajo raztegljivost, s katero lahko ugodimo tudi najbolj radikalni vrsti ustvarjalnosti» (Dickie, 2000, 33).

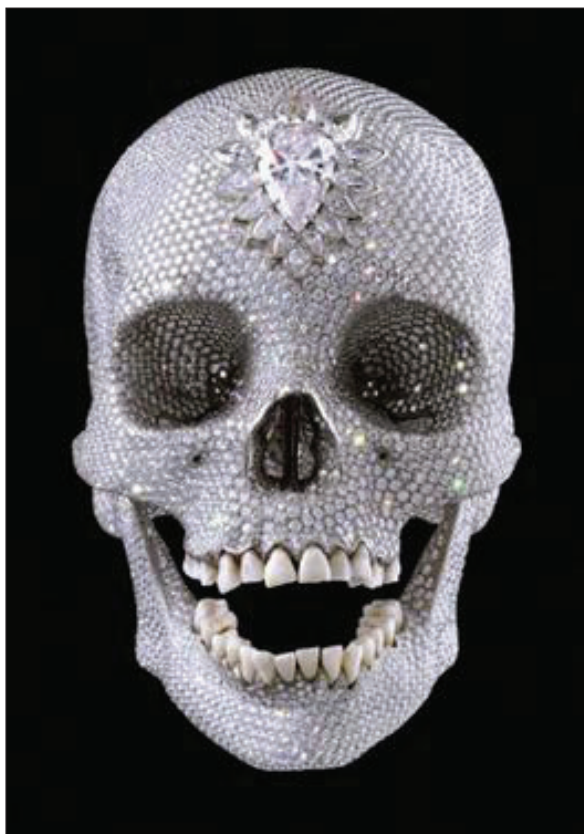
Drugače rečeno, ne glede na obliko in medij umetniškega dela vsako pade v institucionalni okvir ume-

tniškega sistema. Na institucionalnost je tako vezano vsako umetniško delo. Vendar pa Dickie podrobneje ne pojasnjuje strukturiranosti teh institucionalnih sistemov v navezavi na prostorsko-časovne oblike, niti ne na oblike delovanja (financiranje, državna ali zasebna vpletenost, programskost ipd.), oziroma vpetosti v širši družbenopolitični in kulturnozgodovinski kontekst, temveč ga zanima predvsem sistem kot obči in abstrakten, ki ga razume zlasti v smislu javne, sicer ohlapno organizirane skupnosti ljudi, ki se ukvarjajo z umetnostjo. Član sveta umetnosti je sicer lahko vsakdo, ki si to želi postati, a obstaja jedro osebje sveta umetnosti. To je množica oseb (v svoji ohlapni organiziranosti), ki vključuje umetnike, producente, muzejske direktorje, obiskovalce muzejev, obiskovalce gledališč, časopisne reporterje, kritike za publikacije vseh vrst, umetnostne zgodovinarje, teoretike umetnosti, filozofe umetnosti in druge. »To so ljudje, ki skrbijo, da deluje mašinerija sveta umetnosti in tako tudi skrbijo za njegovo nadaljnjo existenco« (Dickie, 2000, 34). Obstaja pa še minimalno jedro znotraj tega jedra, pravi Dickie, brez katerega svet umetnosti ne bi obstajal. »To bistveno jedro sestoji iz umetnikov, ki ustvarjajo dela, predstavljalcev, ki dela predstavljajo, in obiskovalcev, ki dela cenijo« (Dickie, 2000, 34).

Dickiejeva teorija umetnosti, ki sicer ne pripomore dosti k razumevanju umetnosti, pa vendar pripomore k temu, da razumemo, kako pomembna je institucija umetnosti za to, da je nekaj sploh prepoznano in sprejeto kot umetnost. Ta gola relacijskost med umetnostnimi proizvodi in družbo, udeleženci v svetu umetnosti, ki nobene esencialnosti umetniških del, nobene vsebinskosti ali veččinskosti, kot tudi ne zgodovinskih navezav ne postavlja kot pomenljive za prepoznavanje umetnosti, seva tudi iz predstavitve sveta umetnosti, ki trguje z umetninami, kot sta jo podali Granet in Lamour. Prav družbena relacijskost je bila tudi tista oporna točka, ki jo je priznani kustos Nicolas Bourriaud pripoznal kot relevantno za sodobno umetnost: »Umetniška dejavnost pomeni igro, katere oblike, načini in funkcije se razvijajo glede na dobo in družbeni kontekst, ne pa glede na nespremenjeno bistvo« (Bourriaud, 2007, 15).

OGLAŠEVALSKE TAKTIKE ZA DELANJE UMETNOSTI

Charles Saatchi sodi med najbolj relevantne osebnosti na umetnostnem trgu. Oglaševalska agencija Saatchi & Saatchi, ki sta jo leta 1970 ustanovila z bratom, je vodila volilno kampanijo Margaret Thatcher. Agencija Saatchi & Saatchi je z mojstrsko oglaševalsko strategijo, s katero je »naredila« Margaret Thatcher, dokazala relevantnost kreativnih industrij, ki jih je Thatcher nato ustoličila in pod to streho združila praktično vse ustvarjalne družbene prakse. Charles Saatchi se je po tem uspehu usmeril v umetnost. Najprej je po nasvetu Larrya Gagosiana kupoval dela poparta in drugih že uveljavljenih umetnikov, postopoma pa je postal trgo-

Slika 2: Damien Hirst, *Za božjo ljubezen*, platinast odlitek lobanje iz 18. stoletja z vgrajenimi 8061 diamanti, 2007 (Wikimedia Commons).

vec. Konec osemdesetih let ustvari gibanje Young British Artists (Mladi britanski umetniki) in mladega Damiena Hirsta »spremeni v zlato jamo« (Granet & Lamour, 2013, 31). Za sodobni svet umetnosti, ki se vrti za trgovanje, bi lahko sklenili, kot sta Theodor Adorno in Max Horkheimer davnega leta 1944 za kulturno industrijo kot osrednjo značilnost kapitalističnega sistema, da se namreč filmu in radiu ni več potrebno izdajati za umetnost, saj ne skrivata, da gre za posel (Adorno & Horkheimer, 2002, 134). Cene posameznih umetniških del na trgu umetnin v mnogokratnikih presegajo vložke, podobno kot pri filmski industriji. Čeprav je pri umetnostnem trgu unikatnost relevantna, je vendar proizvodnja na veliko zaželena, zlasti ko gre za imena, ki so ustvarjena kot uspešne blagovne znamke in se dobro tržijo. Zbiratelji trgovci hočejo visoko produktivnega ustvarjalca, na katerega stavijo. Poleg tega tudi nekatere proizvodne tehnike povečajo število del. Grafične tehnike, kot jih je uporabljal popart, zagotovijo večje število posamičnega dela. Le unikatnost se s tem zniža in ima zato takšno delo manjši potencial za poskok menjalne vrednosti. Kako ta lahko v mnogokratniku poskoči od vloženi sredstev do cene umetniškega dela zaželenega umetnika na trgu, pove primer projekta *Za božjo ljubezen* Damiena

Hirsta, kjer je očitno, da tržne cene umetniškega dela ne naredi izjemnost izdelave. Ta primer tudi pokaže, kako umetniško delo lahko daleč preseže menjalno vrednost diamantov. Hirst je leta 2007 izdelal platinasto kopijo lobanje iz osemnajstega stoletja, v katero je vdela 8061 diamantov. Proizvodni stroški so bili približno 17 milijonov evrov. Umetniško delo z naslovom *Za božjo ljubezen* je Hirst junija 2007 prvič razstavil v londonski galeriji the White Cube – v osvetljeni vitrini sredi zatemnjenega prostora –, avgusta istega leta pa naj bi Hirst delo prodal za 60 milijonov evrov anonimnemu kupcu. To je bil marketinški projekt.

Umetnost je na trgu, podobno kot drugo blago, in s tem v mehanizmu potrošništva. Ameriški raziskovalec izobraževalnih ved, Joel Spring, potrošništvo prepoznava kot dominantno ameriško ideologijo enaindvajsetega stoletja, v svoji študiji predstavlja, kako sistemsko Združene države Amerike že vsaj od petdesetih letih dvajsetega stoletja naprej vzgajajo potrošniškega državljana. Ta vzgoja sega v vse družbene pore, od sredstev javnega obveščanja, kulturne industrije do vključitve gostinskih lokalov s hitro prehrano v univerzitetne kampuse in upravljanja izobraževalnih politik, ter vse do ideološke reprezentacije doma in gospodinje kot učinkovite potrošnice

vselej novega blaga, kar je bilo osrednji del kapitalistične propagande proti marksizmu v času hladne vojne (Spring, 2003). Zato ni naključje, da v petdesetih letih ameriška kulturna scena ravno sprejme abstraktni ekspresionizem, sicer visoko umetnost, v svet visoke mode. A to stori na način, da si ga podredi kot dekorativno ozadje k modnim revijam (Beaton, 1951, 159; Mattick, 2013, 221). Potem sledi nezgrešljiv trenutek, ko svet potrošništva vdre v svet umetnosti: pop ikone, jušne pločevinke, coca cola in škatle pralnega praška zasedejo stene in prostore belih kock galerij in zmedejo ameriško kulturno sceno. Uporaba visokega modernizma v vsakdanjem okraševanju je že pokazala siljenje potrošniške kulture v svet umetnosti in tudi hlastanje potrošniškega aparata po umetnosti. S tega stališča se je lahko za hip zdelo, da se je vnos komercialnih izdelkov v galerijo asimilaciji umetnosti v svet visoke potrošniške kulture uprl – če primerjamo Pollockova platna, ki so zlahka služila vzorčenju tkanin, s škatlami za pralni prašek, slednje veliko težje podredimo drugi službi. Brillo škatle v svetu umetnosti so bile predrzne in avtonomne v smislu, da so bile neprimerne za manipulacijo v druge namene. Ne nazadnje se odpre vprašanje, kdo bi hotel imeti škatlo pralnega praška v svoji dnevni sobi? Prav s tem izzivanjem se je pokazalo, kako svet umetnosti zahteva umetniške artefakte v svoji službi, da jih pošlje na umetnostno tržišče ali drugače v svet potrošništva. Svet umetnosti je bil ob Brillo škatlah v zadregi. Zato lahko razumemo, zakaj je Danto leta 1964 v spisu »Svet umetnosti« ob ogledu razstave Andy Warhola postavil vprašanje, kot ga formulira kasneje: »Kako je mogoče, da je nekaj umetnina, ko pa je nekaj drugega, kar – do kakršne koli že stopnje natančnosti – spominja nanjo, zgolj stvar ali artefakt, ne pa umetnina?« (Danto, 1993, 129 v Mattick, 2013, 195). Tisto, kar naposled odloča o razliki med škatlo Brillo in umetniškim delom, ki sestoji iz škatle Brillo, tako Danto, je določena teorija umetnosti. Ravno teorija je tista, ki to škatlo povzdigne v svet umetnosti (Mattick, 2013, 196). Z Dantovimi besedami: »Ugledati nekaj kot umetnost zahteva nekaj, česar oko ne more izslediti – okolje umetniške teorije, poznavanje zgodovine umetnosti: svet umetnosti« (Danto, 2000, 22). Za Danta svet umetnosti transfigurira vsakdanjost. Prav zaradi tega postopka, ki pravzaprav pomeni povzdigovanja stvari, lahko tudi navadnih, v umetnost, je umetnost še posebej zanimiva za tržišče kot luksuzno blago.

Ko je umetnostno tržišče doumelo, da je umetnost lahko tudi nekaj, kar tradicionalno ni bilo razumljeno kot umetnost, če to kot umetnost sprejme svet umetnosti, je sodobna umetnost postala še posebej zanimiva za nakup. Torej ne za prisvojitve brez interesa, kot je umetnostna teorija zagovarjala estetski užitek s Clementom Greenbergom, za užitek, kontemplacijo, v razmislek, temveč za investiranje. Umetnost je prav s popartom postala najboljše investicijsko blago. Pri tem je uspešnost investicije odvisna od pripoznanja dela in umetnika v svetu umetnosti. A če je Danto verjel, da so znanje in teoretska ter zgodovinska argumentacija

tisto, kar dela umetniška dela – kar pa naj bi imela dela že celo vsebovano v sebi –, vendar lahko opazimo, da sta teoretska, še manj pa zgodovinska utemeljitev šibki ali sploh nepomembni pri sodobnem umetnostnem marketingu.

Stari umetnostni kritiki so v popartu na vsak način hoteli najti družbeno kritiko. V osemdesetih letih dvajsetega stoletja je Fredric Jameson, eden najbolj znanih zahodnih marksističnih estetikov, podal močno kritiko poparta. Ugotovil je, da se je postmodernizem uveljavil kot kulturna dominantna, pri tem pa opazil, da postmodernistični umetniki niso kritični do razmaha potrošništva kot osrednje poteze poznega kapitalizma, čeprav o njem govorijo:

dejansko se delo Andyja Warhola suče zlasti okrog vseprisotnosti potrošnega blaga, in velike podobe steklenice Coca-Cole ali konzerve juhe Campbell za oglasne panoje, ki izrecno potiskajo v ospredje fetišizem potrošnega blaga v poznem kapitalizmu, bi morale biti krepke in kritične politične izjave. Če to nikakor niso, bi človek rad vedel zakaj in bi se želel malo resneje vprašati o možnostih politične oziroma kritične umetnosti v postmodernistični dobi poznega kapitalizma (Jameson, 2001, 16–17).

Nekateri so (bili) vendar prepričani, da je bil Warhol družbeno kritični umetnik. Rainer Crone verjame, da se je Warhol s tem, ko je naredil vidno strukturo uporabljenega medija (brechtovski potujitveni učinek) in depersonaliziral dejansko produkcijo umetnosti (Benjaminov princip mehanične reprodukcije), postavil po robu fetišizaciji umetnosti v meščanski družbi in omogočil, da umetnost postane dostopna kot sredstvo za politično izobraževanje. Po Croneju se je Warhol spopadel s sistemom potrošniške družbe, vendar se tega ni lotil idealistično kot evropski umetniki. Slika naj ne bi izražala njegove kritične drže, je pa njena političnost v sami vsebini, ki postane z izključitvijo tradicionalne estetike povsem vidna. Le zrcalo, ki ga brez komentarja pridržimo družbi, tako Crone, zrcali njene slabe strani – v tem je kritičnost Warholove umetnosti (Mattick, 2013, 205). Paul Mattick pa na to razlago odgovarja: kritiki, kot je Crone, ponavljajo Dantovo razumevanje umetnosti kot »*transfiguracijo vsakdanjosti*« – umetnost z oblikovanjem konkretno obstoječe alternative cenenim proizvodom potrošniške kulture uteleša ali naj bi utelešala kritiko odtujenosti in zatiralnosti kapitalistične družbe. A Warholovo delo je oporekalo prav temu pojmovanju umetnosti kot nečesa, kar je v nasprotju z vsakdanjosti. Warhol ni poskušal upravičevati posebnega položaja umetnosti, izrekati kritike njenega razkroja v modernih okoliščinah ali opozarjati na puhlost potrošniške kulture, ampak je sprejel komercialni vidik visoke umetnosti in povečeval znakovni sistem »*popularne*« kulture (Mattick, 2013, 217).

Slika 3: Damien Hirst, Tisoč let, instalacija steklenega zaboja s kravjo glavo, ki jo jedo ličinke in muhe, 1990 (WikiArts). Zgodnji Hirst je osupnil Charlesa Saatchija, ki je to delo kupil in okoli Hirsta zasnoval gibanje Young British Artists (Mladi britanski umetniki), navdihnjeno s smrtjo in morbidnostjo, ter s tem osredotočenost svetovnega umetnostnega trga iz ZDA usmeril v Veliko Britanijo. Charles Saatchi svoje umetnike kupuje, spremlja in promovira prek različnih omrežij.

Vendar pa se vse te kritike naslanjajo na retoriko del, medtem ko je za njihov vstop v svet umetnosti bistveno sprejetje odločevalcev in njihova promocija, ki nista nujno utemeljena z retoriko del. Ne smemo zanemariti dejstva, da so bila popart dela razstavljena v relevantnih galerijah, torej kot visoka umetnost. In bila so drugačna kot umetnost dotlej, s tega stališča sveža, celo kontroverzna. S tem so bila odlična priložnost za marketing. S stališča marketinga, ki potrebuje oglaševanje, je popart iznašel genialno taktiko. Umetniška dela so se kar sama oglaševala povsod: v trgovinah prek pralnih praškov in jušnih konzerv, na kosilu ob pitju Coca Cole, v filmski industriji z nastopanjem pop ikon, prek stripov, v poročilih črne kronike itd. Oglasi za popart umetniška dela so bili že prisotni povsod v tedanji vsakdanji kulturi. Niso bila samo popart dela sklici na vsakdanjo kulturo, temveč tudi obratno. Tako so lahko prav vsi Američani poznali popart. S stališča cirkulacije in usmerjanja kapitala pa je bilo za ameriško ekonomijo pomembno, da se najde ameriško blago in se kapital oplaja v ZDA. Posebno vlogo pri uveljavljanju ameriških umetnikov je odigral Leo Castelli, ki je v svojem klubu, ustanovljenem leta 1949 v New Yorku, združeval znane umetnike, kot so bili Willem de Kooning, Robert Rauschenberg, Ad Reinhardt, kasneje pa tudi mnoge druge, med drugim Andyja Warhola, Roya Lichtensteina, Richarda Serro, Brucea Naumana itd., tako da je že članstvo v njegovem klubu pomenilo potrditev v svetu umetnosti brez primere. V svoji galeriji, ki je delovala petdeset let, je razstavljal dela nadrealiz-

ma, abstraktnega ekspresionizma, poparta, minimalizma in konceptualne umetnosti. Castelli je uvedel štipendijski sistem za umetnike, s čimer jih je vezal nase. Delal je s pomembnimi kupci. Leta 1958 je Castelli razstavljal slike ameriških zastav Jasperja Johnsa, ki so bile deležne zgražanja, saj ni bilo jasno, ali se Johns norčuje iz državne zastave ali ji izkazuje čast. Kasneje je bil Johns vrsto let prvi na lestvici stotih *Art Review*. Svoja dela je prodal za več kot 100 milijonov evrov. Ko se je Saatchi odločil za Hirsta, ga je pritegnila njegova revizija ready mades, ki jih je povezal s tematiko bolezni in zdravlil. Blagovno znamko Young British Artists, s katero je želel pozornost iz ZDA usmeriti v Veliko Britanijo, je navezal na smrt in morbidnost, veliki tabu temi (Granet & Lamour, 2013, 31). Določena mera kontroverznosti umetniških del in umetnikov je za marketinški preboj na umetnostnem trgu zaželeno, se zavedajo oglaševalci. Ne le, da umetniki niso ključni v svetu umetnosti, kot sta še verjela Danto in Dickie, celo umetniške interese neposredno usmerjajo oglaševalci, ki ustvarjajo blagovne znamke, ki bodo na trgu uspele.

Oktobra 2018 je sodobni ulični umetnik, poznan pod psevdonimom Banksy, risar grafitov, a zato nič manj zaželen kot zbirateljski plen, poskrbel za trgovinski eksces. Čeprav osnovni medij, ki si ga je Banksy izbral za svoje delovanje, ni primeren za trženje, podobno kot niso bile Brillo škatle, to lahko predstavlja marketinški izziv. Na dražbi v Sotheby's je bila naprodaj njegova slika *Deklica z balonom*. Prisotne, ki so se posvečali postopku dra-

Slika 4: Banksy, Deklica z balonom, razrez dela po prodaji na avkciji v dražbeni hiši Sotheby's, 2018 (Instagram).

ženja, je umetnik šokiral s svojo intervencijo, ki jo je pripravil brez vednosti dražiteljev in kupcev. Slika se je namreč takoj po uspešni prodaji za 1,2 milijona evrov pred očmi vseh prisotnih sama uničila tako, da se je razrezala, kot stroj za uničevanje papirja razreže odpadne dokumente. S to gesto je Banksy zmotil regularni proces prodaje umetnin na dražbi, ter aktivno posegel v logiko trga in se uprl podrejenosti umetnosti trgu, namreč s tem, ko je kot umetnik zavrnil tisto, kar se pričakuje, da naj bil razumel kot svoj uspeh – to je uspešno prodajo svojega izdelka. Obenem je bila ta gesta hudomušna in predrzna – dražiteljem, ki naj bi jim umetnik želel ugajati, izmakne plen, in to v hipu, ko naj bi bila posest realizirana. Z vidika kapitalistične logike, ki stremlji k pollaščanju vsega, od zemlje do umetnosti in dogodkov ter oseb, je ta intervencija nedopustna, saj onemogoči polastitev, obenem pa uniči blagovni fetiš, z navideznim žrtvovanjem lastnega ustvarjalnega vložka. Pa vendar tu ne gre za original v klasičnem smislu. Uokvirjeno delo je referenca na znani grafit. Ulični grafit je podvržen minljivosti. Grafiti so ranljive intervencije, ki niso nastale s skrbjo za lastno ohranitev, za pristanek v muzeju, razkošni dnevni sobi ali v depoju kot investicijsko blago. V tem smislu je uničenje natisa na dražbi dosledna izvršitev te diskurzivne logike v kontekstu umetniškega trga. Ali gre torej za kritični napad na institucijo umetnosti in umetnostni trg? Ne gre zanemariti, da je prav s to gesto umetnik pritegnil osrednjo pozornost umetnostnega trga in s tem samo še povečal apetit kapitala, da se ga naposled vendar polasti. Gesto lahko razumemo kot odlično tržno potezo, s katero je umetnik menjalno vrednost svojih del samo še povečal.

PRIPIS: STANJE UMETNOSTNEGA TRGA NA SLOVENSKEM

Na Slovenskem umetnostni trg ni razvit do te mere, kot sem predstavila na obravnavanih primerih z Zahoda. V igri je manjši kapital. Trgovanje je manj špekulativno. Kupci se zanašajo na kakovost del, razvidno iz provenience avtorja oziroma osnovno na strokovnem svetovanju. Trg z zasebnimi investitorji se razvija šele s tranzicijo v kapitalizem. Zbirateljev poslovnežev v tem prostoru praktično ne poznamo. Oglaševalske taktike, kot jih je večč Zahodni trg, so še v povojih. Cene umetnin na tržišču so bistveno nižje, kot sem obravnavala zgoraj, kar ni pokazatelj nižje kakovosti del, temveč manjše razvitosti trga in manjšega investicijskega interesa. Samo izjemoma vrednost dela še živečega domačega avtorja preseže deset tisoč evrov. Največ zanimanja imajo zasebni kupci za impresionistične slikarje. Starejša generacija kupcev z večjo kupno močjo ima večjo interes za priznane slikarje modernizma, medtem ko mlajšo generacijo bolj zanimajo novejša dela. Kupci ne tvegajo z neznanimi imeni in drugačnimi pristopi. Število prodajnih galerij, ki uspešno poslujejo, se večja. Predvsem pa so se v treh desetletjih samostojne države nekatere manjše zasebne galerije profesionalizirale in se danes usmerjajo v prodajo kvalitetnih del sodobnih slovenskih umetnikov, kar je bila pred tremi desetletji redkost. Sprva so namreč male prodajne galerije praviloma ponujale dekorativna dela, proizvajana kot po tekočem traku s standardnimi motivi šopkov, obrazov mladih deklet, konjev ipd. Danes delujejo nekaj resnih galerij, ki zagotavljajo prodajo kvalitetnih del strokovno priznanih umetnikov. Galerija Hest deluje že od leta 1989 in danes

Slika 5: Emerik Bernard, Medsebojno učinkovanje, 150 x 220 cm, akril na platnu, 2009 (Galerija Hest). Slika je trenutno naprodaj v galeriji Hest. Dela Emerika Bernarda so med najdražjimi deli slovenskih še živečih umetnikov, ki redko presežejo deset tisoč evrov.

ponuja najbolj dela najbolj priznanih slovenskih umetnikov, npr. Emerika Bernarda. Galerija Antikvitete Novak se je sprva ukvarjala zlasti s prenovljenim starim pohištvom, zdaj pa se z modernističnim in sodobnim slikarstvom usmerja tudi na mednarodno tržišče. Mednarodno trži tudi galerija Ex Arte, ki si prav tako prizadeva za kvaliteto in trenutno najbolj stavi na slikarja Simona Kajtno. Galerija SLOART aktivno deluje predvsem na spletu in na svoji spletni strani oglašuje svojo poslovno ambicioznost – nameravajo postati najpomembnejša in zaupanja vredna galerija v Sloveniji in do leta 2025 ustvariti mednarodno primerljiv likovni umetnostni trg. To je tudi dražbena hiša. V klubu združuje zbiratelje. S spletnim okoljem se je prodaja slik povečala. Večja pozornost svetovne javnosti za nakup umetniških del pa (še) ni usmerjena v Slovenijo, čeprav prodajne galerije v zadnjem času opažajo porast mednarodnega interesa za sodobno slovensko slikarstvo. Veča se tudi interes za dražbe in zbirateljstvo.

Muzej sodobne umetnosti Metelkova odkupuje sodobna umetniška dela po cenah, ki so normirane s

strani države. Ustvarja zbirko sodobne slovenske umetnosti. Poleg te državne zbirke večmedijskih del sta po svoji kvaliteti in obsegu za slovenski prostor relevantni še dve zbirki. Likovna zbirka podjetja Riko d. o. o., katere kustosinja je umetnostna zgodovinarica Polona Lovšin, ki za podjetje dela že petnajst let, obsega prek tristo del sodobne umetnosti, zlasti slovenskih slikarjev. Nova dela iz zbirke vsakoletno razstavijo v Galeriji Miklova hiša. Zbirko Factor banke, ki obsega 289 del modernističnih in sodobnih slovenskih likovnih umetnikov, je kot svetovalec pomagal oblikovati priznani umetnostni zgodovinar dr. Tomaž Brejc, ki je tri desetletja skrbel tudi za strokovni izbor in predstavitev umetniških del slovenskih slikarjev v galeriji Equrna. Galerija Equrna je bila ustanovljena leta 1982 kot prva zasebna galerija na Slovenskem in celo v tedanji Jugoslaviji in je tudi sama delovala kot najbolj kvalitetna in po strokovni presoji zaupanja vredna prodajna galerija. Leta 2015 je zbirko Factor banke odkupilo Ministrstvo za kulturo RS.

ART AS INVESTMENT. INSTITUTION OF ART IN SERVICE OF THE ART MARKET

Polona TRATNIK

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment, , Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenia
e-mail: polona.tratnik@guest.arnes.si

SUMMARY

The author of the article argues that art market is particular, because it originates from the world of art. The purpose of the article is to show how crucial is the institution of art for the functioning of the art market and how the qualitative criteria have weakened. Defining something as art less and less relies on conceptual justification and historical references. The aesthetic pleasure and appreciation of art have been replaced by the practice of collecting art with market interest. Art has become an investment opportunity for refining the capital. For this reason, marketing is very relevant in this game. The author analyses marketing approaches used to create the artists as trademarks and works of art as goods of the highest exchange value.

The author examines the structure and the functioning of the contemporary world of the art market. She comprehends art in the context of capitalism, acknowledges a strong tie between the art system and the free market, and ascertains the foundations for the actual functioning of the art market in the modernity with the establishment of the bourgeois society and its social institutions. She claims that the moment of crisis in aesthetics that generated discussions on the end of art has actually enabled a rather liberal trading with art, with no request for the professional justification of art. Instead, advertising tactics have become increasingly relevant for the trading success. The author examines the case of Pop art as the first marketing success in this regard.

Keywords: contemporary art, art market, the world of art, institution of art, Pop art

VIRI IN LITERATURA

- Adorno, T. W. & M. Horkheimer (2002):** »Kulturna industrija«. Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Ardenne, P. (1995):** »The Art Market in the 1980s«. *International Journal of Political Economy*, 25, 2, 111–113.
- Beaton, C. (1951):** »Jackson Pollock's Abstractions«. *Vogue*, 1. marec.
- Bourriaud, N. (2007):** Relacijska estetika; Postprodukcija. Ljubljana, Maska.
- Danto, A. C. (1993):** »Andy Warhol Brillo Box«. *Artforum* 32.
- Danto, A. C. (1984):** »The End of Art«. V: Lang, B. (ur.): *The Death of Art*. New York, Haven Publications, 5–35.
- Danto, A. C. (2000):** »Podeljevanje umetniškega statusa realnim predmetom: svet umetnosti«. *Analiza*, 4, 3-4, 15–26.
- Danto, A. C. (1981):** *The Transfiguration of the Commonplace*. Cambridge, Harvard University Press.
- Dickie, G. (2000):** »Kaj je umetnost? Institucionalna analiza«. *Analiza*, 4, 3-4, 27–41.
- Fukuyama, F. (1990):** »The End of History?«. *Nova revija*, 101, 102. Ljubljana, CZ, 1275–1289.
- Granet, D. & C. Lamour (2013):** *Velike in male skrivnosti sveta umetnosti*. Ljubljana, Modrijan založba.
- Habermas, J. (1989):** *Strukturne spremembe javnosti*. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Jameson, F. (2001):** *Postmodernizem*. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Mattick, P. (2013):** *Umetnost in njen čas. Teorije in prakse moderne estetike*. Ljubljana, Sophia.
- O'Doherty, B. (2000):** *Inside the White Cube: The Ideology of the Gallery Space*. California, University of California Press.
- Spring, J. (2003):** *Educating the Consumer-Citizen, A History of the Marriage, of Schools, Advertising, and Media*. Mahwah, New Jersey, London, Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Stallabrass, J. (2007):** *Sodobna umetnost. Zelo kratek uvod*. Ljubljana, Krtina.
- Tratnik, P. (2008):** *Konec umetnosti. Genealogija moderne diskurza – od Hegla k Dantu*. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Založba Annales.
- Weitz, M. (1999):** *Vloga teorije v estetiki*. *Analiza*, 3, 2–3, 85–95.
- Williams, R. (1983):** *Culture and Society 1780–1950*. New York, Columbia University Press.

POBUĐIVANJE EMOCIJA DIZAJNERSKIM PROIZVODIMA: INTERAKCIJA KORISNIČKOG ISKUSTVA S EMOCIONALNIM DIZAJNOM

Duje KODŽOMAN

Ražinska 80A, Brodarica, 22 000 Šibenik, Republika Hrvatska
e-mail: dujekodzoman@gmail.com

IZVLEČEK

Čustveno oblikovanje (*angl. Emotional design*) je izraz, povezan z vrsto oblikovanja izdelkov, ki sprožijo ustrezno čustvo. Za boljše razumevanje pojma in predstavitev zgoščenega pregleda zgoraj omenjenega koncepta je članek razvrščen v štiri tematske sklope: a) opredelitev čustev in uporabniške izkušnje; b) raziskava o interakciji uporabniškega izdelka s čustvenim oblikovanjem; c) pregled čustveno izkustvenih uporabniških izdelkov v praksi; d) proučevanje ideologije potrošništva v čustvenem oblikovanju. Na podlagi sistematičnega in analitičnega pregleda literature, ki obravnava čustva, čustveno oblikovanje in uporabniške izdelke, ki so bili oblikovani za spodbujanje čustev, rezultati kažejo na zmožnost vzbujanja čustev z oblikovalskimi izdelki in na njihovo implementacijo v uporabniško izkušnjo.

Ključne besede: čustva, čustveno oblikovanje, uporabniška izkušnja, potrošništvo

SUSCITARE EMOZIONI CON PRODOTTI DI DESIGN: INTERAZIONE DELL'ESPERIENZA UTENTE CON IL DESIGN EMOZIONALE

SINTESI

Il design emozionale è un termine legato al tipo di progettazione che cerca di creare prodotti che produrrebbero un'emozione adeguata. Con lo scopo di comprendere meglio la suddetta nozione e al fine di creare una concisa revisione del concetto, l'articolo è stato suddiviso in quattro categorie tematiche: a) definizione dei concetti emozionali e delle esperienze dell'utente; b) discussione sull'interazione tra un prodotto dell'utente con un design emozionale; c) revisione dei prodotti dell'utente che arrivano a suscitare emozioni in pratica; d) esplorazione dell'ideologia del consumismo nel design emozionale. I risultati di una revisione sistematica e analitica della letteratura relativa alle emozioni, al design emozionale e ai prodotti dell'utente concepiti per stimolare le emozioni, indicano l'abilità degli utenti di provare emozioni esaltanti tramite i prodotti di design e la loro implementazione nell'esperienza dell'utente.

Parole chiave: emozioni, design emozionale, l'esperienza dell'utente, consumismo

UVOD

Postoji širok spektar literature koja se bavi reakcijom na izgled proizvoda. Ljudska percepcija proizvoda interdisciplinarno je područje. Pored dizajnerskog istraživanja, ovo područje interesa uključuje estetiku, psihologiju, istraživanje potrošača, sociologiju, marketing i semiotiku.

Istraživanje emocionalnog dizajna otvorili su radovi Jordan & Macdonald (1998), Jordan (2000) i Desmet (2002). Svi su zagovarali širi fokus na zadovoljstvo i emocije u upotrebi i dizajnu korisničkog proizvoda. Znanstvenici koji su istraživali dizajn su uveli u rasprave niz relevantnih afektivnih pojava u dizajnu, poput užitka, raspoloženja i emocija (za pregled, vidi Demir, Desmet & Hekkert, 2006).

Od pojave istraživanja emocionalnog dizajna, tri najutjecajnije teorije koje nastoje objasniti interakciju proizvoda s korisnikom i utjecaj na afektivne pojave su: procesna razina (engl. *Process-level*), zadovoljstvo (engl. *Pleasure*) i procjena (engl. *Appraisal*). Perspektiva na razini procesa koju je uveo Norman (2004) identificira tri razine obrade koje utječu na interakciju korisničkog proizvoda: visceralna, bihevioralna i reflektivna (engl. *Visceral, Behavioral, and Reflective*). Perspektiva zadovoljstva, čiji je utemeljitelj Jordan (1999) razlikuje četiri izvora zadovoljstva u interakcijama korisnika i proizvoda: fizički, psihološki, društveni, i ideološki. Perspektiva procjene koju je uveo Desmet (2002), usredotočuje se na relacijsko značenje koje podrazumijeva procjenu osobnog značaja nekog proizvoda. Ova perspektiva ističe ulogu tri vrste temeljnih stavki u emocionalnom procesu: stavovi, standardi i ciljevi (Desmet, 2008; Demir & Desmet, 2009).

Emocije djeluju kao kognitivni artefakt u postizanju zadataka i ključne su u interpretaciji drugih artefakata i percipiranju užitka (Watson & Clark, 1994). Emocije također imaju važnu ulogu u stvaranju smisla (Rafaeli & Vilnai-Yavetz, 2003) i utječu na to kako korisnici interpretiraju, istražuju i procjenjuju korisnički proizvod (Spillers, 2007). Po pitanju komponenti dizajna proizvoda autori su složni – navode upotrebljivost, estetiku i praktičnost. Veliki broj antropoloških i psiholoških istraživanja emocija donio je značajan dokaz da je emocionalno iskustvo kulturno izgrađeno (Desmet, 2012; Mesquita et al., 2016).

Cilj ovoga članka je opisati razvoj pojma emocionalnog dizajna, objasniti ulogu emocija unutar područja emocionalnog dizajna te pojasniti procese i alate koji se koriste u praksi. Članak predstavlja izravan odgovor na potrebe promišljanja i produkcije dizajnerskih proizvoda koji pobuđuju emocije, izričito

se referirajući na recentne radove nastale u ovom području ljudskog djelovanja. Stoga članak produbljuje postojeće rasprave te sumira ključne elemente emocionalnog dizajna, kako za akademsku, tako i za dizajnersku zajednicu. Uz pregled modela za izazivanje emocija kod proizvoda, fokus je bio utvrditi odnose između korisničkog proizvoda i emocija.

DISKUSIJA

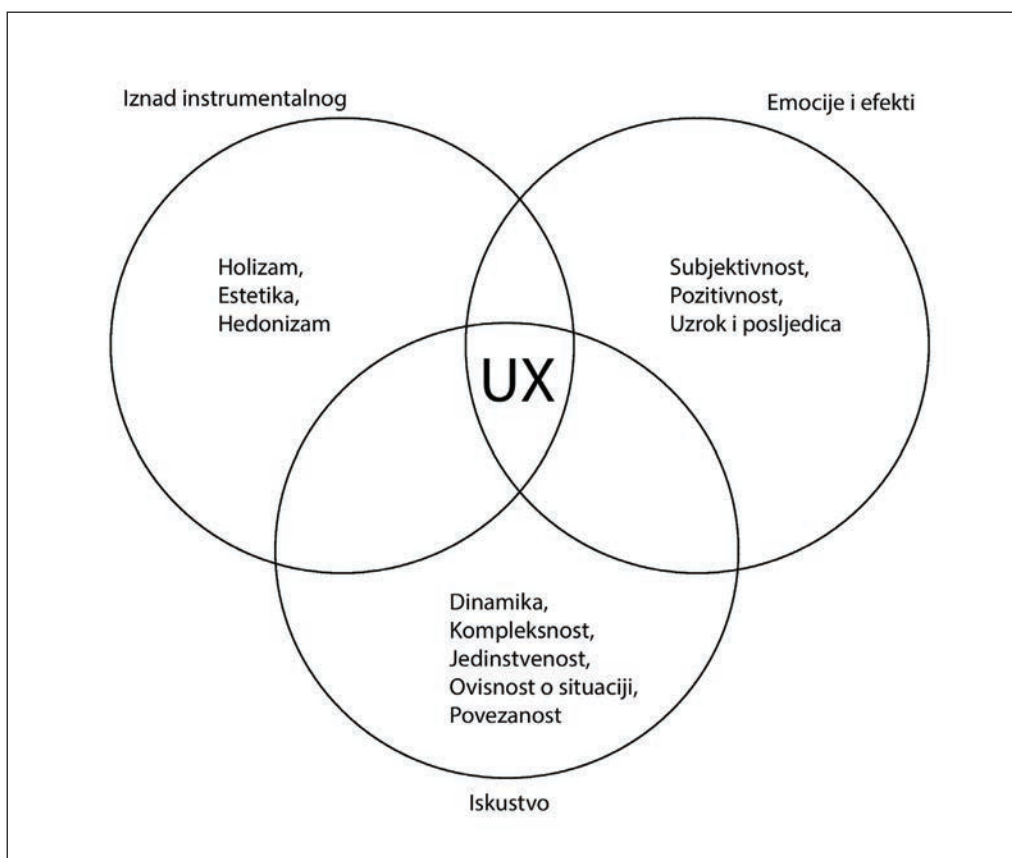
Emocionalni dizajn (engl. *Emotional design*) kao pristup u produkciji korisničkih proizvoda prepoznat je kao vrijedan koncept koji je nastao implementiranjem te namjernih pobuđivanja emocija kod potrošača. S ciljem što boljeg razumijevanja te stvaranja sažetog i jezgrovitog pregleda emocionalnog dizajna ovaj članak je klasificiran u 4 tematske kategorije: 1. definiranje pojmova emocija i korisničkog iskustva; 2. propitivanje interakcije korisničkog proizvoda s emocionalnim dizajnom; 3. pregled emocionalno iskustvenih korisničkih proizvoda u praksi; 4. proučavanje ideologije konzumerizma kod emocionalnog dizajna. Nadalje, u diskusiji je pružen popis teorijskih pristupa pomoću kojih je moguće provesti proces pobuđivanja emocija kod potrošača.

Emocije korisničkog iskustva

Korisničko iskustvo¹ obuhvaća sve aspekte interakcije s proizvodom, no kada se govori o psihološkoj složenosti korisničkog iskustva valja naglasiti da je ono subjektivno. Stoga se stvarna iskustva s proizvodima mogu znatno razlikovati od iskustava koje je dizajner namjeravao implementirati u promišljanje i realizaciju proizvoda. Iskustva se razlikuju među pojedincima zbog različitih osobnih standarda. Ljudi cijene proizvode na temelju načina na koji zadovoljava njihove potrebe u određenim situacijama. Kao posljedica toga, proizvodi imaju određenu privlačnost i izazivaju emocionalne reakcije (Andrade et al., 2007; Hassenzahl, 2010).

Dok neki korisničko iskustvo doživljavaju kao sinonim za upotrebljivost i dizajn orijentiran na korisnika, drugi korisničko iskustvo doživljavaju kao koncept koji je zaseban od upotrebljivosti (i općenito pragmatičnih kvaliteta proizvoda) i predstavlja dodatnu vrijednost proizvoda (u hedonističkom smislu). U pripadnike prvog načina razmišljanja spada Alben. Prema njemu, korisničko iskustvo čine: „Svi aspekti različitih načina na koje ljudi upotrebljavaju interaktivne proizvode: osjećaj koji imaju kada ga imaju u rukama, koliko dobro razumiju način na koji

¹ Engl. *User experience (UX)*. Međunarodni standard "Ergonomija međudjelovanja čovjeka i sustava", ISO 9241-210, definira korisničko iskustvo kao „doživljaje i odgovore koji su nastali kao posljedica korištenja određenog proizvoda ili usluge ili kao posljedica očekivanog doživljaja uporabe proizvoda, sustava ili usluge“ (International Organization for Standardization, 2009).

Slika 1: Aspekti korisničkog iskustva (Hassenzahl & Tractinsky, 2006).

funkcionira, što osjećaju kada ga koriste, koliko dobro služi svrsi u koju ga koriste i općenito koliko dobro se uklapa u cjelokupni kontekst uporabe“ (Robert & Lesage, 2012, 305). Pripadnici drugog načina razmišljanja su Hassenzahl i Tractinsky, te Law. Law korisničko iskustvo definira kao “skup posljedica kao što su užitek i zadovoljstvo koji nastaju ostvarenjem pragmatičnih i hedonističkih ciljeva u interakciji s programskim proizvodom“ (Law et al., 2008, 3–4).

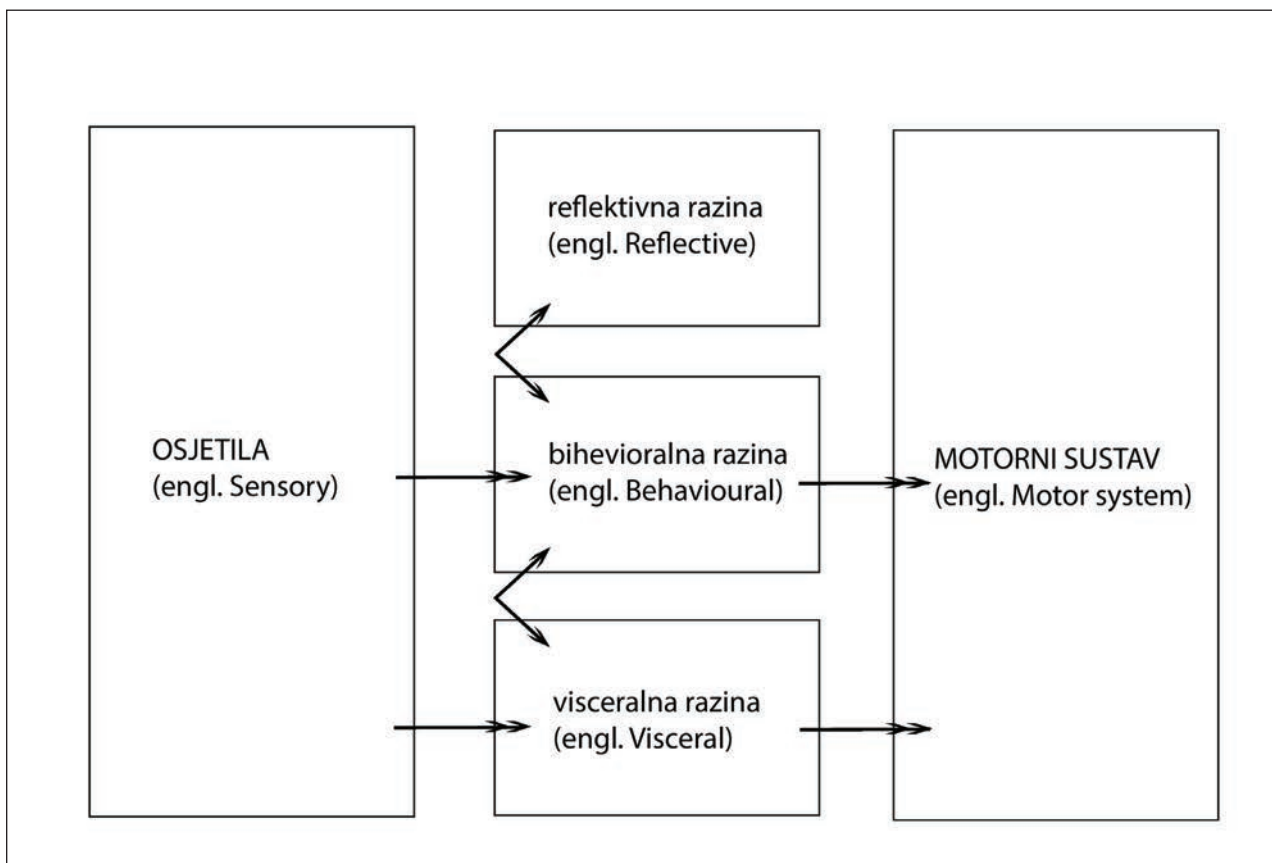
Robert & Lesage (2012) navode šest dimenzija korisničkog iskustva:

- Funkcionalna (eng. *Functional*) – odnosi se na korisnikovo zadovoljstvo i/ili nezadovoljstvo funkcijama koje ima određeni proizvod;
- Fizička (eng. *Physical*) – odnosi se na to koliko korisnik fizičkog truda mora uložiti kako bi koristio proizvod;
- Opažajna (eng. *Perceptual*) – odnosi se na to koliko i na koji način proizvod aktivira i zaokuplja korisnikova osjetila (vid, sluh, opip...);
- Kognitivna (eng. *Cognitive*) – odnosi se na to koliko korisnik uspijeva razumjeti, naučiti, shvatiti, steći iskustvo, napredovati i poboljšati kompetencije u interakciji s proizvodom;

- Društvena (eng. *Social*) – odnosi se na međusobno povezivanje korisnika u svrhu druženja, surađivanja, zajedničkog učenja;
- Psihološka (eng. *Psychological*) – odnosi se na aktivnosti koje korisnik čini u interakciji s proizvodom, a mogu imati utjecaj na njegovo psihološko stanje (promjena raspoloženja, stavova, mišljenja, motivacije, slike o sebi, osjećaja pripadnosti i prihvaćenosti...).

Svaka od dimenzija ima dvije razine, shvaćanje (eng. *Sense making*) i estetiku (eng. *Aesthetic*). Shvaćanje je postupak kojim korisnik procesuirá stečeno iskustvo tako da shvati što se i zašto dogodilo, te koje su posljedice određenog čina korištenja. Estetika se odnosi na ukupnost pozitivnih osjećaja koje korisnik doživljava u interakciji s proizvodom, bilo da se odnose na to da mu se ona vizualno sviđa ili da je sretan jer ona uspješno ispunjava zadaću. Hassenzahl & Tractinsky (2006) smatraju da se korisničko iskustvo u interakciji s proizvodom može promatrati kroz deset aspekata koji su grupirani u po tri kategorije. Kategorije se međusobno presijecaju i njihov zajednički presjek predstavlja korisničko iskustvo (UX):

Iznad instrumentalnog – odnos prema proizvodu gdje se instrumentalne karakteristike stavljaju u drugi plan, a fokus se stavlja na hedonističke i estetske krit-

Slika 2: Razine obrade dizajna prema Normanu: Visceralna razina je brza, čini brzu prosudbu onoga što je dobro ili loše, sigurno ili opasno, šaljući pri tome odgovarajuće signale mišićima (motornom sustavu) čime upozorava i ostatak mozga. Bihevioralna razina ponašanja je mjesto većine ljudskog ponašanja. Akcije ove razine mogu pojačati ili spriječiti reflektirajući sloj i visceralni sloj. Najviša razina obrade je reflektivna. Ona nema izravan pristup, senzorni ulaz ili kontrolu ponašanja. Umjesto toga prati, odražava i utječe na bihevioralnu razinu (Norman, 2004).

erije kako bi se stvorio upotpunjeniji, odnosno holistički pristup (aspekti: holizam, estetika, hedonizam).

Emocije i afekti – emocije i afekti (krajnje snažni pozitivni ili negativni osjećaji) koje korisnik doživljava u interakciji s proizvodom, a ovisi o korisnikovu subjektivnom doživljaju (aspekti: subjektivnost, pozitivnost, uzrok i posljedica).

Iskustvo – iskustvo koje nastaje interakcijom korisnika i proizvoda kompleksno je i jedinstveno jer ovisi o trenutnom stanju korisnika i o situaciji (aspekti: dinamika, kompleksnost, jedinstvenost, ovisnost o situaciji, privremena povezanost).

Emocije² postaju predmet analize dizajnerskih diskursa tek krajem 1980-ih. Emocije su specifičan odgovor na relevantne promjene u okolišu pojedinca (Lazarus, 1991); daju podatke o situaciji (Schwarz, 1990); utječu na naše ponašanje, tjerajući nas na razmišljanje o postupcima i prilagodbi kada je potrebna (vidi Baumeister et al., 2007). Postoji niz autora koji na emocije korisnika

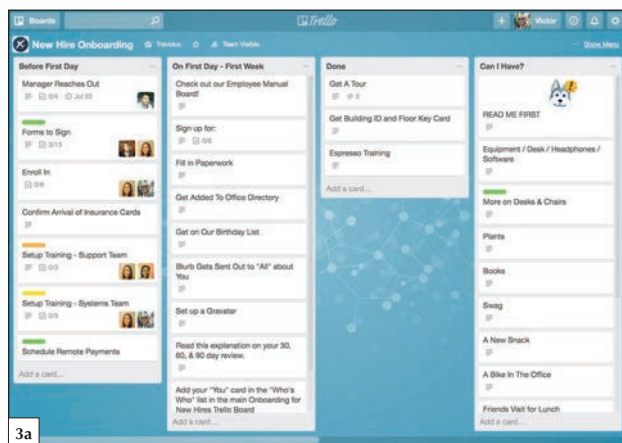
gledaju kao retoričke elemente dizajna koji se koriste s ciljem uvjeravanja korisnika o njihovoj potrebi u svakodnevnom životu (za povijesnu analizu vidi Kurtgözü, 2003). Nakon toga, koncept emocionalnog dizajna, postaje popularan predmet studija u dizajnu.

Interakcija korisničkog iskustva s emocionalnim dizajnom

Dizajn proizvoda koji pruža estetsku privlačnost, ugodu i zadovoljstvo može uvelike utjecati na uspjeh proizvoda. Utjecaj, koji je neobjašnjivo povezan sa stavovima, očekivanjima i motivacijom, igra značajnu ulogu u spoznaji interakcije proizvoda i stoga se može korisno tretirati kao pomoć pri dizajnu (Spillers, 2007).

Proizvod može biti percipiran kao hedonistički jer pruža stimulaciju, identifikaciju ili izaziva sjećanja, a može se smatrati pragmatičnim jer pruža učinkovite načine manipuliranja okolišem (Hassenzahl, 2003).

2 Lat. *emovere* – uzbuđenje, uzrujanost, ganuće, duševno stanje, gnjev, strast, smućenost, potresenost, tronulost, dirnutost, afekt i sl. (Klaić, 2001).

Slika 3: 3a) Trello je alat namijenjen za organizaciju i upravljanje projektima, koji se može prilagoditi vlastitim potrebama organiziranja (<https://trello.com/>); 3b) Bellroy simulacija debljine novčanika uvjetovana brojem pohranjenih kartica u konkurentskom i njihovom proizvodu (<https://bellroy.com/>).

Doživljavanje proizvoda može imati emocionalne posljedice, poput zadovoljstva ili užitka. Oni su trenutačni i ovise o situaciji korištenja. Zadovoljstvo, uroda i apelacija smatraju se ishodom iskustva (Wright, McCarthy & Meekison, 2002).

Norman (2004) kao komponente dizajna proizvoda nabroja: upotrebljivost (ili nedostatak iste), estetiku i praktičnost. Definira i tri razine obrade dizajna: visceralna, bihevioralna i reflektivna (engl. *Visceral, Behavioral, and Reflective*). Visceralni dizajn se bavi pojavnošću; bihevioralni ima veze s užitkom i učinkovitosti korištenja, reflektivni dizajn razmatra racionalizaciju i intelektualizaciju proizvoda. Smatra da atraktivni predmeti utječu na raspoloženje i osjećaje korisnika/potrošača, te da se niti jedan proizvod ne može nadati da će zadovoljiti sve. Svojom studijom dokazao je da ljudi mogu biti strastveni oko stvari, usluga koje koriste i iskustva u životu.

Jääskö & Mattelmäki (2003) predstavili su okvir za korisničko iskustvo gdje zadovoljstvo mora zadovoljiti dvije razine. Prva razina obuhvaća izgled (estetika) i korisničko sučelje (upotrebljivost). Druga razina obuhvaća korisničku osobnost (socio-kulturni kontekst), značenje proizvoda (vremenski i povijesni kontekst), okruženje (fizički kontekst), interakciju (korištenje konteksta) i novitet proizvoda (tržišni kontekst).

Demir & Desmet (2009) proveli su studiju koja je dizajnirana za istraživanje različitih uloga koje proizvodi mogu igrati u emocionalnim iskustvima (engl. *Emotional experience*). Rezultati su pokazali da nekoliko vrsta događaja uključenih u interakciju korisničkog proizvoda može izazvati emocionalno iskustvo: primijećivanje proizvoda; događaj koji se dogodio tijekom korištenja proizvoda; cijela epizoda korištenja; vanjski agent koji

spominje proizvod; i promjena odnosa između korisnika i proizvoda.

Hassenzahl et al. (2013) se bavi iskustvenim dizajnom, pristupom koji stavlja ugodne i značajne trenutke u središte svih projektnih napora. U svojoj studiji sugerira psihološke potrebe kao način za razumijevanje i kategoriziranje iskustva. Osim toga, predstavlja nacrt kako koncipirati iskustvo, uz prijedlog kako razdvojiti značajna iskustva u obrasce i koristiti te obrasce za stvaranje novih iskustava.

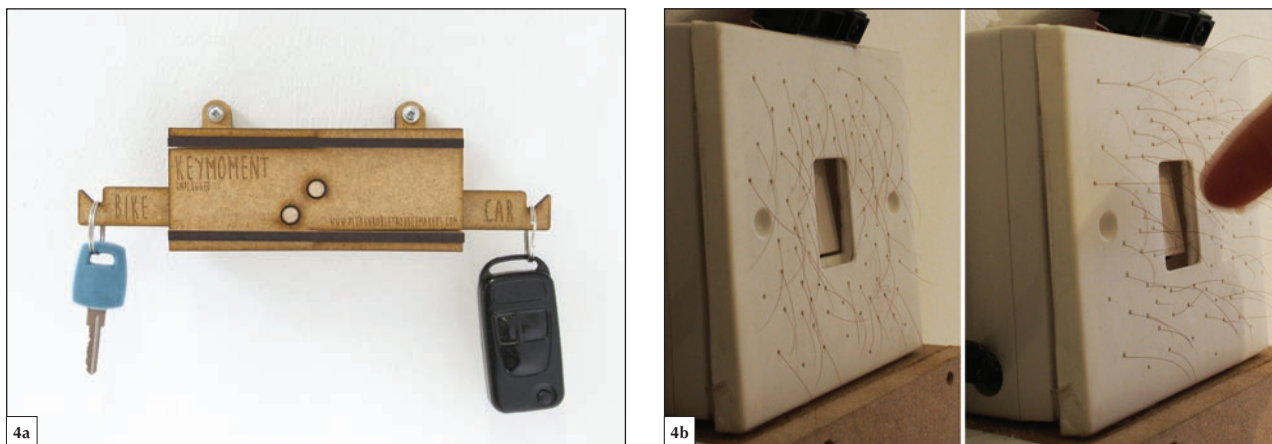
Fokkinga & Desmet (2013) donosi uvid o uvjetima koji stvaraju emocionalno bogata iskustva³ kroz interakciju proizvoda, kako bi dizajneri pružili širok repertoar bogatih korisničkih iskustava i sustavni pristup oblikovanju tih iskustava u funkcionalne i komercijalno ponudene proizvode i usluge. Njegov istraživački projekt rezultirao je brojnim rezultatima: razvijena je mrežna baza od 36 različitih negativnih emocija, razvijen je dizajnerski pristup koji usmjerava dizajnere da namjerno i sustavno uključe emocionalno bogata iskustva u korisničkom iskustvu proizvoda, razvio je deset bogatih iskustava, razvijene su tri strategije dizajna kojima je cilj poboljšati iskustvo korisnika (Fokkinga & Desmet, 2012).

Emocionalno iskustveni korisnički proizvodi u praksi

Primjer prethodno pojašnjenog koncepta visceralnog dizajna je Aston Martin koji se pojavljuje u filmovima o Jamesu Bondu. Mogućnosti ovog automobila su: sjedalo za izbacivanje s padobranom, bacač plamena ugrađen na stražnjem dijelu auta, skrivena snajperska puška u pretincu za rukavice i sl.

Appleov iPhone, iPod, Mac primjeri su bihevioralnog dizajna koji je povezan s upotrebljivosti proizvoda, zbog

3 Engl. *Rich experiences* – su značajna i nezaboravna iskustva koja uključuju mješavinu pozitivnih i negativne emocije koje unatoč tomu doživljavamo vrijednima, jer su ugodni i korisni ili oboje (Fokkinga & Desmet, 2013).

Slika 4: 4a) *Keymoment* je kutija za odlaganje ključeva s dva potencijalna izbora: auto ili bicikl. U slučaju odabira ključa za bicikl ništa se ne događa, no odabirom ključa od automobila kutija automatski ugrađenim mehanizmom na pod baca ključ od bicikla i time sugestivno korisniku daje do znanje koje sredstvo bi trebao odabrati (<http://www.pleasurabledoublemakers.com/keymoment/>); 4b) Svjetlosna sklopka prekrivena prljavim dlačicama, dio rada *Aesthetics of Disgust* umjetnice i dizajnerice Katrin Baumgarten (<http://www.core77.com/posts/16959/katrin-baumgartens-disgusting-light-switches-16959>).

praktičnih i funkcionalnih aspekata nabrojanih proizvoda. Primjeri iskustava na bihevioralnoj razini uključuju užitek koji proizlazi iz mogućnosti pronalaženja kontakta i upućivanja poziva na mobilnom telefonu, jednostavnosti upisivanja na tipkovnici računala... Radi se o užitku koji osjećamo pri upotrebi dobro osmišljenog proizvoda, a Apple je primjer prepoznatljive prednosti u odnosu na konkurenciju.

Tesla automobili primjer su reflektivnog dizajna jer je riječ o proizvodu kod kojeg je vještim istraživanjem uklopljeno što korisnici žele od proizvoda, ne samo u smislu kako ih namjeravaju koristiti, već i kako se taj proizvod uklapa u njihov način života i kako im može poboljšati život.

Dunne & Raby (2001) su predložili „*design noir*“, novi žanr dizajna koji nudi bogatije iskustvo od uobičajenih proizvoda. Kao primjer noir proizvoda, opisuju telefon istine (engl. *Truth phone*) – proizvod s analizatorom glasnog stresa koji pokazuje kada osoba s druge strane laže.

Koristimo digitalne proizvode kao što su Mailchimp, Intercom ili Trello, kako bismo dokumentirali zadatke, pojednostavili komunikaciju ili radili učinkovitije. Osjećaj da smo nešto postignuli ne mora nužno dolaziti iz dovršenog projekta. Može primjerice doći i iz postavljanja zadataka i rokova u Trelu. Premještanje zadataka iz kategorije „*Doing*“ do „*Done*“ također može imati pozitivan učinak na motivaciju.

2010. godine na tržištu se pojavio australski brend „Bellroy“ specijaliziran za proizvodnju kožnih modnih dodataka, naročito tankih novčanika (engl. *Slim wallet*).

Minimalističko promišljanje dizajna, uz jednostavan i brz pristup karticama i gotovini glavne su karakteristike ovog proizvoda. Na njihovoj službenoj web stranici virtualno je moguće doživjeti koliko su uži njihovi novčanici u usporedbi sa sličnim proizvodima. Iako je riječ o simulaciji staroj 8 godina, riječ je o primjeru koji omogućuje razmišljanje o proizvodima na novi način, čini nas znatiželjnima i stvara zabavan i pozitivan korisnički doživljaj.

Hassenzahl & Laschke (2015) raspravljaju o razvoju niza proizvoda koje nazivaju „zlonamjerni ispitanici“ (engl. *pleasurable troublemakers*). Ovi proizvodi pokušavaju promijeniti neželjene rutine ljudi i omogućiti korisnicima da odražavaju svoje ponašanje oblikujući interakciju na određeni način. Kao primjer navode Keymoment.

Katrin Baumgarten je osmislila niz hipotetskih proizvoda koji izazivaju nelagodu i gađenje, istražujući paradoksalnu estetiku koja je povezana s tom emocijom. Njezin projekt „Estetika gađenja“ originalno (engl. *Aesthetics of Disgust*) sačinjen je od skupa svjetlosnih sklopki prekrivenih prljavim dlačicama ili sluzi. Hemenover & Schimmack (2007) analiziraju kombinatoriku zabave i gađenja.

Korisnik u interakciji s tehnologijom od nje očekuje, osim da bude upotrebljiva, i da mu pruži određenu količinu zabave, užitka i emocionalnog zadovoljstva uopće. Računalne igre su također vid tehnologije, a prilikom interakcije s njima korisnik ostvaruje subjektivnu vezu i formira tzv. korisničko iskustvo u interakciji s računalnim igrama (Arrasvuori

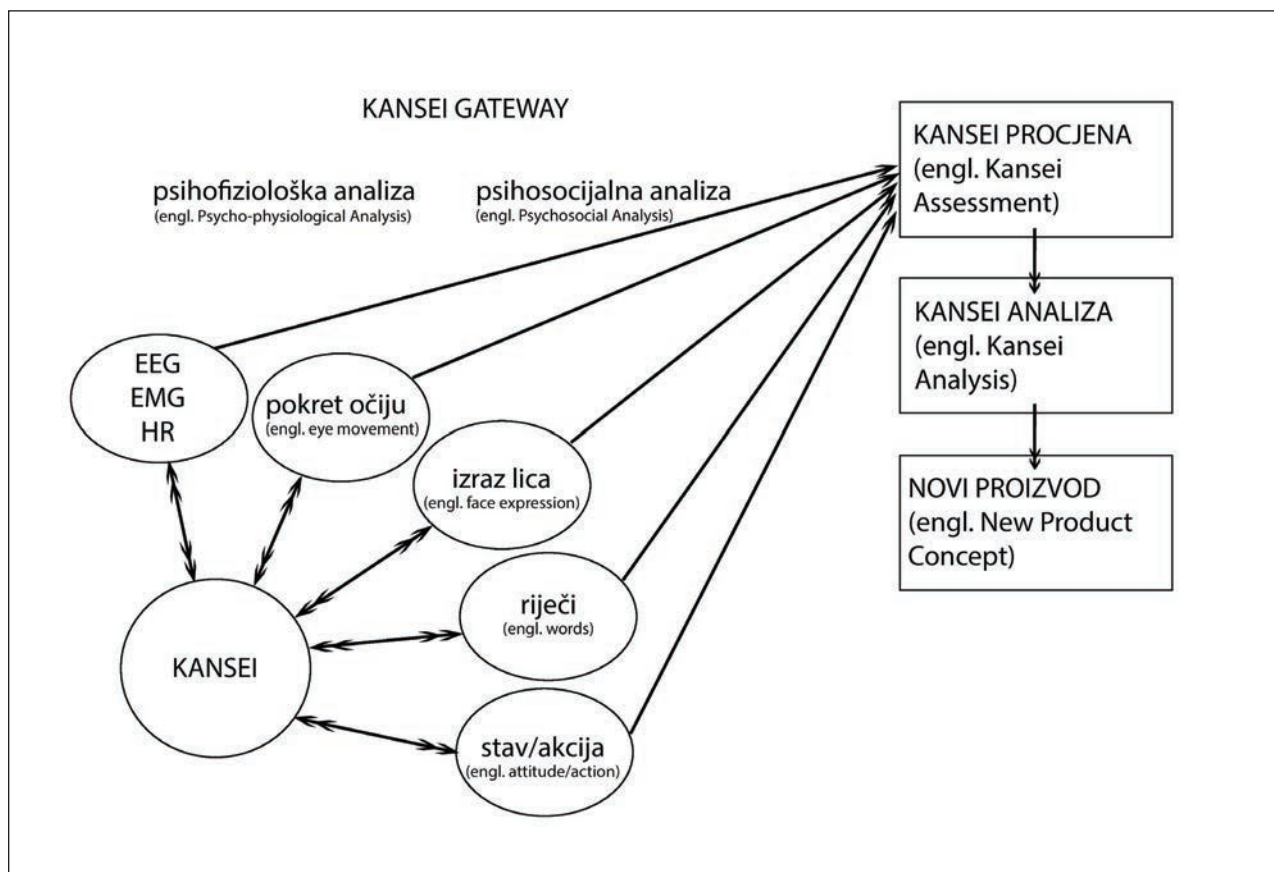
Slika 5: *Watch Dogs* je akcijska avanturistička igra koja se igra iz perspektive treće osobe. Igrač kontrolira hakera Aiden Pearcea, koji koristi svoj smartphone za kontrolu vlakova i semafora, infiltrira sigurnosne sustave, mobilne telefone, pristup osobnim podacima pješaka i prazni bankovne račune (<http://computeroftheocean.blogspot.com/2017/05/watch-dogs-2-pc-game-free-download.html>).

et al., 2010; Orehovački, 2013). U okvirima HCI-ja,⁴ korisničko iskustvo u interakciji s računalnim igrama je „spoj uranjanja, zabave, prisutnosti, uključenosti, angažiranosti, zanosa, igre i igrivosti“ (Takatalo et al., 2010, 26). Korisničko iskustvo u interakciji s računalnim igrama sastoji se od: „izazova (prelaženje prepreka, rješavanje zadataka), emocija i dojmova (poticaja, užitka, opuštanja), mašte (avantura, bijeg od stvarnosti), znatiželje (otkrivanje, pažnja, istraživanje, učenje), drugih igrača (socijalna interakcija, natjecanje, suradnja) i priče (drama, uloga)“ (Takatalo et al., 2010, 32). Zbog subjektivne povezanosti korisnik u ovisnosti o tome u kojoj mjeri tehnologija ispunjava njegove hedonističke potrebe osjeća pozitivne ili negativne osjećaje dok ju koristi (Zaharias & Chatzeparaskavidou, 2013). Kao primjer navest ću računalnu igru „Watch Dogs“ – akcijsku avanturu otvorenog svijeta (eng. *Open World Actionadventure*) koju je 2014. godine razvio Ubisoft. Posebno se ističe atmosfera koja podiže razinu adrenalina kroz cijelu igru. Igrač mora provaljivati u strogo čuvane prostore, planirati taktiku i hakirati sustave, te konstantno biti na oprezu.

⁴ Human Computer Interaction (HCI) je disciplina koja se bavi interakcijom čovjeka i računala, odnosno „dizajnom, procjenom, implementacijom i uporabom interaktivnih računalnih sustava za potrebu čovjeka s proučavanjem utjecaja na pojedinca, organizacije i društvo u cijelosti“ (Tripathi, 2011, 1). HCI je važna disciplina jer definira aspekte koji se vrjednuju i metode vrjednovanja korisničkog iskustva u interakciji s interaktivnim računalnim sustavima.

Povezanost emocija i dizajna ima svoje industrijsko porijeklo u ranom „Kansei Engineering“ pristupu čiji je utemeljitelj Mitsuo Nagamachi. Kansei je dizajnerski pristup usmjeren na predviđanje očekivanog osjećaja potrošača. U Japanu se Kansei Engineering primjenjuje uspješno od proizvodnje automobila do razvoja zajednice (Nagamachi et al., 2006). Kansei, miješa osjetljivost, osjećaj, senzibilitet, estetiku, ljubav i intuiciju (Lee, Harada & Stappers, 2000). Masovna proizvodnja proizvoda rezultirala je „isključivanjem“ između potrošača i dizajera (Lee & Harada, 1998). Kansei Engineering ponovno sjedinjuje zadovoljstvo temeljeno na kvaliteti dizajna s osobom za koju je dizajniran. Kansei je također dio šireg obrasca preferencije potrošača za iskustveno utemeljene interakcije koje nude osjećaj „visokog dodirivanja“ nad proizvodima koji prvenstveno donose visoke tehnološke interakcije (Naisbitt & Philips, 2001).

Mesquita, Boiger & De Leersnyder (2016) u svom pregledu donose sažetak nedavnih istraživanja koja pokazuju kako su emocije aktivno izgrađene kako bi zadovoljile zahtjeve odgovarajućeg kulturnog

Slika 6: Mogućnosti prikladnog pristupa u postizanju Kanseija (Lokman & Nagamachi, 2009).

okruženja. Usredotočeni su na kulturnu izgradnju emocija, te način kojim ljudi iz različitih kultura "emitiraju" svoje emocije. Između ostalog zaključuju da kulturno normativne emocije pomažu pojedincima da postignu važne kulturne zadatke, te da pojedinci iz različitih kultura grade emocije iz različitih informacija.

Ideologija konzumerizma kod emocionalnog dizajna

Današnji trendovi u razvoju proizvoda ukazali su na činjenicu da uključivanje potrošačkih potreba u promišljanje i realizaciju dizajnerskih proizvoda utječe na određivanje uspjeha na tržištu. Izričite potrebe jasne su i lako se mogu opisati. No, potrebe kao što je emocionalno iskustvo teško je kvantificirati i odrediti (Lokman, 2010). Ova studija donosi neke metode i tehnike koje se koriste za određivanje korisnikovih/potrošačkih potreba.

Prema Crilly et al. (2004) vizualni izgled proizvoda ima značajnu ulogu u određivanju stava potrošača. Presude o tome da li je proizvod privlačan uključuju ne samo razmatranje da li proizvod izgleda dobro, već i čini li se funkcionalnim i govori li prave stvari o vlasniku. Kao takav, izgled proizvoda utječe na komercijalni uspjeh.

Vizualnost odnosno pojavnost proizvoda kritična je odrednica o kojoj ovisi uspjeh proizvoda (Crilly et al., 2004). Zadovoljstvo potrošača i tehnički aspekti kao što su funkcionalnost, ergonomija i elegancija važni su elementi za određivanje uspješnosti dizajna proizvoda (Akao, 1990; Green & Srinivasan, 1990; Nagamachi et al., 2006; Nagamachi & Lokman, 2009; Norman, 2004).

Razvijene su brojne metode u namjeri i nastojanju procjene zadovoljstva te razumijevanja potrebe i želja potrošača. Ovdje ću spomenuti nekolicinu: implementacija kvalitetnih funkcija⁵ (Akao, 1994);

5 Engl. *Quality Function Deployment* – QFD je metoda razvijena u Japanu 1966. godine. Yoji Akao, izvorni programer, opisao je QFD kao "metodu za pretvaranje kvalitativnih zahtjeva korisnika u kvantitativne parametre, implementaciju funkcija koje tvore kvalitetu i implementaciju metoda za postizanje kvalitete dizajna u podsustave i dijelove komponenata, te u konačnici specifičnim elementom proizvodnog procesa" (Akao, 1994, 23,45).

integrirana analiza⁶ (Green & Srinivasan, 1990); glas klijenta⁷ (Griffin & Hauser, 1993), i već spomenuto Kansei inženjerstvo (engl. *Kansei Engineering* – KE) (Nagamachi, 1992).

Pozitivne emocije proširuju opseg pozornosti i kognicija, te posljedično, iniciraju povećanje emocionalne dobrobiti i pozitivnog ponašanja (Kim et al., 2016). Kim u svojoj studiji predlaže odnose između pozitivnih emocija (altruizam, zahvalnost, suosjećanje i sreća) i održivog ponašanja potrošnje, koji su proizašli iz različitih koncepcija: proširenje i izgradnja teorije (Fredrickson, 2001; Fredrickson, 2004) i model konzistentnosti odnosa vrijednosti (Fritzsche & Oz, 2007). Studija ima potencijal da pridonese razvoju strategija za promicanje održive potrošnje jer identificira važne čimbenike koji predviđaju i eventualno motiviraju ponašanje održivog konzumiranja.

Rucker & Petty (2004) su ispitivali utjecaj dviju specifičnih negativnih emocija (tuge i ljutnje) na preferiranost potrošača za oglašavanjem proizvodom koji promovira aktivnost (vježbu) ili pasivnost (opuštanje). Naglasak je na nedvojbeno jednom od najvažnijih aspekata ponašanja potrošača, stvaranju preferencija za proizvode i usluge kroz korištenje uvjerenja.

ZAKLJUČAK

Metoda pretraživanja na kojoj se temelji obrada podataka u ovom radu podrazumijeva sistematičan i analitičan pregled literature koja se tiče emocija, emocionalnog iskustva te korisničkih proizvoda koji su rađeni s ciljem pobuđivanja emocija. Baze podataka koje su pretraživane su uglavnom časopisi i revije (27), knjige (13) te radovi s konferencija (8). Razdoblje koje je uključeno u analizu je vremenski period od 90ih godina prošlog stoljeća 1989. do recentnih radova iz 2016. godine. Statistička metoda zasniva se na principu nepristranog prikaza prikupljenih objavljenih podataka.

Emocionalni dizajn kao pristup u produkciji korisničkih proizvoda prepoznat je kao vrijedan koncept koji je nastao implementiranjem te namjernim pobuđivanjem emocija kod potrošača. Danas

se ovaj pristup nudi kao konkretan prijedlog načina razmišljanja i inovacijskoga procesa te kao svojevrsan popis alata koje dizajneri mogu koristiti kako bi pospješili inovacijske aktivnosti i unaprijedili poslovne rezultate. Snažan naglasak emocionalnog dizajna usmjeren je na vizualizaciju, istraživačke metode, kolaborativne tehnike te eksperimentiranje. Brojni autori su složni po pitanju komponenti dizajna proizvoda te nabrajaju: upotrebljivost, estetiku i praktičnost.

Uz pregled modela za izazivanje emocija kod proizvoda; pregled metoda u namjeri i nastojanju procjene zadovoljstva te razumijevanja potrebe i želja potrošača, fokus članka bio je utvrditi odnose između korisničkog proizvoda i emocija.

S obzirom da je emocionalni dizajn još uvijek relativno nov te nedovoljno empirijski istražen koncept, moguće ga je dalje proučavati i istraživati unutar sljedećih istraživačkih pravaca: uloga emocionalnog dizajna u generiranju radikalnih inovacija proizvoda, usluga i procesa; redefiniranje koncepta dizajna; te potrebnih kompetencija dizajnera u funkciji moderatora za provođenje procesa emocionalnog dizajna. Ovdje valja naglasiti da je područje emocionalnog dizajna u praksi značajno detaljnije obrađeno unutar sfere arhitektonskog dizajna, web dizajna, a naročito produkt (industrijskog) dizajna. S druge strane, uočljiv je deficit literature koja se bavi proučavanjem emocionalnog dizajna u sferi tekstilnog i modnog dizajna.

Članak je pružio pregled razvoja koncepta emocionalnog dizajna, pojasnio je ulogu koju uključivanje emocija u promišljanju i realizaciji određenog proizvoda ima u suvremenoj dizajnerskoj praksi te je pružio iscrpan popis teorijskih pristupa pomoću kojih je moguće provesti proces pobuđivanja emocija kod potrošača. Stoga, članak pruža vrijedan doprinos dizajnerima kako bi jasnije razumjeli koncept emocionalnog dizajna i široki spektar njegove aplikativnosti u suvremenoj praksi, jednako kao i znanstvenicima u ranoj fazi istraživačkoga rada zainteresiranim za daljnje proučavanje ovog područja.

6 Engl. *Conjoint Analysis* je je statistička tehnika temeljena na istraživanju koje se koristi u istraživanju tržišta, a koja pomaže u određivanju načina na koji ljudi cijene različite elemente (izgled, funkciju, korisnost) koji čine pojedini proizvod ili uslugu (Johnson, 2001).

7 Engl. *Voice of Customer* – VoC je je pojam koji se koristi u poslovanju i informacijskoj tehnologiji kako bi opisao proces procjene očekivanja, sklonosti i averzije kupaca. Riječ je o tehnici istraživanja tržišta koja proizvodi detaljnu skupinu želja i potreba korisnika, organiziranu u hijerarhijsku strukturu (Morrison, 2008).

EVOKING EMOTIONS WITH DESIGN PRODUCTS: INTERACTION OF USER EXPERIENCE WITH EMOTIONAL DESIGN

*Duje KODŽOMAN*Ražinska 80A, Brodarica, 22 000 Šibenik, Croatia
e-mail: dujekodzoman@gmail.com

SUMMARY

Emotional design as a user-generated product approach has been recognized as a valuable concept that has emerged through implementation and evoking of consumer emotions. Today this approach is considered as an innovative process, and as sort of toolkit that designers can use to enhance innovation activities and improve business results. Emotional design has a strong emphasis on visualization, research methods, collaborative techniques and experimentation. Research within emotional design implies a discussion of affective phenomena in design, such as pleasure, mood, emotion, and consumerism. This article describes the development of emotional design, explains the role of emotions within the emotional design area, and explains the processes and tools used in practice. It provides an overview of the models for evoking emotions with design products, deals with understanding consumer needs and desires, and focuses on establishing relationships between user's product and emotions. It describes products that have been created to stimulate and to evoke emotions and explains the importance of their realization in contemporary design practice. Emotional design is a relatively new and insufficiently empirically researched concept that is complicate to quantify and determine. However, this article provides an exhaustive list of theoretical approaches related to emotions, design products and user experience.

Keywords: emotions, emotional design, user experience, consumerism

IZVORI I LITERATURA

- Akao, Y. (ur.) (1990):** Quality Function Deployment: Integrating Customer Requirements into Product Design. Cambridge, Productivity Press.
- Akao, Y. (1994):** Development History of Quality Function Deployment. The Customer Driven Approach to Quality Planning and Deployment. Minato, Asian Productivity Organization.
- Andrade, E. B. & J. B. Cohen (2007):** On the Consumption of Negative Feelings. *Journal of Consumer Research*, 34, 3, 283–300.
- Arrasvuori, J., Boberg, M. & H. J. Korhonen (2010):** Understanding Playfulness: An Overview of the Revised Playful Experience (PLEX) Framework. Paper presented at the 7th Conference on Design and Emotion. Chicago, IL.
- Baumeister, R. F., Vohs, K. D., DeWall, C. N. & L. Zhang (2007):** How Emotion Shapes Behavior: Feedback, Anticipation, and Reflection, Rather Than Direct Causation. *Personality and Social Psychology Review*, 11, 2, 167–203.
- Crilly, N., Moultrie, J. & P. J. Clarkson (2004):** Seeing Things: Consumer Response to the Visual Domain in Product Design. *Design Studies*, 25, 6, 547–577
- Demir, E., Desmet, P. M. A. & P. Hekkert (2006):** Experiential Concepts in Design Research; A (Not Too) Critical Review. U: Desmet, P. M. A., Karlsson, M. A. & J. van Erp (ur.): *Design & Emotion. Proceedings of The International Conference on Design and Emotion.* Gothenburg, Chalmers University of Technology, 111–117.
- Demir, E. & P. M. A. Desmet (2009):** The Roles of Products in Product Emotions an Explorative Study. U: Durling, D., Rust, C., Chen, L.-L., Ashton, P. & K. Friedman (ur.): *Undisciplined! Design Research Society Conference 2008.* Sheffield, Sheffield Hallam University.
- Desmet, P. M. A. (2002):** Designing Emotions. Doctoral Dissertation. Delft, Delft University of Technology.
- Desmet, P. M. A. (2008):** Product Emotion. U: Schifferstein, H. N. J. & P. Hekkert (ur.): *Product Experience.* San Diego, Elsevier, 379–398.
- Desmet, P. M. A. (2012):** Faces of Product Pleasure: 25 Positive Emotions in Human-product Interactions. *International Journal of Design*, 6, 2, 1–29.
- Dunne, A. & F. Raby (2001):** *Design Noir: The Secret Life of Electronic Objects.* Basel, Birkhäuser.
- Fokkinga, S. F. & P. M. A. Desmet (2012):** Darker Shades of Joy: The Role of Negative Emotion in Rich Product Experiences. *Design Issues*, 28, 4, 42–56.
- Fokkinga, S. F. & P. M. A. Desmet (2013):** Ten Ways to Design for Disgust, Anxiety, and Other Enjoyments. *International Journal of Design*, 7, 1, 19–36.
- Fokkinga, S. F. (n.d.):** Rich Experience Qualities. Dostupno na: <http://studiolab.ide.tudelft.nl/diopd/library/tools/rich-experience-qualities/> (zadnji pristup: 24. 12. 2017).
- Fredrickson, B. (2001):** The Role of Positive Emotions in Positive Psychology: The Broaden-and-build Theory of Positive Emotions. *American Psychologist*, 56, 3, 218–226.
- Fredrickson, B. L. (2004):** The Broaden-and-build Theory of Positive Emotions. *Philosophical Transactions of The Royal Society of London: Series B, Biological Sciences*, 359, 1449, 1367–1378.
- Fritzsche, D. & E. Oz (2007):** Personal Values' Influence on the Ethical Dimension of Decision Making. *Journal of Business Ethics*, 75, 4, 335–343.
- Green, E. P. & V. Srinivasan (1990):** Conjoint Analysis in Marketing: New Developments with Implications for Research and Practice. *Journal of Marketing*, 54, 4, 3–19.
- Griffin, A. & J. R. Hauser (1993):** The Voice of the Customer. *Market. Sci.*, 12, 1, 1–23.
- Hassenzahl, M. (2003):** The Thing and I: Understanding the Relationship between User and Product. U: Blythe, M., Overbeeke, C., Monk, A. F. & P. C. Wright (ur.): *Funology: From Usability to Enjoyment.* Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 31–42.
- Hassenzahl, M. & N. Tractinsky (2006):** User Experience-a Research Agenda. *Behaviour & Information Technology*, 25, 2, 91–97.
- Hassenzahl, M. (2010):** *Experience Design: Technology for All the Right Reasons.* San Francisco, Morgan and Claypool.
- Hassenzahl, M., Eckoldt, K., Diefenbach, S., Laschke, M., Lenz, E. & J. Kim (2013):** Designing Moments of Meaning and Pleasure. *Experience Design and Happiness. International Journal of Design*, 7, 3, 21–31.
- Hassenzahl, M. & M. Laschke (2015):** Pleasurable Troublemakers. U: Walz, S. P. & S. Deterding (ur.): *The Gameful World: Approaches, Issues, Applications.* Cambridge, MIT Press 167–195.
- Hemenover, S. H. & U. Schimmack (2007):** That's Disgusting!..., But Very Amusing: Mixed Feelings of Amusement and Disgust. *Cognition and Emotion*, 21, 5, 1102–1113.
- International Organization for Standardization (2009):** Ergonomics of Human System Interaction – Part 210: Human-centered Design for Interactive Systems. ISO FDIS 9241-210:2009.
- Jääskö, V. & T. Mattelmäki (2003):** Observing and Probing. Proceedings of the 2003 International conference on Designing pleasurable products and interfaces. Pittsburgh.
- Johnson, R. M. (2001):** History of ACA. Proceedings of the Sawtooth Software Conference. Victoria, BC, 205–212.
- Jordan, P. W. & A. Macdonald (1998):** Pleasure and Product Semantics. U: Hanson, M.A. (ur.): *Contemporary Ergonomics.* London, Taylor & Francis, 264–268.
- Jordan, P. W. (1999):** Pleasure with Products: Human Factors for Body, Mind and Soul. U: Green, W. S. & P. W. Jordan (ur.): *Human Factors in Product Design: Current Practice and Future Trends.* London, Talyor & Francis, 206–217.
- Jordan, P. W. (2000):** *Designing Pleasurable Products: An Introduction to the New Human Factors.* London, Taylor & Francis.

- Kim, E., Manchiraju, S., May, R. & F. Fincham (2016):** The Correlates between Positive Emotions/Attributes and Sustainable Fashion Consumption Behaviors. International Textile and Apparel Association (ITAA) Annual Conference Proceedings.
- Klaić, B. (2001):** Rječnik stranih riječi: tuđice i posuđenice. Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske.
- Kurtgözü, A. (2003):** From Function to Emotion: A Critical Essay on the History of Design Arguments. *Design Journal*, 6, 2, 49–59.
- Law, E., Bevan, N., Christou, G., Springett, M. & M. Lárusdóttir (2008):** Proceedings of the International Workshop on Meaningful Measures: Valid Useful User Experience Measurement (VUUM). Toulouse, Institute of Research in Informatics of Toulouse (IRIT).
- Lazarus, R. S. (1991):** Emotion and Adaptation. New York, Oxford University Press.
- Lee, S., Harada, A. & P. J. Stappers (2000):** Pleasure with Products: Design Based on Kansei. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/228396068_Pleasure_with_products_Design_based_on_Kansei (zadnji pristup: 15. 1. 2018).
- Lee S. H. & A. Harada (1998):** A Mutual Supported Design Approach by Objective and Subjective Evaluation of Kansei Information. Report of Modelling the Evaluation Structure of Kansei II, 359–374.
- Lokman, A. M. & M. Nagamachi (2009):** Kansei Engineering: A Beginners Perspective. 1st Edition. Selangor, UPENA.
- Lokman, A. M. (2010):** Design & Emotion: The Kansei Engineering Methodology. *Malaysian Journal of Computing*, 1, 1, 1–14.
- Mesquita, B., Boiger, M. & J. De Leersnyder (2016):** The Cultural Construction of Emotions. *Current Opinion in Psychology*, 8, 31–36.
- Morrison, S. (2008):** So Many, Many Words. *The Wall Street Journal*. Dostupno na: <https://www.wsj.com/articles/SB120129801401017897> (zadnji pristup: 22. 10. 2019).
- Nagamachi, M., Okazaki, Y. & M. Ishikawa (2006):** Kansei Engineering and Application of The Rough Sets Model. Proceedings of IMechE, Vol. 220, Part I: Journal of Systems and Control Engineering, 763–768.
- Nagamachi, M. & A. M. Lokman (2009):** Innovations of Kansei Engineering. Boca Raton, CRC Press, Taylor & Francis.
- Naisbitt, J. & D. Philips (2001):** High Tech/High Touch: Technology and Our Search for Meaning. Boston, Nicholas Brealey Publishing.
- Norman, D. A. (2004):** Emotional Design: Why We Love (or Hate) Everyday Things. New York, Basic Civitas Books.
- Orehovački, T. (2013):** Metodologija vrjednovanja kvalitete u korištenju aplikacijama Web 2.0. Doktorski rad. Sveučilište u Zagrebu, Fakultet organizacije i informatike.
- Rafaeli, A. & I. Vilnai-Yavetz (2003):** Emotion as a Connection of Physical Artifacts and Organizations. *Organization Science*, 15, 6, 671–686.
- Robert, J. M. & A. Lesage (2012):** A Designing and Evaluating User Experience. U: Boy, G. A.: *The Handbook of Human-machine Interaction: A Human-centered Design Approach*. London, Ashgate Publishing, 321–338.
- Rucker, D. D. & R. E. Petty (2004):** Emotion Specificity and Consumer Behavior: Anger, Sadness, and Preference for Activity. *Motivation and Emotion*, 28, 1, 3–21.
- Schwarz, N. (1990):** Feelings as Information: Informational and Motivational Functions of Affective States. U: Higgins, E. T. & R. Sorrentino (ur.): *Handbook of Motivation and Cognition: Foundations of Social Behavior*. Vol. 2. New York, The Guilford Press, 527–561.
- Spillers, F. (2007):** Emotion as a Cognitive Artifact and the Design Implications for Products That are Perceived As Pleasurable. Dostupno na: <https://www.experiencedynamics.com/sites/default/files/spillers-emotiondesign-proceedings.pdf> (zadnji pristup: 15. 1. 2018).
- Takatalo, J., Häkkinen, J., Kaistinen, J. & G. Nyman (2010):** Presence, Involvement, and Flow in Digital Games. U: Bernhaupt, R. (ur.): *Evaluating User Experience in Games*. London, Springer, 23–46.
- Tripathi, K. P. (2011):** A Study of Interactivity in Human Computer Interaction. *International Journal of Computer Applications*, 16, 6, 553–574.
- Watson, D. & L. A. Clark (1994):** Emotions, Moods, Traits and Temperaments: Conceptual Distinctions and Empirical Findings. U: Ekman, P. & R. J. Davidson (ur.): *The Nature of Emotion fundamental questions*. Oxford, Oxford University Press, 89–93.
- Wright P., McCarthy J. & L. Meekison (2003):** Making Sense of Experience. U: Blythe M. A., Overbeeke K., Monk A. F. & P. C. Wright (ur.): *Funology. Human-Computer Interaction Series*, vol 3. Springer, Dordrecht, 43–53.
- Zaharias, P. & I. Chatzeparaskevidou (2013):** Hedonic and Pragmatic Qualities as Predictors for Motivation to Learn in Serious Educational Games. Dostupno na: https://www.academia.edu/4401986/Hedonic_and_pragmatic_qualities_as_predictors_for_motivation_to_learn_in_serious_educational_games (zadnji pristup: 9. 7. 2018).

PULSKI NAVOZI MODERNITETA.
ANALIZA DOKUMENTARNOG FILMA O BRODOGRADILIŠTU ULJANIK NA
PRELASKU IZ ŠEZDESETIH U SEDAMDESETE GODINE XX STOLJEĆA

Andrea MATOŠEVIĆ

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za interdisciplinarne, talijanske i kulturološke studije, Zagrebačka 30, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: amatosevic@unipu.hr

IZVLEČEK

Prispevek analizira in interpretira dokumentarni film Pulski navozi (Branko Bauer, 1970), ki je posnet v ladjedelnici Uljanik. V primerjavi z dokumentarnimi filmi, ki so mu sledili v 70-ih letih, Pulski navozi kažejo več posebnosti: mesto in ladjedelnica sta prikazana v dinamičnem razmerju, kar Uljanik postavlja v izhodišče puljske modernosti. Ta povezava je artikulirana skozi značilen filmski jezik: z zvočno podlago (soundtrack) ter poudarjanjem predvsem tehničnih aspektov življenja in dela v ladjedelnici. Čeprav se je Uljanik v tistem času soočal s številnimi problemi, ti v dokumentarnem filmu niso omenjeni.

Ključne besede: ladjedelnica Uljanik, Pulski navozi, dokumentarni film, Pulj, modernost

SCALO DI COSTRUZIONE POLESANO E MODERNITÀ.
L'ANALISI DEL DOCUMENTARIO GIRATO NEL CANTIERE SCOGLIO OLIVI A CAVALLO
TRA GLI ANNI SESSANTA E SETTANTA DEL VENTESIMO SECOLO

SINTESI

Il presente lavoro propone l'analisi e l'interpretazione del documentario Pulski navozi (Branko Bauer, 1970) filmato dentro il cantiere Scoglio Olivi (Uljanik). Questo documentario, quando comparato con quelli che gli seguiranno durante gli anni Settanta, mostra una serie di particolarità: il cantiere e interpretato in chiave interattiva con la città e non l'ente assestante — il fatto che lo pone alle origini della modernità di Pola. Il tema viene articolato in un linguaggio cinematografico particolare: con una colonna sonora di sottofondo e accentuando la parte tecnica di vita e lavoro nel cantiere. Sebbene in quel periodo Scoglio Olivi stesse affrontando molti problemi, questi non furono menzionati in questo film documentario.

Parole chiave: cantiere Scoglio Olivi, Pulski navozi, film documentario, Pola, modernità

UVOD¹

„Danas više nema sumnje“, pisao je 1969. godine novinar Marijan Fištrović u *Brodograditelju*, listu združenog poduzeća za brodogradnju, brodogradnju, brodogradnju i proizvodnju dizel-motora Jadranbrod — „[n]a pragu smo zlatnog doba jugoslavenske brodogradnje. Rasprodani kapaciteti, 80 ugovorenih brodova vrijednih 441 milijun dolara – to je bilanca kojom se domaća brodogradnja nikad prije nije mogla pohvaliti“.² No vremensko ishodište — kraj šezdesetih godina XX stoljeća — iz kojega je novinar pisao zapravo je već dobrano bilo takvo „zlatno doba“ jugoslavenske brodogradnje, a posljedično također vrlo plodno i za pulsko brodogradilište Uljanik. I prije same najave „proizvodne krune“, informacije koja je „zasula javnost“ o „[p]otpisivanju ugovora između norveškog brodograditeljskog poduzeća Bergsena i Brodogradilišta 'Uljanik' o gradnji dva velika broda specijalne namjene od po 225 tisuća [tona, op. A. M.] nosivosti, odnosno kako se tu radi o „[p]rvim 'mamut' brodovima koje će izgraditi naša brodogradnja“,³ u Puli su se već gradili brodovi čije su projektiranje i konstrukcija zahtijevali sasvim specifičan — za ono vrijeme tehnički vrlo inovativan postupak — nužan i za izgradnju netom ugovorenih „mamuta“. Radilo se o u „svijetu rijetko upotrebljavanoj tehnologiji, gradnji broda u dva dijela koji se potom spajaju u plutajućem stanju, u vodi“ (Markulinčić & Debeljuh, 2006, 122). Prvi na taj način izgrađeni brodovi na navozima u Puli, ali i u nekom od brodogradilišta u Jugoslaviji bili su *Bellary* i *Barauni*, nosivosti 87 000 tona. Konstruirani za *The Shipping Company of India* isporučeni su 1970. godine, a njihova izgradnja bila je proces koji je predstavljao jedan od „Uljanikovih ispita“ i do tada „[n]ajsloženiji posao u povijesti naše brodogradnje“.⁴ Dakle, inovativni radni procesi u brodogradilištu koji će rezultirati „povijesnom“ serijom ne dva, već od četiri „mamut“ broda iz serije *Berge – Istra, Adria, Brioni* i *Vanga* isporučenih brodograditeljskom poduzeću Sigvalu Bergesenu D. Y. and Co. 1972., odnosno 1973. i 1974. godine, bili su po prvi puta „uvježbavani“ nekoliko godina ranije na *Bellaryju* i *Barauniju*.

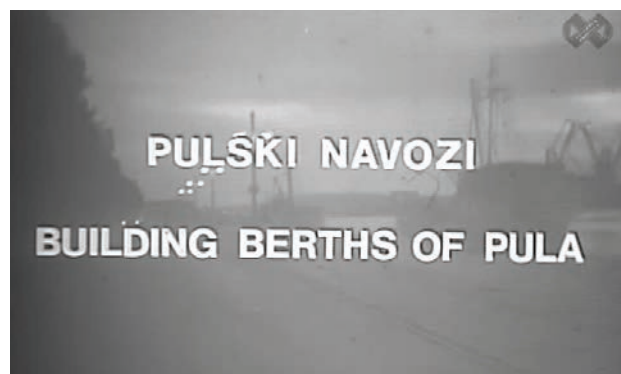

Foto 1: Bauer, 1970: *Pulski navozi* [*Building Berths of Pula*]. Zagreb, Adria Film (HR–HDA–1387).

Osim specifičnog, u moru izvedenog spajanja krmenog i pramčanog dijela svih navedenih brodova, njih povezuje još jedna činjenica — takva inovativna, ali i rizična proizvodnja uvjetovala je i produkciju „malog niza“ dokumentarnih filmova ili televizijskih emisija o procesu nastajanja tih „plovećih otoka“, „mamuta“ odnosno „brodova mostova“.⁵ U taj autorski, ali i žanrovski raznorodan opus ulaze visoko producirani promotivni film *Berge Istra* (Jadran film) u režiji Frana Vodopiveca, a koji postoji u hrvatskoj i engleskoj verziji. Tu je i dugometražna emisija *Kolos s Jadrana* (RTV Zagreb) snimljena u režiji Darka Vizeka prema scenariju Branka Knezocija — također producirana 1972. godine s temom izgradnje *Berge Istre*.⁶

Ć Istim kronološkim slijedom koji prethodi izgradnji *Berge Istre* i navedenim filmskim uradcima prethodi dokumentarac čiji sadržaj većim dijelom uključuje i prikaz procesa izgradnje broda *Bellary*. *Pulski navozi* (Adria Film) u režiji Branka Bauera (Bauer, 1970) dvadeset i sedam minuta je dugačak crno-bijeli uradak produciran 1970. godine, ali čiji sadržaj, za razliku od filmova i TV emisija koje su mu slijedile nije isključivo orijentiran na proizvodni proces već uključuje i narativ o širem gradskom i povijesnom kontekstu u kojem je brodogradilište

1 U pisanju ovoga rada korišteno je arhivsko gradivo Hrvatskog državnog arhiva – Zbirka hrvatskih kratkometražnih filmova (HR–HDA–1387).

2 *Brodograditelj*, 15. 5. 1969: Era supertankera u našoj brodogradnji. Prvi pulski gigant kao tri igrališta, 5.

3 *Brodograditelj*, 15. 5. 1969: Era supertankera u našoj brodogradnji. Prvi pulski gigant kao tri igrališta, 5.

4 *Brodograditelj*, 1. 7. 1969: Susret pramca i krme u moru, 3.

5 U kojoj se mjeri radilo o sasvim novoj kategoriji brodova pokazuje i cijela paleta pridjeva i zamjenica kojima se pokušavaju opisati: „div“, „mamut“, „super-mamut“, „gigant“, „ploveći otok“, „ploveći most“, „orijaš naše brodogradnje“ (usp. *Brodograditelj*, 27. 1. 1972: Dajem ti brode ime, 3). Jezik se u ovom slučaju manjka jednog termina kojim bi se opisao novom u domaćem projektiranju i proizvodnji ispostavlja vrlo dobrim lakmus papirnom dvostrukog stanja: s jedne strane „zatečenosti“ pa i „iznenađenosti“ i same radne zajednice koja je projekt iznijela od početka do kraja te s druge pokušaja „prevođenja“ postignutog uspjeha široj, laičkoj publici u njoj razumljivim i predočivim terminima.

6 Detaljnom analizom spomenutih filmova snimljenih 1972. godine bavio sam se u radu „Tehnička događajnica i radnička intima. Brodogradilište Uljanik u dokumentarnim filmovima *Kolos s Jadrana*, *Berge Istra* i *Godine hrđe*“, stoga ih se u ovome radu neću značajnije doticati. Za više informacija o tim uradcima vidi: Matošević 2018.

generirano i u kojem se nalazi.⁷ Ta će vrlo dobrodošla kontekstualizacija brodogradilišta kao i spajanje krmelog i pramčanog dijela *Bellaryja* biti komparativna razlika, odnosno „sadržajna specifičnost“ u odnosu na filmove snimljene 1972.,⁸ a koje će se također dotaći u ovom radu i na kojoj će graditi dio argumentacije i teorije. Iako neće biti okosnica ovoga rada, analizi i komparaciji sadržaja prikazanog na *Pulskim navozima* pridružit ću mjestimično i analizu dijelova emisije *Jadranbrod* snimljene i u pulskom brodogradilištu 1968. godine,⁹ dakle u periodu koji prethodi gradnji brodova spojenih u moru i koja je snimana tijekom konstrukcije *Aleksandra Serafimovića*, broda izgrađenog za tvrtku *Sudoimport* iz USSR-a.

Valja dodati kako su tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina u SR Hrvatskoj i Jugoslaviji filmski radnici polučili niz nezavisnih dokumentarnih filmova socijalne tematike, a koja se ticala „otkrivanja“ socijalno marginaliziranih, zapostavljenih pojedinaca i zajednica kao i njihovih svakodnevnih praksi putovanja na posao ili pak emigracije. Tih godina nastaju, među ostalim, dokumentarni filmovi poput *Ljudi na točkovima* (1963) Rudolfa Sremca, *Od 3 do 22* (1966) Kreše Golika, *Kad te moja čakija ubode* (1968) i *Specijalni vlakovi* (1972) Krste Papića. Tema rada i proizvodnje 1970'ih opstaje i u igranom filmu, a za to je možda najbolji primjer *Slike iz života udarnika* (1972) Bate Čengića o sudbini poratnih udarnika, odnosno junaka rada, a koji je iste godine maknut s repertoara Festivala jugoslavenskog igranog filma u Puli (usp. Matošević, 2013). No, *Pulski navozi* sasvim je drugačiji film od navedenih, jer iako je sniman u domeni rada i proizvodnje njegova je svrha prvenstveno bila bilježenje značajnog radnog uspjeha radnika Uljanika bez podcrtavanja teškoća koje je radni kolektiv morao savladati u njegovom postizanju. Upravo ta razlika koja počiva na apologiji tehničkog uspjeha bit će zanimljiva pri analizi filma i njegovih elemenata poput glazbe, odnosno zvučne slike. Jer pored

slike kojom se gledateljima posreduju informacije i znanje pronađeno i snimljeno s druge, mnogima nedostupne strane „arsenalskog kineskog zida“ (Načinović, 1993) koji istovremeno odvaja i spaja grad Pulu i Brodogradilište, upravo će glazba koju uradci donose ili uprizoruju biti, smatram, posebno važna za interpretaciju dokumentarnih filmova. Taj je autorski postupak u direktnom suglasju i vezi sa svakodnevnim gradskim brodogradilišnim *soundscapeom* (usp. Puljar D'Alessio, 2018, 84), „zvučnom slikom“ koja posreduje ideju života i rada u brodogradilištu Uljanik onima koji taj rad možda nikada uživo nisu vidjeli, ali su ga svakodnevno mogli čuti.

GLAZBA I ZVUKOVLJE

Specifikum dokumentarnih uradaka *Pulski navozi* i *Jadranbrod*,¹⁰ pored dominantnog sadržaja vezanog uz prikaz procesa projektiranja i izgradnje brodova, može se pronaći na njihovom samom početku, prvim kadrovima kojima se priprema „ulazak u temu“ prikaza projektiranja i brodogradnje, a prvenstveno se tiče glazbe koja nadopunjuje ili u potpunosti ispunjava njihove uvodne kadrove. Oba filma već u prvim scenama značajan prostor posvećuju zvuku koji dopire do gledatelja, no taj proces, iako mu se može pronaći zajednički nazivnik, u ova je dva uratka izveden na stubokom drugačiji način. U *Pulskim navozima* snažna izražajnost glazbe postignuta je i slabo osvjetljenim scenama ulica grada Pule snimljenim iz automobila u pokretu, dok su u *Jadranbrodu* prve tri i pol minute rezervirane za „tehničara brodogradilišta Uljanik – Ante Ljubu koji se predstavio kao pjevač i vođa orkestra Istra 6“. Premda njegov prepjev popularne Tom Jonsove „Delilah“ na hrvatski jezik teško može biti u direktnoj žanrovskoj vezi s vrlo dojmljivom eksperimentalnom tonalnom i u cijelosti instrumentalno izvedenom glazbom kakvu u uvodnoj špici *Pulskih navoza* predlaže Branko Bauer – koji ne otkriva njenog kompozitora, oba primjera, čini se, konotiraju lica i

7 *Pulski navozi* nije prvi Bauerov uradak snimljen na temu industrije ili procesa koji se u njoj mogu pronaći. Točno dvadeset godina prije *navoza* režira Filmski pregled broj 5 – Borci za višu produktivnost rada (1950.), a koji je među ostalim, uključivao i prikaz raškoga rudara, junaka rada, Antuna Toneta Bičića. Posebno je zanimljivo da se dokumentaristički prikaz izgradnje i sanacije brodova u Jugoslaviji može pratiti, prema informacijama kojima raspolazem, od Filmskog pregleda broj 3 (1948.) u režiji Kreše Golika, a u kojem se tematizira izranjanje i spašavanje potopljenog broda „Ramb“ u riječkoj luci (usp. Tadić, 2009, 90, 92).

8 Važnom mi se čini informacija kako su *Pulski navozi* zajedno s filmom *Berge Istra* u svibnju 1975. prikazani 450 učenika osnovnih škola SR Hrvatske koji su u Medulinu boravili na republičkom takmičenju iz fizike, kemije i biologije, (usp. Brodograditelj, 22. 5. 1975: 450 učenika razgledalo brodogradilište, 2). Oba su se filma prikazivala gotovo svim gostima Uljanika tih godina, između ostalog i tridesetak profesora Visoke tehničke škole iz Maribora i Graza, kao i predstavnicima sindikata metalaca iz švedskog grada Malmöa (Brodograditelj, 25. 9. 1975: Posjet delegacije iz Malmöa i Profesori u 'Uljaniku', 3). Filmovi su, stoga, svoju brojnu publiku zasigurno imali.

9 Kopija emisije koju posjedujem ne sadrži uvodnu i zaključnu špicu, pa stoga nisam uspio doći do detaljnih podataka o njezinoj produkciji. Godinu snimanja uspio sam rekonstruirati prema informacijama koje su navedene u prikazanoj sadržaju.

10 *Jadranbrod* je od početka 1964. godine bilo „*združeno poduzeće pomorske brodogradnje*“ (Rogić prema Puljar D'Alessio, 2018, 99, 188), osnovano kao „[m]jesto oko kojega bi se sva brodogradilišta mogla okupiti da zajedno nastupaju prema brodovlasnicima, prema dobavljačima crne metalurgije i druge opreme. Kao mjesta s kojega bi se moglo ići prema političkim organizacijama, prema ondašnjem SIV-u ili Hrvatskom saboru“ (Puljar D'Alessio, 2018, 188).

Foto 2a i 2b: Modernitet i turizam u Puli (Bauer, 1970: *Pulski navozi [Building Berths of Pula]*. Zagreb, *Adria Film (HR-HDA-1387)*).

mogućnosti industrijskog, no ne nužno i samoupravnog moderniteta.¹¹ Budući da znamo kako „Muzika nikada nije samo muzika“ (Serravezza, 2002, XXVI), što u kontekstu filma gdje ona ima ulogu „stvoriti ugodaj, oblikovati našu percepciju“ te također „kreirati i rezonirati emociju između ekrana i publike“ (Kalinak, 2010, 2–4; usp. Kirigin, 1951), pravo je pitanje koja je njezina uloga u navedenim dokumentarcima?

U *Jadranbrodu*, odnosno „živoj izvedbi“ Ante Ljube i pratećeg sastava ona se zasigurno mora interpretirati u kontekstu slobodnog vremena i stvaranja radničke kulture,¹² dakle njezina je funkcija metonimijska, dok će joj kod *Pulskih navoza* uloga biti sasvim drugačija i kudikamo apstraktnija. Eksperimentalna glazba prati, ali i dominira uvodnom špicom filma koju čine mračni i dinamični kadrovi snimljeni noću ulicama grada Pule. Tim se postupkom dominantna tema dokumentarnog filma, tehnički vrlo ekspliciran prikaz proizvodnog procesa i spajanje krme i pramca broda *Bellary* u moru, postavlja u suprotnost uvodnom, neekspliciranom dijelu gdje gledatelj sam mora interpretirati režiserovu nakanu i te dijelove postaviti u međuovisan odnos: *Pulski navozi* u samom su srcu moderniteta grada, kako onog

proizvodnog – filmom u tančine objašnjenog tako i onog implicitnog, prikazanog kroz uvodnu špicu kojom dominira večernja vrela te gradski promet uz pratnju moderne, eksperimentalne glazbe. Potonja, smatram, ima podcrtati elemente urbanog i modernog. Njezina je uloga, stoga, najbliža „muzičkom komentaru“ (Kirigin, 1951, 5–6),¹³ odnosno konotaciji kako je modernitet grada proizašao s *navoza*. Ona je, zajedno sa snimljenim scenama iz samoga srca grada, prefiks ili opna nužna za krajnju rekonstrukciju filma i neodvojiva je od manevra kontekstualizacije brodogradilišta u povijesni, geografski i privredni kontekst u kojem se ono nalazi i s kojim je u interakciji, što je, naglašavam, scenarijska i redateljska iznimka među svim, i prethodno spomenutim, dokumentarnim filmovima do kojih sam uspio doći.

Već iduće scene *Pulskih navoza* u potpunosti mijenjaju atmosferu, sadržaj i glazbu te govore u prilog urbanističkoj, privrednoj, ali i životnoj slojevitosti grada Pule: turizam, hoteli, priroda, ljeto i scene sunčanja popraćene su mirnijom i opuštajućom, veselom, glazbom uz komentar kako „Grad ima četrdeset tisuća stanovnika, svoj stari i moderni dio po čemu je tipičan suvremen europski grad, ali i lučki grad pristupačan morem, kopnom i

11 Zanimljivo je kako se u niti jednom od tih dokumentarnih filmova ne spominje „samoupravljanje kao široko postavljena ustavna vrijednost socijalističkog društva“, a unutar koje su postizani proizvodni, ali i „rezultati u području radničke kulture“ (usp. Koroman, 2017). Značajniji spomen samoupravljanja na filmu u kontekstu brodogradnje u Uljaniku bit će tek „na obilježavanju 115. godišnjice osnutka Brodogradilišta Uljanik i godišnjicu uvođenja samoupravljanja, kada je u prisustvu Josipa Broza Tita, Jovanka Broz kumovala krštenju broda *Berge Istra*“, događaju i svečanosti zabilježenom u Filmskim novostima (usp. Filmske novosti 3/1972).

12 Glazba i njezino stvaranje, ne puko konzumiranje, bit će lajtmotiv kroz *Jadranbrod*. Pored sastava *Istra 6* u emisiji će se predstaviti i novinar u službi informiranja Marijan Fištrović koji osim što se bavi kazalištem „piše tekstove za zabavne melodije [...] ove godine dobio je zajedno s kompozitorom Milottijem nagradu za najcjelovitiju kompoziciju festivala *Melodije Istre i Kvarnera 1968. 'Barbe'*“. U nizu glazbenih numera, a nakon zabavne i popularne glazbe, *Jadranbrod* donosi i prikaz izvedbe tradicionalne pjesme *Stara sura*, koju neimenovano folklorno društvo izvodi uz pratnju miha i sopela. Proizvodnja kulture, a napose glazbe, sugerira se emisijom, supostoji s proizvodnjom brodova i nije s tom proizvodnjom u kontradikciji već u odnosu simbioze. Pa ipak, činjenica da se ne spominje u kontekstu samoupravljanja možda govori u prilog zaključku do kojega je došao Boris Koroman u analizi radničkoga tiska i radničkoga književnog stvaralaštva, onome o „*problemu neuspjeha konstituiranja autentične kulture u samoupravljanju*“ (Koroman, 2016, 617).

13 Muzički komentar suprotstavljen je „*realnoj muzici*“ u filmu i koja je „*više dekorativan dodatak, rekvizit glumca ili vizualno-akustičko produženje scenskog okvira*“ dok pod „*muzičkim komentarom razumijevamo onu muziku, za koju se ne može pretpostaviti, da je njezin izvor realno povezan s radnjom. To je muzika koja djeluje samostalno, nije direktno uvjetovana konkretnošću sadržaja i radnje, već je specijalno sredstvo umjetničkog izražavanja, koje dopunjuje i produbljuje djelovanje književne ili likovne komponente*“ (Kirigin, 1951, 5). Drugim riječima, takva u pravilu isključivo instrumentalno izvedena glazba zaseban je dio filma koji otvara interpretacijske mogućnosti ne nužno i isključivo konkretnih scena u koje je umještena koliko same cjeline filma.

zrakom svakom gostu ili turisti koji u njega svrati", dok će „po najjednostavnijoj definiciji“ Pulu činiti „najmoderniji turistički objekti, jedna luka i veliko brodogradilište. Život grada ovisi o njima, osobito o onom što se zbiva na otočiću kojem su simbol tri stare antičke kolone i jedna stara maslina“. Redatelj i scenarist već u nekoliko uvodnih scena Pulu, dakle, u potpunosti smještaju u njezin maritimni kontekst kojim dominiraju brodogradnja i turizam pa je razvidno da u takvom prikazu – dvije danas gotovo u potpunosti suprotstavljene privredne sfere – koegzistiraju i nadopunjuju se oko zajedničkog nazivnika, mora. Njihov bi se odnos u kontekstu *Pulskih navoza* mogao nazvati „nježnom dijalektikom“,¹⁴ nadopunjujućim odnosom koji govori u prilog privredne slojevitosti života u gradu, odnosno o licima moderniteta koja se mogu pronaći u urbanome tkivu ili nadomak centra grada. Takvu dijalektiku ujedno podržavaju i brzi kadrovi segmenata gradskog života, poput trgovine na gradskoj tržnici, snimci novoizgrađenih višekratnica u kvartu Šijana i Veruda ili pak antičkih građevina Arene i Slavoluka Sergijevaca kao i naknadno izgrađenog fortifikacijskog sistema Austro-Ugarske za vrijeme koje je Uljanik i osnovan.¹⁵ Ipak, nekoliko, smatram suprotstavljenih, kadrova koji presijecaju navedenu snimateljsku sekvencu učinili su mi se posebno važnim za analizu prikaza Uljanika u kontekstu gradske, ali i izvangradske cjeline.

Kadrovi grada i okolice snimljeni iz zraka, dakle ptičje perspektive, uvode temu panorame i krajolika koji osim što „[o]plemenjuju inače sivi urbani mit romantičnom dimenzijom, harmonijom i ublaženjem“ također „[d]ozvoljavaju transcendenciju osjećaja i mogućnost da se stvari vide u njihovoj strukturi“ (Barthes, 1983, 241). Taj je dvojaki

aspekt, smatram, prisutan i u scenama ovdje analiziranog filma i to onima koje se tiču Pule, ali prethode elaboriranim snimkama navoza. Čini mi se vrlo indikativnim što autor Uljanik gotovo po prvi puta kadrovima uvodi tek pred kraj treće minute filma,¹⁶ a brodogradilište neće biti prisutno u snimkama iz zraka. Snimljeni iz žablje perspektive – i suprotstavljeni onima iz ptičje – uz glazbu/ zvuk koji bi imao sugerirati „uznemirenost“, uljanikovi su kranovi prvi segment monografske teme – brodogradnje – kojoj je film posvećen. Tim se rakursom snimanja autor postavlja u „inferiornu“ poziciju naspram jednog od simbola brodogradilišta te dok je grad (i njegovu okolicu) „iščitao“, interpretirao u njegovoj strukturi snimljenoj iz zraka, do „strukturiranog“ znanja o Uljaniku, sugerira se kadrovima iz žablje perspektive i zvučnom kulisom, „tek treba doći“. Uzmemo li kao polaznu točku tu „prvu scenu iz brodogradilišta“ i „uznemirujući“ zvuk koji ju prati, ostatak filma o Uljaniku možemo interpretirati i kao neku vrstu ne samo vizualnog „pripitomljavanja“ brodograđevnog kombinata, tog u mnogočemu oglednog primjera teške industrije u lokalnom, ali i međunarodnom kontekstu. No, to su dijelovi teme kojoj ću se dalje u tekstu vratiti.

Grad i zvuk industrijske proizvodnje

Nadalje, zanimljivo je i indikativno da su, barem dok je o Uljaniku riječ, glazba u analiziranim filmovima, ali i industrijski zvukovi rada u svakodnevnom životu grada – pored vrlo vidljivih kranova ili dijelova brodova i s točaka koje nisu u neposrednoj blizini brodogradilišta, posredovali svijest i ideju o brodogradilištu u gradu.¹⁷ Stoga ne čudi zaključak Andreja Korovljeva redatelja

14 Dijalektika je tu ponajprije shvaćena kao „jedinstvo u opoziciji“ (Lefebvre, 2004, 8), dakle konceptom koji upućuje na nadopunjavanje i sukreiranje različitih sfera života i privrede. Pridjev „nježno“ u tom se odnosu javlja kao povijesna suprotnost trenutnom stanju – ogromnoj, isključivoj i agresivnoj ekspanziji turizma nauštrb ostalih privrednih grana, među kojima su laka i teška industrija, s najpoznatijim lokalnim primjerima Trikotaže „Arena“ i Brodogradilišta Uljanik, vjerojatno podnijele i trenutno podnose najveće i najvidljivije posljedice takve ekspanzije. U dijelu prostorija „Arena“ Trikotaže nakon zatvaranja 2014. otvara se ugostiteljski objekt, dok je brodogradilište u ozbiljnim financijskim problemima s vrlo neizvjesnom budućnošću i mogućim širenjem turističke infrastrukture na području gdje se nalazi. Takvo stanje, u trenutku pisanja ovoga teksta tijekom studenog i prosinca 2018. te siječnja 2019. godine, podrazumijeva eksponencijalno smanjivanje zaposlenih na i uokolo navoza kao i, posljedično, smanjenu mogućnost gradnje kompleksnijih brodova, značajke koja je niz dekada bila karakteristikom pulskog brodogradilišta.

15 Pulski Uljanik osnovan je „Polaganjem kamena temeljca 9. prosinca 1856. kao K. u. K. See-Arsenal“ i bio je „jedan od najvećih u Europi“. Osnovan je na malom otoku u zaljevu, zvanom „Olivininsel, Scoglio Olivi, odnosno Uljanik [...]“. Taj čin su osobno obavili car Franjo Josip I. i carica Elizabeta I^a (Perović, 2006, 108).

16 Tek jedan panoramski kadar snimljen s Kaštela u središtu grada zahvatit će Uljanik kao sastavni dio gradske cjeline.

17 Vizualno dojmljiv projekt osvjjetljavanja kranova Brodogradilišta – Svjetleći divovi iz 2014. godine, kada je „osam dizalica do 100 metara visine, paljenjem reflektora svaki puni sat po 15 minuta“ davalo „bezbroj mogućnosti igre svjetlom“ (HRT, 2014), u tom se smislu može interpretirati potpunom prevlašću oka i slike nad uhom i zvukom, „ažuriranja“ i uljepšavanja industrijske vizure ispred „zastarjele“ zvučne slike brodogradilišta koja će ubrzo nakon osvjjetljavanja Divova gotovo u potpunosti utihniti. Taj se manevar vizualnog uljepšavanja – što je eufemizam ne isključivo za estetsko „pripitomljavanje“ kranova, promoviran prvenstveno kao jedinstvena „turistička atrakcija“, ispostavio nagovještajem problema u kojima će se Brodogradilište uskoro pronaći, ali i procesom koji je pokazao da masovni turizam uvijek ima veze s fenomenom „praznih ljuštura“ (Nogués-Pedregal et al., 2017). Taj fenomen označava pražnjenje urbanih cjelina od lokalnog stanovništva koje mjestima daje smisao i značenje, čineći ga živom i životnom sredinom, ali u kojima više ne može živjeti (usp. Nogués-Pedregal et al., 2017, 91; Burns, 1999, 30). Iako Nogués-Pedregal et al. pišu o urbanim centrima i cjelinama koje se povijaju pod masovnim turizmom, držim da se s Uljanikom, kao povijesnim, simboličkim, ali i što je najvažnije – za mnoge Puležane egzistencijalnim srcem grada smještenim na atraktivnim i potencijalnim turističkim lokacijama kraj mora, dešava isto. No ipak, ne opstane li „zvučna slika“ Uljanika u gradu, niti Svjetleći divovi, to „spektakularno izlaganje“ (Agamben, 2010, 95) koje konotira turističku potrošnju naspram rada i proizvodnje lokalnog stanovništva, neće imati puno smisla osim kao „estetizirani“ podsjetnik na uništavanje proizvodnje u industriji. Zvuk Uljanika i uho koje ga čuje u tom smislu imaju apsolutnu prevlast nad njegovom vizualizacijom jer ujedno podrazumijevaju mogućnost takve suvremene i „spektakularne“, oku ugodne, ali od „vlastite supstancije“ (Agamben, 2010, 95) u potpunosti odvojene, razglednice.

dokumentarnog filma *Godine hrđe*, snimljenog 1999. / 2000., a u kojemu se bavio prikazom segmenta života i rada u Brodogradilištu Uljanik, da je ideja o brodogradilištu do njega dolazila kroz „zvučnu sliku“, tipičnu za brodogradilišne, industrijske, gradove:

Od kad znam za sebe taj grad je podijeljen u dva grada, dva grada omeđena jednim velikim i dugim zidom. Jedan je grad Pula, a drugi je Brodogradilište Uljanik. [Film koji sam snimio] priča je o tom drugom gradu, koji živi unutar grada i skriven je od očiju javnosti, od turista, očiju javnosti [...] pa čak i od očiju svojih sugrađana. Iza tog zida koji dijeli jednu Pulu od druge Pule, postojao je i još uvijek postoji jedan nevidljivi život koji normalni građani, oni koji nisu radnici i koji ne rade iza tog zida, prate samo po određenoj zvučnoj slici. Zvuku industrije, zvuku brodogradnje, zvuku lupanja, mehaničkim soundovima koji su sveprisutni u bilo kojoj ulici kojom prošetate u gradu Puli. To je bio nekako lajtmotiv da pokušam pokazati što se tamo događa (Korovljević, 2000).

Slično je, ali puno sažetije ponovio i u listopadu 2018. pri gostovanju u emisiji *Revizija*, naslovljenoj *Mi gradimo brodove, brodovi plovo*, a u kojoj se analiziraju razlozi trenutnog poslovnog i financijskog posruća Brodogradilišta:

Ja sam odrastao s Uljanikom, rodio sam se s Uljanikom, Uljanik je puno stariji od svih nas. Moji prozori i balkon gledaju na stranu Uljanika, ja sam od kad znam za sebe slušao zvukove Uljanika (Tomić Zuber, 2018).

Možda baš na tom tragu — zasigurno nenamjerne, ali svakodnevnne i upečatljive zvučne komunikacije brodogradilišta s gradskom sredinom u kojoj je smješteno — valja interpretirati i pasus o „brodogradilišnom soundscapeu“ Sanje Puljar D'Alessio u knjizi o etnografiji organizacije brodogradilišta 3. maj:

Hodajući po središnjoj prometnici brodogradilišta oko koje se s obje strane nižu proizvodne hale, upravne zgrade, dokovi, i u čijem se centralnom dijelu uzdiže tristotonska dizalica, čovjek s pravom očekuje (i najčešće čuje) soundscape sastavljen od zvukova snažnih motora, rezanja limova, lupanja, zavarivanja, tegljenja tereta. U pola radnog dana sve to nestane i zagrmi rock.

Sve se promijeni. I slika i zvuk prožimaju se pružajući osjećaj bivanja u filmu kada glazba pojačava emotivni dojam doživljaja ili bivanja u videospotu zamišljene pjesme „Brodogradilišni rock“ (Puljar D'Alessio, 2018, 84).

Dakle „osjećaj bivanja u filmu“ posredovan glazbom u brodogradilištu te „glazba u filmu o brodogradilištu“, ali i zvuk industrijske proizvodnje u gradu – svakodnevni *soundscape* različiti su dijelovi auditivnog posredovanja i konotiranja života i rada u brodogradilištu. To je mjesto na kojem se mogu u vezu dovesti autorska glazba i zvukovlje industrijskog rada kojem svjedoče građani brodogradilišnih gradova. Ipak, zvučna slojevitost brodogradilišta ima svoj izvor i uzrok, odnosno epicentar – *navoz*, a njegov autorski prikaz u *pulskome* je kontekstu, koliko mi je poznato, onodobne sedamdesete godine bio po prvi puta monografski artikuliran na sustavan i strukturiran način u jednome filmu te kao takav predstavljen široj profesionalnoj, brodograđevnoj, ali i laičkoj publici.

Var trupa kao prekretnica

Brodu *Bellary* dugome 256, širokome 32 metra te „visine koja odgovara visini sedmerokatnice“, a koji je dobio ime prema „[i]stoimenom indijskom nalazištu željezne rude, kumovala je supruga indijskog ambasadora u Beogradu, gospođa Rani Ganga Atal“. Sam čin krštenja broda – odnosno njegove krmene polovice koja se naknadno u moru varenjem spojila s pramčanim dijelom – „[n]ije obavljen uz uobičajeno razbijanje boce šampanjca o brod, već prema prastarom indijskom običaju – razbijanjem kokosovog oraha, paljenjem mirisavih štapića ‘agrabahati’ i ucrtavanjem ‘svastike’ – staroindijskog znaka obilja na čelni dio broda“.18 Ipak, sam čin krštenja broda, odnosno simbolički proces njegova osposobljavanja za plovidbu, prikazan i u *Pulskim navozima*, zapravo je u slučaju *Bellaryja* značio ne samo tek polovicu prijednog puta u njegovoj izgradnji već i početak najrizičnije operacije u procesu njegove konstrukcije. Spajanje krmene i pramčanog dijela broda u moru, njegovog trupa – „bit će najsloženiji posao u povijesti naše brodogradnje“ a „Carrier ‘Bellary’ bit će prvi brod jugoslavenske brodogradnje građen iz dva dijela. Dijelovi trupa bit će spojeni u moru posebnim tehnološkim procesom. Taj proces, odnosno zahvat, u Evropi se rijetko primjenjuje pa će tako brodograditelji Uljanika biti među rijetkim na Starom kontinentu koji pribjegavaju ovoj tehnici gradnje brodova“.19 Pulski su navozi tom dijelu njegove konstrukcije posvetili najznačajniji, finalni dio

18 Brodograditelj, 15. 5. 1969: Era supertankera u našoj brodogradnji. Prvi pulski gigant kao tri igrališta, 5.

19 Brodograditelj, 15. 6. 1969: U moru i pramac. Porinuću polovice broda u Puli prisustvovala delegacije indijskog parlamenta i poljske brodogradnje, 4. Bit će zanimljivo primijetiti da se među stručnim suradnicima u filmu *Pulski navozi* našao i inženjer Mladen Klasić koji je uz još dvojicu uljanikovih inženjera — Želimira Sladoljeva i Milenka Rakina još 1962. predložio tehniku spajanja brodskih polovica u moru „[d]akle šest godina prije nego li je po prvi puta brod *Melania* od 212 tona nosivosti izgrađen tom tehnikom 1968. u Nizozemskoj. Taj prijedlog prakse spajanja dviju polovica brodova u moru, dospio na interni uljanikov natječaj za izradu perspektivnog plana razvoja brodograđevne industrije, odbijen je i proglašen gotovo utopijom [...]“ (Brodograditelj, 25. 5. 1972: Utopija je postala stvarnost, 16; usp. Matošević, 2018, 198).

filma u kojem narator gledateljima objašnjava svaki korak tijekom uspješnog spajanja krmelog i pramčanog dijela broda „gdje osim tehničkih moraju postojati i vremenski uvjeti za spajanje“ te „valovi ne smiju biti veći od 20 do 30 centimetara, a vjetar mora biti povoljan, nipošto toliki da valja trup u toku spajanja“, a nakon varenja trupa „[n] a trideset i četiri metra njegove širine greška odstupanja iznosila je svega dva milimetra, što je daleko ispod dopuštenog odstupanja“.²⁰

I upravo će taj var na trupu broda građenog za indijsku tvrtku biti prekretnica prema razvitku „[o]d malog u mnogo veće [brodogradilište] i što će Uljanik na ovim brodovima steći potrebnu rutinu za gradnju pravih kolosa“.²¹ No, važno je dodatno napomenuti da „iznalaženje takve rutine“ korištene ujedno i za naknadnu gradnju plovila većih od Bellaryja i Baraunija, samo po sebi nije bilo podložno prethodno iznadenom procesu ili standardu. Može se o takvoj situaciji – „krupnom“ ili pak „pionirskom koraku u proizvodnji [...] postignutom bez prethodnog praktičnog iskustva“ – čitati u novinarskim izvještajima tog događaja: „Sam postupak spajanja trupa dvaput je odlagan: jednom je za to bila kriva kiša, a drugi put jako sunce“, a „Kao otežavajuća okolnost u tom njihovom poslu javila se i nemogućnost korištenja tuđih, prije svega japanskih, iskustava: zbog specifičnih uvjeta brodograditelji iz Pule bili su prisiljeni da se orijentiraju na vlastite snage. Razrada tehnološkog procesa, konstrukcija i izrada nepropusnog kesona i polaganje korijenskog vara – sve je to djelo radnika ‘Uljanika’“.²² Stoga bismo zbog svih navedenih neizvjesnosti mogli zaključiti da je Branko Bauer snimajući dokumentaran film, zapravo žanrovski snimio triler – uspjeh spajanja trupa, konačne izgradnje Bellaryja i iskoraka prema novim poslovnim izazovima izgradnje mamut-brodova čime će biti obilježene sedamdesete godine u Uljaniku, nije bio u potpunosti predvidljiv kao niti garantiran tuđim ili vlastitim iskustvom, što neće biti slučaj 1972. s *Berge Istrom*, brodom-mamutom čiji je trup spojen nakon iskustva Bellaryja i Baraunija. Ipak, ta vrsta prilagodbe željama kupaca bila je dvosmjernoga karaktera, a utjecala je ne samo na tehnički inovativnija rješenja

Foto 3: Krštenje broda Bellary (Bauer, 1970: *Pulski navozi [Building Berths of Pula]*. Zagreb, Adria Film (HR-HDA-1387)).

i izvedbeno kompliciranije manevre, već i na pojednostavljivanje procesa proizvodnje. Riječju neimenovanoga, pretpostavit ću, inženjera u dokumentarnom filmu *Jadranbrod* iz 1968. godine:

Jel vidite ovaj brod tu, ima jako karakteristične forme trupa koje nisu uobičajene za našeg normalnog čovjeka u brodogradnji, pa [niti za] laika. Dovijamo se svim mogućim načinima da bi pojednostavili i pojeftinili našu izradu. I jasno vlasnika koji želi dobit po najnižoj cijeni brod, on mora odstupit od svojih tradicionalnih gledišta na formu broda i na ono što, u stvari, ništa ne plaća, a košta. Znači, ako mi uspijemo sa ovakvom jednom formom ponudit jeftiniji brod, onda smo mi konkurentni. A vlasnik to prihvaća upravo iz razloga što je to i u njegovoj računici dosta znači. Kao što vidite, ovdje je sve četvrtasto, sve su plohe ravne da bi ih se što manje radilo, da bi bilo što manje obrade na strojevima – jer kad su plohe krive kao na ostalim brodovima na koje smo mi navikli, to mnogo košta, mnogo sati se potroši. Jasno da je u tom slučaju i izrada broda skuplja i brod skuplji. Prema tome,

20 Različiti izvori navode različite informacije o gabaritima tog broda. Osim širine za koju se gdjekad navodi da iznosi 32 odnosno 34 metra, i visina se broda ponekad navodi različito – istovjetna je šesterokatnici, odnosno sedmerokatnici. Ipak, pored podcrtavanja takvih sitnih nekonzistentnosti zasigurno će biti zanimljivije primijetiti kako se pri opisivanju „novog“ široj publici tehnički podaci „prevode“ u iskustveno bliže i, pretpostavit ću, razumljivije termine u sličnom ključu kao s visinom broda ili prethodno navedenim iznalaženjem ustaljene sintagme „mamut-brodova“: duljina Bellaryja, navodi se u *Pulskim navozima*, nije samo 225 metara već je istovjetna duljini „dva i pol nogometna igrališta“; „preciznost spajanja trupa najlakše ćemo razumjeti ako veličinu Bellaryja usporedimo s vagonima – svaki brod iz ove serije od 85 000 tona nosivosti može ponijeti toliko tereta koliko 5600 vagona od 15 tona“ dok „montirani dijelovi buduće grdosije mogu biti teški i do 100 tona. To je velika težina – recimo kao 1700 đaka iz tri gimnazije sa 55 školskih razreda“. Takva nam prevodenja i komparacije, zapravo približavanja temi brodogradnje zainteresiranima, a kakvima – pored filmova – obiluju i novinski tekstovi čiji je sadržaj usredotočen na gradnju novih, većih brodova, govore u prilog barem djelomične komunikacije između brodogradilišta Uljanik, brodograditelja i šire javnosti. Ipak, bilo bi kratkovidno pretpostaviti da su dokumentarni filmovi poput *Pulskih navoza*, u kojem se prikazuju dijelovi procesa gradnje broda, usmjereni isključivo široj javnosti ili potencijalnim poslovnim partnerima. Takvi filmovi zasigurno služe i brodograditeljima da se i dodatno upoznaju s „cjelokupnošću“ procesa izgradnje, njegovom vizualizacijom i izvan vlastitog neposrednog radnog mjesta.

21 Brodograditelj, 15. 12.1969: Pola ‘Baraunija’ u moru, 4.

22 Brodograditelj, 1. 7. 1969: Susret pramca i krme u moru, 3.

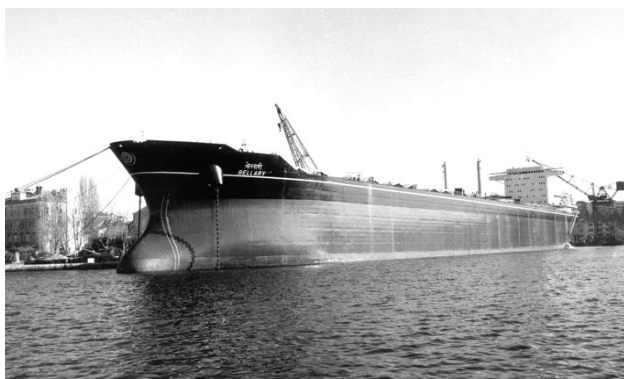

Foto 4: Bellary (Portal hrvatske tehničke baštine).

sve češće ćemo vidjeti ovakve brodove i u našim daljnjim gradnjama i ponudama mi redovito to samo to nudimo, jer je jedino ovako moguće konkurirati na svjetskom tržištu. A vlasnici to i prihvaćaju (Jadranbrod, 1968).

Iako je razvidno da Uljanik nije nudio samo takve „pojednostavljene“ i „nezaobljene“ brodove već i one nešto za izradu zahtjevnije, jasno je da se brodogradilište moglo smjestiti pod epitet „tailor-made“ (usp. Puljar D’Alessio, 2018, 125), odnosno sposobnosti praćenja i prilagodbe željama naručioca brodova. Metaforu krojačnice, iako u nešto drugačijem kontekstu koriste i Branko Bauer pri približavanju početnog dijela procesa konstrukcije gledateljima *Pulskih navoza* – „[k]onstruktor je došao do zamisli koja se u crtari prenosi u mjerne skice prirodne veličine“ dok „[t]raseri skice prenose na obojene limove, obilježavaju ih kao što krojači kredom označe tekstil prije nego što će ga početi krojiti“. Ne govore li, stoga, ovi dokumentarni filmovi i o „događajima“ značajnih iskoraka iz standardne – bezlične i za prikaz na filmu možda i manje „privlačne“ – rutinske industrijske proizvodnje brodova na traci. Ono što se napose u *Pulskim navozima* prikazuje je *grosso modo* na tragu onodobnog suvremenog pandana nekadašnjem zanatskom, obrtničkom radu koji je bio karakteriziran unikatnošću pristupa u

serijskoj proizvodnji, majstorstvu (usp. Sennett, 2008, 20). Stvaranje *Bellaryja*, a kasnije i *Berge Istre* prikazano je na taj način – proizvodnja jest ona industrijska, ali proces nije standardiziran i bezličan već prilagođen majstorski odgovor željama ili mogućnostima naručioca te ujedno i odgovor na stanje koje je rezultat onodobnih geopolitičkih događaja – poput zatvaranja Sueskog kanala „od 1967. do 1975.“ što je situacija koja je „[d]iktirala globalnu potražnju za manjim ili većim brodovima: njegovo zatvaranje [...] uvjetovalo je potražnju za mamut-brodovima. [Brodogradilište] 3. maj ih nije gradilo, što je između ostaloga utjecalo na smanjenje proizvodnje“ (Puljar D’Alessio, 2018, 177).²³

PRIBLIŽAVANJE USPJEHA I KOLEKTIVNE ZASLUGE

Prikaz radnog procesa, odnosno njegovih dijelova i sekvenci u *Jadranbrodu* i *Pulskim navozima* ima, pored navedenih, barem još dvostruku ulogu. Prvu je moguće povezati s događajima koji su se u brodogradilištu odigrali krajem rujna 1967., dakle netom prije samog snimanja *Jadranbroda*, dok se druga mora interpretirati u kontekstu dijela povijesnih diskursa industrijskog dokumentarnog filma. Naime, niti u jednom od dva filma nema spomena nezadovoljstvu radnika uvođenjem „[p]aketa zakona 26. srpnja 1965. kojima je započela druga gospodarska reforma, nazvana tržišnim socijalizmom“ i zbog čijih je posljedica „većina radnika primila niže osobne dohotke,“ te je „nezadovoljstvo u Uljaniku eskaliralo u [...] [j]utarnjim satima 27. rujna 1967., kad se unutar zidova brodogradilišta odvijao četverosatni štrajk“ (Stanić, 2016, 74). Poput samoupravljanja i novina je onodobne jugoslavenske specifičnosti „tržišnog socijalizma“ – kao i negativni efekti koje je polučila tih godina – izmještena iz filmskog prikaza i analize.²⁴ Stavljanjem akcenta gotovo isključivo na vrlo uspješne radne procese u brodogradilištu i na mirnu ugniježđenost unutar šire gradske sredine ovi dokumentarci, a napose visoko producirani *Pulski navozi*, osim što vrlo precizno informiraju imaju ujedno i efekt „amortizera“ prema široj publici jer „šute“ o važnim socijalnim procesima

23 Ipak, analizirani filmovi propuštaju spomenuti da je za prelazak na gradnju „dugih“ brodova pulsko brodogradilište plaćalo cijenu nužne reorganizacije radništva te 1969. godine situacija u „Elektroproizvodnji i Dizel-motornoj proizvodnji i Opremnom odjelu ‘Uljanika’ nije [bila] dobra. Od početka ove godine do danas registrirano je oko 80.000 sati čekanja: više od 200 radnika u tim djelatnostima ostajalo je u tom periodu bez posla duže ili kraće vrijeme. Elektroinstalateri, elektromehaničari, stolari, cjevvari i monter i često su ostajali kod kuća, bili na prisilnom godišnjem odmoru ili radili poslove koji imaju vrlo malo veze s njihovom stručnošću. [...] Na velikim brodovima ima manje posla za opremne radnike. Veliki brodovi su i jednostavniji: skladišta je znatno lakše i brže opremiti nego li kabine putničkog broda, veliki brod ne obiluje zakućastim prostorijama i na njega se ugrađuje znatno manje drveta. To znači – manje posla za stolare, jer drvo sve više zamjenjuje plastika, aluminij, pa čak i željezo. Kao potencijalan izvor vatre drvo polako, ali sigurno nestaje s brodova. Slično je i s nekim drugim materijalima i zanatima. Sve to suočava kolektiv ‘Uljanika’ s velikim poteškoćama koje će biti potpuno identične i u ostalim našim brodogradilištima kad se definitivno odluče za preorijentaciju na velike brodove“ (Brodograditelj, 1. 7. 1969: Danak dugim brodovima, 6).

24 Ne treba zaboraviti da je tih godina također velik dio građana tražio radni odnos i u inozemstvu, u SR Hrvatskoj „[s]topa nezaposlenosti iznosila je 6,25% i bila je to dotad najveća poratna vrijednost. Nakon mnogih godina rasta zaposlenost je počela najprije stagnirati, zatim i opadati“ (Stanić, 2016, 75). Možda bi stoga kao nekovrstan filmski makro rakurs i diskurzivni kontrapunkt ovim dokumentarnim mikro-primjerima radne zajednice mogao poslužiti film Krste Papića *Specijalni vlakovi* iz 1972. Njega bi se u tom kontekstu dalo interpretirati drugom, ne tako sretnom i uspješnom stranom procesa u industrijskoj proizvodnji Jugoslavije.

pa i nemirima koji su se u to vrijeme odvijali unutar „kineskog zida“ pulskog arsenala. Stoga nas baš „kineski zid“, opna koja vrlo dobro zaklanja i najmanju mogućnost da vidimo što se s njezine druge – morske i uljanikove strane – dešava, dovodi do druge uloge tog uratka, one koja se tiče povijesti diskursa industrijskog dokumentarnog filma.

Nerijetko, industrijska su postrojenja izdvojena iz gradskih sredina ili – kao u slučaju Uljanika – uglavnom nedostupna nezaposlenima. To je situacija koja ograđeno postrojenje čini subjektom bezbrojnih priča koje zaposlenici svojim sugrađanima prepričavaju, ali ga ujedno smješta u domenu nepoznatog i tajnovitog jer se te priče nikada, osim za porinuća brodova kada su vrata brodogradilišta nakratko svima otvorena, ne mogu uprizoriti. I tu dolazimo do važnosti vizualizacije radnih procesa ili sekvenci koje čine dominantno tkivo tih dokumentarnih filmova. Marsha Bryant je, primjerice, došla do zaključka da su „Zagonetnost, prljavština i čađ koji su konotirali industrijski sjever Velike Britanije bili englesko srce tame – daleka unutrašnjost gdje su performirani radni i dokoličarski [work and home] rituali radničke klase“. Pojedinci su, tvrdi Bryant povezivali „istraživanja dokumentarnim filmom [Industrial Britain, 1933. i Coal Face, 1935.] te zone s ranijim britanskim istraživanjima Afrike [...]“ (Bryant, 2000, 112). U pulskom će dokumentarnom slučaju, dakako, izostati takav diskurs imperijalnog pokušaja „raščaravanja“ nešto bliže, ugniježdene, ali teritorijalno ipak izdvojene industrijske egzotike, no na djelu će biti nekovrsno, i prethodno spomenuto, „pripitomljavanje“ ili barem „približavanje“ te radne zajednice širem gledateljstvu. Jer nije nepoznat samo onaj čiju priču niste čuli, već i onaj čiju priču jeste čuli, ali ju niste razumjeli – interpretiramo li prikaz i objašnjavanje pojedinih profesionalnih i tehničkih radnih sekvenci u dokumentarcima iz tog rakusa, postaje jasnije gdjekad vrlo jednostavno i školski impostirano obrazlaganje dijelova filma. Branko Bauer, zajedno sa scenaristima filma, zapravo prevodi brodograditeljski sociolekt na širem gledateljstvu razumljiv jezik – radnici u kadru baš nikada ne govore već to za njih radi narator dok cijeli niz metafora, retoričkih pitanja ili duhovitih opaski služe povezivanju s gledateljima,²⁵ uz često, ali ne i isključivo korištenje „realne muzike“, odnosno „vizualno-akustičko produženje scenskog okvira“ (Kirigin, 1951, 5). Krajnji rezultat takvog postupka filmskog „približavanja“ bit će ne više, kao

u britanskim primjerima Marshe Bryant, estetizirani pojedinci-rudari čijoj se izdržljivosti, trudu, izgledu i snazi autori dive (usp. Bryant, 2000, 114–115), što je dijelom diskursa koji je mogao biti zamijećen i u poratnim filmskim uradcima socijalističke Jugoslavije poput u Rudolf Sremecovu *Događaju u Raši* (usp. Tađić, 2009, 97), već ideal kolektivnog radnog procesa. U prikazu tog kolektivnog procesa nema više velikog individualnog radnog napora ili znoja kao u poratnim dokumentarnim filmovima gdje su u prvi plan uvijek isticani pojedinci, junaci rada koji su činili razliku i inovirali radne procese te ih nerijetko u isto vrijeme i ovjeravali vlastitim manualnim radom. *Jadranbrod*, ali napose *Pulski navozi* sam proces rada u brodogradilištu Uljanik, nikad izrijeckom, već između redaka ocrtavaju u terminima „kolektivnog junaštva i sposobnosti“, u koji naknadno smještaju pojedince, zasebne aktere ovog povijesnog tehnološkog, privrednog, ali i kulturnog događaja u pulskoj brodogradnji.

ZAKLJUČAK

Iako je još 1962. godine zamisao spajanja trupa u moru u brodogradilištu Uljanik okarakterizirana utopijom,²⁶ već osam godina nakon taj zahtjevan proces postaje tehnološkom realnošću, ali i nužnošću. Iz današnjeg se očiča – gotovo polustoljetne distance od samog događaja – iznimnost tog postupka ocrtava u nekoliko smjerova. Tehnički događaj i privredni uspjeh bio je ujedno „generalna proba“, odnosno garancija budućnosti pulskog brodogradilišta u gradnji mamut-brodova tijekom sedamdesetih godina, ali i prilika da se užoj profesionalnoj, ali i široj zainteresiranoj publici predstave takav doseg i smjer razvoja. U tom smislu *Pulski navozi* su vrlo specifičan dokumentaran film. Prvi u nizu sličnih autorskih uradaka koji će pratiti zanimljivu produkciju od *Bellaryja* značajno većih i za spajanje u moru i kompleksnijih brodova, njihova porinuća i krštenja u Uljaniku, on se u tom opusu ispostavio nekovrsnim tematskim ishodištem. Sadržajem također stubokom različit od *Jadranbroda*, odnosno filmova koji mu prethode, u mnogočemu se razlikuje i od onih kojima čini tematsko ishodište, a koji su nastali dvije godine nakon njega – *Kolosa s Jadrana* i *Berge Istre*. Niti u jednom od dva potonja uratka nema važne teme elaboriranog prikaza Uljanikove povijesne i prostorne umještenosti u širu gradsku sredinu dok *Pulski navozi* baš tom – dijakro-

25 Izdvajam pojedine od značajnijih primjera u *Pulskim navozima*, a koji prethodno nisu navedeni: „Kao što je rimski mozaik kojeg smo maloprije vidjeli [pulski mozaik Kažnjavanje Dirke] sastavljen od bezbroj šarenih kamenčića, toliko je komada crne metalurgije potrebno da bi se na kraju procesa pojavio brod koji će ploviti morima svijeta i biti sposoban odoljeti svakom nevremenu“, odnosno nakon porinuća dijela *Bellaryja* radnici su skupljali trupce na površini mora uz komentar u filmu: „Ljudi u ovim čamcima ne kradu trupce što plutaju po moru. Prema starom pomorskom običaju, u ovako svečanoj prilici oni ih imaju pravo pokupiti bez ikakve naknade“. Također, prilikom varenja trupa bilo je potrebno postaviti nepropusni tunel unutar kojega su radnici varili te će narator prije nego li objasni taj postupak gledateljima postaviti retoričko pitanje: „Čim se krmeni i pramčani dio priključe, smjesta se s dizalicom prebacuje takozvani tunel. Znete vi što je to?“

26 Brodograditelj, 25. 5. 1972: Utopija je postala stvarnost, 16

nijskom i teritorijalnom – vezom najavljuju glavni segment filma. Tim nam postupkom Branko Bauer otvara priliku za krucijalno promišljanje i razumijevanje odnosa grada i brodogradilišta: interpretiramo li odnos teritorijalno – Uljanik je spojen uz Pulu, on je sastavni dio grada. Ukoliko promijenimo interpretativni rakurs iz teritorijalnog u dijakronijski, taj se odnos mijenja – Pula je zapravo pripojena Uljaniku jer se u mnogočemu njezin suvremen – urbanistički, demografski, privredni i kulturni – razvoj odvio zahvaljujući osnutku Pomorskog arsenala koji će se kasnije razviti u brodogradilište Uljanik. Kroz tu se prizmu može interpretirati i glazba koju autori prikazuju ili kojom filmove ozvučuju: modernitet je grada potekao s *navoza* i te se sedamdesete godine mogao artikulirati na nekoliko razina – kao radnička dokolica stvaranja glazbe u širokom žanrovskom luku ili pak kao suvremena i jazzu bliska zvučna kulisa koja konotira jedno od mogućih lica urbaniteta. To mjesto namijenjeno uhu i sluhu dovodi nas do svakodnevnog industrijskog i brodogradilišnog *soundscapea* Pule, kao i svakog drugog brodogradilišnog grada. Dok je u *Pulskim navozima* odnos brodogradnje s ostalim privrednim sferama artikuliran kroz nekovrsnu „nježnu dijalektiku“ ili suživot različitih privrednih sfera u gradu, prvenstveno turizma i industrije, a što je osim snimateljskim sekvencama istaknuto i glazbom u filmu, danas tomu više neće biti tako. Zvukovlje, a o kojem svjedoče i istraživači i autori filmova u domeni brodogradnje, danas je zamijenjeno prevlašću oka, odnosno „spektakularnim izlaganjem“ (Agamben, 2010, 95) i vizualizacijom Uljanika kroz projekt Svjetleći divovi iz 2014. godine. Taj se projekt ispostavio simultan ozbiljnim poteškoćama u kojima se brodogradilište našlo i zbog kojih se rad u Uljaniku više ne čuje toliko glasno, ali se još uvijek, u trenutku pisanja ovoga teksta tijekom studenog i prosinca 2018. te siječnja 2019. godine, kroz projekt posvećen oku uprizoruje.

Oba filma – *Jadranbrod* i *Pulski navozi* mogu se interpretirati u terminima ambivalentnosti: poprilična tehnička informiranost, zaigrana i brza filmska montaža i komunikabilnost prema široj publici istovremena je izmještanju problematičnih tema sa socijalnim, egzistencijalnim ili organizacijskim prefiksom čiji se izvor mogao naći u privrednoj politici federacije, ali i u lokalnim proizvodnim idiosinkrazijama prelaska na konstruiranje mamut-brodova s onih za izgradnju manje zahtjevnih. Takav redateljski i scenaristički manevar ostavlja dojam isključivo tehničkih problema s kojima su se radnici morali – na kraju uspješno, hvatati u koštac, ali previđaju činjenicu da je njihovu radnu svakodnevicu ujedno činio *double burden* – pored inoviranja i odgovaranja na izazove novih proizvodnih dilema, problemi nižih primanja ili pak prekvalifikacija i prinudnih godišnjih odmora također su bili prisutni na navozima u Puli. Za tu vrstu kontekstualizacije filma i iz njega izmještenih tema nužno je poslužiti se ostalim, sedmoj umjetnosti komplementarnim izvorima. Sagledan iz tog proširenog konteksta uspjeh izgradnje *Bellaryja* djeluje još i većim. No za razliku od poratnih industrijskih filmova to je uspjeh bez pojedinačnog imena i prezimena, odnosno rezultat procesa koji – ako je prema filmskom prikazu suditi – nema isključiv „epicentar“ zasluga već mrežu ljudi čija čvorišta kroz suradnju postižu uspjeh. Takav dojam podcrtava i činjenica da su u *Pulskim navozima* pored prikaza cijelog niza radnika i inženjera, imenovane – osim *Bellaryja* – isključivo mašine i strojevi na kojima radnici rade, poput Hugh Smith-Glasgow preše ili Sicomata – „modernog suvremenog stroja, čiji plamenici zahvaljujući optičkom upravljanju po nacrtu režu lim u omjeru 1: 10“. Te iste se mašine i strojevi, za razliku od ljudi, također mogu i čuti, što je sastavni dio podvojenosti kakvu film prezentira – bilježi iznimno postignuće koje je moguće analizirati u terminima majstorstva i unikatnosti, ali ga u isto vrijeme filmskim jezikom i postupcima depersonalizira i standardizira.

BUILDING BERTHS OF PULA AND MODERNITY.
ANALYSIS OF ULJANIK SHIPYARD DOCUMENTARY MOVIE AT THE TURN OF THE
SIXTIES INTO THE SEVENTIES OF THE TWENTIETH CENTURY

Andrea MATOŠEVIĆ

Juraj Dobrila University of Pula, Faculty of Interdisciplinary, Italian and Cultural Studies,
Zagrebačka 30, 52100 Pula, Croatia
e-mail: amatosevic@unipu.hr

SUMMARY

The paper analyses one of the most important periods in Uljanik, a Shipyard that is placed in the very heart of the city of Pula. The production of so called “mammoth-ships” during the seventies and whose construction required a particular and in other European shipyards rare procedure — joining of the stern and bow in the sea, was preceded by the construction of smaller ships, i.e. Bellary and Barauni. Bellary was the first ship produced in Croatia and Yugoslavia whose stern and bow were welded in the sea. This complicated and for that time unique technical procedure was filmed in an author documentary that also represents the first highly-produced industrial movie with the theme of Uljanik shipyard. Branko Bauer’s Building Berths of Pula (Pulski navozi, 1970) represents the first in a “small series” of documentaries that will follow during 1970s (Berge Istra and Kolos s Jadrana). When compared to them Building Berths of Pula shows a series of indicative particularities: besides explaining to a larger audience the procedures of shipyard’s production in a very simple language it represents Uljanik as a part of Pula’s history and territory. This manoeuvre opens the theme of Pula’s modernity articulated in a specific film language.

Keywords: Uljanik shipyard, Pulski navozi, documentaries, Pula, modernity

IZVORI I LITERATURA

- HR-HDA-1387** – Hrvatski državni arhiv (HR-HDA). Zbirka hrvatskih kratkometražnih filmova (1387).
- Bauer, B. (1970):** Pulski navozi [Building Berths of Pula]. Zagreb, Adria Film.
- Filmske novosti (3/1972).** Bez autora i bez produkcije
- Jadranbrod (1968).** Bez autora i bez produkcije.
- Korovljev, A. (2000):** Intervju, HTV 3.
- Brodograditelj.** Rijeka, Jadranbrod, 1969–1975.
- Agamben, G. (2010):** Profanacije. Zagreb, Meandar-media.
- Barthes, R. (1983 [1964]):** The Eiffel Tower. U: Sontag, S. (ur.): A Barthes Reader. New York, Hill and Wang, 236–250.
- Bryant, M. (2000):** W. H. Auden and the Homoerotics of the 1930s Documentary. U: Thesing, W. B. (ur.): Caverns of Night. Coal Mines in Art, Literature and Film. Columbia, South Carolina, University of South Carolina Press, 104–126.
- Burns, P. M. (1999):** An Introduction to Tourism and Anthropology. London and New York, Routledge.
- HRT (2014):** Svjetleće dizalice – promocija Pule ili nepotreban trošak? <https://vijesti.hrt.hr/244267/svjetlece-dizalice-promocija-pule-ili-nepotreban-trosak> (zadnji pristup: 12. 12. 2018).
- Kalinak, K. (2010):** Film Music. A Very Short Introduction. Oxford, Oxford University Press.
- Kirigin, I. (1951):** Odnos muzike prema ostalim komponentama u filmu. Muzička revija, 2, 1, 1–20.
- Koroman, B. (2016):** Radnički tisak i problemi koncepta samoupravljanja u kulturi u Hrvatskoj 70-ih i 80-ih godina 20. st. Acta Histriae, 24, 3, 615–642.
- Koroman, B. (2017):** Radničko književno stvaralaštvo u samoupravljanju: reprodukcije kanona, književnost i prakse svakodnevice. Narodna umjetnost, 54, 2, 103–129.
- Lefebvre, H. (2004):** Rhythmanalysis. Space, Time and Everyday Life. London, New York, Continuum.
- Markulinčić, H. & A. Debeljuh (2006):** Uljanik 1856–2006. Pula, Uljanik d.d.
- Matošević, A. (2013):** “This is a Matter of Numbers, Not of Heart”. Re-signing Shock Labor in 1970s Film. Narodna umjetnost, 50, 1, 12–38.
- Matošević, A. (2018):** Tehnička događajnica i radnička intima. Brodogradilište Uljanik u dokumentarnim filmovima Kolos s Jadrana, Berge Istra i Godine hrđe. Etnološka tribina, 48, 41, 194–212.
- Načinović, D. (1993):** Uvodni eseji. U: Cvek, E. (ur.): Pula sa starih razglednica. Pula, „C.A.S.H.“, bez impaginacije.
- Nogués-Pedregal, A. M., Travé-Molero, R. & D. Carmona-Zubiri (2017):** Thinking Against ‘Empty Shells’ in Tourism Development Projects. Etnološka tribina, 40, 47, 88–108.
- Perović, B. (2006):** Luka Pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u zaljevu 1850.–1918.). U: Černi, M. (ur.): Zbornik iz povijesti pulske luke. Pula, Lučka uprava, 71–193.
- Portal hrvatske tehničke baštine.** <http://tehnika.lzmk.hr/uljanik-brodogradiliste-d-d/> (zadnji pristup: 14. 12. 2019).
- Puljar D’Alessio, S. (2018):** Mi gradimo brod, a brod gradi nas. Etnografija organizacije brodogradilište 3. maj. Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Sennett, R. (2008):** The Craftsman. New Haven & London, Yale University Press.
- Serravezza, A. (2002):** Introduzione. U: Adorno, T. W.: Filosofia della musica moderna. Torino, Piccola Biblioteca Einaudi, VII-XXXI.
- Stanić, I. (2016):** ‘Jedan od najtežih dana u Uljaniku!’ Štrajk u Brodogradilištu Uljanik 1967. godine. Problemi sjevernog Jadrana, 15, 73–95.
- Tadić, Z. (2009):** Oglеди o hrvatskom dokumentarcu. Zagreb, Hrvatski filmski savez.
- Tomić Zuber, R. (2018):** Mi gradimo brodove, brodovi plove. U: Re:vizija. <https://www.youtube.com/watch?v=CuF9HZvY8VI> (zadnji pristup: 12. 12. 2018).

ASSERTIVENESS SCALE AS A TEAMWORK APTITUDE PREDICTOR

*Lada MARINKOVIĆ*Preschool Teacher Training College, Petra Drapšina 8, 21000 Novi Sad, Serbia
e-mail: lada.marinkovic@gmail.com*Violeta ZUBANOV*Educons University, Faculty of Sport and Tourism, Radnička 30a, 21000 Novi Sad, Serbia
e-mail: violeta.zubanov@tims.edu.rs*Jasna POTOČNIK TOPLER*University of Maribor, Faculty of Tourism, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia
e-mail: jasna.potocnik1@um.si

ABSTRACT

Assertiveness has been gaining attention in the research studies in vocational and higher education and in managerial processes. The aim of this study was to examine a relationship between the level of assertiveness and willingness to work in a team, and research to what extent the level of assertiveness can predict the attitudes towards teamwork. The Scale of Assertiveness and a Scale of Attitudes towards Teamwork were applied to the sample of 284 respondents. The results suggest that individuals with higher scores on the Scale of Assertiveness have more positive attitudes towards teamwork, and what is significant is that the research confirmed that individual behaviour in a team structured environment can be improved through personal assertiveness development.

Keywords: higher education, assertiveness, communication, teamwork, assertiveness scale, business

LA SCALA DI ASSERTIVITÀ COME INDICATORE PREDITTIVO DELLA PRONTEZZA A LAVORARE IN UN TEAM

Il concetto di assertività attira l'attenzione delle ricerche professionali, accademiche e manageriali. Lo scopo del saggio riguarda il rapporto fra il livello di assertività e la prontezza a lavorare in team nonché la misura nella quale il livello di assertività possa prevedere gli atteggiamenti nei confronti del lavoro in un team. La scala di assertività e le Scale di atteggiamenti sono state usate su un campione di 284 persone intervistate. I risultati hanno mostrato che le persone con i risultati più alti nella scala d'assertività hanno gli atteggiamenti più positivi verso il lavoro in un team. Inoltre, è ancora più importante, le ricerche hanno confermato che il comportamento individuale nell'ambiente strutturato come un team venga migliorato attraverso il personale sviluppo dell'assertività.

Parole chiave: istruzione universitaria, assertività, comunicazione, lavoro in un team, scala di assertività, affari

INTRODUCTION

As a social and communication skill, assertiveness is important for interpersonal relations and represents one of the key elements of successful team functioning. In the 1970s and 1980s, assertiveness was quite popular in the clinical behaviour therapy investigation, but recently it has been neglected (Speed et al., 2017; Rimm & Masters, 1979; Goldfried & Davison, 1976). The field of professional engagement aiming at a clear goal or task has been widening and it assumes cooperation with others for a limited time. To reach these goals and tasks, it is necessary to ensure an adequate two-way communication that contributes to individual satisfaction, overall work atmosphere, and team goal achievement. The concept of assertiveness includes the idea of the broadly understood interpersonal skills, which is closely related to the general attitudes both towards other people and teamwork as a form of interpersonal activity of an individual. The idea that it is a multidimensional concept influenced even by cultural norms and values (Galassi & Galassi, 1978; Terlutter, Diehl & Mueller, 2010) can be understood as a possible change of the aptitude expression. In recent years, assertive communication skills have been endorsed in many countries, as well as the number of studies demonstrating that assertiveness is positively correlated with certain personality traits so that it represents a predictor of self-esteem and social anxiety emerged (Alinčić, 2013; Ames et al., 2017; Hershenberg & Goldfried, 2015; Speed et al., 2017; González Frago et al., 2018). Communication problems, together with the lack of confidence and recovery from mental illness can be improved with assertiveness skills and contribute to the fact that assertiveness is presently recognised as the competence that needs future professionals capacitated during their primary education. The assumptions of this study are that assertiveness is essential for team communication and that communication skills contribute to a positive attitude towards teamwork. At the beginning of the study the following research question was formed: How the result on the Scale of Assertiveness could predict the attitude towards teamwork? Thus, the main goal of the study was to determine if the Scale of Assertiveness could predict the attitude towards teamwork.

LITERATURE REVIEW

Assertiveness

Assertiveness is often defined as a skill which indicates an individual willingness to express confidence, self-esteem and authority, to express his/her own attitude while respecting the same on the other side. Self-esteem, to the extent of respecting others, seems to enable constructive communication. Various authors define assertiveness in different ways. Sometimes, it is

defined as a behaviour, a skill, an attitude, and sometimes as a personality trait (Azais & Granger, 1995; Azais et al., 1999; Den Hartog, 2004). Some studies (Pfafman & McEwan, 2014) suggest that assertiveness is shaped by culture and context. Alberti and Emmons (1970) argue that assertive behaviour is any action that reflects an individual's best interest, *"including standing up for oneself without significant anxiety, expressing one's feelings comfortably, or exercising one's own rights without denying the rights of others"* (Speed et al., 2017, 1–2). Irrespective of the approach – biologically given, acquired by socialisation, embedded in our personality, or chosen to be used in different communication contexts, assertiveness is not static but can be learned, developed and successfully applied. The tools developed to measure assertiveness show that it can be assessed along a continuum. Hence, the degree of expression of this type of communication is most important. Therefore, these scales are successfully effective in evaluating the effects of different psychological treatments, anticipating individual behaviour in social situations and assessing personality; the study authors used them as an instrument to identify the relationship between assertiveness and attitudes towards teamwork. In this study, assertiveness is treated as a skill, an ability and a reflection of humanistic value orientation expressed in an individual communication capacity to stand up for his/her rights and values while respecting the same in others. Therefore, assertiveness can be seen as an essential social skill for effective interpersonal functioning (Tovilović, 2005), while assertive communication is a necessary element in a constructive teamwork communication.

Teamwork

In modern education (and business milieu), it has been increasingly insisted on teamwork, with no veritable difference between a group and a team in the workplace; in accordance with the prevailing trends, each working group is defined as a teamwork. Differences between a team and a group are significant, and authors explain them in detail. Unlike teams, a working group is successful based on the total of individual contributions, without any aspirations of joint work. Choosing a teamwork rather than a working group, people accept a risk of conflict, a joint working result and shared existential purpose, objectives, approaches and responsibility (Ciampa, 2005). Within a group, there is no significant increase in performance demands or situations that would initiate the team formation. The communication between working group members is reflected in sharing information, experiences and predictions, as well as making decisions that increase individual success in one's own field, but with no real common existential purpose, increasing performance demands or results that require teamwork and joint responsibility (Katzenbach & Smith, 1993).

However, a team is a group of people with complementary skills, gathered around a common purpose or set of work objectives, who are all equally accountable (Katzenbach & Smith, 1993). Derived from the studies of the group work model of the 60s (Ristić, 1999), a teamwork model was introduced in the beginning of the 80s as a new approach to business and organization development, efficiently applicable in large multinational corporations, scientific research centres, non-governmental organisations and educational institutions. The establishment of various teams and teamwork was recognised as a new trend in successful organisation and execution of business tasks. It is essential that each team member has the right and duty to express his/her own opinions and attitudes, which must be respected and incorporated into a discussion related to the strategy adopted, in order to realise a common goal. Teams represent a prerequisite for an individual responsibility because they can produce a multitude of ideas and experiences (Blanchard, 2000) necessary for solving complex problems in the contemporary competitive versatile environment.

Some teams are less successful than others, and there is a prejudice that teams including best experts are always successful. Belbin (2001) identifies a phenomenon called Apollo syndrome and evinces some unexpectedly poor results in teams made up of highly capable intellectuals and professionals. As the author states, the failure seems to be due to certain flaws in the way the team operates, such as time spent on destructive and wasteful debates, difficulties in decision-making, tendency to act entirely in line with the personal ambitions, and avoided confrontation, which slows down the decision making process and introduces confusion into the teamwork.

Teams in various fields associate their efficiency with a number of different factors. However, the willingness to cooperate within the team is the undeniable key to an effective team. Adizes (1994) accordingly believes that the complementary team is the one with the sense of unity and diversity, where diversity is reflected in complementary styles and ways of management, while the divergences are constructive only if their unity compensate mutual weaknesses. A number of authors (Katzenbach & Smith, 1993; Druskat & Wolff, 2001; Baker, Day & Salas, 2006) agree that the key characteristics of successful teams are the following:

- Successful conflict resolution – procedures and activities that lead to settlement, increase group cohesion and enhance decision-making process
- Open communication – a clear and precise articulation and expression of ideas, argumentation, active listening and constructive feedback.
- Interdependence – each individual is responsible for the quality and quantity of his/her own work, which contributes to the successful common performance.
- Clearly defined objectives – they must be known and clear to all team members, approved by all of them, as well as sufficiently attractive and worthy of their efforts.

- Common purpose – team members must know and understand the meaning of team's existence and determine tasks to be implemented; it is an ultimate goal of every team.
- Clearly defined roles – each team member must know what is expected from him in the team; each team member is expected to understand and respect individual roles and tasks.
- Mutual trust and respect, as well as free expression of opinions, improve a psychological sense of security within the team.

Attitudes towards teamwork

Attitudes generally reflect our inclinations towards a particular type of behaviour and help us understand and predict individual reactions in a social situation. Despite being changeable, education, information, modelling and target attractiveness may affect the adoption of different attitudes and behaviour alteration.

An attitude towards teamwork can be defined as a behavioural tendency that reflects an individual's relationship to his/her own willingness to work in a team. In this study, attitude towards teamwork is considered as an individual evaluation level of the teamwork key features (especially those that indicate his/her knowledge about the distinctive teamwork characteristics compared to a group or individual work) and individual feelings in relation to the roles and relationships prevailing in teams. Since individual attitudes can have various directions, it is important to understand the aspect of attitudes towards teamwork influenced by assertiveness and its contribution to the team performance. In their studies Ames and Flynn (2007) and Ames et al. (2017, 2) view assertiveness as "*a dimension in lay or folk judgements of behaviour in situations where people have instrumental goals that are not perfectly aligned with bothers on whom they are potentially interdependent*".

Individual willingness to begin or continue the teamwork depends not only on the knowledge about teamwork but also on prior teamwork experience and results (Gardner & Korth, 1998). As demonstrated in some studies, attitudes of students and staff towards teamwork also depend on prior knowledge, teamwork experience and overall team performance. If the teamwork experience was frustrating, people are more prone to individual work (Porter, 1993; Buckmaster, 1994; Scaraffiotti & Klein, 1994; Gardner & Korth, 1998).

METHODOLOGY

The study sample comprised students being prepared for occupations in which teamwork was expected to be not only important but necessary for their future professional engagement. Those occupations primarily included professions related to education, work with children

Table 1: Number/percentage of students according to their professional profile.

	Number	Percentage
Educator (preschool teacher)	129	45.4
Physical education, tourism and sports	46	16.2
Psychologist	21	7.4
Teacher	26	9.2
Mechatronics and Robotics	62	21.8
Total	284	100.0

and interpersonal relations management in companies. In particular, the respondents were future educators (preschool teachers), teachers, psychologists, coaches and managers. These professional profiles were selected specifically according to their forthcoming professional requirements, as well as their teamwork aptitude and sensitivity. Moreover, according to the authors' findings, such respondents were most often interested in training programmes in the field of assertiveness.

In accordance with the theoretical understanding of the importance of assertiveness for team communication and the assumption that developed communication skills contribute to a positive attitude towards teamwork, several key objectives were set forth in the study. The main objective was to determine if the result gained on the Scale of Assertiveness could predict the attitude towards teamwork. The psychometric properties of both applied research instruments will be also presented in the study.

The size of the sample and the research procedure

The study sample consisted of 284 respondents, the final year students from different faculties from the University of Novi Sad. Those students were chosen since their future professional work would be significantly directed to teamwork and such organizational structure. The study involved the students who are educated for the professions of preschool teachers, physical education teachers, tourism, psychologists, teachers and the students from the department Mechatronics and Robotics. Table 1 presents the sample according to the number/percentage of students from each professional profile.

Gender structure was not uniform but it approximately reflected the female-male ratio in the total number of students in the selected study programmes. The sample consisted of 71.2% of females and 28.8% of males. The age of the respondents ranged from 21 to 53, while the average age of the sample was 22, which corresponded to the commonly expected age to

complete basic academic and professional studies, after which the trained personnel could be included in the work process. The final year students were targeted for the sample and most of them, namely 92.4%, had some experience in teamwork. In most cases, the respondents who had previously experienced team membership liked teamwork and were able to adapt to it (93%).

The survey was conducted in February 2015. The respondents were asked to fill the anonymous battery of instruments at their home faculties, in the presence of examiners. The average time required for completing the two instruments was approximately 20 minutes.

Instruments

The Scale of Assertiveness is a standardised measuring instrument for assessing the assertiveness construct of our population. It was created and standardised by Tovilović, Okanović and Krstić (2009) and it consists of 27 items in a five-level Likert-scale, which describe the reactions and behaviour typical for (lack of) assertiveness. The respondents were instructed to respond in accordance with their potential reactions in social situations that require assertive behaviours, ranging from a permanent absence of such reactions or behaviours to their constant presence. Applying this scale, it is possible to determine the individual assertiveness of each subject. The contemporary norms in our region were established on a sample of 727 respondents (Tovilović et al., 2009). Measured by Cronbach's Alpha, its reliability was 0.834.

The Scale of Attitudes towards Teamwork was designed specifically for this study and it consisted of 12 items that represent attitudes towards key features of teamwork. Each item represented a single attitude and a respondent could express agreement with this statement on a five-level Likert scale. Measured by Cronbach's Alpha, its reliability was 0.685. The detailed data on the scale will be shown in the study results.

RESULTS

Verification of the metric characteristics and the factor structure of the applied instruments

Factor analysis of the Scale of Assertiveness

The factor structure testing of the Scale of Assertiveness was performed using exploratory factor analysis of principal components. Kaiser-Meyer-Olkin ratio was .91, while Bartlett's test was statistically significant ($p=.000$). Based on the results of Cattell's scree diagram, a single factor was isolated and the single factor structure of the questionnaire was confirmed, obtained by the authors of the scale and other authors (Genc, 2008; Subić, 2009). The factor described 29.14% of the total variance. All but one of the scale items (entry 18) saturated this factor with the statistical significance. The most descriptive

Table 2: Descriptive statistics for the respondents' scores on the Scale of Assertiveness.

	Minimum	Maximum	Arithmetic mean	Standard deviation	Skewness	Kurtosis
Assertiveness	44.00	125.00	94.49	14.12	-.32	.15

Table 3: The matrix structure of the first isolated factor.

	Saturation
Good mutual communication is not important for teamwork	.66
Teamwork connotes avoiding conflicts	.64
Good atmosphere between team members is not important for teamwork	.60
Teamwork means less responsibility than individual work	.59
Teamwork means slow task performance	.54

Table 4: The matrix structure of the second isolated factor.

	Saturation
I often have a very different opinion from other team members.	.68
The most difficult thing in teamwork is to wait for someone to do his/her job so that I can do mine.	.56
It is difficult for me to make a compromise although it can accelerate task performance.	.52
Teamwork means that I have to listen to other people's orders.	.49
Teamwork means that sometimes I have to completely abandon my idea how a problem should be solved.	.49
Teamwork connotes work with a lot of strangers.	.46

item of the resulting factor was "When I find myself in an argument or discussion, I can clearly defend my position" with the saturation of .70. The scale reliability was $\alpha = .834$. It could be defined as satisfactory despite the fact that it was lower than the previously established one (.960, according to Tovilović et al., 2009).

Considering the fact that the single factor structure of the assertiveness scale was confirmed in our sample, assertiveness will be operationalized as the total in all items. The distribution of the respondents' answers was curved towards higher scores, indicating the increased level of assertiveness in the test sample. Table 2 shows the scores on the assertiveness scale obtained by the respondents in this research.

Factor analysis of the Scale of Attitudes towards Teamwork

The analysis of the Scale of Attitudes towards Teamwork shows that it has low but satisfactory reliability, Cronbach's alpha is .685, when the item 5 is excluded ("Working in a team means that everyone knows individual tasks and that he/she must do his/her own part of the task"). The data suitability for factor analysis was

determined using Kaiser-Meyer-Olkin indicator, which yielded .69 and Bartlett's test, which was statistically significant ($p=.000$). The factor analysis of principal components was performed using Promax rotation. Two isolated factors explain 34.49%, i.e. slightly more than a third of the total variance.

The first factor of the Scale of Attitudes towards Teamwork is saturated with five items and explains 23.19% of the variance. It is best described by the items "Good mutual communication is not important for a teamwork" and "Teamwork connotes avoiding conflicts". These items describe the factor in a positive direction. Other items that describe the factor are connected with the team atmosphere, communication and efficiency. All items that describe the first factor are aimed at specific features and importance of the group dynamics, which is reflected through communication, conflict, atmosphere, division of responsibility. It can be said that this factor describes the failure to recognise the teamwork dynamics and its importance for the successful and efficient task performance. The factor is called Inability to Identify the Team Dynamics. Table 3 shows the saturation of the first factor.

Table 5: The significance of the regression function for the factor Significance of the Group Dynamics.

	Model	Square Total	Df	Square Middle	F	Significance
1	Regression	27.19	1	27.19	29.87	.000
	Residual	255.79	281	.91		
	Total	282.98	282			

Table 6: The significance of the regression function for the factor Preservation of Individuality.

	Model	Square Total	Df	Square Middle	F	Significance
1	Regression	3.73	1	3.73	3.77	.053
	Residual	278.28	281	.99		
	Total	282.02	282			

The second factor is described by the six items and it explains 11.31% of the variance. It is best described by the attitudes “I often have a very different opinion from other team members” and “The most difficult thing in teamwork is to wait for someone to do his/her job so that I can do mine”. Other items other factors are directed towards the position of an individual in a team and the processes that describe how to fit an individual idea into a group problem-solving. This factor can be called Orientation towards Individuality. The item saturations of the second factor are shown in Table 4.

The factor score distribution of the respondents is described using descriptive statistics indicators. The factor Inability to Identify the Team Dynamics achieved the minimum of -1.67 and the maximum of 3.34. The skewness indicator (.88) designates that most values are lower than average. The kurtosis indicator (.52) shows that the distribution seems “more peaked” than normal, i.e. the respondents’ results are grouped around a central value to a greater extent. The respondent score distribution of the factor Orientation Towards Individuality ranges from -2.96 to 3.38. The skewness indicator is close to 0 (-.06), the distribution of answers is not shifted to lower or higher scores. The kurtosis indicator is .32, the score distribution is “more peaked” than normal.

Testing of the scale of assertiveness as a predictor of willingness for teamwork

Regression analysis

Regression analyses tried to determine whether, based on the respondents’ scoring on the Scale of Assertiveness, their responses towards teamwork could be anticipated using the obtained attitude factors - Inability to Identify the Team Dynamics and Orientation Towards Individuality. The independent, predictor variable in

both analyses was the scoring on the Scale of Assertiveness, while the criterion, the dependent variable was the respondents’ scoring on the factors Inability to Identify the Team Dynamics and Orientation Towards Individuality.

Based on the conducted regression analysis, it can be concluded that the respondents’ scores on the Scale of Assertiveness significantly predict the factor Inability to Identify the Team Dynamics. Table 5 presents the significance of the regression function. The predictor variable predicts 9.6% of the criterion variable. Assertiveness anticipates the attitudes on Inability to Identify the Team Dynamics in the negative direction ($\beta = -.31$).

Based on the results of regression analysis, it can be concluded that the subjects with the higher scores on the Scale of Assertiveness can recognise the teamwork dynamics better, as well as its importance for effective and efficient task performance. The respondents with lower scores on a scale of assertiveness are more inclined to associate teamwork with conflict avoiding, less individual responsibility and a lesser degree of efficiency.

The regression function that examines whether the respondents’ scoring on a scale of assertiveness anticipates orientation towards individuality (the second obtained scale factor on attitudes towards teamwork) is on the verge of statistical significance. The detailed figures are given in Table 6. Assertiveness anticipates the attitudes on this factor in the negative direction ($\beta = -.12$); however, the percentage of explained variance is small and represents only 1.3% of the explained variance.

The higher the respondents’ scoring on the scale of assertiveness anticipates the lower individuality orientation. In other words, the respondents with lower scores on the applied scale of assertiveness have difficulties to compromise and they express a different opinion from the other team members more often. Also, it is difficult for them to wait for others to do their part of the task.

However, this correlation is low and on the verge of statistical significance; accordingly, individuality orientation in a teamwork can be anticipated in a small percentage of the respondents' assertiveness.

The results suggest that assertiveness can predict how the respondents perceive the team dynamics. The assertive respondents are more likely to recognise and value the atmosphere and communication of teamwork. The orientation towards individuality and independence in problem-solving are lower significantly associated with assertiveness.

DISCUSSION

This study, with a sample comprising 284 students of final years, confirms the single-factor structure of the applied assertiveness scale (Tovilović *et al.*, 2009). In the sample, the respondents' scores are more often directed towards higher results (deviating from the normal distribution in the positive direction), which may be the consequence of the sampling and the fact that the participants have already acquired some skills in the field of assertiveness. Furthermore, it can be interpreted by the circumstance that during their prior education, the respondents had an opportunity to develop their communication skills and encountered teamwork with mainly positive experience (only 7% of the respondents stated a negative experience).

Created by the authors of the study, the applied questionnaire for assessment of attitudes toward teamwork shows a two-factor structure. The first isolated factor is related to the recognition of team dynamics and it groups items that are directly related to key elements of teamwork. They refer to the importance of communication, conflict resolution, division of responsibility, efficiency and general team atmosphere. The second factor is described by the items that show more closely the relationship of the respondents towards their own position within the team. The evaluation of the respondents refers to some types of behaviour that let the individual contribution prevail over the teamwork.

The questionnaire that was applied in this study needs additional corrections, primarily in creating a large number of items that would clarify each of the obtained factors and thus contribute to a more explicit insight of the attitudes towards teamwork. The particularly interesting factor is the one that refers to the understanding of the individual place within the team Orientation Towards Individuality, due to the lack of the clearly confirmed relation with the degree of assertiveness and its effects on the individual teamwork behaviour.

Since the set objective of this study was to determine the ability to predict the behaviour of an individual in a team that comes from his/her attitude and knowledge of rudimentary teamwork characteristics and the degree of assertiveness, the obtained results confirm that people with higher score on a scale of assertiveness have a

more positive attitude towards teamwork. Namely, those who achieve higher scores on a scale of assertiveness show a better understanding of team dynamics, i.e. the results can be interpreted in terms of their more positive attitudes towards open communication among team members, accepting the fact that conflicts are inevitable, understanding the importance of good team atmosphere arising from such communication, positive attitude towards accepting their own responsibility for achieving the common objective and positive attitude towards the team efficiency. Moreover, the respondents with higher scores on the scale of assertiveness tend to collaborate with other team members sometimes, if necessary, abandon their individual ideas and make compromises that improve team efficiency to carry on its goal. The respondents with lower levels of assertiveness more often express willingness to independently perform the task and accept compromise solutions more arduously. However, the relationship between the degree of assertiveness and this kind of behaviour is not clearly confirmed in the study (statistical significance is .05). It can, therefore, be concluded that although the skills and attitudes necessary for good incorporation into teamwork may be associated with greater assertiveness, in this case, assertiveness does not clearly anticipate such behaviour. It is possible that these results are the consequence of the research mode used to examine attitudes towards teamwork in this study (it is necessary to expand the scale of attitudes towards teamwork). On the other hand, in social relations, assertiveness is often associated with a type of aggression which is defined as socially desirable (Wolpe, 1990). One of assertiveness characteristics is the ability to clearly express disagreement and express confrontation in a socially acceptable manner. Such behaviour is not unfavourable for teamwork, yet individuals with a more pronounced assertiveness may be more aware of their own attitudes, more persistent in advocating their ideas and willing to confront, as well as more inclined to recognise such situations as their assertive rights in responding to the defined items. With regard to one of the key characteristics of teamwork that relates precisely to the fact that the opinion of each member of the team is equally important and desirable, the ability and willingness of an individual to expose his/her own attitude should be encouraged. The research results are insufficiently clear concerning the effect of such behaviour on teamwork.

Since the study objective was to determine the possibility of predicting the individual attitudes and behaviour in a team according to the result achieved using the scale of assertiveness, the results support the use of this scale as a significant help in the team formation. Additionally, education programmes for students and the general population in the area of communication skills, especially assertiveness skill, can contribute to fostering positive attitudes towards teamwork and develop skills and preferences of an individual to become a successful

team member. Bearing in mind the presence and importance of teamwork as a professional skill, as well as an educational competence that is increasingly popular in the contemporary business environment, the understanding of the relationship between assertiveness and attitudes towards teamwork can improve educational programmes in the field of assertiveness.

CONCLUSION

The results of the study suggest that assertiveness can predict how the respondents perceive the team dynamics. The assertive respondents are more likely to recognise and value the atmosphere and communication of teamwork. The study confirms that people with higher score on a scale of assertiveness have a more positive attitude towards teamwork. They also have a better understanding of team dynamics. Theoretically, the study results support the hypothesis of the dimensional approach to measuring assertiveness and confirm

that the scale of assertiveness has a unique object of measurement, as well as the idea that an individual behaviour in a team structured environment can be improved through the development of personal assertiveness, i. e. through assertiveness trainings. Consequently, in practice, a greater individual satisfaction in such work environment and a better work performance can be expected, which should primarily provide benefits to end-users of the tested expert profiles. In the areas of formal and informal education, there is a constant need to improve decision-making skills, recognise the positive aspects of decisions made on the basis of a compromise, increase the tolerance for opinion diversity and personal time management (i.e. increased tolerance for the time required for team members to complete their part of the job responsibility). Assertiveness trainings can, therefore, help students, workers, clients etc. improve their communications and become better at verbalizing openly what they wish in various situations in life without being aggressive or submissive.

LESTVICA ASERTIVNOSTI KOT NAPOVEDNIK PRIPRAVLJENOSTI ZA TIMSKO DELO

Lada MARINKOVIĆ

Visoka šola za predšolsko izobraževanje, Petra Drapšina 8, 21000 Novi Sad, Srbija
e-mail: lada.marinkovic@gmail.com

Violeta ZUBANOV

Univerza Educons, Fakulteta za šport in turizem, Radnička 30a, 21000 Novi Sad, Srbija
e-mail: violeta.zubanov@tims.edu.rs

Jasna POTOČNIK TOPLER

Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija
e-mail: jasna.potocnik1@um.si

POVZETEK

Raziskovanje asertivnosti kot socialne in komunikacijske veščine, ki je tudi predmet naše raziskave, je aktualno predvsem na področju poklicnega in visokošolskega izobraževanja ter v procesu upravljanja. Cilj naše raziskave je bil preučiti razmerje med stopnjo asertivnosti in pripravljenostjo za delo v skupini ter raziskati, v kolikšni meri lahko raven asertivnosti napoveduje odnos do timskega dela. Merilo asertivnosti in lestvice odnosov do timskega dela smo uporabili na vzorcu 284 vprašanih. Rezultati so pokazali, da imajo ljudje z višjimi rezultati na lestvici asertivnosti bolj pozitivno stališče do timskega dela, prav tako bolje razumejo skupinsko dinamiko. Lestvica asertivnosti je torej orodje napovedovanja pripravljenosti za timsko delo. Še pomembneje pa je, da je raziskava potrdila, da se lahko vedenje posameznika v skupinsko strukturiranem okolju izboljša z osebnim razvojem asertivnosti, kar v nadaljevanju pripomore k večjemu zadovoljstvu posameznikov znotraj skupine in k večji uspešnosti skupine kot celote. Razumevanje odnosa med asertivnostjo in timskim delom pa je ključno tudi v visokošolskih in izobraževalnih ustanovah, saj omogoča izboljšanje kurikulumov in izobraževalnih programov na področju razvijanja asertivnosti.

Ključne besede: visoko šolstvo, asertivnost, komunikacija, timsko delo, lestvica asertivnosti, poslovanje

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Adizes, I. (1994): Upravljanje promenama; moć uzajamnog poštovanja i poverenja u privatnom i porodičnom životu, poslu i društvu. Beograd, Grmeč-Privredni pregled; Novi Sad, Adižes menadžment konsalting.

Alberti, R. & M. Emmons (1970): Your Perfect Right: A Guide to Assertive Behavior. San Luis Obispo, Impact Press.

Alinčić, M. (2013): Osobine ličnosti i asertivnost kao prediktori samopoštovanja i socijalne anksioznosti. *Primenjena psihologija*, 6, 2, 139–154.

Ames, D., Lee, A. & A. Wazlawek (2017): Interpersonal Assertiveness: Inside the Balancing Act. *Social and Personality Psychology Compass*, 11:e12317, 1–16, <https://doi.org/10.1111/spc3.12317> (last access: 29. 11. 2018).

Ames, D. R. & F. J. Flynn (2007): What Breaks a Leader: The Curvilinear Relation between Assertiveness and Leadership. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92, 2, 307–324.

Azais, F. & B. Granger (1995): Disorders of Assertiveness and Social Anxiety. *Annales Medico Psychologiques*, 153, 10, 667–675.

Azais, F., Granger, B., Debray, Q. & C. Ducroix (1999): Cognitive and Emotional Approach to Assertiveness. *L'Encephale*, 25, 4, 353–357.

Baker, D. P., Day, R. & E. Salas (2006): Teamwork as an Essential Component of High reliability Organizations. *Health Services Research*, 41, 4p2, 1576–1598.

Belbin, M. (2001): Team Roles at Work. Oxford, Butterworth Heinemann.

Blanchard, K. (2000): Kurzbuch Selbstverwaltung. Frankfurt am Main, Campus-Verlag.

Buckmaster, L. (1994): Effects of Activities that Promote Cooperation among Seventh Graders in a Future Problem-solving Classroom. *Elementary School Journal*, 95, 1, 49–62.

Ciampa, D. (2005): Almost Ready: How Leaders Move Up. *Harvard Business Review*, 83, 1, 46–53.

Den Hartog, D. N. (2004): Assertiveness. In: House, R. J., Hanges, P. J., Javidan, M., Dorfman, P.W. & V. Gupta (eds.): *Culture, Leadership and Organizations*. Thousand Oaks, Sage, 395–436.

Druskat, V. U. & S. B. Wolff (2001): Building the Emotional Intelligence of Groups. *Harvard Business Review*, 79, 3, 81–90.

Galassi, M. D. & J. P. Galassi (1978): Assertion: A Critical Review. *Psychotherapy: Theory, Research, and Practice*, 15, 1, 16–28.

Gardner, B. & S. Korth (1998): A Framework for Learning to Work in Team. *Journal of Education for Business*, 74, 1, 28–33.

Genc, A. (2008): Psihološka imuna kompetencija u populaciji Vojvodine - transkulturalna perspektiva. MA thesis. Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.

Goldfried, M. R. & G. C. Davison (1976): *Clinical Behavior Therapy*. New York, Holt, Rinehart & Winston.

González Fragoso, C., Guevara Benitez, Y., Jiménez Rodríguez, D. & R. J. Alcázar Olán (2018): Relación entre Asertividad, Rendimiento Académico y Ansiedad en una Muestra de Estudiantes Mexicanos de Secundaria. *Acta colombiana de Psicología*, 21, 1, 128–138.

Hershenberg, R. & M. R. Goldfried (2015): Implications of RDoC for the Research and Practice of Psychotherapy. *Behavior Therapy*, 46, 2, 156–165.

Katzenbach, J. R. & D. K. Smith (1993): *The Discipline of Teams*. Harvard Business Press, 71, 2, 111–120.

Pfaffman, T. M. & B. McEwan (2014): Polite Women at Work: Negotiating Professional Identity through Strategic Assertiveness. *Women's Studies in Communication*, 37, 2, 202–219.

Porter, G. (1993): Are We Teaching People not to Work in Teams: Reflections on the Team Based Assignments in the College Classroom. *CSWT Proceedings*, available at: www.workteams.unt.edu/proceed/porter.htm (last access: 26. 9. 2017).

Rimm, D. C. & J. C. Masters (1979): *Behavior Therapy: Techniques and Empirical Findings*. New York, Academic Press.

Ristić, D. (1999): *Osnovi menadžmenta*. Novi Sad, Cekom.

Scaraffiotti, J. & J. Klein (1994): Effects of Cooperative Learning Strategies on Performance, Attitude and Group Behaviors in a Technical Environment. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association (ERIC Document Reproduction Service No. ED 378 192).

Speed, B. C., Goldstein, B. L. & M. R. Goldfried (2017): Assertiveness Training: A Forgotten Evidence-Based Treatment. *Clinical Psychology Science and Practice*, 25, 1, 1-20, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/cpsp.12216> (last access: 30. 10. 2018).

Subić, J. (2009): Bihevioralna inhibicija, sociotropija i autonomija kao prediktori asertivnosti. BA thesis. Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.

Terlutter, R., Diehl, S. & B. Mueller (2010): The Cultural Dimension of Assertiveness in Cross-cultural Advertising: The Perception and Evaluation of Assertive Advertising Appeals. *International Journal of Advertising*, 29, 3, 369–399.

Tovilović, S. (2005): Asertivni trening: efekti tretmana, održivost promena i udeo terapeuta u terapijskom ishodu. *Psihologija*, 38, 1, 35–54.

Tovilović, S., Okanović, P. & T. Krstić (2009): Procena asertivnosti. In: Biro, M., Smederevac, S. & Z. Novović (eds.): *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena*. Beograd, Centar za primenjenu psihologiju, 63–72.

Wolpe, J. (1990): *The Practise of Behavior Therapy*. New York, Pergamon Press.

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: *Alegorija srečanja papeža Pija II. ali Pavla II. s Friderikom III. Anonimni nemški lesorez; c. 1470* (hrani Washington National Gallery of Art).

Slika 1: *Giuliano Bugiardini: Francesco Guicciardini, c. 1538* (hrani Yale University Art Gallery; Wikimedia Commons).

Slika 2: *Svibno po Valvasorjevi skicirki, 1678–1679* (Valvasor, 2001, slika 235).

Slika 3: *Mestna artilerijska vojašnica v Mariboru iz obdobja pred prvo svetovno vojno* (PAM, ZFR, 15).

Slika 4: *Poosebitvi Božanske Pravičnosti in Nepravičnosti, Cesare Ripa* (1709, 36, 41).

Slika 5: *Načrt Mestne domobranske vojašnice v Mariboru iz leta 1911, razporeditev objektov* (PAM, UGRM, 688).

Slika 6: *Mestna pehotna vojašnica v Mariboru iz obdobja pred prvo svetovno vojno* (PAM, ZFR, 15).

Slika 7: *Keypmoment rešitev za odlaganje ključev* (<http://www.pleasanttroublemakers.com/keymoment/>).

Slika 8: *Watch Dogs, akcijska pustolovska igra* (<http://computeroftheocean.blogspot.com/2017/05/watch-dogs-2-pc-game-free-download.html>).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *Allegory of the Meeting of Pope Paul II and Emperor Frederick III. Anonymous German woodcut; c. 1470* (Washington National Gallery of Art).

Figure 1: *Giuliano Bugiardini: Francesco Guicciardini, c. 1538* (Yale University Art Gallery; Wikimedia Commons).

Figure 2: *Svibno according to Valvasor's sketch book, 1678–1679* (Valvasor, 2001, image 235).

Figure 3: *City artillery barracks in Maribor from the period before World War I* (PAM, ZFR, 15).

Figure 4: *The personifications of Divine Justice and Injustice, Cesare Ripa* (1709, 36, 41).

Figure 5: *Plan of the City territorial militia barracks in Maribor from 1911, layout of facilities* (PAM, UGRM, 688).

Figure 6: *City Infantry Barracks in Maribor from the period before World War I* (PAM, ZFR, 15).

Figure 7: *Keypmoment key disposal solution* (<http://www.pleasanttroublemakers.com/keymoment/>).

Figure 8: *Watch Dogs, action adventure game* (<http://computeroftheocean.blogspot.com/2017/05/watch-dogs-2-pc-game-free-download.html>).

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ANNALES (*Anali za istrske in mediteranske študije*, Series Historia et Sociologia) objavlja **izvirne in pregledne znanstvene članke** z družboslovnimi in humanističnimi vsebinami, ki se navezujejo na preučevanje *zgodovine, kulture in družbe* Istre in Mediterana. Vključujejo pa tudi *primerjalne in medkulturne študije ter metodološke in teoretične razprave*, ki se nanašajo na omenjeno področje.

2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil, uredništvo pa ima pravico članke dodatno jezikovno lektorirati.

3. Članki naj obsegajo do 48.000 znakov brez presledkov oz. 2 avtorski poli besedila. Članek je mogoče oddati na e-naslov Annaleszdjp@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.

Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.

4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s pošto številko in naslovom elektronske pošte. Razen začetnic in kratic pisati z malimi črkami.

5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).

V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.

Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.

6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski) in italijanski prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.

7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 17x20 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.

8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.

Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo.

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Primer citata med besedilom:

(Kalc, 2010, 426).

Primer navajanja vira kot celote:

(Kalc, 2010).

Popolni podatki o tem viru v poglavju Literatura pa se glasijo:

Kalc, A. (2010): „Statistični podatki o Trstu“ ob tretji francoski zasedbi leta 1809. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 20, 2, 423–444.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratic imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se viri med seboj razlikujejo. Primer:

(Kalc, 2010a) in (Kalc, 2010b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela ali navedbe virov v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Kalc, 2010a, 15; Verginella, 2008, 37).

9. Pri **citiranju arhivskih virov med oklepaji** navajamo kratiko arhiva, kratiko arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote. Primer:

(ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu v *opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratic arhiva, kratic arhivskega fonda / signature, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratic razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu.

Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

10. Pri citiranju časopisnih virov med tekstom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo *pod črto*:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije, kraj, založnika in periodo izhajanja.

Primer:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

11. Poglavlje o virih in literaturi je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Renner, T., Šuklje, R., Verginella, M. & L. Tavčar (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je *avtorjev več kot dva*, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007).

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Lenarčič, B. (2010): Omrežna družba, medkulturnost in prekukulturnost. V: Sedmak, M. & E. Ženko (ur.): Razprave o medkulturnosti. Koper, Založba Annales, 245–260.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor, (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka strani od-do. Primer:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Series Historia et Sociologia, 19, 2, 349–360.

- Opis **ustnega vira**:

Informator (leto izporočila): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno izporočilo. Zvočni zapis pri avtorju.

- Opis **vira iz internetnih spletnih strani**:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran.

Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega-istih avtorjev.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.

13. Pri ocenah publikacij navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).

14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljen gradivo vrniti v enem tednu.

Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.

15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ANNALES (Annali per gli studi istriani e mediterranei, Series Historia et Sociologia) pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** dai contenuti sociologici e umanistici relativi allo studio della *storia, cultura e società* dell'Istria e del Mediterraneo. Include inoltre *studi comparativi e interculturali* nonché saggi *metodologici e teorici* pertinenti a questa area geografica.

2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi, la Redazione si riserva il diritto di una revisione linguistica.

3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 48.000 battute senza spazi, ovvero 2 fogli d'autore. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica Annaleszdp@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.

L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.

4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica. Tranne sigle e acronimi scrivere in minuscolo.

5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).

Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.

Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.

6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **parole chiave** adeguate. Sono necessarie anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.

7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg, tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 17x20 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico (in virtù della Legge

sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto.

I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*.

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

Esempio di citazione nel testo:

(Borean, 2010, 325).

Esempio di riferimento alla fonte, senza citazione:

(Borean, 2010).

I dati completi su questa fonte nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Borean, L. (2010): Collezionisti e opere d'arte tra Venezia, Istria e Dalmazia nel Settecento. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 20, 2, 323–330.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Borean, 2010a) e (Borean, 2010b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Borean, 2010a, 37; Verginella, 2008, 37).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione »Fonti« a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare fonti di giornale nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26.

Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale, il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Ad es.:

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010): Tra i monumenti di Isola : guida storico-artistica del patrimonio artistico di Isola. Koper, Edizioni Annales.

Se *gli autori sono più di due*, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Darovec et al., 2010)

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

Descrizione di un articolo che compare in un **volume miscelaneo**:

- autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Povolo, C. (2014): La giusta vendetta. Il furore di un giovane gentiluomo. In: Povolo, C. & A. Fornasin (eds.): Per Furio. Studi in onore di Furio Bianco. Forum, Udine, 179-195.

Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico, pagine (da-a). Per es.:

Cergna, S. (2013): Fluidità di discorso e fluidità di potere: casi d'internamento nell'ospedale psichiatrico di Pola d'Istria tra il 1938 e il 1950. Annales, Series Historia et Sociologia, 23, 2, 475-486.

Descrizione di una **fonte orale**:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, parroco a Visinada. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

Descrizione di una **fonte tratta da pagina internet**:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso.

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.

13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.

14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedito entro una settimana alla Redazione. In questa fase, i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.

15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ANNALES (*Annals for Istrian and Mediterranean Studies*, Series Historia et Sociologia) publishes **original** and **review scientific articles** dealing with social and human topics related to research on *the history, culture and society of Istria and the Mediterranean*, as well as *comparative and intercultural studies* and *methodological and theoretical discussions* related to the above-mentioned fields.

2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language, while the editorial board has the right to have them language edited.

3. The articles should be no longer than 8,000 words. They can be submitted via e-mail (Annaleszdjp@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.

4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address. Except initials and acronyms type in lowercase.

5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (c. 200 words) being longer than the latter (max. 100 words).

The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.

The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.

6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.

7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 17x20 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.

8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – should contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text.

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography). The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

E.g.: Citation in the text:

(Blaće, 2014, 240).

E.g.: Reference in a text:

(Blaće, 2014).

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Blaće, A. (2014): Eastern Adriatic Forts in Vincenzo Maria Coronelli's Isolario Mari, Golfi, Isole, Spiaggie, Porti, Citta ... *Annales*, Series Historia et Sociologia, 24, 2, 239-252.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:

(Blaće, 2014a) and (Blaće, 2014b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same footnote, individual works or sources should be separated by a semicolon. E.g.:

(Blaće, 2014, 241; Verginella, 2008, 37).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document can not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3.

In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

E.g.:

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher.

E.g.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010):

Among the monuments of Izola : art history guide to the cultural heritage of Izola. Koper, Annales Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Darovec et al., 2010)

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In:

Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Muir, E. (2013): The Anthropology of Venice. In:

Dursteler, E. (ed.): A Companion to Venetian History. Leiden - Boston, Brill, 487-511.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number, pages from-to. E.g.:

Faričić, J. & L. Mirošević (2014): Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia. Annales, Series Historia et Sociologia, 24, 2, 113-128.

- Description of an **oral source**:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, born 1930, priest in Vižinada. Oral history. Audio recording held by the author.

- Description of an **internet source**:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should *be explained* when they first appear in the *text*. You can also add a *list of their explanations at the end of the article*.

13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).

14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week.

It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.

15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

